

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Zrinka Miljan

**SEKSUALNA REVOLUCIJA U
HRVATSKOJ 1960-IH I 1970-IH GODINA**

DOKTORSKI RAD

Mentor: izv. prof. dr. sc. Ivica Šute

Zagreb, 2018.

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Zrinka Miljan, MA

**SEXUAL REVOLUTION IN CROATIA IN
1960s AND 1970s**

DOCTORAL THESIS

Supervisor:

Mr. Ivica Šute, PhD

Zagreb, 2018

ŽIVOTOPIS MENTORA

Dr. sc. Ivica Šute je izvanredni profesor na Odsjeku za povijest Filozofskoga fakulteta u Zagrebu. Rođen je 8. ožujka 1974. godine u Zagrebu, gdje je završio osnovnu školu. Srednju školu – Centar usmjerenog obrazovanja za upravu i pravosuđe – završio je također u Zagrebu. Studij jednopredmetne povijesti upisao je 1992. godine pri Odsjeku za povijest Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, na kojem je i diplomirao 1997. godine. Godine 1998. upisao je Poslijediplomski studij povijesti, također pri Filozofskome fakultetu u Zagrebu, a od 16.11.1998. godine zaposlen je kao znanstveni novak na projektu „Politika i gospodarstvo u Hrvatskoj od 1900. do 1950. godine“, čija je nositeljica bila prof. dr. Mira Kolar. Dr. sc. Ivica Šute magistrirao je 24. 7. 2002. godine na temi „Položaj i obilježje trgovine u Banovini Hrvatskoj (1939.-1941.)“, a doktorirao 15.11.2006. godine s temom „Organizacija i djelovanje Gospodarske sloge (1935.-1941.)“. Znanstveni i istraživački interesi vezani su mu prvenstveno uz proučavanje hrvatske nacionalne povijesti u 20. stoljeću te gospodarske i socijalne povijesti u 19. i 20. stoljeću. Član je Organizacijskog odbora Međunarodnog kulturnopovijesnog simpozija „Mogersdorf“, a od 2000./2002. godine tajnik Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Potpredsjednik je Centra za ekonomsku i socijalnu povijest pri istome Zavodu i član uredništva triju znanstvenih časopisa – *Časopis za suvremenu povijest*, *Gospodarska povijest* i *Povijest u nastavi*. Dobitnik je Godišnje nagrade Društva sveučilišnih nastavnika i drugih znanstvenika u Zagrebu u akademskoj godini 1999./2000. za znanstveni rad iz povijesti, područje humanističkih znanosti, koji je objavljen u akademskoj godini 1999./2000. Dr. sc. Ivica Šute dobitnik je i stipendije „Mogersdorf“, koju dodjeljuje Steiermarkisches Landesarchiv u Grazu. Sudjelovao je na brojnim konferencijama, znanstvenim skupovima, autor je brojnih znanstvenih radova te monografije *Slogom slobodi!: Gospodarska sloga 1935.-1941.* iz 2010. godine u izdanju izdavačke kuće Srednja Europa iz Zagreba.

ZAHVALA

Na kraju četverogodišnjeg doktorskoga studija čiji je produkt i ovaj doktorski rad želim zahvaliti svima onima koji su ovo putovanje učinili mogućim i olakšali ga.

Početna zahvala ide mojem mentoru, dr. sc. Ivici Šuteu, kao i dr. sc. Dragi Roksandiću, što su od upisa mojeg studija povijesti, pa sve do završetka doktorskoga studija, uvijek podržavali moje ideje i poticali me na daljnji rad. Također, tu su redom profesorice Irina Novikova, Jaana Vuori, Taina Kinnunen, Ankica Čakardić i Sanja Potkonjak, koje su me tijekom ljetne škole posvećene transnacionalnim i intersekcionalnim metodologijama u rodnim studijama uputile u širine i mogućnosti onoga što povijest i rodne studije mogu zajedno postići. Veliko hvala ide i dr. sc. Zrinki Blažević i dr. sc. Branimiru Jankoviću jer su odigrali važnu ulogu u mojem shvaćanju da je povijest prije svega metodologija, poimanje, pristup i interpretacija, a tek onda podatak koji nema smisla, ako ga ne povezuješ, kao i dr. sc. Željku Dugcu jer je od početka mojeg doktorskog studija sa zanimanjem pratio moj rad, a svojim predavanjima usmjerio moj interes prema povijesti znanosti. Hvala i mojim dragim prijateljima, dr. sc. Josipu Mihaljeviću i dr. sc. Wollyfyju Krašiću, na uvijek konstruktivnoj diskusiji i nabavci materijala potrebnih za izradu ovoga doktorata.

Ovaj doktorski rad i upis doktorskoga studija nikako ne bi bio moguć da nije bilo mojih roditelja, mame Sanje i tate Borisa, koji su se nesebično odricali kako bih ja bezbrižno mogla studirati od prvoga dana. Veliko hvala i mojem bratu Ivanu koji me prije i poslije svakoga ispita bodrio i hvalio, neovisno o veličini uspjeha i uvijek se maksimalno trudio pokazati interes za sve ono čime sam se bavila. Mojoj baki Ani i djedu Laciju hvala na džeparcu i na neizmjerne ljubavi. Hvala i mojim najdražim curama – Ivani, Nadi i mami Jasni – jer su uvijek imale lijepu riječ potpore kad je bilo najteže. Iako je najmlađi član naše obitelji, mali Vito nije ni svjestan da je teti pružio najljepše trenutke za odmor i najveće veselje u pauzi prilikom pisanja doktorata.

Najveće i neizmjerne hvala za sam kraj ide mojem suprugu Goranu, koji je moj najveći životni oslonac. Uz to što je u akademskome smislu bio neizmjerne potpora i nerijetko nit vodilja te ideal toga kako jedan znanstvenik treba djelovati – neovisno i trezveno, a istovremeno biti strastveno posvećen onome čemu se bavi – bio je i jest neizmjerne veliki razlog za sreću, ljubav i postojanje. Njemu posvećujem ovaj doktorski rad.

SAŽETAK

Cilj ovoga istraživanja bio je dati odgovor na pitanje je li se u Jugoslaviji, odnosno u SR Hrvatskoj dogodila seksualna revolucija u šezdesetim i sedamdesetim godinama dvadesetoga stoljeća. Polazeći od definicije da seksualna revolucija podrazumijeva protestiranje i zahtijevanje mladih za slobodnom ljubavi, abortusom, kontracepcijom, homoseksualnošću i pornografijom, što je obrazac karakterističan za Zapad, autorica je radom na primarnim i sekundarnim izvorima dokazala postojanje navedenoga fenomena u SR Hrvatskoj. Posebno je obrađeno i pitanje žena jer su žene u socijalističkome društvenome uređenju bile jedan od glavnih aktera seksualnoga oslobođenja, usko vezanoga uz oslobođenje radničke klase. U radu su korišteni arhivski materijali iz Hrvatskoga državnoga arhiva, časopisi izdavani u Jugoslaviji i svijetu u šezdesetim i sedamdesetim godinama dvadesetoga stoljeća, ali i ranije, te su obavljene intervjui s akterima seksualne revolucije. Koristeći se trima metodološkim obrascima – komparativnom analizom, analizom diskursa i usmenom poviješću te posebnim naglaskom na pitanje žena i mladih, pokazano je da je Jugoslavija, s obzirom na svoje ekonomske, gospodarske, političke i društvene posebnosti, i kada je seksualnost u pitanju pronašla svoj posebni, treći put, često puta sputaniji, ali u mnogočemu i slobodniji od obrasca karakterističnoga za Zapad.

KLJUČNE RIJEČI: seksualna revolucija, (slobodna) seksualnost, seksualni odgoj, amerikanizacija, žene, mladi, Antifašistički front žena, Konferencija za društvenu aktivnost žena, erotski časopisi, erotski filmovi

ABSTRACT

This research provides a comprehensive scholarly analysis of the sexual revolution in the Socialist Federative Republic of Yugoslavia – SFRJ, with special emphasis on the Socialist Republic of Croatia – SRC. It departs from a widely accepted definition of the sexual revolution as a socio-political process that includes the protests and demands of young people for free love, legal abortion, contraception, tolerance towards homosexuality, and pornography and examines the influence, presence, and idiosyncratic developments of these processes both on the federal and republic level in SFRJ. Starting hypothesis is that the SFRJ of the 1960s and 1970s, and therefore Croatia as one of its federal republics with certain autonomy and specificities of its own, embraced the pattern and practice of sexuality to which contemporary scholars refer to as the *sexual revolution*. Based on archival, secondary, and oral sources the research shows that although often viewed as characteristic of mainly democratic and capitalist West of the 1960s and 1970s, the key patterns and processes connected to the sexual revolution can be traced within the women and youth in socialist Croatia. These two social groups often exhibited the same or similar demands that can all be described as the key distinctive features of that which is commonly defined as the sexual revolution. What allowed for this to occur were developments that occurred in the 1960s when socialist Yugoslavia experienced both external and internal political and economic changes. Departing from the Soviet-style communism after Tito-Stalin split, the implementation of new economic policies of economic self-governance, active role in a Non-Aligned Movement and finally the removal of the untouchable ruler of secret service, Aleksandar Ranković, all opened a wider maneuvering space which allowed for the appearance of more open social demands. However, such social demands were to remain confined within the permitted limits conceived and defined by the Party.

To examine these patterns and processes in a wider context, a method of comparison presents the core methodological tool in this work. Thus, the sexual revolution in socialist Croatia is observed and analyzed in the context of the West and the context of the East, i.e., within the dominant political and ideological systems – capitalist and socialist. This approach aims to determine the similarities and differences with regards to the Yugoslav, that is Croatian idea and practice of sexual revolution. Therefore, this research is embedded into the trans-nationality of historical developments and processes by examining these within both nationally and transnationally specific environments. This transnational character presents an

important variable because socialist Yugoslavia often positioned and portrayed itself as being in-between of that which was considered 'normal' for the West and that which was considered as 'amoral' or 'abnormal,' and thus often forbidden and depicted as deviant, in the East.

In general, the sexual revolution in the West and socialist Yugoslavia was primarily carried out by young people. However, these processes in SR Croatia require somewhat different treatment within their specificities. These arise from the fact that SR Croatia was a republic and a society deeply entrenched and built on the key premises of the communist ideology of socialism, which at that time dominated the Eastern Europe. Firstly, this concerns the position of women who, together with young people, present the key actor within the sexual revolution in SR Croatia. The position of women was defined according to the communist idea that their highly visible oppression should and must be dealt within the same context of the working-class oppression since women presented its constituent part. Therefore, it was exactly during the 1960s and 1970s that the position of women started to change rapidly. Primarily, this was connected with women's more active role in everyday political and social life, as well as with the fact that it is exactly in this period possible to trace and measure a significantly higher percentage of women participation in primary, secondary and tertiary economic spheres. By encouraging and establishing better and more adaptable working environment and broadening their educational opportunities, while at the same time increasing the number of childcare facilities in line with improved healthcare, women gained more economic independence. All these developments meant that for the first time women, to an extent, had an opportunity to arrange their lives according to their own needs and desires. As discussed in this research, the crucial link between young people and their demands, with an increasingly more active political and social role of women was provided by the fact that both contraception and abortion were allowed as legal means of protection from unwanted pregnancies. It was precisely the availability of contraception that provided women with a free choice and total control over whether they wished to have children or not. Furthermore, combined with an improved economic situation and educational opportunities' it also allowed them to decide on their own when and with whom they wish to establish their family. As this research has shown, it was exactly the wider social and political acceptance and availability of contraception to women which opened the space for their more equal societal, political and family inclusion since all of the above-mentioned meant significant reduction of their dependence on men. Having in mind that contraception and abortion were promoted as

socially acceptable means for birth control, it comes as a no surprise that contraception, and to an extent abortion as well, became desirable and acceptable not only among women but also among the youth as well. Thus, exactly during the period examined here one can trace an increase in establishment and availability of counseling centers across SR Croatia. These centres had a role in promoting awareness of the consequences of unwanted pregnancy and various available means for its prevention. Seen as a socially and politically accepted means of contraception, abortion in socialist Yugoslavia was legally codified by the 1974 Constitution and was further developed by the 1978 Croatian Law on Health Measures in Implementation of the Right to Freely Decide on Childbirth. A similar attitude can be traced to young people as well, especially students and adolescents. For them, contraception allowed the practice of pure sexual pleasure, without having to fear the unwanted pregnancy and its consequences. In order to provide a more comprehensive picture of the development and influence of contraception among the youth, this issue has been observed in the binary relation of countryside vs. urban centers. Such approach presents a crucial variable to examine and trace the influence of sexual revolution in the countryside as well, although it was largely perceived as an urban phenomenon. It further allows to trace the dissemination of information, and their acceptance among the women and young people living in the countryside and how much of what was perceived as a normal and acceptable behavior had an impact and managed to reach the youth and women outside the major urban areas. What this approach has shown, is that women in the countryside showed significantly more openness to certain changes brought by the sexual revolution from their urban female *comrades* who were, it seems, more conservative with regards to some practices of free sexuality.

The role and position of the youth in the Yugoslav communist-socialist society came to the forefront with world-wide 1968 student protest. Somewhat similar to the sexual revolution pattern, this youth protest also emanated from the West but soon found its way into socialist Yugoslavia. Same is in western countries, the youth and students in Yugoslavia placed similar demands in front of their political leaders which consisted of the better student, working, and housing conditions, employment, and better living conditions for the youth in general. One of the best indicators of the occurring change are the magazines, both of foreign and domestic provenance, widely read by the youth. These included international ones such as *Playboy*, *Er*, *Lui* and others as well as those of the Yugoslav publishers such *Start*, *Polet*, *Eva and Adam*, *Čik* or *Studentski list*, whose pages consisted of a significant amount of articles and editorials dedicated to sexuality and to the 'freedom' which the sexual revolution brought

to socialist Yugoslavia. What is highly interesting, and which indicates what I refer to as the ‘Yugoslav openness to a degree’ is the fact that these magazines often brought articles and expert opinions published in newspapers and magazines in democratic and capitalist countries such as Sweden, the Federal Republic of Germany or the United States. Therefore, besides examining the social and practical role and influence of the sexual revolution and its impact on the youth and women in SR Croatia, this research also examined the third, political level of this process. Such an examination meant studying the position of the Communist Party of Yugoslavia and that of Croatia with regards to the occurring changes and demands put forward by their society. This aspect is important because it was the League of Communists of Yugoslavia, both on federal and republic level, which controlled and manipulated the presentation of both political and social discourse. Thus, it had the power to decide over the journal or magazine content considered suitable, timely, and beneficial for its cause and thus made available to women and young people.

In conclusion, this research presents one of the first scholarly investigations regarding the transfer, implementation, and to an extent, specific development of the events and processes commonly referred to as the sexual revolution in a socialist country whose society was formed according to the communist values. The processes described here all resembled the patterns that can be observed in the Western democratic world, with one major difference which was that they occurred within the communist-socialist society and political environment. Therefore, they have been structured in such a way to become suitable for a completely different ideological and social basis, i.e., a Marxist-communist dogma of society and politics. While the role and influence of the sexual revolution in socialist Yugoslavia may seem less obvious than in western societies, it is possible to argue that the Yugoslav “model” of the sexual revolution was socially translated in a more comprehensive way than its Western “model”.

KEYWORDS: communism, socialist Yugoslavia, sexual revolution, (free) sexuality, sexual education, *Americanization*, women, youth, Women’s Antifascist Front, women's conference for social engagement, erotic magazines, erotic movies, contraception, abortion

SADRŽAJ

ŽIVOTOPIS MENTORA	I
ZAHVALA.....	II
SAŽETAK.....	III
ABSTRACT	IV
SADRŽAJ	VIII
1. UVOD	1
1.1. METODOLOŠKE I TERMINOLOŠKE ODREDNICE	4
1.2. SEKSOLOGIJA	9
1.3. SEKSUALNA REVOLUCIJA	15
1.4. AMERIKANIZACIJA	17
1.5. HISTORIOGRAFIJA O SEKSUALNOJ REVOLUCIJI	19
1.5.1. EUROPSKA I SVJETSKA HISTORIOGRAFIJA.....	19
1.5.2. HRVATSKA I POSTJUGOSLAVENSKE HISTORIOGRAFIJE.....	24
2. SEKSUALNA REVOLUCIJA KAO TRANSNACIONALNI FENOMEN	28
2.1. SEKS KAO DRUŠTVENA PRAKSA – ZAČECI NA ZAPADU	29
2.2. SEKS IZA ŽELJEZNE ZAVJESE – IZAZOVI KOMUNIZMA.....	46
2.3. SR HRVATSKA, JUGOSLAVIJA I SVIJET U ŠEZDESTIM GODINAMA DVADESETOGA STOLJEĆA	64
3. ŽENE I SEKSUALNA REVOLUCIJA U SR HRVATSKOJ.....	76
3.1. SOCIJALIZAM (KOMUNIZAM) I ŽENE – OD TEORIJE DO PRAKSE .	76
3.2. ŽENE, SEKS I DRUŠTVO PRIJE SEKSUALNE REVOLUCIJE.....	83
3.3. KONFERENCIJA ZA DRUŠTVENU AKTIVNOST ŽENA – PARTIJSKA APROPRIJACIJA I DRUŠTVENA KONZUMACIJA.....	90
3.4. EVOLUCIJA ILI REVOLUCIJA POLOŽAJA?	108
3.4.1. ŽENE I POLITIKA U SR HRVATSKOJ – FIKCIJA I FAKCIJA	110
3.4.2. ŽENE RADNICE I RADNIČKE ŽENE – OD PARTIJSKIH ŽELJA DO SUROVE REALNOSTI.....	117
3.5. PRIVATNIJE OD PRIVATNOG, JAVNIJE OD JAVNOG – KONTRACENCIJA, (NEŽELJENA) TRUDNOĆA, ABORTUS	134

4.	MLADI I SEKSUALNA REVOLUCIJA U SR HRVATSKOJ	153
4.1.	SEKSUALNI ODGOJ U ŠKOLAMA – OD IDEJE DO EKSPERIMENTA 157	
4.2.	„U SEKSUALNOM PONAŠANJU SUVREMENE OMLADINE 'NEŠTO' SE MIJENJA“ – MLADI 'KOMUNISTI' OTKIRVAJU GOLOTINJU I SLOBODNU LJUBAV	165
4.3.	PARTIJA I SEKS – (BEZ)USPJEŠAN POKUŠAJ PARTIJSKE KONTROLE NAD MEDIJIMA	178
5.	ZAKLJUČAK	210
6.	BIBLIOGRAFIJA	228
6.1.	ARHIVSKI FONDOVI.....	228
6.2.	TISKANI IZVORI	228
6.3.	USMENI IZVORI (intervjui i elektroničke prepiske)	229
6.4.	NOVINE I ČASOPISI	230
6.5.	ČLANCI I KNJIGE.....	230
6.6.	ČLANCI I IZVORI PREUZETI S INTERNETA.....	245
7.	PRILOZI.....	249
	ŽIVOTOPIS AUTORICE S BIBLIOGRAFIJOM RADOVA	250

1. UVOD

Kada je sada već u kultnoj seriji *Gruntovčani* snimljenoj 1975. godine, koja je problematizirala život na podravskome selu, glavni lik, Draš Katalenić Dudek, prilikom odlaska na sajam u obližnje mjesto zastao na kiosku kako bi kupio cigarete, vidio je časopis *Eva i Adam*. Blaženi osmijeh na Dudekovom licu, nastao zbog slike gole žene na naslovnici toga prvog jugoslavenskog erotskog časopisa, odaje njegovu fascinaciju ženskim tijelom, ali s druge strane upućuje na to da od osjećaja srama on taj časopis sebi ne bi kupio, naravno, jer je prestar, ali i zato da to netko u selu ne bi primijetio. Štoviše, taj prodor časopisa *Eva i Adam* iz urbane u ruralnu sredinu predstavljao je jedan od simbola širenja seksualne revolucije kao fenomena na cjelokupno jugoslavensko društvo, a za ciljanu publiku imao je upravo mlađu populaciju.

Draš Katalenić Dudek živio je na selu dvadesetoga stoljeća, a dvadeseto je stoljeće poznato kao „stoljeće seksa“. Smjela je to fraza koja se često koristi u svim važnijim enciklopedijama seksualnosti. Također, dvadeseto se stoljeće frekventno smatra periodom povećane liberalizacije seksualnih običaja i stavova.¹ Mnogo je razloga tomu, međutim najznačajniji su svakako rastuće usavršavanje i dostupnost kontracepcijskih sredstava, napredak u pitanjima homoseksualnih prava, veća prihvaćenost predbračnoga seksa, veća važnost pridavana seksualnosti u braku i generalno i za ovaj rad možda i najvažnije – uvećano je slavljenje seksualnog užitka i pornografije.

Budući da je dvadeseto stoljeće toliko posvećeno pitanju seksualnosti, u skladu s time postoji cijeli niz seksualnih politika, od naglih regresija protiv liberalizacije u vidu totalitarnih ideologija fašizma i komunizma, zatim utjecaja moralnih normi koje propagira katolička crkva pa sve do ideja rasizma, pa se može zaključiti da je tijekom 20. stoljeća zapadni svijet doživio goleme promjene u seksualnim praksama i ideologijama.² Prema Dagmar Herzog, seks u 20. stoljeću je središnji kod formiranja individualnoga identiteta, dolazi do kontroliranja plodnosti, odnosno odvajanja seksualnog užitka od reprodukcije, a također dolazi do pretjeranoga naglašavanja seksualne orijentacije.³ Isto tako, seksualnost je postala ključnim elementom u procesima sekularizacije i religiozne obnove, glavni pokretač

¹ Dagmar Herzog, *Sexuality in Europe. A Twentieth – Century History* (New York: Cambridge University Press, 2011.), 1.

² Gert Hekma (ur.), *A Cultural History of Sexuality in the Modern Age. Volume 6.* (Oxford, New York: Berg, 2013.), 1.

³ Herzog, *Sexuality in Europe. A Twentieth – Century History*, 2.

ekonomskoga razvoja i *locus* intenzivnijih pregovora između vlade i građana, a što je dovelo i do izražajnih promjena u ženskome pitanju.⁴

Usko vezano uz seksualnost je i žensko pitanje. Iako je žensko pitanje svoj prvi vrhunac doživjelo već početkom 20. stoljeća, ono na scenu ponovno stupa krajem šezdesetih i u sedamdesetim godinama, zajedno s idejama povećane seksualne slobode, što se često naziva seksualnom revolucijom. Seksualnost je upravo u to doba bila velika tema i predstavljala je jedno od središnjih polja političkih i socijalnih razračunavanja. Upravo se zato u šezdesetim i sedamdesetim godinama dvadesetoga stoljeća, ako se govori o seksualnosti, govori o širokome polju „različitoga“ i „velikoga“ što uključuje teme poput ustava, puta države u budućnost, razračunavanje s najnovijom prošlošću, veze sa Sjedinjenim Američkim Državama i stajališta naspram amerikanizaciji životnih i društvenih odnosa, o moderni i njezinim izazovima, moralnim normama, kulturnim vrijednostima, spolu i rodu, a svedeno pod zajednički nazivnik: o „normalnosti“ jednoga društva na prekretnici.⁵ Seksualnost se u to vrijeme prestaje percipirati kao dio privatne sfere te je počela predstavljati neposrednu vezu između seksualnih normi i društvenih predodžbi o poretku. Tako se i Jugoslavija, a unutar nje i Hrvatska, našla pred pozadinskim transformacijskim procesima koji su njeno društvo počeli činiti konzumerističkim društvom podložnim medijima te se seksualnost razvila u teren društvene samotematizacije, unatoč strogoj partijskoj kontroli.

Kada je pisala o povijesti seksualnosti u Saveznoj Republici Njemačkoj, Sybille Steinbacher je navela da se fokus istraživanja seksualnosti mora usmjeriti na diskurzivne aspekte kao i na političke procese i socijalnu praksu u ophođenju sa seksualnošću.⁶ Tako će se u ovome doktorskome radu govoriti o akterima i njihovu djelovanju, o njihovim krajnje različitim ciljevima i interesima te o recepciji njihova djelovanja. Pritom će se dati odgovore na ova pitanja:

1. koji su politički uvjeti i socijalne polazišne točke bili pokretači društvenih razračunavanja
2. o kojim se kolektivnim normama i njihovu prekoračivanju radi
3. koje snage i protusnage igraju odlučujuću ulogu
4. tko su bili akteri seksualne revolucije te koji motivi pobuđuju njihovo djelovanje
5. kada su se tradicionalni modeli pogleda na seksualnost počeli smatrati nedovoljnima

⁴ Herzog, *Sexuality in Europe. A Twentieth – Century History*, 3.

⁵ Sybille Steinbacher, *Wie der Sex nach Deutschland kam? Der Kampf um Sittlichkeit und Anstand in der frühen Bundesrepublik*. (München: Siedler Verlag, 2011.), 7.

⁶ Ibid, 9.

6. koji je bio utjecaj medija na seksualnost
7. koji su obrasci mišljenja tipični za šezdesete i sedamdesete godine te koji su kolektivni modeli poretka obilježili ophođenje sa seksualnošću

Da bi se mogao dati odgovor na gore navedena pitanja potrebno je krenuti od sljedeće hipoteze, koja je i glavna okosnica ovoga rada, a ta je da Jugoslavija za razliku od većine ostalih socijalističkih zemalja, dopuštala obrazac na Zapadu poznat pod nazivom seksualna revolucija. Ova hipoteza bazira se na suvremenim istraživanjima seksualnosti u povijesnoj znanosti, kao i općenito na rezultatima seksologije kao znanstvene discipline, te količine dostupne popularne i znanstvene literature nastale u vremenskome razdoblju koje obuhvaća ovaj doktorski rad.⁷ Dopuštanje obrasca seksualne revolucije imalo je prvenstveno političku svrhu uspješnoga laviranja u trokutu Washington-Beograd-Moskva u kojemu se Jugoslavija pokušavala profilirati kao država koja traži svoj treći put, ne samo u seksualnosti, već i u gotovo svakoj sferi, kako društvenoj, tako i političkoj. Cilj ovoga rada je istražiti pitanje seksualne revolucije i njezinoga značaja u socijalističkoj Jugoslaviji s posebnim naglaskom na SR Hrvatsku. Uz neminovan utjecaj Zapada na pojavu seksualne revolucije u SR Hrvatskoj, ovaj doktorski rad također želi naglasiti unutarnje društveno-političke i tehnološke faktore koji su utjecali na činjenicu da jedna socijalistička država prihvati obrazac koji je tradicionalno vezan i značajan za kapitalističko društveno uređenje. Stoga ovaj doktorski rad treba smatrati doprinosom istraživanju povijesti SR Hrvatske unutar socijalističke Jugoslavije, odnosno doprinosom istraživanju povijesti svakodnevice jednoga društva na prekretnici, koje traži svoj poseban put.

Povijest seksualnosti nužno je istraživati da bi se uočile promjene i kontinuiteti, da bi se vidjele promjene društvenih i kulturnih normi te da bi se shvatilo koju su ulogu imale moralne norme i stavovi u izgradnji društva u cjelini. Također, tu je i pitanje cenzure, pogotovo ako pod pojmom seksualne revolucije podrazumijevamo činjenicu da ona izlazi iz skrivene, odnosno privatne, u javnu sferu. Ipak, ovdje treba postaviti jasnu granicu prilikom istraživanja, jer seksualnost već i ranije postaje fenomenom društvene tematizacije, ali tijekom studentskih gibanja 1968. godine ulazi u fokus zanimanja ne samo mladih, već i

⁷ Da je u Jugoslaviji postojala svjesnost o postojanju seksologije kao znanstvene discipline i o njenoj raširenosti, svjedoči i činjenica da je primjerice 1959. godine neuropsihijatar i povjesničar medicine Lavoslav Glesinger u pogovoru Morusovoj *Historiji seksualnosti* uputio na to da je seksološka literatura dotad napisana postala nepreglednom, a da se seksologijom bave i liječnici, fiziolozi, embriolozi, endokrinolozi, venerolozi, ginekolozi, psihijatri, psihoanalitičari, higijeničari, zoolozi, filozofi, psiholozi, pedagozi, pravnici, etnolozi, sociolozi, kulturni historičari, statističari i teolozi. Detaljnije u: Morus (Lewinsohn, Richard), *Historija seksualnosti* (Zagreb: Zora i Naprijed, 1959.), 420.

društva u cjelini. Budući da su šezdesetosmaška studentska gibanja bila transnacionalni fenomen, tako su i promjene u seksualnome ponašanju dio transnacionalne perspektive. S jedne strane može ju se smatrati borbom protiv utjecaja iz SAD-a, a s druge strane predstavljala je upravo jedan od najsnažnijih njezinih utjecaja, kako na Zapadni, tako i na Istočni svijet.⁸

Iako su dosad najznačajnije doprinose istraživanju seksualnosti svakako dali sociolozi, antropolozi te socijalno-znanstveno orijentirani znanstvenici koji se bave seksualnošću unutar psihologije ili medicine, ne može se preskočiti utjecaj seksualnosti na političke promjene, odnosno utjecaj politike na ophođenje sa seksualnošću. Stoga je i jedna od temeljnih ideja ovoga doktorskoga rada dati početni impuls inkorporiranju istraživanja seksualne povijesti u suvremenu povijest. Što se tiče same historiografije, u njoj seksualna povijest počinje u novije vrijeme nailaziti na plodan teren te se počinje formirati kao znanstveni pravac, no njezin fokus se sve do nedavno usmjeravao isključivo na 18. i 19. stoljeće s jakim naglaskom na prijelaz iz 19. u 20. stoljeće.

Ovaj će se rad obrađivati pomoću tri metodološka alata. Prvi je alat onaj komparativne analize, drugi je metoda analize diskursa, dok se treći odnosi na usmene izvore.

1.1. METODOLOŠKE I TERMINOLOŠKE ODREDNICE

Iako se istraživanje seksualne revolucije i njezinoga postojanja u društvu, odnosno utjecaja na procese društva u tranziciji čini naoko laganom i relaksirajućom temom, tek se dubljim bavljenjem njome uviđa njena kompleksnost i sveobuhvatnost onoga što ju čini. Kada su povjesničari tek počeli pisati o seksualnosti, susreli su se s mnoštvom različitih vrsta izvora. Ti izvori za povjesničare predstavljaju mnoštvo interpretativnih problema, poput definiranja teme ili izbora teorijskih okvira.⁹ U početnim istraživanjima nedostajalo je interpretacija i sve se manje-više svodilo na nabranje podataka, što nikako nije bilo dostatno za dublje razumijevanje uloge seksualnosti u povijesti. Kako navode brojni istraživači seksualnosti, da bi se napisala dobra studija o seksualnosti, potrebno je odgovoriti na sljedeća pitanja: što je to seksualnost, čija je ta seksualnost, koje su konvergencije i divergencije između raznih grupa, koji teorijski model je najprihvatljiviji, kako seksualnost može osvjetliti

⁸ Pod pojmom Zapadni i Istočni svijet podrazumijeva se isključivo geografske termine.

⁹ Estelle B. Friedman, John D'Emilio, „Problems Encountered in Writing the History of Sexuality: Sources, Theory and Interpretation,“ *The Journal of Sex Research* Vol. 27, No. 4. (11.1990.): 481.

pitanje društvenih odnosa.¹⁰ Također, postavlja se i pitanje kako razumjeti seksualnost u uvjetima njene promjenjive povijesti, kako istražiti što je univerzalno, a što specifično, kako je seksualnost artikulirana u ekonomskim, društvenim i političkim odnosima, kako je ona izumljena i kakve su veze između seksa i moći.¹¹

Ovaj doktorski rad pokušat će dati odgovore na neka od gore navedenih pitanja u okviru rodne historije. Da bi se moglo definirati pojam rodne historije, potrebno je razjasniti razliku između spola i roda kao biološke, odnosno sociološke/kulturne kategorije. Pojedincu se od rođenja, pa čak i prije, pripaja jedna od dvije kategorije, kategorija „ženskog“ ili kategorija „muškog“, odnosno osobu se definira prema spolu. U Anićevoj *Rječniku hrvatskoga jezika* spol se navodi kao „ukupnost fizioloških i psiholoških obilježja po kojima se razlikuju muškarac i žena, mužjaci i ženke“.¹² S druge strane postoji i kategorija roda, koja je socijalno i kulturno uvjetovana, a znači „pripadanje jednom od prirodnih rodova, tj. spolu“.¹³ Termin rod obavio je važnu teorijsku zadaću razdvojivši biologiju od kulture.¹⁴ U skladu s tim postao je važan koncept kojeg proučavaju i sociologija, i etnologija, ali i historiografija te se u sklopu historiografije govori o rodnoj historiji kao prijevodu engleskoga termina *gender history* ili njemačkoga *Geschlechtergeschichte*.

Historiografija je po završetku Drugoga svjetskog rata prošla kroz masivne promjene koje su podrazumijevale zamjenu stare političke historije (ili barem podvrgavanje izazovima) socijalnom i kulturnom historijom, a to je i rodnoj historiji omogućilo da se počne razvijati u okviru novijih tendencija u historiografiji.

Rodne studije doprle su u historiografiju u obliku ženske historije tijekom osamdesetih godina dvadesetog stoljeća, te od tada predstavljaju temeljnu perspektivu svake kritičke analize društva.¹⁵ Ipak, rodnu historiju treba jasno razdijeliti od ženske historije, jer pod rodnom historijom podrazumijeva se i muška historija.¹⁶ Prve rodne historičarke slijedile su opće trendove u rodnim studijama, iako su bile iznimno oprezne u prihvaćanju i primjeni

¹⁰ Ibid: 482.

¹¹ Jeffrey Week, „Remembering Foucault,“ *Journal of the History of Sexuality* Vol. 14., No. ½. (2005): 188., 190.

¹² Vladimir Anić, *Rječnik hrvatskog jezika* (Zagreb: Novi liber, 2007.), 492.

¹³ Ibid, 592.

¹⁴ Jasenka Kodrnja, *Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj* (Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 2006.), 13.

¹⁵ Alice Kessler-Harris, „A Rich and Adventurous Journey: The Transnational Journey of Gender History in the United States,“ *Journal of Women's History* Vol. 19., No.1. (2007.): 153.-159. Izrazito zanimljiv primjer objašnjenja ženskih studija i rodne historije pogledati i u: Philomena Essed, David Theo Goldberg, Audrey Kobayashi, *A Companion to Gender Studies* (Hong Kong: Wiley-Blackwell, 2009.).

¹⁶ Pogledati: Donna R. Gabaccia, Mary Jo Maynes, „Introduction: Gender History Across Epistemologies,“ *Gender&History*, Vol. 24., No. 3. (11.2012.).

najnovijih rodnih teorija.¹⁷ Štoviše, rodne studije postale su novo važno polje jer su uvele pedeset posto populacije u fokus historijskog istraživanja, koja ranije nije spominjana ili je bila u sjeni maskulinog. Stoga ne čudi, da su historičari roda imali tešku zadaću da pokažu zašto je rod korisna kategorija historijske analize, a tu je ključnu ulogu odigrao članak Joan Walach Scott „Gender: A Useful Category of Historical Analysis“.¹⁸ Navedeni je članak bio daleko najcitiraniji članak u povijesti časopisa *American Historical Review*, a njime je autorica otvorila jedno sasvim novo polje istraživanja u anglo-američkoj historiografiji.¹⁹

Rodna se historija bavi povijesnom obilježenošću i promjenjivošću ženskosti i muškosti s posebnim naglaskom na pitanje kako kulturne rodne uloge određuju mišljenje i djelovanje ljudi.²⁰ Iz toga se može izvesti zaključak da se rodna historija bavi u principu svim granama povijesne znanosti i nije definirana samo jednim predmetom istraživanja, nego umjesto toga predstavlja specifični pristup u kojemu je kategoriji roda pripisana središnja uloga. U skladu s time i rodna se analiza izdigla iznad materijalne i kulturne reprezentacije spolnih i svih drugih razlika između žene i muškarca koje je stvorilo društvo.²¹ Kada se govori o rodnoj historiji treba svakako napomenuti da je prvi kategoriju roda u historiju uveo Michel Foucault negirajući intenzivan fokus na ženu kada piše o historiji seksualnosti/spolnosti.²²

Također, ovaj je rad doprinos istraživanju povijesti svakodnevice u socijalističkoj Jugoslaviji. Povijest svakodnevice bavi se pitanjem na koji način žive ljudi u svakodnevnome životu i kako doživljavaju svoj život i povijest.²³ Prema Alfredu Schütz, radi se o onome što se ponavlja u „životnome svijetu“ [*Lebenswelt*] i o subjektivnim doživljajima i percepciji te dugoročnome mentalitetu ljudi. Povijest svakodnevice počela se razvijati s djelovanjem škole *Annales* već od kraja dvadesetih godina dvadesetog stoljeća te se izvanredno uklapala u njihovu ideju i zahtjev za pisanjem jedne *histoire totale*. Utemeljitelji povijesti svakodnevice,

¹⁷ Ivan Simić, „Global History and Gender Studies: Trends, Problems, Perspectives“, *Godišnjak za društvenu istoriju* Vol. 3. (2011.): 103.

¹⁸ Joan Walach Scott, „Gender: A Useful Category of Historical Analysis“, *The American Historical Review* Vol. 91., No. 5. (5.12.1986.): 1053.

¹⁹ Pogledati: <http://www.princeton.edu/main/news/archive/S33/89/04A10/index.xml?section=topstories> (pogledano 20.2.2017.).

²⁰ Anne Conrad, „Frauen- und Geschlechtergeschichte“, u Michael Maurer (ur.), *Neue Themen und Methoden der Geschichtswissenschaft* (Stuttgart: Reclam Verlag, 2003.), 230.-293.

²¹ Joan Hoff, „Gender as a postmodern category of paralysis“, *Women's History Review* Vol. 3, No. 2 (1994.): 159.

²² Ibid: 149.

²³ Detaljnije o povijesti svakodnevice dostupno u: Berliner Geschichtswerkstatt (Hrsg.), *Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte. Zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte*. (Münster: Westfälisches Dampfboot, 2002.) i u Alf Lüdtke, *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. (Frankfurt am Main: Campus Verlag, 1995.).

[*Alltagsgeschichte*], bili su njemački povjesničari Alf Lüdtke i Hans Medick, te je svoj vrhunac povijest svakodnevice doživjela već u osamdesetim godinama prošloga stoljeća.

Prepoznavanje neelitne narodne kulture kao potencijalnog istraživačkog pitanja dovelo je do otkrivanja povijesti svakodnevice kao nove grane u historiografiji, tako da su neki od aspekata kojima se povijest svakodnevice bavi npr. rad, stanovanje, hranjenje, obrazovanje i slično. U tome se smislu povijest svakodnevice može smatrati i dijelom marksističke škole „povijesti odozdo“. Sa svakodnevicom u bliskoj vezi stoji i seksualnost kao ono najiskonskije u ljudima. Alf Lüdtke, jedan od najznačajnijih teoretičara, tvrdi da povijest svakodnevice ne služi istraživanju mikrohistorije, već da je jednako važna i za istraživanje makrohistorije, dok je najvažniji zaključak njegova teorijskog doprinosa o povijesti svakodnevice da se „velika povijest“ ne može napisati bez promatranja mikrohistorije, odnosno povijesti svakodnevice. Postoji mnoštvo izvora za istraživanje povijesti svakodnevice, što je kod nekih povjesničara izazvalo površne komentare da povjesničare svakodnevice „zanimaju samo slikoviti dodaci, anegdotalna građa – ukrasi i trivijalnosti povijesnoga procesa“.²⁴

Kako bih u potpunosti izbjegla navedene sumnje prilikom izrade ovoga doktorskog rada, baziranoga prije svega na primarnim i sekundarnim izvorima, za njihovu ću analizu koristiti tri metodološka pristupa kojima ću objasniti fenomen seksualne revolucije u Jugoslaviji, odnosno u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj kao zasebnoj studiji slučaja.

Prvi takav metodološki pristup je komparativna analiza. Metoda komparativne analize pokazala se vrlo zahvalnom u radu na ovoj temi zato što daje mogućnost, definirano prema Blochu, sagledavanja pojedinih historiografskih problema, opisivanja krivulja njihovih razvoja, pronalaženja sličnosti i razlika te na kraju njihovu usporedbu unutar različitog konteksta.²⁵ Prednost ovakvog metodološkog pristupa leži u činjenici da radi iskorak iz uskog okvira nacionalne povijesti, čime konzekventno umanjuje provincijalizaciju povijesnog istraživanja,²⁶ a da pritom ne predstavlja generalizaciju, već omogućuje razlikovanje onog što je krucijalno, što je kauzalno i što je slučajno u definiranju i povezivanju određenih problema.²⁷

²⁴ Alf Lüdtke, „Introduction: What is History of Everyday Life and Who Are Its Practicioners?“, u Alf Lüdtke, *The History of Everdaylife: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. (Princeton, Princeton University Press, 1995.).

²⁵ Marc Bloch, „Za komparativnu historiju europskih društava“, u Drago Roksandić (ur.), *Uvod u komparativnu historiju* /Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2004.), 40.

²⁶ Jürgen Kocka, „Comparison and beyond,“ *History and Theory* Vol. 42., No. 1. (2. 2003.): 39.

²⁷ Peter Baldwin „Comparing and generalizing why all history is comparative, yet no history is sociology“, u Deborah Cohen, Marsha O'Connor, *Comparison and history. Europe in cross-national perspective*. (London: Routledge, 2004.), 11.

Budući da seksualnu revoluciju kako u Jugoslaviji tako i u SR Hrvatskoj nikad nitko nije obrađivao, a kamoli ju pokušao komparirati sa seksualnim revolucijama u obrascu karakterističnome za Zapad, odnosno za Istok, zahtjeva se problematizacija navedenoga fenomena u širem kontekstu. Tako ću situaciju u Jugoslaviji promatrati u kontekstu Istoka i Zapada, dok će situacija unutar SR Hrvatske biti promatrana u širem kontekstu Jugoslavije. Nužno je odgovoriti na pitanje postoji li veza između seksualne revolucije koja se odvijala na Zapadu te seksualne revolucije (ako je uopće postojala kao takva) u Jugoslaviji, odnosno SR Hrvatskoj te ako jest, koje je obrasce i modele slijedila. Također, potrebno je pozicionirati Jugoslaviju i u kontekstu seksualnosti na Istoku, odnosno u perspektivi socijalizma i materijalističkog pristupa seksualnosti. Tako da će komparativni pristup ovoj temi zapravo dokazati i transnacionalnost fenomena seksualne revolucije, kao i transfer, jer su brojne socijalističke zemlje iza Željezne zavjese informacije o „zapadnjačkome seksu“ primale upravo preko Jugoslavije. Ovaj rad temelji se na četiri segmenta komparacije:

1. Utjecaj „zapadnih“ teoretičara na pojavu seksualne revolucije na Zapadu te refleksije njihova rada na pojavu seksualne revolucije u Jugoslaviji, odnosno u SR Hrvatskoj
2. Utjecaj „istočnih“ teoretičara na zatamljivanje seksualnog nagona i spolnosti u zemljama iza Željezne zavjese te utjecaj na događaje vezane uz seksualnost u Jugoslaviji, odnosno SR Hrvatskoj
3. Komparacija ženskog pitanja na Zapadu i Istoku te pozicija žena u SR Hrvatskoj, odnosno utjecaj seksualne revolucije na život žena
4. Pitanje mladih i utjecaj zapadnjačkih i istočnjačkih vrijednosti na njihovu svakodnevicu

Uz četiri temeljna komparativna pitanja, postoji i niz potpitanja o kojima će također biti riječi u ovome doktorskome radu.

Pored naznačene komparativne metode u svome radu također koristim metodološki pristup baziran na usmenoj povijesti. Druga je polovica dvadesetog stoljeća za povjesničare s jedne strane bogatstvo izvornog materijala koje donose svjedoci vremena, a s druge strane „prokletstvo“ radi *damnatio memoriae*, ali i zbog mogućnosti da se zbog previše informacija izgubi nit vodilja. Usmeni izvori u ovome doktoratu su redom visokoobrazovane osobe koje su seksualnu revoluciju proživjele u vrijeme kada su bili studenti i to sve od Zagreba, preko Beograda, Rige, Bukurešta, Joensuu, Berlina ili Beča, ali tu su i „mali“ ljudi koji su seksualnu revoluciju doživjeli na manje buran način, ali su itekako dobro osjetili izlazak žena

iz privatne u javnu sferu te promjene koje je jugoslavensko zakonodavstvo nosilo sa sobom nakon 1945. godine, a koje su bile vezane za svakodnevicu.

Posljednja metoda jest metoda analize diskursa. Pod metodom analize diskursa u anglosaksonske svijetu podrazumijeva se bavljenje diskursom temeljeno na tradicionalnim gramatičkim kategorijama, a u tome smislu ona bi mogla biti ekvivalentna tekstnoj lingvistici koju favorizira znanost njemačkoga i nizozemskoga kulturnoga i govornoga područja.²⁸ Kao podvrsta analize diskursa ističe se kritička analiza diskursa koja najšire gledano predstavlja analizu tekstova u njihovu društvenu kontekstu.²⁹ Kritička analiza diskursa svojim postupcima pokušava odgovoriti na pitanja zašto je neki tekst uopće nastao, kome je upućen i s kojim ciljem i ne mora uvijek nužno podrazumijevati negativan odnos prema sadržaju problema koji se istražuje, ali svakako podrazumijeva rasvjetljavanje fenomena na drugačiji način i iz raznih perspektiva.³⁰ Kako naglašava Ruth Wodak, pojam kritičkoga u bilo kojoj znanstvenoj disciplini podrazumijeva postavljanje daljnjih pitanja, pitanja o odgovornosti, interesima i ideologiji u bilo kojem obliku.³¹ Također, analiza diskursa jest primjenjiva na erotske časopise izdavane u Jugoslaviji, koji se s jedne strane čine izrazito naprednima, a s druge strane ostavljaju prostora za promišljanje o tomu koliko je partijski vrh cenzurirao i mijenjao prvotne tekstove koji su nastajali iz pera autora.

Uz metode koje će biti korištene u ovome doktorskome radu, izrazito je važno i objasniti neke od ključnih termina koji čine okosnicu rada, kao i dati kratak pregled razvoja znanosti o ljudskoj spolnosti – seksologije. Poslije toga uvoda, posebno će se pojasniti dva termina – amerikanizacija i seksualna revolucija, što nikako ne znači da ostali termini koji su itekako niti vodilje ovoga doktorskoga rada neće biti pojašnjeni. Radi se o terminima poput totalitarizma ili ideologije, ali poradi njihove specifičnosti o njima će više biti riječi u poglavlju koje će intenzivnije objašnjavati događaje i odnose u Jugoslaviji i SR Hrvatskoj u šezdesetim i sedamdesetim godinama 20. stoljeća.

1.2. SEKSOLOGIJA

Hrvatska enciklopedija definira seksologiju kao „interdisciplinarnu znanost koja se bavi sustavnim proučavanjem seksualnosti. Seksološka istraživanja uključuju biološke,

²⁸ Kristian Novak, *Višejezičnost i kolektivni identiteti iliraca. Jezične biografije Dragojle Jarnević, Ljudevita Gaja i Ivana Kukuljevića Sakcinskoga*. (Zagreb: Srednja Europa, 2012.), 212.

²⁹ Ibid, 214.

³⁰ Ibid.

³¹ Ruth Wodak, „What CDA is about – a summary of its history, important concepts and its developments“, u Ruth Wodak, Michael Meyer, *Methods of Critical Discourse Analysis* (London: SAGE Publications, 2001.), 1.

medicinske, antropološke, psihološke, sociokulturne, povijesne, filozofijske, religiološke i pravne pristupe. Seksologija se često dijeli na medicinsku i nemedicinsku; nemedicinska seksologija obuhvaća tri temeljne grane: istraživačku, edukacijsku i terapijsku.³² Interes za seksualnost i njezino istraživanje javlja se još u starome vijeku u kojem Hipokrat, Platon, Aristotel, Soran i Galen donose biološka promišljanja o seksualnosti te se nastavlja istraživanjima islamskih i židovskih učenjaka u srednjem vijeku te u ranome novome vijeku kroz anatomske studije Leonarda da Vincija, Andreasa Vesaliusa te Regniera de Graafa. U 18. stoljeću istraživanje seksualnosti doživljava svoju prvu kulminaciju kroz filozofske rasprave poput one Mary Wollstonecraft o *Obrani ženskih prava* iz 1792. godine ili Thomasa Malthusa u eseju o principima populacije. Svojevrsni početak seksologije kao znanosti treba se tražiti krajem 19. stoljeća. Početkom moderne seksologije smatra se knjiga austrijskoga psihijatra Richarda von Krafft-Ebbinga iz 1886. godine pod nazivom *Psychopathia sexualis*, u kojem je Krafft-Ebbing napravio detaljnu klasifikaciju seksualnih poremećaja.³³ U djelu je dao zbirku primjera seksualnih radnji, koje prema njemu nisu uobičajene i koje su karakteristične za „spolne bolesti“, a također je među prvima uveo i pojmove poput sadizma i mazohizma.³⁴ Američka liječnica i zagovornica ženskog zdravlja, Clelia Duel Mosher od 1892. godine je provodila istraživanje o pogledima na spolnost i seksualna iskustva kod žena iz srednjeg građanskog sloja.³⁵ Iako je istraživanje objavljeno posthumno, ono predstavlja jedino poznato istraživanje o seksualnim navikama žena viktorijskog razdoblja te je u toliko kontroverzno jer su odgovori žena izrazito pozitivno usmjereni prema slobodnoj seksualnosti, pogotovo predbračnoj te uključuje spoznaje o tomu da se žene koristile razne oblike kontracepcije, što je tadašnjem moralu stajalo u suprotnosti.³⁶ *Archivio delle psicopatie sessuali* kojeg od 1896. godine izdaje talijanski psihijatar Pasquale Penta bio je prvi znanstveni časopis posvećen pitanjima seksualnosti.³⁷ Godinu dana kasnije je berlinski liječnik Magnus Hirschfeld osnovao Znanstveno-humanitarni odbor [*Wissenschaftlich-humanitäre Komitee – WhK*] koji je bio prva organizacija homoseksualaca na svijetu i koja je za cilj imala ukinuti članak 175.

³² <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=55231> (pogledano 18.11.2015.).

³³ Dr. Richard Von Krafft-Ebing, *Psychopathia Sexualis. Eine klinisch-forensische Studie*. (Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke, 1886.). Za više detalja vidjeti William H. Masters, Virginia E. Johnson, Robert C. Kolodny, *Ljudska seksualnost* (Zagreb: Naklada Slap, 2006.), 12.-13.

³⁴ Vidjeti: Erwin J. Haberle, *Atlas seksualnosti* (Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2008.), 197.

³⁵ Clelia Duel Mosher, *The Mosher survey: Sexual attitudes of 45 Victorian women*. (New York: Arno Pr, 1980.).

³⁶ Konzultirati istraživanje Davida Gershawa na <http://virgil.azwestern.edu/~dag/lol/SexSurveyFirst.html> (pogledano 18.11.2015.).

³⁷ Chiara Beccalossi, "Archivio delle psicopatie sessuali," u Chiara Beccalossi, *Female sexual inversion. Same-sex desires in Italian and British sexology, c. 1870-1920*. (London: Palgrave Macmillan, 2012.), 154.-158.

njemačkog Kaznenog zakona, kojim su se kažnjavale seksualne radnje među muškarcima.³⁸ Početak dvadesetog stoljeća značio je procvat istraživanja seksualnosti, a najvažnija od njih provedena su u Njemačkoj. Svakako među najplodnijim istraživanjima treba istaknuti ono Fritza Schaudina koji 1905. godine otkriva uzročnika sifilisa, zatim Augustea Forela koji iste te godine piše knjigu *Pitanje spolnosti* u kojoj povezuje medicinska i socijalnopolitička pitanja te traži radikalne reforme u vidu ukidanja mnogih kaznenih zakona u vezi sa spolnošću ili poput prava braka za homoseksualce. Iste godine Helene Stöcker osniva Savez za zaštitu majki [*Bund für Mutterschutz*, od 1908. godine *Deutscher Bund für Mutterschutz und Sexualreform*] kojim želi pomoći ženama koje su rodile djecu izvan braka, kao i vanbračnoj djeci.³⁹ O razvoju seksologije u dvadesetome stoljeću nemoguće je pisati, a da se pritom ne spomene djelovanje bečkog liječnika Sigmunda Freuda. Freud je držao da je seksualnost primarna snaga koja je motivom svakoga ljudskog ponašanja te da je ona i osnovni uzrok svih oblika duševnih poremećaja kod kojih je prisutna anksioznost.⁴⁰ U svojem djelu *Tri rasprave o teoriji seksualnosti* [*Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*] prikazao je normalan razvoj seksualnosti, kao i perverzno seksualno ponašanje.⁴¹ Novu je revoluciju u seksualnosti pokrenulo otkriće lijeka Salvarsana iz 1906. godine u Japanu, koje je imalo svrhu izlječenja sifilisa.

Iako postoje prijepori o tome koja je godina značila početak modernog bavljenja seksologijom, neminovno je da je ona nomenklaturirana 1907. godine u knjizi *Das Sexuelleben unserer Zeit in seinen Beziehungen zur modernen Kultur* berlinskoga dermatologa Iwana Blocha.⁴² U knjizi se Bloch zauzimao za to da seksologija bude samostalna znanost, u kojoj će biti sadržani ne samo biološki, već i kulturni aspekti spolnosti. Stoga ni ne čudi da je u svojoj knjizi uz prostituciju ili spolne bolesti govorio i o emancipaciji žena, o kontracepciji i sprečavanju trudnoće, zatim o spolnoj edukaciji, erotskoj literaturi, pitanju homoseksualnosti, narodnim običajima, o natalitetu, o oblicima obitelji i slično. Nastavno na Blochova promišljanja, u Njemačkoj Magnus Hirschfeld pokreće *Časopis za seksologiju* [*Zeitschrift für Sexualwissenschaft*], a Albert Moll objavljuje studiju *Seksualni*

³⁸ O navedenom paragrafu Hirschfeld je izdao i knjigu Magnus Hirschfeld, *§ 175 des Reichsstrafgesetzbuches: die homosexuelle Frage im Urteile der Zeitgenossen* (Leipzig: Spohr, 1898.).

³⁹ Detaljnije u Haberle, *Atlas seksualnosti*, 199.

⁴⁰ Više o Freudovome djelovanju pogledati i u Masters et al., *Ljudska seksualnost*, 14.

⁴¹ Sigmund Freud, *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie* (Leipzig und Wien: Franz Deuticke, 1905.).

⁴² Iwan Bloch, *Das Sexuelleben unserer Zeit in seinen Beziehungen zur modernen Kultur* (Berlin: Louis Marcus Verlagsbuchhandlung, 1907.).

život djeteta [*Das Sexualleben des Kindes*] u kojoj u potpunosti odbacuje Freudove teze.⁴³ Već 1913. godine u Berlinu je osnovano i prvo Liječničko društvo za seksologiju i eugeniku [*Gesellschaft für Sexualwissenschaften und Eugenik*]. Hirschfeldovo djelovanje ogleda se i u osnivanju Instituta za seksologiju [*Institut für Sexualwissenschaft*] u Berlinu. Dvadesete godine dvadesetog stoljeća također su obilježene djelovanjem njemačkih seksologa, tako je Hirschfeld 1921. godine u Berlinu organizirao prvi Međunarodni skup za seksualnu reformu na seksološkim temeljima, Max Marcuse je 1923. godine objavio *Priručni rječnik seksologije*, a Albert Moll 1926. godine u Berlinu organizira prvi Međunarodni kongres za seksualna istraživanja. Godine 1928. utemeljena je *Svjetska liga za seksualnu reformu* [*The World League for Sexual Reform*], koja je za svoje ciljeve imala ravnopravnost žena, pravo na kontracepciju i seksualni odgoj te brojne druge.⁴⁴ Dolaskom nacista na vlast prestaje bavljenje seksologijom u Njemačkoj te znanstvenici bježe u Sjedinjene Američke Države i skandinavske zemlje.

Jedan od njih je i Wilhelm Reich, koji je u Danskoj objavio proširenu studiju *Die Sexualität im Kulturkampf*, koja postaje poznatija pod imenom *Die Sexuelle Revolution*.⁴⁵ U svojim je djelima Reich povezo Freudovu psihoanalizu s Marxovom filozofijom, te je smatrao da totalitarni sustav potiče represiju seksualnosti te je držao da tek oslobođenjem iz političkih okova se može skinuti stigma sa seksualnosti, kao i obratno.

Poslije Drugoga svjetskoga rata došlo i do zaokreta u istraživanju seksualnosti, za koje je jedan od najzaslužnijih Alfred C. Kinsey, koji je proučavao zakone i regulative koji su određivali pravne norme vezane uz seks.⁴⁶ U svojim istraživanjima Kinsey je držao da za razliku od Sjedinjenih Američkih Država, seksualno ponašanje Europljana ne odgovara pravnim i religioznim normama.⁴⁷ Kinsey, inače profesor zoologije, zajedno je sa svojim asistentima napisao dvije ključne knjige za istraživanje ljudske seksualnosti: *Sexual Behavior in the Human Male* iz 1948. godine i *Sexual Behavior in the Human Female* iz 1953. godine.⁴⁸ Obje su knjige produkt Kinseyjeva angažmana prilikom držanja bračnih tečaja na kojima je pričao o biološkim aspektima bračnoga života i koje su većinom pohodili

⁴³ Haberle, *Atlas seksualnosti*, 199.

⁴⁴ Glavne programatske točke vidjeti u Ibid, 200.

⁴⁵ Wilhelm Reich, *Die Sexuelle Revolution* (Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 1966.).

⁴⁶ Detaljnije o Kinseyjevim istraživanjima vidjeti i u: Masters et al., *Ljudska seksualnost*, 16.-17.

⁴⁷ Kinseyu su zbog progresivnih stavova suvremenici pripisivali naziv onoga koji će promijeniti svijet. Još i danas postoje prijepori i oprečna mišljenja o Kinseyevom djelovanju, posebice u konzervativnim krugovima koji drže rezultate njegovih istraživanja direktnim udarcem na moralnost društva.

⁴⁸ Alfred C. Kinsey, Wardell R. Pomeroy, Clyde E. Martin, *Sexual Behavior in the Human Male* (Philadelphia: W. B. Saunders, 1948.) i Alfred C. Kinsey, Wardell R. Pomeroy, Clyde E. Martin, Paul Gebhard, *Sexual Behavior in the Human Female* (Philadelphia, London: W. B. Saunders, 1953.).

studenti koji su imali mnoštvo pitanja o seksualnome ponašanju, a koji su mu ukazali na postojanje značajnog jaza u znanju o najbazičnijim ljudskim aktivnostima. Čvrsto uvjeren da je istraživanje seksualnosti važno, a dugo zanemarivano polje istraživanja, počeo je skupljati podatke za istraživanje intervjuirajući polaznike o njihovoj seksualnoj prošlosti.⁴⁹ Godinu prije izdanja *Sexual Behavior in the Human Male* na Sveučilištu u Indiani osnovan je Institut za seksualna istraživanja.⁵⁰ Oslanjajući se više na nestandardni oblik seksualnoga ponašanja u braku, Kinsey je svojim istraživanjem ukazao da seksualnost ne služi isključivo reprodukciji, već i užitku. Upravo skidanjem stigme sa seksualnosti kao nečega moralnoga, Kinseyjevi izvještaji pozicioniraju ga kao jednog od najvažnijih teoretskih prethodnika seksualne revolucije jer prema njegovim istraživanjima ne postoji normalno i abnormalno seksualno ponašanje, već smatra da je cjelokupna varijabilna širina čovječjeg seksualnog života prirodna i na skali mjerljiva od isključivo heteroseksualne do isključivo homoseksualne.⁵¹

Uz Kinseyja treba spomenuti i Williama Mastersa i njegovu suprugu Virginiju Johnson, čija su istraživanja dala važan obol istraživanju seksualnosti. U svojim djelima poput *Human Sexual Inadequacy* daju temelje nove, bihevioralno orijentirane seksualne terapije.⁵² Važan impuls promjenama dao je i Michel Foucault svojom studijom o *Povijesti seksualnosti*.⁵³ Foucault ne govori o seksualnome ponašanju/ophođenju, već se prije pita o društvenome samoostvarenju subjekta i konstruira seksualnost kao diskurs, kao disciplinu.⁵⁴ On zapravo kontrira ideji represije seksualnosti koju su propagirali Wilhelm Reich i Herbert Marcuse, a prema kojoj je seksualnost kako politički, a tako i društveno potiskivana mnogo puta tijekom povijesti. Foucault ne negira da je seksualnost bila potiskivana - „Reći da seks nije potisnut ili pak reći da odnos seksa i moći nije represija, znači zapasti u puki besplodni paradoks“ - ali se opire onome što Freud naziva prirodnom, nadkulturnom kontrolom nagona.⁵⁵ On ne percipira seksualnost kao prirodni nagon, već percepciju prirodnosti seksualnosti drži društvenim konstruktom. Prema njemu je seksualnost sustav u bujanju u kojem odnosi moći daju mogućnost njenog stvaranja i organizacije.

⁴⁹ Više na stranici Kinseyjeva Instituta: <http://kinseyinstitute.org/services/2003/media-reaction.html> (pogledano 21.01.2016.).

⁵⁰ Godine 1982. Institut je dobio naziv Kinseyjev institut za istraživanje spola, roda i reprodukcije.

⁵¹ Steinbacher, *Wie der Sex nach Deutschland kam*, 144.

⁵² William H. Masters, Virginia E. Johnson, *Human Sexual Inadequacy* (Toronto, New York: Bantam Books, 1970.).

⁵³ Mišel Fuko, *Istorija seksualnosti. Staranje o sebi*. (Beograd: Prosveta, 1988.).

⁵⁴ Steinbacher, *Wie der Sex nach Deutschland kam*, 12.

⁵⁵ Michel Foucault, *Znanje i moć* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1994.), 11.

U *Povijesti seksualnosti*, a posebno u prvome svesku *Volja za znanjem*, Foucault pokazuje kako se znanje-moć oblikuje u području seksualnosti. Nije slučajan izbor tog analitičkog područja, jer na njemu, kako tvrdi Foucault, se najbolje može prikazati prodiranje moći u „najtananije strukture društva“.⁵⁶ Očigledno je da Foucault izabire seksualnost kao jedan od najživotnijih aspekata ljudske subjektivnosti jer upravo na njoj on pokazuje razvoj tehnologija moći, zapravo evoluciju od predmodernih do modernih oblika. To je evolucija od obrasca koji se naziva *ars erotica* do obrasca koji se uspostavlja kao *scientia sexualis*.⁵⁷ Nakon Foucaulta javlja se cijeli niz znanstvenika koji profiliraju pitanje seksualnosti unutar povijesne znanosti.

S Herbertom Marcuseom, jednim od najvažnijih poticateljem detabuizacije seksualnoga morala, profilirale su se i ideje Frankfurtske škole. Međutim, njezini protagonisti su imali sasvim različite stavove po pitanju seksualnoga morala. Marcuse je odbio Freudovu tezu o nepomirljivome kontaktu Erosa i Thanatosa. Za njega je Eros posjedovao društveno oslobađajuću snagu, a svoje je teze vješto upakirao u *šlagvort* „nerepresivna desublimacija seksualnosti“ [*nichtrepressive Entsublimierung der Sexualität*]. Nasuprot tome Theodor W. Adorno i Max Horkheimer temi seksualnosti u promišljanjima o društvu nisu pripisali nikakvu bitnu vrijednost pa čak niti kad su se bavili nacionalsocijalističkom prošlošću. Moral nije igrao važnu ulogu u njihovom poimanju kritičke teorije, već to što je njima, za razliku od Marcusea, nedostajalo iskustvo američkoga diskursa.⁵⁸ Dok je Marcuse u Sjedinjenim Američkim Državama gradio uspješnu akademsku karijeru, Adorno i Horkheimer se nakon Drugoga svjetskog rata vraćaju u Saveznu Republiku Njemačku. Koliko su različita bila poimanja seksualnoga morala i detabuizacije dokazao je Adorno kad su u travnju 1969. godine studentice golih grudiju ušetale na njegovu nastavu, a on se u potpunosti slomio i napustio predavaonicu.⁵⁹ Akcionizam studentskih pokreta uvijek mu je bio stran, što je zajedno s neslaganjem o legitimitetu nasilja u konačnici dovelo do njegova razračunavanja sa studentskim pokretom, ali i sa seksualnom revolucijom.

Seksologija je danas jedna od najrazvijenih grana upravo u Sjedinjenim Američkim Državama. Jedni od vodećih časopisa u tome polju su *Archives of Sexual Behavior* i *Journal of Sex Research*, a središnje organizacije Svjetsko seksološko udruženje [*World Association*

⁵⁶ Fuko, *Istorija seksualnosti*, 165.

⁵⁷ Ibid, 165.

⁵⁸ Steinbacher, *Wie der Sex nach Deutschland kam*, 302.

⁵⁹ Ibid.

for Sexology] i Međunarodna akademija za seksološka istraživanja [*International Academy of Sex Research*].

1.3. SEKSUALNA REVOLUCIJA

Seksualnost u percepciji suvremenika daje informacije o stanju društva (kako moralnome, tako i civilizacijskome) te služi kao središte socijalnih želja za formiranjem.⁶⁰ Protivnicima, kao i zagovarateljima moderne seksualnost je služila kao okidač koji bi trebao služiti integraciji kulturnih i socijalnih aspekata društva. Stoga se može zaključiti da je seksualna revolucija iz perspektive „liberalnih“ reformatora značila nadu i točku bijega, a vehementnim braniteljima ćudoređa predstavljala je izraz dekadencije i povod za vizije o propasti.

Seksualna revolucija, poznata i kao seksualno oslobođenje, bila je društveni pokret koji je izazivao tradicionalne norme ponašanja povezane sa seksualnošću i interpersonalnim odnosima po cijelome zapadnome svijetu između šezdesetih i osamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Protestirajuća mladež zahtijevala je, pozivajući se na seksualnu revoluciju, oslobođenje od zaostalih moralnih predodžbi kao i oslobođenje od autoriteta. Slobodna ljubav i obezgrađanjen odnos među spolovima pripadali su njihovome snu o socijalizmu. Pod uvjetima kapitalizma, oslobođena, nerepresivna seksualnost im se činila nemogućnom. Mala obitelj činila im se kolijevkom prisilnoga morala oslobođenog svake požude. Reichovo učenje stajalo je na glasu opozicijske znanosti, štoviše držali su ga ideologijom oslobođenja. Reći sve o seksu značilo je u određenom smislu imperativ. Promjena se sastojala u tomu da se cementirana ideja bezvremenskog ćudoređa prilagodi sadašnjosti.⁶¹ Čvrsto vezani uz običaje, poslušni nadređenima i neprijateljski nastrojeni prema seksu – ta trijada je iz njihovog gledišta činila jedinstvenu cjelinu i formirala autoritarni karakter, suprotnost slobodnome i autonomne čovjeku. Oslobođenje od svake seksualne represije prema tome mišljenju brinulo je za okretanje od svake fiksiranosti na autoritet, jer svaka seksualnost oslobođena od manipulacije oslobađa revolucionarnu energiju.⁶² Provokacijski potencijal studentskog zova za slobodnom seksualnošću ležao je u marksističkoj ideji i decidiranoj poruci teorija koje su kritizirale konzumerizam: potiskivanje poriva predstavljalo je produkt kapitalističkoga ekonomskoga i društvenog poretka i k tomu se smatralo uzrokom uspona nacionalsocijalizma.

⁶⁰ Herzog, *Sexuality in Europe. A Twentieth – Century History*, 18.

⁶¹ Steinbacher, *Wie der Sex nach Deutschland kam*, 301.

⁶² Ibid.

Iako neki povjesničari seksualnosti poput Sybille Steinbacher i Dagmar Herzog negiraju termin revolucija u pojmu „seksualna revolucija“, odnosno drže ga neprimjerenim, ne negiraju promjene nastale u seksualnome ponašanju u šezdesetim godinama prošloga stoljeća.⁶³ Prema njima su možda interesantniji dinamika i konfliktni položaji, njezina „pretpovijest“, jer postojala je i revolucija prije revolucije, a njezine začetke možemo tražiti na prijelazu stoljeća.⁶⁴ Točnije, termin se koristio od kasnih dvadesetih godina pa stoga neki znanstvenici drže da je seksualna revolucija iz šezdesetih godina dvadesetog stoljeća zapravo druga seksualna revolucija.⁶⁵ Ipak, ne može se poreći da je upravo u šezdesetim godinama dvadesetog stoljeća došlo do krucijalnih promjena u percepciji i praksama seksualnosti. One su obuhvatile prvo *mainstream*, a zatim i srednji sloj te se postepeno šire na društvo u cjelini, unoseći značajne promjene u stavovima naspram ženske seksualnosti, homoseksualnosti, predbračne seksualnosti i slobode seksualnoga izražavanja. Budući da je seksualnost ostala široko polje, u njoj su skupljene brojne intencije: socijalne želje za razlikom, kao i kulturne razlike, strahovi od moderne, kao i uvjerenje o njenome napretku, strah od utjecaja SAD-a, kao i strah od utjecaja SSSR-a.⁶⁶

Ovaj doktorat stoga ima transnacionalnu perspektivu – ophođenje sa seksualnošću bilo je u jednakoj mjeri izraz prihvaćanja, ali i borbe protiv kulturnih utjecaja iz Sjedinjenih Američkih Država, koje bismo mogli sažeti pod zajedničkim nazivnikom amerikanizacije i širenja popularne kulture. Upravo se u seksualnosti mogla ogledati svojevrsna shizoidnost jugoslavenskog društva, koje se zbacivanjem moralnih normi iz perioda „buržoazije“ željelo učiniti modernim društvom, a s druge strane, sama amerikanizacija i utjecaj Sjedinjenih Američkih Država po sebi je predstavljao prijetnju. U tom kontekstu su veliku ulogu odigrali mediji, koji su se pobrinuli za to da seksualnost već kratko nakon Drugoga svjetskog rata postane široko obrađivana tema kroz popularizaciju kako znanstvenih, tako i tekstova popularnog karaktera, a što se očitovalo ne samo na Zapadu, već i iza Željezne zavjese, negdje slobodnije, a negdje u obliku *samizdata* i skriveno u podzemlju.

⁶³ I neki suvremenici su si pod pojmom seksualne revolucije predstavljali mnogo toga kontradiktornoga pa je i to jedan od razloga zašto se termin kao takav propituje.

⁶⁴ Herzog, *Sexuality in Europe. A Twentieth – Century History*, 11.

⁶⁵ Prema povjesničaru Konstantinu Dushenku termin seksualne revolucije postoji u SSSR-u od 1929. godine. Prema Julia Solovyova „Mustering Most Memorable Quips,“ *The Moscow Times*, 28.10.1997. Dostupno na <http://www.themoscowtimes.com/sitemap/free/1997/10/article/mustering-most-memorable-quijs/298361.html> (pogledano 21.11.2015.).

⁶⁶ Herzog, *Sexuality in Europe. A Twentieth – Century History*, 11.

1.4. AMERIKANIZACIJA

Termin amerikanizacija sadrži mnogo ambivalentnosti u sebi samome i češće se povezuje s negativnim konotacijama. Upućivanje na Sjedinjene Američke države kao model društvene i industrijske modernizacije često je imalo kritički, alarmirajući, pa čak i neprijateljski prizvuk. S jedne strane proučavale su se tehničke i gospodarske metode Amerike te se slavila tamošnja racionalizacija, s druge strane postojao je snažan otpor spram prodora masovne kulture i kolektivnih jednakopravnih tendencija masovne civilizacije.⁶⁷ Kako je objasnio Detlev Peukert: „racionalizacija euforije i kritika civilizacije obilježile su oba pola među kojima se plela debata o modernome životu.“⁶⁸ Iako je amerikanizacija donijela sa sobom važne inovacije na područje gospodarske i industrijske organizacije, mnogi su je ocijenili fenomenom kulturnoga otuđenja kojega je nužno izbjegavati. Ovakav stav bio je tipičan za američki utjecaj prije Drugoga svjetskog rata.

Ako je i prije Drugoga svjetskog rata postojala sumnja da Sjedinjene Američke Države ne preuzimaju primat nad svijetom, bilo u industrijskome, bilo u gospodarskome ili ekonomskome, bilo u kulturnome svijetu, njegov kraj i početak Hladnoga rata zasigurno je učvrstio američki utjecaj na druge narode i kulture, koji u određenoj mjeri postaju ovisni o onome što je SAD pružala. Američka kultura svakako je jedan od najkontroverznijih izvoznih produkata Sjedinjenih Američkih Država, koji su neki pozdravljali s entuzijazmom, drugi pak s izrazito neprijateljskim stavom. Ipak, gotovo nitko nije mogao pobjeći od njenog utjecaja.⁶⁹ No, sve se promjene ne mogu jednostavno interpretirati terminom amerikanizacije, ako se ne sagleda sve vrste utjecaja koje je amerikanizacija sa sobom nosila.

Interesantna je činjenica da povijest amerikanizacije Europe dosad nije napisana, no ipak postoje neki početni impulsi koji teže objasniti utjecaj toga fenomena u cjelini.⁷⁰ Taj manjak interesa za transfer kulture u cijelosti, a koja je širila vrijednosti *made in the USA* preko Atlantika zapravo čudi jer Europa nikada ne bi bila ista bez Sjedinjenih Američkih Država – počevši od popularne kulture, televizije, kina, klubova, *fastfood* hrane, životnoga stila, književnosti, mjuzikala, obrazovanja pa čak i oblika političkoga djelovanja. Ono što se

⁶⁷ Tobias Jaecker, *Das Amerika-Bild in der Publizistik von Weimar. Zwischen Amerika-Begeisterung und Antiamerikanismus*, 30.06.2003. <http://www.jaecker.com/2003/06/das-amerika-bild-in-der-publizistik-von-weimar/> (pogledano 19.11.2015.).

⁶⁸ Detlev Peukert, *Die Weimarer Republik. Krisenjahre der Klassischen Moderne*. (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1987.).

⁶⁹ Detaljnije u Heide Fehrenbach, Uta G. Poiger (Hrsg.), *Transactions, Transgressions, Transformations: American Culture in Western Europe and Japan*. (New York/Oxford: Berghahn, 2000.).

⁷⁰ Vidjeti npr.: Alexander Stephan (Ed.), *The Americanization Of Europe: Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945* (New York, Oxford: Berghahn, 2013.).

ne može poreći jest da gotovo svaka država Europe ima barem jednog povjesničara ili sociologa koji objašnjava fenomen amerikanizacije i njenoga utjecaja na pojedinu zemlju. Pojedinačni interesi svakako ne čude jer je nakon Drugoga svjetskog rata Washington uključio svakako sve dostupne alate prije svega javne i kulturne diplomacije, kako bi dopro do „srca i duša“ Europljana. Simultano s javnom i visokom kulturnom diplomacijom, probijanjem na europski kontinent počela je pristizati i popularna kultura koja je početne temelje vukla još od ludih dvadesetih, tako što je prvo osvojila mlade, a potom i erodirala čvrste stavove elite koja je čuvala temelje visoke europske kulture.⁷¹ Nema dijela svijeta u kojem bez obzira na ideologiju ili udaljenost američki utjecaj nije ostavio tragove pa je u skladu s time i amerikanizacija u svojem najširem značenju jedan od procesa koji su obilježili cjelokupno dvadeseto stoljeće.⁷²

Definicije amerikanizacije brojne su i sveobuhvatne. Najčešće se vezuju za političke i ekonomske utjecaje, no utjecaj se može odvijati na kulturnoj ili svakodnevnoj razini. Možda je najprecizniju definiciju amerikanizacije dao Rob Kros u svojoj knjizi *If You've Seen One, You've Seen The Mall. Europeans and American Mass Culture*, u kojoj tvrdi da amerikanizacija obuhvaća niz procesa kroz koje Sjedinjene Američke Države vrše utjecaj na ostatak svijeta, najčešće kroz kulturne utjecaje, koje „primaoci pozajmljuju, imitiraju ili jednostavno prihvaćaju“.⁷³ Ništa manje precizna nije ni ona Philippa Gasserta u kojoj tvrdi da amerikanizacija, za razliku od vesternizacije, nije pojam koji se odnosi na međudjelovanje, odnosno transfer, već da se radi o jednostranom, najčešće kulturnom, utjecaju Amerike na druge države.⁷⁴ Amerikanizacija se može definirati i kao propagiranje američkih ideja, običaja, socijalnih normi, jezika, industrije i kapitala, a uključuje sve oblike američkog kulturnog, socijalnog, industrijskog i ekonomskog kapitalizma.⁷⁵

Proces amerikanizacije u Jugoslaviji odvijao se kao dio širih procesa hladnoratovske propagande, u kojoj su i SSSR i SAD htjele nametnuti utjecaj pozitivnih vrijednosti svoje kulture i svoj način života jugoslavenskom društvu, koje je od 1948. godine bilo odlučno u

⁷¹ Stephan, *The Americanization Of Europe*, 1.

⁷² Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*. (Beograd: Službeni glasnik, 2012.), 13.

⁷³ Rob Kros, *If You've Seen One, You've Seen The Mall. Europeans and American Mass Culture*. (Urbana, Chicago: The University of Illinois Press, 1996.), X-XI.

⁷⁴ Philipp Gassert, „Amerikanismus, Antiamerikanismus, Amerikanisierung. Neue Literatur zur Sozial-, Wirtschafts- und Kulturgeschichte des amerikanischen Einflusses in Deutschland und Europa,“ *Archiv für Sozialgeschichte* Vol. 39. (1999.): 532.

⁷⁵ Neil Campbell, Jude Davies i George McKay, *Issues in Americanization and Culture* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004.), 47.

tome da pronade vlastiti put.⁷⁶ Kako Radina Vučetić tvrdi, amerikanizacija se odvijala na prostoru Jugoslavije u uvjetima Hladnoga rata, jer je Jugoslavija balansirala između supersila, a proces amerikanizacije imao je u Jugoslaviji i globalna, ali i specifična obilježja. On, naravno, nije mogao od Jugoslavije napraviti kopiju Sjedinjenih Američkih Država, ali je mogao pokazati drugačiji život, kao i poticati želju za njim.⁷⁷ Naime, Jugoslavija je često imala itekako puno sluha za američke vrijednosti, ali nije imala mogućnosti za ostvariti ih. Detaljnije informacije o američkome utjecaju i amerikanizaciji u Jugoslaviji, odnosno SR Hrvatskoj, ali i o promjenama koje su nastupile na unutarnjopolitičkoj sceni koji su omogućili seksualnu revoluciju, obradit će se u poglavljima doktorata koji slijede.

1.5. HISTORIOGRAFIJA O SEKSUALNOJ REVOLUCIJI

Povijest seksualnosti u svim je važnijim europskim i svjetskim historiografijama u posljednjih dvadeset godina jedna od vodećih tema. Povjesničari seksualnosti napisali su brojna djela o pitanju seksualnosti, koja se nerijetko dotiču i pitanja seksualne revolucije. Ipak, pojedini znanstvenici koji se bave historiografijom seksualnosti tvrde da je povijest seksualnosti još uvijek u povojima jer postoji mnoštvo prostora za istraživanje. Ako je svjetska i europska historiografija o seksualnosti još uvijek u povojima, onda bismo, usporedbe radi, za postjugoslavenske historiografije, koje bi se bavile pitanjem seksualnosti, mogli zaključiti da još nisu ni začete. Nedostatak bilo kakvog bavljenja pitanjem seksualnosti ostavlja prostor za afirmaciju povijesti seksualnosti, a unutar nje i pitanja seksualne revolucije u historiografskoj perspektivi široko otvorenim za bavljenje raznim aspektima toga fenomena.

1.5.1. EUROPSKA I SVJETSKA HISTORIOGRAFIJA

Historiografski pregled svjetske i europske historiografije o seksualnoj revoluciji nužno započinje sa Sjedinjenim Američkim Državama jer je ondje i počela sama seksualna revolucija. Postoje brojna historiografska djela koja se bave pitanjem seksualne revolucije u SAD. Ovdje svakako treba spomenuti doprinos Jeffreyja Escoffiera koji u svojem uredničkom izdanju *Sexual Revolution* nudi brojne izvore za istraživanje seksualne revolucije te daje

⁷⁶Više o tome u: Vučetić, *Koka-kola socijalizam*. O utjecaju amerikanizacije na Jugoslaviju pogledati još i neke recentnije radove: Dean Vuletic, *Yugoslav communism and the power of popular music* (Columbia: neobjavljeni doktorski rad, 2010).; Karla Conta, *Waging Public Diplomacy: The United States and the Yugoslav Experiment*. (Trst: neobjavljeni doktorski rad, 2016.).

⁷⁷ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 15.

pregled teoretskih djela koja su utjecala na pojavu iste u SAD.⁷⁸ Tako donosi članke iz časopisa onoga vremena poput *Time-a* od 24. siječnja 1964. godine naslovljenog „Druga seksualna revolucija“ [*The Second Sexual Revolution*], u drugome djelu posvećenome ženskoj seksualnosti donosi ulomak iz knjige Helen Gurley Brown, „Seks i slobodna djevojka“ [*Sex and the Single Girl*]. Ta je knjiga bila svojevrsni pionir američke seksualne revolucije jer je u njemu po prvi puta ženska osoba javno priznala da je ušla u brak imajući seksualne odnose prije njega. Treće poglavlje posvećeno je promijeni seksualnoga života, dok u četvrtome poglavlju svoje knjige Escoffier donosi tekstove ključne za razumijevanje pornografije i erotike. U posljednje dva poglavlja nalaze se prilozi posvećeni pitanju homoseksualnosti i promišljanju seksualnosti. Uz to što Escoffier donosi čitav niz tekstova ključnih za razumijevanje seksualne revolucije, on ju u svome djelu prije svega kontekstualizira i pozicionira unutar političkih i društvenih promjena u SAD u šezdesetim i sedamdesetim godinama prošloga stoljeća.

Drugo djelo posvećeno seksualnoj revoluciji u Sjedinjenim Američkim Državama jest knjiga povjesničara Davida S. Allyn *Make Love, Not War. The Sexual Revolution: An Unfettered History*.⁷⁹ Allynova knjiga jedan je od najvažnijih doprinosa istraživanju seksualne revolucije ne samo u SAD, već i šire. Njegov metodološki pristup te izbor tema koje obrađuje, a koje za njega čine seksualnu revoluciju (pitanje pobačaja, kontracepcijskih pilula, ponašanja mladih, izvanbračnih spolnih odnosa) predstavljaju obrazac prema kojem se povijest seksualne revolucije može i treba pisati.

Ništa zaostalije po pitanju seksualne revolucije nisu niti europske historiografije. Ipak, možda je najbolji prikaz seksualnosti u Europi 20. stoljeća pa tako i prikaz seksualne revolucije dala američka povjesničarka Dagmar Herzog u knjizi *Sexuality in Europe. A Twentieth – Century History*.⁸⁰ Herzog, čije je primarno polje interesa prije svega povijest seksualnosti, napisala je i mnoštvo članaka koji se bave pitanjem seksualnosti u Njemačkoj, pa tako i seksualnom revolucijom, kako u Zapadnoj, tako i u Istočnoj Njemačkoj.⁸¹ Drugi važan pregled kulturne povijesti seksualnosti 20. stoljeće, pa tako i seksualne revolucije dao je Geert Hekma u svojem uredničkom izdanju *A Cultural History of Sexuality in the Modern*

⁷⁸ Jeffrey Escoffier (Ed.), *Sexual Revolution* (New York: Thunder Mouth Press, 2003.).

⁷⁹ David S. Allyn, *Make Love, Not War. The Sexual Revolution: An Unfettered History*. (New York: Routledge, 2001.).

⁸⁰ Herzog, *Sexuality in Europe. A Twentieth – Century History*. Prijevod knjige na hrvatski jezik: Dagmar Herzog, *Seksualnost u Europi 20. stoljeća* (Zagreb: Zagreb Pride, 2015.).

⁸¹ Dagmar Herzog, *Sex after fascism: memory and morality in twentieth-century Germany* (New Jersey: Princeton University Press, 2005.).

Age, koje također pristupa pitanju seksualne revolucije u komparativnoj i transnacionalnoj perspektivi.⁸²

Njemačka je historiografija o seksualnosti, kao i historiografija stranih zemalja o seksualnoj revoluciji u Njemačkoj daleko najbogatija napisanim djelima.⁸³ Posebno se izdvajaju dva recentna djela. To su *Wie der Sex nach Deutschland kam* autorice Sybille Steinbacher te *Die globale sexuelle Revolution* Gabrielle Kuby.⁸⁴ Navedena djela predstavljaju dijametralno suprotna stajališta o značenju seksualnosti i seksualne revolucije te njezinoga utjecaja na njemačko društvo. I dok je Kuby neobjektivna u svojim ocjenama seksualne revolucije kao nečega izrazito negativnoga, suprotnoga nauku crkve, ne može se poreći faktografska vrijednost knjige. S druge strane Steinbacher metodološki i terminološki, a ponajprije mnoštvom izvora pokazuje na koji je način seksualnost prodrla u Saveznu Republiku Njemačku po završetku Drugoga svjetskog rata te na koji je način doživjela svoju kulminaciju u drugoj polovici šezdesetih i u sedamdesetim godinama 20. stoljeća.

Niti francuska historiografija ne zaostaje mnogo za njemačkom historiografijom, tako da u francuskoj historiografiji zasigurno treba spomenuti djelo Michelea Brixia *L'Amour Libre*.⁸⁵ Navedeno djelo problematizira pitanje seksualne revolucije u političko-društvenome kontekstu francuskoga društva šezdestih i sedamdesetih godina te ju smješta u simbiozu sa studentskim pokretom 1968. godine, koji je na svojevrsni način perpetuirao tu istu seksualnu slobodu prvenstveno kod mladih.

I dok pisanje o seksualnoj revoluciji u historiografijama država koje su po završetku Drugoga svjetskog rata prigrlile liberalno-demokratski politički sustav ne treba čuditi, jer je seksualna revolucija u tim državama bila i više nego vidljiva, iako ne često puta blagonaklono pozdravljena, posebno je interesantno promatrati na koji način se piše o fenomenu seksualnosti i seksualne revolucije u zemljama koje su se po završetku Drugoga svjetskog rata našle iza Željezne zavjese. Ideološki gledano, vrijednosti „kapitalizma“ u socijalističkom poretku, iako izrazito nepoželjne, ipak su bile neizbježne. Posljedično se mnoštvo povjesničara u posljednjih par godina intenzivno počelo baviti pitanjem seksualne revolucije u zemljama socijalizma.

⁸² Hekma, *A Cultural History of Sexuality in the Modern Age*.

⁸³ O djelima koje se bave pitanjem seksualnosti, ali i seksualne revolucije u Njemačkoj pogledati: Mark Fenemore, „The recent historiography of sexuality in twentieth-century Germany,“ *The Historical Journal* Vol 52, No. 3 (9.2009.): 763.-779.

⁸⁴ Steinbacher, *Wie der Sex nach Deutschland kam* i Gabrielle Kuby, *Die globale sexuelle Revolution. Zerstörung der Freiheit im Namen der Freiheit*. (Kißlegg: fe-medien verlag, 2012.).

⁸⁵ Michel Brix, *L'Amour libre. Brève histoire d'une utopie*. (Paris: Éditions Molinari, 2008.).

Pionir istraživanja seksualnosti pa tako i seksualne revolucije u socijalističkim zemljama jest Igor Kon, koji se bavio SSSR-om. Kon je o seksualnosti u SSSR-u počeo pisati još u vrijeme postojanja SSSR-a, ali vlasti su bile izrazito nenaklone njegovim ranim radovima, tako da oni nisu publicirani. Njegova knjiga, *Sexual Revolution in Russia: From the Age of the Czars to Today*, u kojoj se Kon bavio analizom i objašnjavanjem povijesti seksualnosti od vremena careva do 1995. godine predstavlja značajan doprinos razumijevanju poimanja seksualnosti u zemljama iza Željezne zavjese, posebice u SSSR-u.⁸⁶ Također, u suradnji s Jamesom Riordanom izdao je studiju o seksu u ruskome društvu koja također problematizira i pitanje mladih te odnos vlasti spram pojave seksualne revolucije u SSSR-u.⁸⁷

Iako je Kon stvorio temelje istraživanju pitanja seksualnosti u socijalističkim zemljama, tek se u proteklih deset godina vrlo intenzivno počelo baviti pitanjem seksualnosti i seksualne revolucije u njima. Tako treba spomenuti pisanje Karin Taylor, koja se bavila mladima u Bugarskoj te se u svojoj doktorskoj disertaciji dotakla i pitanja seksualne revolucije u Bugarskoj.⁸⁸ Prema Taylor, seksualna revolucija u Bugarskoj bila je pod strogom kontrolom države, više skrivena nego javna i izrazito loše percipirana od strane vlasti. Pitanjem seksualne revolucije u Bugarskoj bavi se i Monika Pisankaneva u članku „The Forbidden Fruit: Sexuality in Communist Bulgaria“. Pisankaneva piše o problematici seksualne revolucije poglavito iz ženske perspektivi, te poseban naglasak stavlja na pitanje homoseksualnosti.⁸⁹

Pitanjem seksualne revolucije u Rumunjskoj, odnosno pitanjem nepostojanja iste u vrijeme Ceausescuove diktature tek se u novije vrijeme počinju baviti povjesničari. Ovdje svakako treba spomenuti doprinos Erin K. Biebuyck,⁹⁰ ali i doprinose psihologa koji donose detaljnije informacije na koji se način pristupalo pitanju pobačaja i seksualnosti u Rumunjskoj.⁹¹

Posebno važan doprinos istraživanju seksualne revolucije u socijalizmu daje Josie McLellan, posebno u svojoj knjizi *Love In The Time Of Communism: Intimacy and Sexuality*

⁸⁶ Igor Kon, *Sexual Revolution in Russia: From the Age of the Czars to Today*. (New York: Free Press, 1995.).

⁸⁷ James Riordan, Igor Kon, *Sex and Russian Society* (Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1993.).

⁸⁸ Karin Taylor, *Lennon, not Lenin: Youth Between Socialist Discourse and Realities in Bulgaria of the 1960s and 70s*. (Graz: Neobjavljeni doktorski rad, 2004.). Kasnije je Taylor objavila svoj doktorski rad pod naslovom: Karin Taylor, *Let's Twist Again: Youth and Leisure in Socialist Bulgaria* (Berlin: lit Verlag, 2006.).

⁸⁹ Monika Pisankaneva, „The Forbidden Fruit: Sexuality in Communist Bulgaria“. Dostupno na: http://liternet.bg/publish14/m_pisankyneva/forbidden.htm (pogledano 24.5.2016.).

⁹⁰ Erin K. Biebuyck, „The Collectivisation of Pleasure. Normative Sexuality in Post-1966 Romania,“ *Aspasia*, Vol. 4 (2010.): 49.-70.

⁹¹ Ada Diaconu-Muresan, „Inevitable Illegal Abortions? A New Perspective to the Analysis of Sexuality in Ceausescu's Romania,“ *Electronic Journal of Human Sexuality* Vol. 9. (31.12.2016.). Dostupno na: <http://www.ejhs.org/volume9/ada.htm> (pogledano 25.5.2016.).

in the GDR. U svojim brojnim djelima, McLellan se bavila pitanjem seksualne revolucije u Istočnoj Njemačkoj.⁹² Istočna Njemačka baštinila je poimanje seksualnosti još od vremena Weimara, te je, unatoč vrlo rigidnom policijskom sustavu u zemlji, ipak dopuštala golotinju i slobodnu ekspresiju ljubavi i seksualnosti. Upravo je seksualna revolucija u Istočnoj Njemačkoj bila najsličnija onoj u Jugoslaviji.

U Poljskoj i Češkoj pitanjem seksualnosti većinom se bave sociolozi i antropolozi, koji na određeni način nadomještaju nedostatak povijesnih istraživanja na temu seksualne revolucije, međutim još uvijek ne postoji važnija studija o pitanju seksualnosti u vrijeme socijalizma. Početne impulse dale su Agnieszka Kościańska za Poljsku, čiji članak „Sex on equal terms? Polish sexology on women's emancipation and 'good sex' from the 1970s to the present“ predstavlja jedno od značajnijih istraživanja seksualnosti u komunističkoj Poljskoj.⁹³ Za seksualnost i seksualnu revoluciju u Čehoslovačkoj treba pogledati pisanje Kateřine Liškove.⁹⁴

Ono što je zajedničko gore navedenim doprinosima jest izrazito naglašen komparativni i transnacionalni pristup u pisanju o seksualnoj revoluciji. Takav pristup proizlazi iz činjenice nemogućnosti shvaćanja toga fenomena ako se njegov razvojni proces ne promatra u transnacionalnome političko-društvenome okviru onoga vremena. Također, vidljivo je jasno pozicioniranje, pogotovo kod istraživača koji se bave seksualnom revolucijom u socijalističkim zemljama, u odnosu na zapadni liberalno-demokratski sustav. Taj je sustav za istraživače, ali i za suvremenike seksualne revolucije predstavljao uzor i transferirao je slobodnu seksualnost u zemlje u kojima je seksualnost bila pod rigidnim nadzorom države i u kojima je bila isključivo vezana uz brak kao jedini moguć okvir u kojem se seksualnost smjela i mogla odvijati.

⁹² Josie McLellan, *Love In The Time Of Communism: Intimacy and Sexuality in the GDR*. (New York: Cambridge University Press, 2011.); Josie McLellan, „Glad to be gay behind the wall: gay and lesbian activism in 1970s East Germany“, *History Workshop Journal* Vol 74., No. 1. (10.2012.): 105.-130.; Josie McLellan, „Even Under Socialism, We Don't Want To Do Without Love“: East German Erotica, *Bulletin of the German Historical Institute. Supplement* Vol. 7. (2011.): 49.-65.; Josie McLellan, „State socialist bodies: East German nudism from ban to boom“, *Journal of Modern History* Vol. 79., No. 1. (2007.): 48.-79.

⁹³ Agnieszka Kościańska, „Sex on equal terms? Polish sexology on women's emancipation and 'good sex' from the 1970s to the present“, *History of the Human Sciences, SAGE*, Vol. 19, No.1.-2. (2016.): 236.-256.

⁹⁴ Kateřina Lišková, „Now you see them, now you don't'. Sexual deviants and sexological expertise in communist Czechoslovakia“, *History of the Human Sciences, SAGE*, Vol. 19, No. 1.-2. (2016.): 49.-74.; Kristen Ghodsee, Kateřina Lišková, „Bumbling Idiots or Evil Masterminds? Challenging Cold War Stereotypes about Women, Sexuality and State Socialism“, *Filozofija i društvo* Vol. 27., No. 3. (2016.): 489.-503. Lišková je održala i brojna predavanja na temu seksualnosti u Čehoslovačkoj, poput pitanja prava žena na orgazam i jednakost.

1.5.2. HRVATSKA I POSTJUGOSLAVENSKE HISTORIOGRAFIJE

O količini napisane literature o seksualnoj revoluciji u europskim i svjetskim historiografijama slobodno se može zaključiti da je obimna. U postjugoslavenskim historiografijama je situacija dijametralno suprotna pa se može reći da takvo istraživanje uopće niti ne postoji. Još se profesorica Mirjana Gross u svojem članku iz 1997. godine pitala hoće li hrvatska historiografija zanemariti suvremene tendencije razvoja historiografije te se po pitanju istraživanja seksualne revolucije, kao i nekih drugih suvremenih tema i pristupa, može reći da je vrlo dobro detektirala ono što se dogodilo samo desetljeće i pol kasnije.⁹⁵

Nije pretjerano reći da istraživanje historije seksualnosti spada u jednu od najzastupljenijih grana historiografije na postjugoslavenskome prostoru. Kao i brojna druga istraživanja, ostala je nevidljivom i izgubila se u moru razračunavanja s činjenicama i naglašenim etnocentričnim pristupom u istraživanju nacionalnih historiografija. Štoviše, kada je riječ o hrvatskoj historiografiji još uvijek nedostaju početni impulsi koji bi rezultirali time da spomenuta grana naiđe na zanimanje istraživača. Slijedom navedenoga, o seksualnoj revoluciji u Jugoslaviji u hrvatskoj historiografiji do danas vrlo je malo ili gotovo ništa napisano.⁹⁶ Jedini izvor znanja o seksualnoj revoluciji u Hrvatskoj u šezdesetim i sedamdesetim godinama prošloga stoljeća jesu novinski članci iz onoga vremena te znanstveni članci koji su bili produkt provođenja anketa kod srednjoškolaca i studenata, a objavljeni su u časopisu *Arhiv za zaštitu majke i djeteta*.

Ipak, u posljednjih nekoliko godina se situacija počela mijenjati te se osjećaju određeni pomaci kada govorimo o historiji seksualnosti, prvenstveno primjetni kod mlađe generacije znanstvenika. Tako treba spomenuti historiografski rad Franka Dote koji je i sam doktorirao na temu javne i političke povijest muške homoseksualnosti u SR Hrvatskoj.⁹⁷

⁹⁵ Mirjana Gross, „Europska ili provincijalna historiografija,“ *Časopis za suvremenu povijest* Vol. 29, No. 2. (1997.): 311.-322.

⁹⁶ O seksualnoj revoluciji kroz tisak u Jugoslaviji u jednom od svojih članaka pisao je Marko Zubak, koji se bavi istraživanjem mladenačke kulture i tiska. Vidjeti: Marko Zubak, „Omladinski tisak i kulturna strana studentskoga pokreta u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (1968.-1972.),“ *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 46, No. 1. (2014.): 37.-53. Iako ne pripada hrvatskoj historiografiji treba spomenuti i doktorski rad Zsófia Lóránd, koja se bavila intelektualnom poviješću feminizma u Jugoslaviji u sedamdesetim i osamdesetim godinama dvadesetoga stoljeća i koja se dotaknula seksualne revolucije u njemu, međutim kako to nije bila okosnica njezinoga rada, nije se opširnije bavila njezinom analizom. Zsófia Lóránd, „*Learning a Feminist Language*“: *The Intellectual History of Feminism in Yugoslavia in the 1970s and 1980s*. (Budimpešta: Neobjavljeni doktorski rad, 2014.), 272.-279.

⁹⁷ Franko Dote, *Javna i politička povijest muške homoseksualnosti u socijalističkoj Hrvatskoj (1945.-1989.)*. (Zagreb: neobjavljeni doktorski rad, 2017.).

Također, Dota je organizirao prijevod knjige Dagmar Herzog *Seksualnost u Europi* na hrvatski jezik u suradnji s Zagreb Prideom.⁹⁸

Još jedan važan doprinos istraživanju homoseksualnosti u Hrvatskoj dao je Dean Vuletić, koji je u časopisu *Gordogan* objavio dva članka vezana za povijest homoseksualnosti u Hrvatskoj u dvadesetom stoljeću, dok je za ovo istraživanje posebno važan njegov članak koji se odnosi na gay i lezbijski pokret u Hrvatskoj od 1945. do 1990. godine.⁹⁹ Vuletićeov doprinos u *Gordoganu* zapravo je prvi relevantniji doprinos istraživanju (homo)seksualnosti u vrijeme Jugoslavije, a dotiče se i šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća, kada je došlo do početnih impulsa u dekriminalizaciji homoseksualnosti.

Ipak, većinu informacija o seksualnoj revoluciji, iako u svjetskim razmjerima, hrvatska je znanstvena, ali i druga publika, dobila iz prijevoda u organizaciji sociologa i seksologa Aleksandra Štulhofera, pri čemu se posebno ističe prijevod knjige *Striptiz kultura*.¹⁰⁰ Iz prijevoda se ponajviše može doznati o seksualnosti i utjecaju medija na nju u Sjedinjenim Američkim Državama u kojima je seksualna revolucija i počela te se vidi na koji način je ta država širila svoju ideju seksualnosti po cijelome svijetu. Ipak, navedeno djelo ne donosi dovoljno informacija o povijesnim okolnostima koje su omogućile odvijanje seksualne revolucije u Jugoslaviji, odnosno Hrvatskoj, odnosno istu ni ne spominje.

Daljnje informacije o seksualnosti u Jugoslaviji donosi Nebojša Jovanović, koji se bavi pitanjem rodnih uloga na filmu u Jugoslaviji, s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu.¹⁰¹ Iako Jovanovićevi doprinosi spadaju većinom u rodne studije, i često puta im nedostaje povijesnoga konteksta, one čine važan doprinos istraživanju povijesti seksualnosti u Jugoslaviji.

Srpski povjesničari ipak su otišli korak dalje prilikom pisanja o seksualnosti. Treba spomenuti dva doprinosa, s obzirom na činjenicu da oba povjesničara pišu čak i o seksualnoj revoluciji. Prvi je Milan Ristović koji se bavio privatnim životom kod Srba u dvadesetom stoljeću te u svojem djelu između ostaloga adresira pitanje promjene položaja žene te

⁹⁸ Herzog, *Seksualnost u Europi 20. stoljeća*.

⁹⁹ Dean Vuletić, „Gay i lezbijska povijest Hrvatske od Drugog svjetskog rata do 1990,“ *Gordogan* Vol. 1., No. 1. (2003.): 106.-123.

¹⁰⁰ Brian McNair, *Striptiz kultura. Seks, mediji i demokratizacija žudnje*. (Zagreb: Jesenski i Turk, 2004.).

¹⁰¹ Nebojša Jovanović, „How the Love Was Tempered: Labour, Romance and Gender Asymmetry in the Classical Yugoslav Film,“ *Studies in Eastern European Cinema* Vol. 6., No. 1. (2015.): 33.-48.; Nebojša Jovanović, „Seksologija, muška homoseksualnost i film u socijalističkoj Jugoslaviji“, u Lada Duraković, Andrea Matošević (ur.), *Socijalizam na klupi: jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike*. (Pula – Zagreb: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Sa(n)jam knjige, 2013.), 125.-152.; Nebojša, Jovanović, *Gender and Sexuality in the Classical Yugoslav Cinema 1947-1962* (Budimpešta: Neobjavljeni doktorski rad, 2014.).

promjene u odnosu prema seksualnosti.¹⁰² Ristovićevo uređeno izdanje predstavljalo je prvi važniji iskorak na prostoru svih postjugoslavenskih historiografija, koje je dotaknulo teme vezane za seksualnost u dvadesetome stoljeću. U njemu su objavljeni doprinosi Aleksandre Pavičević o bračnome i obiteljskome životu, Predraga Markovića o seksualnosti između privatnoga i javnoga, Radine Vučetić o ženama između 1918. i 1941. godine te Vere Gudac-Dodić o ženama u socijalizmu. Doprinosi navedenih autora, a posebno se izdvaja Vera Gudac-Dodić, predstavljaju metodološki i konceptualno primjer na koji način na temelju studije slučaja Srbije promatrati promjene u seksualnome životu u Jugoslaviji u 20. stoljeću.¹⁰³

Drugi značajan doprinos je onaj Radine Vučetić u knjizi *Koka-kola socijalizam*.¹⁰⁴ Vučetić se u svojoj knjizi prvenstveno bavila fenomenom amerikanizacije Jugoslavije, odnosno američkim utjecajem na Jugoslaviju u šezdesetim godinama dvadesetog stoljeća. Uz utjecaj na film, kazalište, glazbu, likovnu umjetnost te brojne aspekte svakodnevnog života, Vučetić je smjestila seksualnu revoluciju u kontekst amerikaniziranja Jugoslavije te ju predstavila kao vrijednost koju su Sjedinjene Američke Države „uvezle“ u Jugoslaviju. Svojim značajnim doprinosom Vučetić je otvorila jedno potpuno novo poglavlje kako u srpskoj, tako i u postjugoslavenskim historiografijama te pokazala da je nemoguće promatrati ono što se zbivalo u Jugoslaviji u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, pa tako i seksualnost, a da se pritom ne uzme u obzir položaj Jugoslavije između Zapadnog i Istočnog utjecaja.

Slovenska je historiografija u jednakoj mjeri siromašna doprinosima povijesti seksualnosti kao i hrvatska. Štoviše, i u njoj je puno izraženija suvremena komponenta u borbi

¹⁰² Милан Ристовић, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (Београд: Цлио, 2007.).

¹⁰³ Vera Gudac Dodić napisala je i mnoštvo članaka i knjiga na temu ženske povijesti koji su izrazito zanimljivi radi utjecaja seksualne revolucije na položaj žena u jugoslavenskome društvu. Neke od najvažnijih su: Vera Gudac Dodić, Momčilo Isić, *Жена је темељ куће: Жена и породица у Србији током двадесетог века* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.); Vera Gudac Dodić, *Жена у социјализму* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2006.); Vera Gudac Dodić, „Преплитање патријархалности и модерности: утицај политичких и друштвених промена на животжене у Србији током друге половине 20. века“, *Традиција и трансформација- историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку*, зборник радова (Београд: Институт за новију историју Србије, 2015.); Vera Gudac Dodić, „Простор као судбина: живот женског становништва у градским и сеоским насељима у Србији током друге половине двадесетог века“, *Историја и географија, сусрети и прожимања*, зборник радова (Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Институт за новију историју Србије, Институт за славистику Руске академије наука, 2014.), 395.-406. Vera Gudac Dodić, „State policy and woman`s identity in socialism,“ *Токови историје* Vol. 2 (2014.): 83.-97. i drugi.

¹⁰⁴ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*.

za prava seksualnih manjina, dok je historiografski pristup u dobroj mjeri ostao zapostavljen. Neke početne impulse može se potražiti u djelovanju aktivistice Tatjane Greif.¹⁰⁵

Upravo ovaj nedostatak ozbiljnih historiografskih djela, koja se bave poviješću seksualnosti ostavlja otvorenim čitav niz istraživačkih pitanja na koja treba dati odgovor te nudi istraživačima prostor za obuhvaćanje brojnih aspekata iste. Hrvatska historiografija, ali i ostale postjugoslavenske historiografije bit će u skorije vrijeme primorane obraditi mnoge teme iz oblasti povijesti seksualnosti ukoliko žele uhvatiti korak sa suvremenim europskim i svjetskim historiografijama.

¹⁰⁵ U sklopu festivala povijesti, Kliofesta, održanog u svibnju 2016. godine, po prvi se puta kao tema okruglog stola našla i povijest seksualnosti kao moguća nova grana istraživanja u postjugoslavenskim historiografijama i na kojem su govorili Dota, Jovanović i Greif.

2. SEKSUALNA REVOLUCIJA KAO TRANSNACIONALNI FENOMEN

U svojoj *Povijesti seksualnosti* Foucault pokušava pobiti tezu da je zapadno društvo doživjelo represiju nad seksualnošću od 17. stoljeća i da je zbog toga seksualnost bila nešto o čemu je bilo nemoguće govoriti. U sedamdesetima, kada je napisana knjiga, seksualna revolucija bila je jasna činjenica. Postulati Wilhelma Reicha o potrebi oslobađanja vlastite seksualne energije u svrhu očuvanja mentalnoga zdravlja bili su izrazito popularni. Prošlost je bila viđena kao nešto mračno, kao mračno doba koje je seksualnost držalo kao nešto zabranjeno. Foucault također tvrdi da je zapadna kultura odavno fiksirana na seksualnost, čemu daje pridjevnik represivnog.¹⁰⁶ Društvena konvencija da se seksualnost ne treba spominjati stvorila je jedan poseban diskurs oko nje, a taj ju je diskurs učinio sveprisutnom. To ne bi bio slučaj da se o njoj razmišljalo kao o nečemu prirodnome. Koncept „seksualnosti“ sam po sebi je rezultat toga diskursa.

Upravo se oko Foucaultove ideje sveprisutnosti seksualnosti gradi središnja tema ovoga doktorskoga rada – seksualna revolucija. Poseban naglasak u ovome poglavlju bit će stavljen na pitanje seksualnosti i seksualne revolucije na Zapadu i na Istoku, odnosno pozicioniranje Jugoslavije između oba navedena pola. Nakon Drugoga svjetskoga rata koji je predstavljao u pravome smislu riječi emancipaciju žene, kako u smislu njenoga aktivnoga sudjelovanja u ratu kao borbinje, tako i u smislu hraniteljice obitelji, koja je zamijenila svojeg supruga na njegovome radnome mjestu jer je on otišao na bojište, došlo je do ponovne repatrijarhalizacije društva. Ona se očitovala u povratku žene u privatnu, obiteljsku sferu, što je najbolje bilo vidljivo u tome što joj je najveća odgovornost bila briga o djeci.

Ipak, stvari su se stubokom počele mijenjati krajem pedesetih godina dvadesetoga stoljeća ponovnom emancipacijom žene, kada je zamjetan porast zaposlenih žena. S tim u vezi postavilo se pitanje tko će voditi brigu o njihovoj djeci. Slijedom toga, žene je zapala dvostruka uloga s obzirom da su u tom razdoblju bile zaposlene na dva radna mjesta – doslovno i u obitelji, a za potonje nisu bile plaćene. Kulminacija promjene odnosa prema ženama i njihovom društveno-političko-obiteljskom položaju bila je upravo seksualna revolucija, koja je krenula sa Zapada, konkretno iz Sjedinjenih Američkih Država te se prelila ponajprije na Zapadnu Europu, a posredno i do Istočne Europe, iako u puno manjem

¹⁰⁶ Foucault, *Znanje i moć*, 11.

intenzitetu i s puno manjim posljedicama no što je to bilo na Zapadu. Došlo je do značajnih promjena u odnosu spram ženama, ali i do promjena u odnosu spram seksualnosti, koja je doslovno preko noći prestala biti tabu temom te se etablirala kao javno prihvatljivi diskurs unutar mainstrema. Nositelji i zagovornici tih promjena bili su prije svega studenti i žene, te će se seksualna revolucija u ovome radu ponajprije promatrati kroz te dvije prizme – njezin utjecaj na promjene u svakodnevnome životu žena te na promjene u seksualnome ponašanju mladih.

2.1. SEKS KAO DRUŠTVENA PRAKSA – ZAČECI NA ZAPADU

Kao što je ranije napomenuto, početak seksualne revolucije treba tražiti u pedesetim i šezdesetim godinama dvadesetoga stoljeća, kada je došlo do izraženije pojave kulture seksualnosti. Nakon što su 1948. godine i 1953. godine objavljeni Kinseyjevi izvještaji, ispostavilo se da prosječne Amerikanke i prosječni Amerikanci ne slijede tradicionalne moralne norme kada je riječ o seksualnome ponašanju.¹⁰⁷ Kinseyjevi izvještaji bili su neprikosnovena literatura onoga vremena, tim više što su istraživanja provedena u Sjedinjenim Američkim Državama te su jasno reflektirala tadašnje stanje u društvu. Jedan od najznačajnijih autora te predvodnik odbacivanja dvostrukih standarda kao 'barbarskih relikata primitivnih društava' u kojima muškarci posjeduju žene kao predmete bio je također i Albert Ellis, koji se u svojim knjigama *The Folklore of Sex*,¹⁰⁸ *The American Sexual Tragedy*,¹⁰⁹ *Sex Without Guilt*,¹¹⁰ i *The Art and Science of Love*¹¹¹ žestoko obračunao s takvim nazorima. Upravo je Ellis, zajedno s Reichom i Kinseyjem bio jedan od najčitanijih autora onoga vremena, pogotovo kada govorimo o seksualnosti. Reich je čvrsto vjerovao da su politika i seks povezani te je za njega seksualna represija bila kamen temeljac totalitarizma, stoga da bi ga se ljudi oslobodili u političkome smislu, prvo ga se treba osloboditi u seksualnome. Radi svojeg je stava Reich izbačen iz komunističke partije u Njemačkoj, nakon toga je morao bježati pred nacistima u SAD gdje je skupljao sljedbenike koji su širili njegove ideje da seksualna represija vodi težim psihološkim oštećenjima.¹¹² U skladu s time, njegovi su

¹⁰⁷ Edward M. Schur, *The Family and the Sexual Revolution* (Bloomington, London: Indiana University Press, 1964.), 156.

¹⁰⁸ Albert Ellis, *The Folklore of Sex* (Oxford, England: Charles Boni, 1951.).

¹⁰⁹ Albert Ellis, *The American Sexual Tragedy* (New York: Twayne, 1954.).

¹¹⁰ Albert Ellis, *Sex Without Guilt* (New York: Hillman, 1958.).

¹¹¹ Albert Ellis, *The Art and Science of Love* (New York: Lyle Stuart, 1960.).

¹¹² Allyn, *Make Love, Not War*, 451.

sljedbenici svoje pacijente učili tome da postignu maksimalni tjelesni užitak, što je u njegovoj novoj domovini objeručke prihvaćeno.

Stoga, kada je Helen Gurley Brown 1962. godine objavila svoju knjigu *Sex and the Single Girl*,¹¹³ koja je izazvala lavinu reakcija u tada još zvanično izrazito konzervativnom američkom društvu, seks je postao po prvi puta javna društvena tema te se njeno djelo često uzima kao „pravi“ početak onoga što se naziva seksualnom revolucijom. U svojoj knjizi autorica je javno priznala da je izgubila nevinost prije braka, što je ona naglasila kao pozitivnu vrlinu, unatoč tomu što je bilo izgledno da bi njeno priznanje moglo dovesti do razvoda braka i gubitka podrške među prijateljima.

Tablica 1. Odnos prema vanbračnome seksu u usporedbi između 1958. i 1968. godine¹¹⁴

TABLE 2. MEASURES OF PREMARITAL COITAL APPROVAL ON MATCHED AND TOTAL SAMPLES, MIDWESTERN CULTURE, 1958 AND 1968 COMPARED

Measures of Coital Approval	Total Sample		Matched Sample	
	Males	Females	Males	Females
I. Average Score				
1968	8.10	9.02	8.10	9.47
1958	8.58	9.69	8.63	9.67
Difference	-.48	-.67	-.53	-.20
II. Percent Approving				
1968	55.4	37.7	55.1	30.7
1958	46.7	17.4	48.0	21.3
Difference	8.7	20.3	7.1	9.4

Ona sama donosi i podatak o tome da je u dobi od 33 godine ugradila dijafragmu i otkrila užitke seksualne neovisnosti zahvaljujući kontracepciji. Problem njena javnog priznanja je bio to veći što ženama jednostavno nije bilo namijenjeno da uživaju u seksu, već se seks službeno smatrao činom koji služi isključivo za reprodukciju.¹¹⁵

Iz gore navedenoga vidljivo je da su teorijski pristupi Reicha, Kinseyja te Ellisa, zajedno s ostavštinom radova seksologa koji su djelovali ranije, poglavito u Europi, a čija su djela prevedena na engleski jezik imali velikog učinka na pojavu seksualne revolucije u SAD-u. No ipak, nije sve bilo toliko lako, jer je 1954. godine harvardski sociolog Pitrim Sorokin ozloglasio „seksualnu revoluciju“ koju je uočio u Sjedinjenim Američkim Državama te je oplakivao povećani broj razvoda, smanjenje veličine obitelji, povećanu popularnost jazza i

¹¹³ Helen Gurley Brown, *Sex and the Single Girl. The Unmarried Woman's Guide to Men, Carrers, the Apartment, Diet, Fashion, Money and Men.* (New Jersey: Barricade Books, 2003.).

¹¹⁴ Harold T. Christensen, Christina F. Gregg, „Changing Sex Norm in America and Scandinavia,“ *Journal of Marriage and Family* Vol. 32., No. 4. (11.1970.): 621. Sama seksualna revolucija sa sobom je donijela povećani broj razvoda i vanbračnih seksualnih odnosa. Vidjeti detaljnije u: Edward M. Schur, *The Family and the Sexual Revolution* (Bloomington, London: Indiana University Press, 1964.), 149.

¹¹⁵ Allyn, *Make Love, Not War*, 13.

novi fenomen kojeg je označio kao „seksualnu ovisnost“ koja će dovesti do propasti američke kulture.¹¹⁶

Prema jednom od najutjecajnijih djela o povijesti seksualnosti danas, seksualna se revolucija u SAD odvijala u više faza:

1. U ranim šezdesetima se koristila za opisivanje sumnjivog učinka novoizumljene pilule na ponašanje bijelih ženskih studentica koje su pripadale srednjoj klasi. Nekoliko godina kasnije korištena je za opisivanje nepriznavanja cenzure Vrhovnog suda u SAD-u te za opisivanje studija Johnsona i Mastersove.
2. Kasne šezdesete pod seksualnom revolucijom podrazumijevaju nove smjerove u američkoj kulturi, a posebno iznenadnu pojavu golotinje na filmu i pozornici.
3. Do ranih sedamdesetih definicija se mijenjala iz dana u dan, označavajući među ostalim golotinju i *hard-core sex*, vanbračno svinganje i grupni seks te popularizaciju otvorenoga braka. Ili riječima suvremenika nastupio je „kraj tiranije genitalnog“ i dolazak nestrpljivo očekivanog doba polimorfne panseksualnosti.¹¹⁷

Ono što se svakako smatra jednim od najvećih iskoraka seksualnoga oslobođenja, pogotovo kod žena, bila je pojava kontracepcijske pilule. Žene su njenom pojavom konačno mogle same odlučivati o potencijalnim posljedicama vlastite seksualne aktivnosti time što su zadobile kontrolu nad vlastitim reproduktivnim ciklusom.¹¹⁸ Sama pilula razvijena je već 1957. godine i dobila je licencu 1960. godine od organizacije *Food and Drug Administration*.¹¹⁹ Postoje procjene prema kojima je do 1962. godine samo u SAD 1.187.000 žena koristilo pilulu.¹²⁰ Žene na piluli u teoriji su mogle bezbrižno upražnjavati spolne odnose u bilo koje vrijeme na bilo kojem mjestu, s obzirom na činjenicu da je pilula učinila seks jednostavnim, a kontracepciju diskretnom. Kako je javio *Redbook magazine*: „Budući da se

¹¹⁶ Ibid, 4.

¹¹⁷ Ibid, 5.

¹¹⁸ Detaljnije u: David M. Heer, Amyra Grossbard-Shechtman, „The Impact of the Female Marriage Squeeze and the Contraceptive Revolution on Sex Roles and the Women's Liberation Movement in the United States, 1960 to 1975,” *Journal of Marriage and the Family* Vol. 43., No. 1. (2.1981): 49.–65. i u B. Bailey, „Prescribing the Pill: Politics, Culture, and the Sexual Revolution in America's Heartland,” *Journal of Social History* Vol 30., No. 4. (1997): 828.- 845.

¹¹⁹ Američka Agencija za hranu i lijekove.

¹²⁰ Prema američkome uredu za popis stanovništva, dana 1.7.1962. godine na teritoriju SAD živjelo je 186.537.737 ljudi. Od toga udjela malo više od pola čine žene, njih 99.093.736. Od toga broja, ako uzmemo da je polovica ženskog stanovništva spolno aktivna, brojka od 1.187.000 čini tek mizerni udio u spolno aktivnome stanovništvu. Podaci o stanovništvu preuzeti s <https://www.census.gov/data/tables/time-series/demo/popest/pre-1980-national.html> i <https://www2.census.gov/programs-surveys/popest/tables/1900-1980/national/totals/popclockest.txt> (pogledano 27.2.2017.).

pilulu može uzeti u bilo koje doba dana i buduću da ne uključuje kontakt s genitalijama te s obzirom na činjenicu da se uzima prema redovitome rasporedu, neovisno o tomu planira li netko voditi ljubav ili ne, može se koristiti bez pune svijesti o tome sprema li se netko na odnos ili ne.¹²¹ Pilula je, prvenstveno zbog svoje diskrecije, izazvala kod žena veći osjećaj seksualne slobode te je pozitivnije djelovala na njih od bilo kojeg drugog sredstva kontracepcije. Kako tvrdi Allyn u svojoj knjizi „kao što je penicilin omogućio da se seksom ne dobije venerična bolest, tako je pilula omogućila da se žene seksom ne zaraze trudnoćom“.¹²²

Seksualna reevolucija, a prvenstveno izum pilule i njen utjecaj na seksualnu slobodu mladih i žena, učinila je Sjedinjene Američke Države mekom slobodne ljubavi i uzorom brojnim drugim zapadnim državama. Uz već ranije spomenuti *Playboy* i *Sex and the Single Girl* izdan je i niz drugih uspješnica koje su za cilj imale komercijalizaciju seksualne slobode. Tako je 1972. godine izdan priručnik za brak *Joy of Sex*,¹²³ koji je davao savjete (doduše samo heteroseksualnim) partnerima kako da povećaju erotsko uživanje, a njegova popularnost najvidljivija je u tome da već sljedeće godine na tržište izlazi i njegov nastavak pod nazivom *More Joy*.¹²⁴ Također, s izlaženjem su započeli i časopisi poput *Penthousea* ili *Cosma*, a u istome razdoblju SAD su također bile i pionir žanra erotskog filma od kojih je prvi, a i dan danas jedan od najpoznatijih filmova, *Deep Troath* redatelja Gerarda Damiana koji se smatra začetnikom stvarne komercijalizacije erotškoga filma.

¹²¹ Prijevod Z.M. Citat iz Allyn, *Make Love, Not War*, 34. *Redbook magazine* časopis je namijenjen prvenstveno ženama, koji je u SAD izlazio od 1903. godine te je adresirao sva ona pitanja važna za suvremenu ženu. <http://www.redbookmag.com/> (pogledano 27.2.2017.).

¹²² Allyn, *Make Love, Not War*, 33.

¹²³ Alex Comfort, *The Joy of Sex. A Gourmet Guide to Lovemaking*. (London, Melbourne, New York: Quartet Books, 1972.).

¹²⁴ Alex Comfort. *More Joy of Sex: A Lovemaking Companion to The Joy of Sex*. (London, Melbourne, New York: Quartet Books, 1973.).

Slika 1. Plakat za film *Deep Troath* iz 1972. godine

Još jedan značajan aspekt ljudske ljubavi i seksualnosti, a koji se veže za period seksualne revolucije jest i pitanje homoseksualnosti. Upravo u tome su periodu *gay* muškarci zahtjevali slobodu deklariranja sebe kao *gay* osobe. Datumom nastanka modernog LGBT¹²⁵ pokreta za civilna prava uzima se subota 28. lipnja 1969. godine kada je policija nasilno upala u gay bar Stonewall Inn u New Yorku, a prilikom čega su napadnuti gosti pružili otpor. Ovakav nasilni čin newyorške policije izavao je niz osuda homoseksualnih osoba te doveo do masovnih prosvjeda homoseksualaca, transrodnih, transseksualnih, bisesksualnih osoba i zagovaratelja njihovih osnovnih prava, a što je rezultiralo onime što je postalo poznato kao prva povorka ponosa čijim se začetkom smatra datum 2. studeni 1969. godine.¹²⁶

¹²⁵ LGBT je kratica za Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender – lezbijski, gej, biseksualni, transrodni.

¹²⁶Detaljnije o incidentu u Stonewallu, ali o razvoju homoseksualnoga pokreta pročitati u: David Deitcher (Ed.), *The Question of Equality: Lesbian and Gay Politics in America Since Stonewall* (New York: Scribner, 1995.); John D'Emilio, *Sexual politics, sexual communities: the making of a homosexual minority in the United States 1940-1970* (Chicago: University of Chicago Press, 1983.); Martin Duberman, *Stonewall* (New York: Penguin Books, 1993.); Nicholas Edsall, *Toward Stonewall: Homosexuality and Society in the Modern Western World* (Charlottesville: University of Virginia Press, 2003.); Fred Fejes, *Gay Rights and Moral Panic: The*

Uz spomenutu homoseksualnost, kao još jedan značajan aspekt seksualne revolucije i s njome povezanog oslobođenja seksualnosti, pojavilo se i pitanje abortusa. Priču o abortusu pokrenula je 1962. godine Sherri Finkbine, majka četvero djece i zvijezda dječje televizijske serije „Romper Room“ kada je odlučila prekinuti petu trudnoću, jer su tablete *Talidomid* koje je uzimala za spavanje naštetile plodu.¹²⁷ Iako je Finkbine dobila garanciju da će njezina priča ostati anonimna, ubrzo je postala javna, te joj je čak i onemogućeno pravo na pobačaj sudskim putem. Finkbine je bila primorana otići izvan granica SAD da bi obavila pobačaj. On je obavljen u Švedskoj, gdje su joj liječnici rekli da bi od posljedica konzumacije *Talidomida* dijete bilo rođeno bez udova.¹²⁸ Sama dekriminalizacija pobačaja vuče svoje korijene iz 1973. godine iz parnice *Roe vs. Wade* vođene kod američkoga Vrhovnoga suda. *Roe*, pravim imenom Norma L. McCorvey zatražila je svoje pravo na pobačaj kada je ostala trudna s trećim djetetom, a nije uspjela iskonstruirati priču o tome da je bila silovana jer bi time imala pravo na abortus, niti ga je uspjela napraviti na ilegalan način. Obratila se odvjetnicama Lindi Coffee i Sarahi Weddington koje su uspjele dokazati da žena ima pravo na abortus. Dana 17. lipnja 1970. godine Zakon o zabrani pobačaja proglašen je neustavnim te je *Jane Roe* pobijedila u borbi protiv državnog odvjetnika Wadea. Posljedica ove parnice bila je da žene imaju pravo i kontrolu nad svojim tijelom te je uklonjen i posljednji oblik „kazne“ za seksualno aktivne žene. McCorvey svoje pravo na pobačaj nije dočekala, jer je bila u podmaklome stadiju trudnoće. Ova je presuda bila kamen temeljac za sva buduća odlučivanja o ženskome pravu na pobačaj.¹²⁹

Uz sve gore spomenuto treba navesti da je u šezdesetim i sedamdesetim godinama dvadesetog stoljeća u SAD tiskan niz novela koje su pisale žene, a za temu su imala (slobodnu) seksualnost. Tako treba naglasiti Ericu Jong i njezin *Fear of Flying*,¹³⁰ koja je bila prva *mainstream* novela posvećena ženskoj seksualnoj samoekspresiji te Nancy Friday čiji *My secret garden* predstavlja prvi kompendij ženskih seksualnih fantazija.¹³¹

Origins of America's Debate on Homosexuality (New York: Palgrave MacMillan, 2008.); Jonathan Katz, *Gay American History: Lesbians and Gay Men in the U.S.A.* (New York: Thomas Y. Crowell Company, 1976.); Eric Marcus, *Making Gay History* (New York: Harper Collins Publishers, 2002.); Lynn Witt, Sherry Thomas, Eric Marcus (Ed.), *Out in All Directions: The Almanac of Gay and Lesbian America* (New York: Warner Books, 1995.).

¹²⁷ Allyn, *Make Love, Not War*, 262.

¹²⁸ Detaljnije o razvoju priče vidjeti u članku u novinama *New York Times* od 18.8.1962. godine. <http://query.nytimes.com/gst/abstract.html?res=9D02E4D81138E63ABC4052DFBE668389679EDE&legacy=true> (pogledano 15.1.2017.).

¹²⁹ Sama McCorvey priznavši da se radi o njoj kasnije je postala izraziti borac protiv abortusa i protiv presude koja je donesena njoj u korist.

¹³⁰ Erica Jong, *Strah od letenja* (Zagreb: Zora, 1977.).

¹³¹ Nancy Friday, *Moj tajni vrt: ženske seksualne maštarije* (Zagreb: Mladinska knjiga Zagreb, 1992.).

Iako su SAD nedvojbeno bile predvodnik i središte iz kojeg se ideja seksualne revolucije širila na ostale zemlje s osobitim odjekom na Francusku, Njemačku te napose Švedsku, ipak i na starom kontinentu nailazimo na određene momente koji su doprinijeli prihvaćanju tih ideja. Ovdje posebice treba spomenuti skandinavske zemlje Dansku i Švedsku, od kojih je predvodnica u liberalnoj seksualnosti bila svakako Švedska, koja je bila i uzorom seksualne revolucije i za brojne druge zapadne zemlje, ali i za Jugoslaviju. Valja ovdje svakako spomenuti švedske filmaše poput Ingmara Bergmana i Vilgota Sjömana, koji su u velikoj mjeri pridonijeli prihvaćanju i normalizaciji seksualnog oslobođenju, tako što su u svojim filmovima izazivali konzervativne standarde. Prvi takav film ipak je bio onaj iz 1951. godine, Plesala je jedno ljeto [*Hon dansade en sommar*], redatelja Arnea Mattssona prema knjizi Pera Olofa Ekströma *Ljetni ples*. Ulla Jacobsson i Folke Sundquist kao Göran i Kerstin izazvali su zgražanje publike jer se glavna glumica u jednoj sceni skinula gola i prikazana je u eksplicitnome klinču sa svojom ljubavi, a nisu bili u braku i nisu koristili nikakvu zaštitu. Bergmanovo *Ljeto s Monikom* [*Sommaren med Monika*] iz 1951. godine i *Tišina* [*Tystnaden*] iz 1963. godine izazvali su buru čak i u Sjedinjenim Američkim Državama u kojima se smatralo da su prekršili sve moralne norme. Vrlo je kontroverzan bio i njegov film *491* iz 1964. godine koji je među ostalim rasvijetlio i pitanje homoseksualnosti, kao i film Torgnyja Wickmana *Jezik ljubavi* [*Kärleken språk*] iz 1969. godine koji je predstavljao dokumentarac o seksu i seksualnim tehnikama te je prikazivao prvi realni seksualni čin na filmu, a koji je stoga postao i predmetom debata po cijelome svijetu.¹³² Nije stoga ni čudno da je skovan izraz „Swedish sin“ („švedski grijeh“) [*den svenska synden*], iako je švedsko društvo u pedesetima još uvijek bilo izrazito konzervativno kada je seks bio u pitanju.¹³³ Slika o „vrućoj ljubavi i hladnim ljudima“ postala je dio svakodnevice. Seksualno oslobođenje smatrano je dijelom modernizacijskoga procesa, koji je prekrajao dotadašnje moralne granice.¹³⁴ Čak i za jedne, u seksualnome smislu napredne SAD, Švedska je predstavljala tvrd orah, a u jednome trenutku vjerojatno i uzor slobodne ljubavi.¹³⁵ Od ostalih važnih filmova treba spomenuti film Vilgota Sjömana iz 1967. godine *Ja sam radoznala – film u žutom* [*Jag är nyfiken – en film i gult*] koji je prikazivao eksplicitne seksualne scene i predstavljao je

¹³² Detaljnije u: Frederick Hale, „Time' for Sex in Sweden: Enhancing the Myth of the 'Swedish Sin' during the 1950s,“ *Scandinavian Studies*, Vol. 75, No. 3. (Fall 2003.): 351.-374.

¹³³ Razgovor s A.S., 13.4.2017.

¹³⁴ Više o filmovima dostupno na: <http://www.nordstjernen.com/news/sweden/6415/> (pogledano 3.8.2016.).

¹³⁵ Za više informacija o seksualnoj revoluciji u Švedskoj vidjeti npr. najrecentnija izdanja: Emer O'Toole, *Girls will be girls. Klä upp sig, klä ut sig och våga agera annorlunda*. (Stockholm: Ordfront förlag, 2016.); Laurie Penny, *Sex, lögn & revolution* (Stockholm: Ordfront förlag, 2015.).

vrhunac švedske kinematografije o seksualnosti te filmove iz 1968. godine „One Swedish summer“ [...som havets nakna vind] Ulfa Palmea i Gunnara Höglunda te „Ja, nevinna (Inga)“ [*Jag – en oskuld (Inga)*] Josepha Sarnoa.

Za Švedskom nije zaostajala ni Danska. U komparativnome istraživanju provedenome 1958., 1960. i 1962. godine, dansko društvo ispalo je izrazito otvoreno po pitanju vanbračne seksualnosti, štoviše, čak i puno liberalnije od svojih američkih suvremenika.

Tablica 2. Predbračna seksualnost u komparaciji – Sjedinjene Američke Države i Danska¹³⁶

TABLE 1. PER CENT* APPROVING PREMARITAL COITUS FOR THREE COURTSHIP STAGES, BY SEX AND CULTURE

Respondents	Inter- mountain Sample (N=94 M, 74 F)	Mid- western Sample (N=213 M, 142 F)	Danish Sample (N=149 M, 86 F)
Stage I. On Random or Casual Dates, Assuming Mutual Desire			
Males	6.4	17.4	43.0
Females	1.4	2.8	33.7
Stage II. For Couples in Love and Going Steady, but Not Engaged			
Males	5.3	18.8	73.2
Females	2.7	4.2	59.3
Stage III. For Couples in Love and Formally Engaged to be Married			
Males	21.3	53.5	87.2
Females	6.8	26.8	74.4

Prema navedenoj tablici, vidljivo je da su mladi Danci u puno većoj mjeri dozvoljavali spolne odnose u neobveznim odnosima od svojih američkih vršnjaka, kao što su i puno lakše prihvaćali činjenicu da su spolni odnosi puno prihvatljiviji kada su osobe u čvrstoj vezi, ali

¹³⁶ Harold T. Christensen, George R. Carpenter, „Timing Patterns in the development of Sexual Intimacy: An Attitudinal Report on Three Modern Western Societies,“ *Marriage and Family Living* Vol. 24., No. 1 (2.1962.): 31.

nisu zaručene. Najmanja razlika, iako i dalje uvjerljivo najliberalnija u nazorima, jest prihvaćanje seksualnog općenja u trenutku kada se par voli i zarukama pokazuje spremnost za brak. Tomu koliko je brzo napredovala ideja o slobodnoj seksualnosti u Danskoj u prilog govori i činjenica da je jugoslavenski časopis *Start* u svojem izdanju iz 1970. godine iznio informaciju da je godine 1967. danski parlament prvi u svijetu donio specijalni zakon kojim je ukinuo zabranu pronografske literature, a da bi 1968. godine došlo do potpune slobode u raspačavanju pornografskih filmova, publikacija i fotografija.¹³⁷ Prema izjavi sociologa Joachima Israela, u navedenom periodu u Danskoj je došlo do smanjenja seksualnih zločina te se seks našao u isključivoj kompetenciji pojedinca, bez ikakvog miješanja države u tu najprivatniju životnu sferu.¹³⁸ Slični, također prilično napredni svjetonazor bio je i u Finskoj, gdje su šezdesete godine sa sobom također donijele seksualno oslobođenje.¹³⁹ U Finskoj se drži da su žene od šezdesetih godina na dalje trebale same znati što od seksa žele, a podrazumijevalo se da će u seksu početi uživati na jednak način kao i što su muškarci do tada uživali. To je imalo za posljedicu da su brojne žene, a posebno djevojke, seks počele koristiti kao sredstvo samoprocjene i smatrale su da su to snažnije ako mijenjaju više seksualnih partnera.¹⁴⁰ Pilula im je omogućila slobodu koju dotada mnoge od njih jednostavno nisu imale.

Izrazito zanimljiv primjer seksualne revolucije u Europi jest Njemačka, država čiji je Zapadni dio bio pod izrazitim utjecajem vrijednosti amerikanizacije te je seksualna revolucija veoma brzo postala dio svakodnevice.¹⁴¹ Isto tako, možda još zanimljiviji primjer, o kojem će biti riječi u potpoglavlju o seksualnoj revoluciji u zemljama iza Željezne zavjese, Istočna Njemačka, koja je, iako pod strogom egidom Sovjetskoga Saveza, izrazito živo i poletno stremila seksualnoj slobodi.¹⁴²

Nakon Drugog svjetskog rata Savezna Republika Njemačka je ostala zarobljena u svojevrsnoj prošlosti i opterećena stigmom nacizma. Upravo je zato svako intenzivno okretanje Zapadu i prihvaćanje kulturnih vrijednosti koje je nudila Amerika bilo i više nego

¹³⁷ Nerio Minuco, „Sekso-porno industrija u ofenzivi“, *Start*, 3.6.1970., br. 36., 24.

¹³⁸ Ibid. Detaljnije o legislativi u Danskoj vezao uz pornografiju vidjeti i u: Richard Green, *Sexual Science and the Law* (Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 1992.), 121.-122.

¹³⁹ Razgovor J.V., 20.6.2014.

¹⁴⁰ Razgovor J.V., 20.6.2014.

¹⁴¹ Elektronička prepiska B.R. i Z.M., 15.7.2012.

¹⁴² Seksualnu revoluciju u SR Njemačkoj djelomično sam obradila i u svojem diplomskom radu koji se bavio pitanjem šezdesetosmaškog studentskog pokreta u SR Njemačkoj i SR Hrvatskoj te je tekst koji slijedi, kao i grafički prikazi i izvori odnosno literatura, preuzet iz njega za potrebe ovoga doktorskoga rada. Vidjeti: Zrinka Borovečki, *Komparativna analiza studentskog pokreta u SR Njemačkoj i SR Hrvatskoj 1968. godine* (Zagreb: Neobjavljeni diplomski rad, 2012.), 74.-82.

poželjno. Generacija koja je šezdesetih godina stasala i upisivala fakultete bila je prva koja nije bila opterećena stigmom Drugoga svjetskoga rata. Za to su postojala dva razloga - ili se nisu rodili ili su bili premladi da bi u njemu sudjelovali. Stoga i ne čudi da su baš mladi te generacije u velikoj mjeri željeli pobjeći od sumornih priča svojih roditelja. Sam studentski bunt 1968. godine odigrao je veliku ulogu na pojavu seksualne revolucije u Saveznoj Republici Njemačkoj.¹⁴³ Zemlja koja je dala Wilhelma Reicha i poznatu Frankfurtsku školu, na tlu Europe odigrala je, očekivano, važnu ulogu u promociji slobodne seksualnosti.

Činjenica da časopis *Der Spiegel* u svakome broju iz 1968. godine piše o seksualnoj revoluciji, govori u prilog njezinoj važnosti za Saveznu Republiku Njemačku, a kulminacija je bio broj 16/1968 koji je u potpunosti bio posvećen svemu onome što se uz nju veže. Uspon moderne popularne kulture pri prijelazu devetnaestog u dvadeseto stoljeće omogućio je otvoreniju prezentaciju golotinje i erotike. Upravo je u Njemačkom Carstvu eksplodirao medijski razvoj, a zahvaljujući novim reprodukcijским tehnikama porasla je ponuda časopisa s raskalašenim slikama, poštanskih karata s nagim modelima, kao i šaljivih časopisa u kojima je frivolnost uzimala maha.¹⁴⁴ Usporedno s eksplozijom erotskih sadržaja rastao je i otpor protiv njih: građanski krugovi čije se razumijevanje kulture orijentiralo na njemačku klasiku držali su takve publikacije „otrovom za civilizaciju“ i napadom na kulturno samorazumijevanje.¹⁴⁵ Takva vrsta „licemjerja“ njemačkog naroda trajala je sve do šezdesetih godina dvadesetog stoljeća kada je došlo do naglih promjena. Promjene u seksualnosti, a s njima i seksualna revolucija koja se odvijala oko 1968. godine, ali i u sedamdesetima, kasnije je bila ili uveličavana ili sotonizirana. U stvarnosti nisu bili potrebni posebni naponi da se odbace stari običaji i pojam „pravoga spola“. Slično kao i u SAD, pojavom kontracepcijske pilule 1961. godine pružila se mogućnost akterima seksualnoga čina da razdvoje seksualnost kao akt slobodnoga uživanja od stroge uloge seksualnosti kao čina razmnožavanja.¹⁴⁶ To je išlo ruku pod ruku s napretkom obilježenim rastućom mobilnošću, povećanom zaposlenošću žena kao i povećanjem udjela žena unutar obrazovnog sustava. Navedeni razlozi doveli su do

¹⁴³ Iako se u poglavlju o historiografiji spominju najvažnija djela napisana o seksualnoj revoluciji u Njemačkoj, treba spomenuti i sljedeće: Günter Amendt, „Zur sexualpolitischen Entwicklung nach der antiautoritären Schüler- und Studentenbewegung“, u Hans-Jochen Gamm; Friedrich Koch (Hrsg.), *Bilanz der Sexualpädagogik* (Frankfurt am Main, New York: Campus, 1977.); Franz X. Eder, Peter-Paul Bänziger, Pascal Eitler, Magdalena Beljan (Hrsg.), *Sexuelle Revolution? Zur Geschichte der Sexualität im deutschsprachigen Raum seit den 1960er Jahren*. (Bielefeld: Transcript Verlag, 2015).; Ulrike Heider, *Vögeln ist schön. Die Sexrevolte von 1968 und was von ihr bleibt*. (Berlin: Rotbuch Verlag, 2014.); Karla Verlinden, *Sexualität und Beziehungen im Kontext der Studierendenbewegung* (Köln: Neobjavljeni doktorski rad, 2014.).

¹⁴⁴ Steinbacher, *Wie der Sex nach Deutschland kam*, 21.

¹⁴⁵ Ibid, Elektronička prepiska S.S. i Z.M., 15.5.2012.

¹⁴⁶ Andres Veiel, Gerd Koenen, *1968 – Bildspur eines Jahres* (Köln: Fackelträger, 2008.), 70.

ubrzanog raspadanja tradicionalnih životnih i obiteljskih odnosa. Navedenome treba pridodati i rastuću ulogu mladih u društvu u okviru tzv. „Babybooma“ u poratnom razdoblju, koja je vrhunac doživjela u šezdesetomj godini i s njome se jednostavno rasplinula.¹⁴⁷ Novinar Oswald Kolle, koji je pisao za časopis *Quick* bio je doživljavao „papom seksa“, a isti je pridjev zaslužio pišući kolumnu „Sva ljubav ovoga svijeta“ [*Alle Liebe dieser Welt*] u kojoj je popularizirao spoznaje seksualnih istraživanja. Godine 1968. izašao je njegov film „Čudo ljubavi“ [*Das Wunder der Liebe*] u kojem zaljubljeni par kopulira prema striktno određenome školskome primjeru. Navedeni film pogledalo je preko pet milijuna Nijemaca, a nije se radilo isključivo o studentima šezdesetimašima. Upravo zahvaljujući toj činjenici Kolle je ispaio prosvjetitelj, a 2007. godine rado se prisjetio: „U filmu su se seksali parovi, i konačno su žene mogle [...] i unatoč pritisku [...] reći muškarcima: 'Osjećam se jednako kao i žena na platnu! [...] Prebrz si, pregrub [...]'.“¹⁴⁸ Oswald Kolle je dio svojih ideja crpio od već ranije spomenutoga Wilhelma Reicha, „prosvjetitelja“ slobodne seksualnosti. U svojoj knjizi *Die sexuelle Revolution* nezgrapnog prijevoda na hrvatski jezik *Spolna revolucija*, a koja je dala i ime jednoj cijeloj epohi u razvoju slobodarske seksualne misli, Reich povezuje učenje Siegmunda Freuda o psihoanalizi s marksizmom i dopunjuje ga tjelesnim liječenjem.¹⁴⁹ Reich u psihoanalizu uvodi masažu i druge tjelesne tretmane. U predgovoru svoje knjige navodi:

Kada sam godine 1928. u Beču osnovao 'Socijalističko društvo za spolno savjetovanje i spolno istraživanje', genitalna su prava djece i mladeži bila pod prijetnjom kazne zabranjena. Nije se dalo zamisliti da bi roditelji trpjeli dječje genitalne igre, a kamoli smatrali očitovanjem naravna, zdrava razvoja. Bila je strašna i sama pomisao da mladež svoju ljubavnu potrebu zadovoljuje u naravnu zagrljaju. Zao glas snašao bi onoga tko bi ta prava i spomenuo. U borbi protiv prvih koraka prema osiguranju dječjega i mladenačkog društvenog života ujediniše se ljudske skupine koje su se inače međusobno ozlojađeno napadale: članovi crkava svih vjeroispovijesti, socijalisti, komunisti, psiholozi, liječnici psihoanalitičari itd. U mojim seksualnohigijenskim savjetovalištim i na mentalnohigijenskim sastancima, kojih se gdje koji Austrijanac po svoj prilici još sjeća, nastupali su etičari i sofisti koji su na osnovi nemoralne proricali propast čovječanstva; političari, koji su masama neodgovorno obećavali raj na zemlji, gonili su nas iz svojih organizacija, jer smo branili prava djece i mladeži na njihovu naravnu ljubav. To čisto liječničko zastupanje bioloških prava povlačilo je naravno odmah za sobom teške konzekvencije za cjelokupnu društvenu i privrednu strukturu društva: stanovi za mladež osigurana egzistencija za roditelje, odgojitelje i mladež; kritika svih političkih pravaca koji su svoju djelatnost i egzistenciju izgrađivali na karakternoj slabosti ljudi; karakterna, unutarnja samostalnost ljudi i s time ljudskih

¹⁴⁷ Ibid.

¹⁴⁸ Ibid.

¹⁴⁹ Haeberle, *Atlas seksualnosti*, 132.

masa; samouprava u odgoju djece i na taj način postupno osamostaljivanje odraslih; bili su to prvi počeci velika prevrata u biološkoj konstituciji ljudi.¹⁵⁰

Reichovo štivo bilo je i više nego pogodno za gore spomenutu generaciju studenata u SR Njemačkoj koja je bila neopterećena prošlošću i koja je u potrazi za novim identitetom i uzorima rado čitala domaćeg, izazito progresivnog autora. Mladi su iz Reichovih knjiga crpili sve ono što im je išlo u korist. Američka povjesničarka Dagmar Herzog drži da su studenti u SR Njemačkoj imali potpuno pogrešnu interpretaciju seksualnog morala. Oni se odriču svega onoga što predstavlja Treći Reich i nacizam, ali svejedno ih privlači seksualna sloboda koja je u nacističkom sustavu bila i više nego poželjna.¹⁵¹

Da je seksualna revolucija bila jedna od sastavnica šezdesetosmaskog pokreta u SR Njemačkoj proizlazi iz činjenice da su neki od glavnih aktera često komentirali pitanje slobodne seksualnosti. Vođa studentskog pokreta, Rudi Dutschke, komentirao je seksualnu revoluciju u intervjuu za časopis *Der Spiegel* na sljedeći način:

Što se događa pred televizijskim ekranom, u kinu, u baru ili mini-baru? Muškarac je sasvim nadražen. I tako se događa upravo ono što obilježava represivnu seksualnost. Sve se smije vidjeti, ali u onome što se događa čovjek se više ne prepoznaje; s tim se ne može surađivati. Tako se samo kaže: Oh, kako je moja žena nezanimljiva! Kada muškarac to kaže, postavlja se problem potiskivanja. Kada bi muškarac htio to sublimirati, tada bi razmišljao: Što znači zajednički život s mojom ženom? U kojim uvjetima sam to započeo? Čemu sam se nadao? Kakve sam nade imao u pogledu seksa? Kakve su bile moje intelektualne nade? Međutim, ne postavlja ovakva pitanja: Kakav bi trebao biti moj razvoj, kako želimo zajednički živjeti, kako se želimo razviti, zajednički razviti? Takvog problema on nema. On vidi samo prividno bolju seks-bombu.¹⁵²

Veliku ulogu u promicanju slobodne seksualnosti odigrao je i već ranije spomenuti Herbert Marcuse koji je odbio Freudovu tezu o nepomirljivom Erosu i Thanatosu. Za njega je Eros posjedovao snagu koja oslobađa društvo, a on ju je upakirao u sintagmu „nerepresivna desublimacija seksualnosti“.¹⁵³ Druga dva istaknuta imena Frankfurtske škole, Adorno i Horkheimer, temi seksualnosti nisu poklonili previše pažnje, pogotovo ne kad se radilo o temi nacionalsocijalizma. Čudorednost u učenju Frankfurtske škole nije igrala apsolutno nikakvu ulogu.

¹⁵⁰ Wilhelm Reich, *Spolna revolucija. Prilog karakternoj samoupravi čovjeka*. (Zagreb: Naprijed, 1985.), 9.-10.

¹⁵¹ Steinbacher, *Wie der Sex nach Deutschland kam*, 15.

¹⁵² *Der Spiegel*, 11. 12. 1967.

¹⁵³ Steinbacher, *Wie der Sex nach Deutschland kam*, 302.

Na Sveučilištu Freie Universität Berlin studenti su imali mogućnost slušati izborne predmete vezane za sociologiju, filozofiju i psihologiju seksualnosti – „Seksualna socijalizacija“, „Seksualnost i agresija“, „Pornografija“, „Neuobičajeni seksualni oblici“ i upravo su ti kolegiji bili najposjećeniji.¹⁵⁴ To ne čudi jer se radilo o vremenu u kojem su studenti od profesora učili u jednakoj mjeri kao i profesori od studenata. Studentima je bilo bitno da se primijeti da od izbijanja studentskog pokreta diskrepancija između službenog morala s jedne i seksualne realnosti i morala mladih ljudi s druge strane prerasta u grotesku i više se ne da izdržati, a samim time, trebalo je promijeniti nešto i u shvaćanjima starijih. Pod tim se prvenstveno podrazumijevala potreba zamijene 'starih' profesora, koji nisu bili spremni diskutirati sa studentima o tim problemima. Neki su dekani čak i zabranjivali provođenje anketa sa seksualnom tematikom na fakultetima na kojima su bili na čelu. Jedno takvo istraživanje provedeno je u Hamburgu.

Tablica 3. Hamburška studija o studentskoj seksualnosti¹⁵⁵

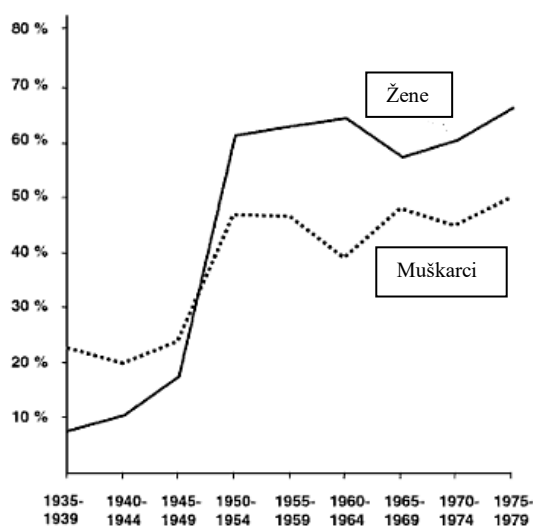
	Studija 1 1966	Studija 2 1981	Studija 3 1996
Sudjeluje sveučilišta	12	12	15
Broj ispitanika	3666	1922	3053
Godina rođenja	1941-1946	1956-1961	1971-1976
Adolescenti	rane šezdesete	kasne sedamdesete	rane devedesete
Generacija	„predliberalna generacija“	„generacija seksualne revolucije“	„generacija spolne jednakosti“

Prema istraživanju je odnos napetosti između permisivnih stavova prema predbračnoj seksualnosti i relativno malom broju seksualnih iskustava prije braka iz 1966. godine i 1981. godine niveliran. Došlo je do kongruencije stava, odanosti i permisivnosti. Predbračna je aktivnost postala u relativno kratkom periodu sveprisutna pojava. Prije 1950. godine svega 20% mladih upuštalo se u seksualne odnose prije 18. godine života, da bi nakon liberalizacije u šezdesetima to činilo čak njih 60%. Tu je veliku ulogu odigrala pojava pilule, pa žene postaju aktivne u jednakoj mjeri kao i muškarci, a što se i iz navedenog grafikona, koji je nastao nakon provedbe hamburške studije jasno može i uočiti.

¹⁵⁴ Tobias Schaffrik, *68er Spätlese – was bleibt von 1968?* (Münster: LIT Verlag, 2008.), 46.

¹⁵⁵ Ibid, 49.

Grafikon 1. Rezultati hamburške studije o studentskoj seksualnosti¹⁵⁶

Jezgra je seksualne revolucije, prema zaključku studije, vrlo jednostavna: brak je izgubio monopol za legitimiranje seksualnosti, bračna i nebračna seksualnost su izjednačene. Taj je proces imao različite oblike pojavljivanja: vjenčani i nevjenčani odrasli nisu se razlikovali u seksualnoj aktivnosti, homoseksualne veze oslobodile su se od predmetka abnormalnog i zabranjenog, a seksualnost mladih postala je općeprihvaćenom pojavom.

Kao početak studentskih gibanja u SR Njemačkoj uzima se 1964. godine. Žene su sve do sredine šezdesetih godina bile većinom apolitične, zato što ih se učilo da je politika posao muškaraca. Ženama s djecom najlakše se manipuliralo, dok su studentice prve počele pružati otpor. Tome u prilog ide i činjenica da su upravo studentice FU Berlina provele diverziju unutar diverzije, odnosno svoju vlastitu revoluciju unutar studentske revolucije. Danas na spomen imena Sigrid Fronius (prva žena predsjednica AStA-e¹⁵⁷), Susanne Schunter-Kleeman (referentica za visoko školstvo u SDS-u¹⁵⁸), Else Rassbach (pokretačica prosvjeda protiv Vijetnamskog rata), Elke Regher (najveća umjetnica berlinske '68e), Anette Schwarzenau i Hedde Kuschel (zadužena za pitanja i probleme studenata s djecom), Helke Sander (utemeljiteljica pokreta „Novi njemački ženski pokret“ [*Neue deutsche Frauenbewegung*]), Frigge Haug (feministica), Sarah Haffner (umjetnica), Dagmar Przytulla (inicijatorica

¹⁵⁶ Ibid, 53.

¹⁵⁷AStA je kratica za Der Allgemeine Studenten/innen Ausschuss. Radi se o općem studentskom odboru, ekvivalentu studentskome vijeću.

¹⁵⁸ SDS je kratica za Sozialistischer Deutscher Studentenbund, Socijalistički savez njemačkih studenata, jedan od glavnih aktera pokreta 1968. godine.

Kommune I),¹⁵⁹ Christel Kalisch (inicijatorice *Kommune II*),¹⁶⁰ Erike Berthold (prosvjednice protiv sovjetske intervencije u Pragu) i Karin Adrian (jedne od najvažnijih stanovnica berlinskih komuna) u njemačkome društvu baš i nema reakcije, a sve su one obilježile 1968. godinu u SR Njemačkoj, na čelu s Gretchen Dutschke-Klotz (organizatorice prve berlinske komune iz koje je sve ostalo poteklo). Šezdesetosmašice su se borile protiv diktata ženstvenosti, odnosno protiv toga da se žene moraju držati podalje od javnosti i politike.¹⁶¹ Smatrale su da nisu samo sljedbenice, fotogenični modeli, seksi demonstrantice, ukratko ukras muškarcima kako su ih držali brojni mediji. Tradicionalnu žensku ulogu šezdesetosmašice su kategorički odbijale, ali klasična je uloga žene ipak ostala usidrena u glavama mnogih studentica: vjenčanje i rađanje djece smatrani su primarnim ciljem.¹⁶² Zanimljiva se epizoda odigrala u rujnu 1968. godine kad se na 23. skupštini delegata SDS-a za riječ javio berlinski *Aktionsrat zur Befreiung der Frau*¹⁶³ i predbacio antiautoritarnim autoritetima poput Berndta Rabehla ili Hansa-Jürgena Krahla da se žene u SDS-u gura po strani, isto kao što ih se omalovažava kod kuće.¹⁶⁴ *Aktionsrat zur Befreiung der Frau* bilo je feministička organizacija unutar APO-a,¹⁶⁵ koja je provodila revoluciju unutar revolucije. Upravo je govor u kojem Helke Sanders predbacuje gore navedeni problem svojim nadređenima završio bacanjem rajčica na studentske vođe i predstavlja početak ženskog feminističkog pokreta u Njemačkoj.

Seksualna revolucija je za emancipirane studentice imala uglavnom velikih prednosti. Jedini je dvosjekli mač u cijeloj priči predstavljala krilatica: *Wer zweimal mit derselben pennt, gehört schon zum Establishment*.¹⁶⁶ Ona ih je natjerala da se ponašaju drugačije od normi koje su naučile kod kuće. Pojavom pilule bile su u mogućnosti da ju uzimaju, a to je sa sobom nosilo mogućnost da nisu morale rađati, udati se, a niti preuzimati bračne obveze. Iako je dotad ženski identitet prvenstveno postojao u njegovu vezivanju uz muškarce, žene počinju

¹⁵⁹ Dana 1. lipnja 1967. Dieter Kunzelmann, Rainer Langhans i Fritz Teufel osnivaju *Kommune I*.

¹⁶⁰ *Kommune II* osnovana je u kolovozu 1967. godine.

¹⁶¹ Uwe Kätzel, *Die 68erinnen. Porträt einer rebellischen Frauengeneration*. (Berlin: Rowohlt, 2002.), 9.

¹⁶² *Ibid*, 16.

¹⁶³ Akcijsko vijeće za oslobođenje žene (prijevod Z. M.).

¹⁶⁴ Govor Helke Sanders: <http://www.glasnost.de/hist/apo/weiber3.html> (pogledano 2.8.2016.).

¹⁶⁵ APO je kratica za Außenparlamentarische Opposition, tj. Vanparlamentarnu opoziciju. U SR Njemačkoj se od sredine šezdesetih godina pojačala opozicijska aktivnost, posebno intenzifikacijom studentskog pokreta koji se poistovjećuje s APO-om, dotad najvažnijom vanparlamentarnom opozicijom u Njemačkoj (sama je sebe kraticom nazivala APO). Studentski APO u najvećoj su mjeri iznijeli pripadnici SDS-a. APO se razvio iz opozicije protiv vladajuće velike koalicije socijalista s demokršćanima pod saveznim kancelarom Kurtom Georgom Kiesingerom. Ta je vlada planirala donošenje Zakona o izvanrednom stanju, koji su na kraju bili i usmjereni protiv studentskog pokreta. Budući da nisu mogli sudjelovati u radu parlamenta, opozicija tome je sve više jačala na sveučilišnom nivou.

¹⁶⁶ Tko dvaput s jednom spava, već je dio establishmenta (prijevod Z.M.).

sve više dolaziti do izražaja. To se ogleda i u stvaranju alternativnih životnih zajednica, koje su se održale i do danas.

Prva takva zajednica *Kommune I* osnovana je početkom 1967. godine u Zapadnome Berlinu i predstavljala je svjesni pokušaj da se političke promjene zrcale i na svakodnevicu kao i obratno. Dosad više puta spomenuti Herbert Marcuse teoretizirao je *Kommune I*. Studentski revolt kasnih šezdesetih bio je i pokušaj oslobođenja od normalnosti svakodnevice, revolt hedonizma i nove senzibilnosti, ili Marcuseovim riječima: „Praktična povezanost političkih i individualnih emancipacijskih ciljeva koja bi povezivala misao marksizma i psihoanalize, bio je eksploziv, koji je i dan danas djelotvoran. Promijeniti iz temelja društvo i sebe, ostvariti društvenu ravnopravnost i osobnu sreću, boriti se protiv državnog i obiteljskog autoriteta, u povijesti društvenih pokreta istovremeno je rijetko bilo pokušavano [...]“¹⁶⁷

U središtu zbivanja *Kommune I* bio je Dieter Kunzelmann, prethodnik studentskog pokreta, „etablirani minhenski huligan“.¹⁶⁸ Kunzelmann se 1966. godine preselio iz Münchena u Berlin, jer je shvatio da će tek u Berlinu moći izraziti svoje umjetničke sposobnosti. Njegove *Notizen zur Gründung revolutionärer Kommunen in den Metropolen*¹⁶⁹ počinju citatom Mao CeTunga i završavaju pozivom Ernesta Che Guevare za stvaranjem „čovjeka 21. stoljeća“.¹⁷⁰ Tu se ne radi samo o hedonizmu, već i o revolucionarnim aktivnostima, opisanim sociološkim slengom karakterističnim za te godine: „Komuna je samo tada sposobna inicirati praksu koja će uništiti sustav, kada se unutar komune promijene pojedinci, a oni se mogu promijeniti samo ako su u potpunosti predani komuni [...] Zakleta nova kvaliteta komune bez zajedničke prakse pokazat će se solipsističkim činom, psihozom i elitističkim krugom.“¹⁷¹ *Kommune I* živjela je osim od prodavanja novina *Peking-Rundschau* i *Rotes Buch* (koje je dobila besplatno od kineske ambasade) i od honorara od novina za koje su pisali. Najpoznatija je postala zbog puding- atentata na američkog potpredsjednika Huberta H. Humphreyja. Američki potpredsjednik Hubert Humphrey najavio je posjet Berlinu u travnju 1967. godine. AStA je pozvala na demonstracije. U *Kommuni I* napravljen je puding, kojim je trebalo gađati Humphreyja. U Grunewaldu je grupa isprobala puding-atentat na nekoliko drveta. Ali akcija je propala prije izvedbe. Novine su bile preplavljene bijesom, a od puding-atentata nastao je napad bombom. *Bild* je na naslovnici na pola stranice napisao: „Planirano:

¹⁶⁷ Herbert Marcuse, „Analyse eines Exempels,“ *neue kritik* 36/37, (1966.), 38.

¹⁶⁸ Gretchen Dutschke Klotz, *Rudi Dutschke. Wir hatten ein barbarisches, schönes Leben.* (Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1996.), 48.

¹⁶⁹ „Bilješke o osnivanju revolucionarnih komuna u metropolama“ (prijevod Z. M.).

¹⁷⁰ Veiel, Koenen, 1968 – *Bildspur eines Jahres*, 50.

¹⁷¹ Ibid.

Berlin – napad bombom na američkog potpredsjednika.“ Nakon što je *Kommune I* razdijelila letke u ime SDS-a, SDS ih je isključio 12. svibnja 1967. godine, s objašnjenjem da „[...] njihove slijepe akcije u aktualnoj situaciji na visokim školama predstavljaju opasnost za rad SDS-a“.¹⁷² *Kommune I* izazivala je i nadalje fascinaciju kako kod medija, tako i kod studenata, čak i kad su se komunardi depolitizirali. Poznata je rečenica Dietera Kunzelmana: „Što se mene tiče Vijetnam? Imam problema s doživljavanjem orgazma.“¹⁷³

Popularna *Politkommune* ili *Kommune II* nastala je u kolovozu 1967. godine i ime je dobila zbog trajnoga pokušavanja povezivanja politike s kolektivnim životom. *Kommune II* se raspala već u ljeto 1968. godine, ubrzo po atentatu na Rudija Dutschkea. U njoj su sudjelovala četvorica muškaraca, tri žene i dvoje djece, od kojih su najpoznatiji Jan-Carl Raspe i Eike Hemmer. Bitan element bila je kolektivna organizacija svakodnevice: zajedničke financije, zajedničko planiranje konzumiranja (u svakome smislu), zajedničko organiziranje kućanskih poslova te zajednički odgoj djece.¹⁷⁴

Iz gore napisanog može se zaključiti da je retorika seksualne revolucije kao navodnog glavnog sredstva vladanja sustava i pripadajuće propagande „seksualnog oslobođenja“ bila generator obilnih osjećaja s kojima su se svi međusobno stavljali pod pritisak, s jedne strane permanentne seksualizacije, a s druge strane puritanskog ograđivanja spram hedonističkih vanjskih podražaja. U komparativnome presjeku zanimljivo je promatrati broj brakova na tisuću ljudi, kao i broj vanbračne djece na stotinu živorođenih u zemljama u kojima je seksualna revolucija postala 'norma' djelovanja nadolazećih generacija.

Tablica 4. Prikaz broja brakova na tisuću ljudi¹⁷⁵

Država/Godina	1950.	1960.	1970.
SAD	11,0	8,5	10,6
Francuska	7,9	7,0	7,8
Velika Britanija	3,1	7,5	8,5
Švedska	7,7	6,7	5,4

¹⁷² Ulrike Heider, „Protestbewegung und Sexrevolte,“ *taz*, 13. 8. 1988.

¹⁷³ Preuzeto s internetske stranice časopisa *Der Spiegel*: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-46461387.html> (pogledano 10.1.2016.).

¹⁷⁴ Detaljnije pogledati u: *Kommune 2. Versuch der Revolutionierung des bürgerlichen Individuums*, Berlin: Oberbaumverlag, 1969.

¹⁷⁵ Hekma, *A Cultural History of Sexuality in the Modern Age*, 46.

Tablica 5. Prikaz broja vanbračne djece na stotinu živorođenih¹⁷⁶

Država/Godina	1950.	1960.	1970.
SAD	3,9	5,3	10,7
Francuska	7,0	6,0	5,8
Velika Britanija	5,0	5,2	8,0
Švedska	9,8	11,3	18,4

Kao što je vidljivo iz gornjih brakova, u Zapadnim zemljama broj brakova na 1000 ljudi padao je ili stagnirao, a broj vanbračne djece, s izuzećem Francuske, postajao je trend u drugoj polovici dvadesetoga stoljeća. Prema navedenoj statistici daleko najliberalniji odnos prema vanbračnoj djeci, ali i prema zajedničkom životu izvan bračne zajednice ima Švedska.

2.2. SEKS IZA ŽELJEZNE ZAVJESE – IZAZOVI KOMUNIZMA

Koliko god je seks na Zapadu bio nešto normalno i svakodnevno, toliko je na Istoku bio svojevrsni tabu, osim kada je bilo riječi o planiranju obitelji. Stoga ni ne čudi manipulacija Komunističke partije u SSSR-u koja je do te mjere utjecala na stavove ljudi, da su tvrdili da se u SSSR-u jednostavno seks ne upražnjava. Nekoliko je desetljeća sovjetsko društvo izrazito licemjerno pretendiralo prikazivanju sebe kao aseksualnoga društva, čak i neseksualnoga, a od ranih tridesetih godina komunistička je partija sistematično negirala sve vezano za seksualnost, bilo to seksualno istraživanje, seksualno obrazovanje, erotska umjetnost ili pak erotska literatura. Represivna je seksofobija bila integralni dio održavanja totalitarne kontrole nad individualnošću.¹⁷⁷ Prema Igoru Konu povijest sovjetskoga režima zapravo je povijest seksualne represije. U dvadesetim godinama dvadesetoga stoljeća seksualnost je potisnuta u ime viših ciljeva radničke klase i socijalističke revolucije, da bi u tridesetima seksualnost bila potiskivana u ime Sovjetske države i komunističke partije.¹⁷⁸ U pedesetim je godinama državna administrativna kontrola potpuno transformirana u moralno-administrativne odredbe,

¹⁷⁶ Ibid, 47.

¹⁷⁷ Kon, *The Sexual Revolution in Russia. From the Age of the Czars to Today*, 1.

¹⁷⁸ Ibid., 2.

ovoga puta u ime stabilnosti braka i obitelji.¹⁷⁹ Kon tvrdi da se seksualnost u SSSR-u može podijeliti na četiri veće faze:

1. Faza 1917.-1930. godine koju je obilježila dezintegracija tradicionalnih obiteljskih struktura, društvena emancipacija žena, slabljenje institucije braka i seksualnoga morala baziranoga na njemu te je prevladavala normativna nesigurnost u pogledu na seksualnost.
2. Faza 1930.-1956. bila je faza službenoga pokušaja jačanja institucije braka i obitelji zapovijedno-administrativnim metodama te faza osnivanja totalitarne kontrole nad individuumom, negiranja i represije seksualnosti te na kraju eliminacije seksualne kulture.
3. Faza obuhvaća period 1956.-1986. godine i podrazumijeva razmjenu totalitarizma autoritarizmom, postepenu ekspanziju sfere individualne slobode, tranziciju od policijsko-administrativnih do moralno-administrativnih metoda za zaštitu braka i obitelji, promjenu politike negiranja i represije seksualnosti do regulacije i demistifikacije te medikalizaciju i pedagogizaciju seksualnosti.
4. Faza, ujedno i posljednja, koja obuhvaća period 1986.-1994. godine odnosi se na slabljenje države i stranačke kontrole te na 'izlazak seksa iz ormara', njegovu komercijalizaciju, trivijalizaciju i vesternizaciju.¹⁸⁰

I dok su na Zapadu Reich, Foucault, Ellis i Marcuse pisali o seksualnosti kao osobe koje su se specijalizirale upravo za tu sferu ljudskoga života, u SSSR-u i ostalim državama s komunističkim uređenjem glavni su teoretičari seksualnosti bili neprikosnoveni teoretičari komunizma sami – Engels, Marx i Lenjin. Prije revolucije marksisti nisu imali definiranu politiku prema seksualnosti. „Seksualna debata“ za njih je bila mahom ekonomska i socijalno-politička i esencijalno je vodila problemu emancipacije žena i prevladavanju rodne nejednakosti. Prema Marxu, ljubavna se strast „ne može konstruirati *a priori* utoliko ukoliko njena evolucija konstituiru pravi razvoj koji se odvija u seksualnome svijetu i među pravim individuumima“.¹⁸¹ Slijedom toga, marksisti su tvrdili da konzumeristički orijentirana ekonomija oblikuje obrasce seksualnosti, a konzumeristički kapitalizam promovira pogled na seks kao nešto prirodno, što ima svoje mjesto u javnoj sceni. Time se otvara put stvaranju nove seksualne industrije i stvaranju neograničenog seksualnoga izbora i užitka, a individuu se veže

¹⁷⁹ Ibid.

¹⁸⁰ Ibid, 51.-52.

¹⁸¹ Citat preuzet iz: Ibid., 52.

za konzumerizam i okreće pažnju ljudi ka osobnome ispunjenju umjesto klasnoj jednakosti i političkoj akciji.¹⁸²

Engels je za razliku od Marxa puno više simpatizirao seksualnost, čak se izrugivao literaturi koja je tvrdila da ljudi nemaju spolne organe.¹⁸³ Za njega je pitanje „slobodne ljubavi“ neupitno došlo do izražaja u bilo kojem revolucionarnom pokretu velikih razmjera (za neke je to revolucionarni napredak, oslobođenja od starih tradicionalnih okova koje je bilo nužno, a za druge pogodno načelo za slobodne i lake odnose između žena i muškaraca).¹⁸⁴

Lenjinov pogled na seksualnost bio je puno primitivniji od pogleda Engelsa i Marxa, i to iz dva razloga – on je bio političar, a ne filozof, a isto tako se često tvrdi da je i sam bio izrazito iskompleksirana osoba.¹⁸⁵ Sam Lenjin vjerovao je u seksualni nagon, ali ga je smetalo što je isti bio zaslužan za odvratanje od klasne borbe.¹⁸⁶ Ipak zanimljivo je da je sam Lenjin 1913. godine zatražio opoziv zakona protiv abortusa, a 1920. godine sovjetska je vlada, upravo pod njegovim vodstvom, prva na svijetu legalizirala abortus.¹⁸⁷ Štoviše, otišlo se toliko daleko, da su žene nakon 1918. godine nacionalizirane i bile su te koje su dužne pristati na spolni odnos, neovisno o bračnoj zajednici. U korist svemu navedenome ide i doktrina Aleksandre Kolontaj koja je bila prava prosvjetiteljica seksualnosti, uvelike je doprinijela tomu da je Rusija bila jedna od najliberalnijih zemalja svijeta kada govorimo o seksualnosti.

Psihijatar Aron Zalkind dao je novi zamah u svojim knjigama napisanima u dvadesetim godinama dvadesetog stoljeća, u kojima priznaje biološke porive u čovjeku, ali ih podređuje u potpunosti proleterskim klasnim interesima. U knjizi iz 1924. godine *Mladi i revolucija*, originalnoga naslova *Революция и молодежь*, donosi Dvanaest seksualnih zapovijedi revolucionarnog proletarijata:

1. seks se ne smije prerano upražnjavati kod proletarijata
2. seksualna apstinencija prije braka – brak tek u vrijeme potpune društvene i biološke zrelosti (između 20 i 25)
3. seks treba biti krajnji završetak dublje simpatije s objektom seksualne ljubavi

¹⁸² Steven Seidman, *The Social Construction of Sexuality* (New York, London: W.W. Norton & Company, 2010.), 17.

¹⁸³ Kon, *The Sexual Revolution in Russia. From the Age of the Czars to Today*, 2. Također vidjeti i: <http://www.marxistleftreview.org/index.php/spring-2010/76-marx-and-engels-on-womens-and-sexual-oppression-and-their-legacy4> (puta pogledano 3.8.2016.).

¹⁸⁴ Ibid.

¹⁸⁵ Kon, *The Sexual Revolution in Russia. From the Age of the Czars to Today*, 54.

¹⁸⁶ Jean Freville, *Woman and communism*. (Paris, 1950.), 216.

¹⁸⁷ Archie Brown, *The Rise and Fall of Communism* (London: The Bodley Head, 2009.), 68.

4. seksualni čin mora biti posljednja karika u lancu duboko ukorijenjenih kompleksnih osjećaja koji povezuju ljubavnike u danome momentu
5. seksualni čin ne smije se ponavljati često
6. seksualni partneri se ne smiju mijenjati često (potrebna je mala seksualna raznolikost)
7. ljubav mora biti monogamna, monoandrijska (1 žena, 1 muškarac)
8. tijekom seksualnog čina uvijek se mora misliti na mogućnost rađanja djeteta i generalno misliti na potomstvo
9. seksualni izbor mora biti baziran na klasi, revolucionarno-proleterskoj probitačnosti (ljubavne veze ne smiju sadržavati elemente flerta, frivolnosti, koketiranja i slične oblike seksualnog osvajanja)
10. ne smije se biti ljubomoran
11. ne smije se ulaziti u seksualne perverzije
12. seksualno u svemu mora biti podređeno klasi (u svrhu revolucionarne probitačnosti klasa ima pravo uplitati se u seksualni život svojih članova).¹⁸⁸

Sergei Gold, koji je šezdesetih godina doktorirao na temu seksualnosti, uz mnoštvo problema na koje je nailazio upravo zahvaljujući partiji, uspio je dokazati da sovjetska mladež ulazi u predbračne seksualne odnose. Ipak, nikada to nije uspio objaviti u potpunosti radi cenzure te je na kraju doktorirao na temu žena radnica.¹⁸⁹ Uz SSSR u kojem je seksualna revolucija dakako bila tabu te se seksualnost mogla slaviti jedino putem *seksizdata*,¹⁹⁰ u njezinim sljedbenicama u Istočnoj Europi ipak je situacija bila ponešto drugačija. No, nikako se ne može govoriti o slobodnome upražnjavanju seksualnosti, s obzirom da je politika kontrolirala, ili barem težila kontroliranju i te privatne sfere ljudskoga života.

Kako tvrdi bugarski povjesničar Roumen Daskalov, bitka za discipliniranjem društva u socijalizmu počela je discipliniranjem naoko trivijalnih detalja svakodnevnoga života – mode u mladima, stila frizure, glazbe i oblika dokolice.¹⁹¹ Partija je bila ta koja je mladeži nametnula ulogu stvaranja komunizma. Ipak, socijalistički pogled na mladež kao na disciplinirano monolitno tijelo koje teži transformirati u velikoj mjeri ruralno društvo u visokoindustrijaliziranu naciju jednakih građana bio je jednodimenzionalan poput onoga

¹⁸⁸ Citirano prema: Kon, *The Sexual Revolution in Russia. From the Age of the Czars to Today*, 57.

¹⁸⁹ Ibid, 87.

¹⁹⁰ Sukladno tada popularnim samizdatima, izdanjima koja su tiskana i dijeljena tajno, tiskani su i i seksizdati, tekstovi seksualne tematike koji su se tajno dijelili zainteresiranoj čitalačkoj publici. Pogledati: „Behavior: Sex in the Kremlin's Shadow“. 23. srpnja 1979. *Time*. <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,947085-2,00.html> (pogledano 18. prosinca 2012.).

¹⁹¹ Roumen Daskalov, *Neštata naokolo – Nabljudenija i razmišljenija za promenite* (Sofia: LIK, 1998.), 35.

kojeg su zastupale i neke zapadnjačke konstrukcije koje konstruiraju komunizam kao „inkarniranu autoritarnost“.¹⁹² Iako se u socijalizam kao politički i društveni sustav nije diralo te ga se držalo uzoritim i naprednijim od kapitalističkoga, ipak je u određenoj mjeri došlo do odbijanja takvoga zahtjeva jednodimenzionalnoga pogleda i shvaćanja mladih. U svojoj studiji o mladeži u Istočnoj Europi Wolf Oschlies je napisao da se mladež na Istoku osjeća jednako kao i ona na Zapadu, dijeli iste interese, smatra da ih starija generacija ne razumije, otuđuje se od politike, osjeća se ograničeno u mogućnosti za samoostvarenje i traži zadovoljštinu u rekreaciji i dokonim trenucima. I dok su društveni procesi u cijeloj Europi bili iznimno slični, fundamentalni okviri u kojima su se odvijali su bili različiti. Stoga i ne čudi da su postojali različiti obrasci njihova prihvaćanja.

Navedeno je bilo posebno naglašeno upravo u Bugarskoj. Karin Taylor, koja je doktorirala na temu mladenačke kulture u Bugarskoj kaže da istraživati bugarsku mladež u socijalizmu znači slijediti mehanizme stvaranja i usmjeravanja novoga društva u kojemu su se u relativno kratkome vremenu dogodile velike društvene, kulturne, ekonomske i političke promjene, a najintenzivnije se to osjetilo u prva tri desetljeća nakon Drugoga svjetskog rata.¹⁹³ Mladi u Bugarskoj bili su, nehotice ili ne, zatrpani utjecajem Sjedinjenih Američkih Država. Zapadnjački sustav vršio je konstantnu „invaziju“ na bugarsku kulturu, što se često pogrdno nazivalo buržoazifikacijom.¹⁹⁴ Zapravo je zanimljiva činjenica da je puno utjecaja sa Zapada u Bugarsku dolazilo preko Jugoslavije, poglavito kada se govori o glazbi. No, kao i u većini komunističkih zemalja, pitanje seksualnosti i seksualne revolucije daleko je najneistraženije poglavlje bugarske povijesti.

Sam službeni diskurs o seksualnoj praksi bio je ekstremno obuzdan i usmjeren na reprodukciju i značenje braka. Opće vrijednosti i vjerovanja o seksualnome ponašanju i rodnim ulogama u obitelji zajedno sa jakim utjecajem socijalističkoga razmišljanja, stvarale su ambivalentne i katkad konfliktne diskurse i društveni okoliš za mladež u šezdesetima i sedamdesetima.¹⁹⁵ Vlast je težila reguliranju seksualne kulture tako što je promovirala vrijednosti obitelji, ali je uvodila i restrikcije po pitanju toga gdje i u kojem obliku žena i muškarac smiju provoditi zajedničko vrijeme ili živjeti zajedno. Upravo zbog toga, odnosno tog velikog jaza između promovirane službene politike i osobnoga doživljaja mladih,

¹⁹² Katerine Verdery, *What Was Socialism and What Comes Next?* (Princeton: Princeton University Press, 1996.), 8.

¹⁹³ Taylor, Karin. *Lennon, not Lenin*, 2.

¹⁹⁴ *Ibid*, 73.

¹⁹⁵ *Ibid*, 118.

Bugarska se smatra jednim od najdramatičnijih primjera diskrepancije između doživljene seksualnosti, jakih društvenih tabua i kontradiktorne politike partije.¹⁹⁶ Tijekom šezdesetih godina veliki je broj stručnjaka počeo pisati o seksualnosti, poput Slavčeva 1967. godine ili Pophristova 1973. godine.¹⁹⁷ Rezultati njihovoga istraživanja bili su poražavajući – mladi nisu ulazili nevinu u brak, a da bi stvar bila još gora, u seksualne odnose stupali su prije navršene osamnaeste godine.¹⁹⁸ Prema objavljenim istraživanjima 31% mladih držalo je da je u redu imati spolne odnose izvan braka ako se oni koji stupaju u odnos vole. Usporedbe radi njihovi roditelji podržavali su isto s 12,7%, a djedovi i bake s 10%. Daleko najveći postotak bio je onih koji su smatrali da spolni odnosi nisu dopušteni prije braka, 36% mladih, 60% roditelja te 74% djedova i baka. Stoga se može zaključiti da se seksualna revolucija u Bugarskoj ne smije promatrati u uvjetima napretka sadržaja ili otvorenog iskorjenjivanja društvenih normi. Prije se radi o promjenama u obrascu ponašanja kod mladih ljudi, koji nije našao artikulaciju u javnome prostoru.¹⁹⁹

Tablica 6. Stavovi prema predbračnim odnosima 1977-78.²⁰⁰

PITANJE: Smatrate li da je u redu da mladi imaju seksualne odnose prije braka?

	Mladi	Roditelji	Djedovi i bake
Da, ako se vole.	31,1	12,7	10,0
Da, ako se odluče vjenčati.	18,3	16,2	12,6
Da, ako se osjećaju odraslima.	12,7	8,5	2,4
Ne odobravam seksualne odnose prije braka.	36,2	60,2	74,0
Bez odgovora.	1,7	2,4	1,0

¹⁹⁶ Ibid.

¹⁹⁷ U originalu vidjeti: P.T. Popchristov, T. Bostandžiev, A. Bonev, *Pol, brak, semejstvo* (Sofija: Medicina i fizkultura, 1973.) i Svetoslav Slavčev, *Kniga za mladoto semejstvo*. (Sofia: Narodna mladež, 1967.) te Svetoslav Slavčev, Pavel Bačvarov, *Ljubov i brak* (Sofia: Medicina i fizkultura, 1975.).

¹⁹⁸ Taylor, *Lennon, not Lenin*, 120.

¹⁹⁹ Ibid, 133.

²⁰⁰ Ibid, 120.

Časopis „Žena danas“ [*Ženata dnes*] u seriji tema naslovljenoj „Seksologija“, izdanima 1970. godine, donio je članke liječnika Todora Bostandžieva koji je upoznao čitatelje s temama poput erogenih zona, ali je sve upakirao u ideale socijalizma, tako da je mladima umjesto seksa nudio sport i umjetnost kao alternativu.²⁰¹ S druge strane sociolog Filip Panajatov je u časopisu *Мladež* iz 1971. godine pisao o izrazito negativnim utjecajima seksualne revolucije na bugarsko društvo, i ona je za njega predstavljala moralni kolaps Bugara, ali i nije bila revolucija jer nije imala ništa zajedničkoga s pravom revolucijom u sferi seksualnih odnosa o kojima je govorio sam Lenjin.²⁰² Segment seksualnosti koji je izazivao posebnu pozornost u Bugarskoj bila je kontracepcija o kojoj uopće nije bilo riječi. Štoviše, izrazito se potencirala reprodukcija, branio se predbračni seks (a u braku kontracepcija ionako nije bila potrebna), a i radilo se o preintimnome pitanju o kojemu jednostavno nije bilo popularno govoriti.²⁰³ Tako se kontracepcija do kraja šezdesetih u medijima uopće ne spominje, a 1968. godine vlada je uvela i teške restrikcije za pobačaj, s obzirom na činjenicu da se propagirala visoka reproduktivna politika.²⁰⁴ Pobačaj sam bio je glavna metoda regulacije plodnosti tijekom socijalizma. Naime, ako bi žena ostala u drugome stanju, a dijete za nju nije bilo opcija, pribjegavala bi najčešće pobačaju. Da bi ironija bila to veća, pilula se mogla od šezdesetih godina dobiti na medicinski recept i bila je izrazito jeftina.

Prema izvještaju kojega je 1999. godine objavio Dimiter Vassilev, broj pobačaja je rastao od 1956. godine do 1967. godine. Budući da su 1968. godine pobačaj zabranili stopa je pala, ali od tada ponovno ima tendenciju rasta s jedinom anomalijom 1973. godine. Zanimljivo je promatrati kako je 1956. godine broj legalnih pobačaja bio 2000 na gotovo 148 tisuća živorođene djece. I dok broj živorođene djece ostaje gotovo isti ili pada, broj legalnih pobačaja ekstremno raste, tako da je u periodu od 1965. do 1975. godine skoro dosegao broj porođaja. Ono što je također uočljivo jest i činjenica da je broj ukupno registriranih pobačaja ekstremno rastao. Godine 1956. broj ilegalnih pobačaja bio je daleko veći od broja legalnih pobačaja, dok taj broj s vremenom pada, međutim nikada nije bio manji od broj legalnih pobačaja, iako je pobačaj u Bugarskoj bio dozvoljen.

²⁰¹ Ibid, 121.

²⁰² Ibid, 122.

²⁰³ Monika Pisankaneva, „The Forbidden Fruit: Sexuality in Communist Bulgaria“. Dostupno na: http://litenet.bg/publish14/m_pisankyneva/forbidden.htm (pogledano 24.5.2016.).

²⁰⁴ Taylor, *Lennon, not Lenin*, 125.

Tablica 7. Broj živorođene djece u Bugarskoj u usporedbi s pobačajem²⁰⁵

Godina	Živorodeni	Legalni pobačaji	Ukupno registrirani pobačaji
1956.	147.900	2.000	40.000
1960.	140.100	51.000	74.900
1965.	125.800	96.600	116.000
1967.	124.600	108.500	129.900
1968.	141.500	89.200	113.500
1969.	143.100	106.900	129.700
1970.	139.700	119.700	142.500
1973.	139.700	112.300	137.400
1974.	149.200	121.700	144.500
1975.	144.700	120.400	143.500
1980.	128.200	136.300	156.100
1985.	119.000	112.200	132.300
1989.	112.300	111.000	132.000

Ponešto liberalniji pristup u odnosu spram seksualnosti imala je Njemačka Demokratska Republika (DDR). Kako kaže Mark Fenemore, seksualnost je bila slobodna u DDR-u, ali su diskusije o seksualnosti mladih, jednako kao i u većini istočnoeuropskih zemalja, bile dominirane stavom partije.²⁰⁶ Politička represija zapravo je koegzistirala sa seksualnom slobodom.²⁰⁷ Također, ruku pod ruku sa seksualnom slobodom, išlo je i izrazito pridavanje pažnje jednakosti muškaraca i žena, tako da je obrazac seksualne revolucije u DDR-u najsličniji onome u Jugoslaviji.²⁰⁸ Socijalizam u DDR-u je prema kazivanju mnogih stvarao uvjete koji su poticali i optimizirali intimnost, npr. financijska neovisnost žena i nedostatak konzumerističkih dobara i pornografije.²⁰⁹ Režim DDR-a, kao uostalom drugi komunistički režimi, nije oklijevao propisivati moralne norme i brzo je intervenirao u veze

²⁰⁵ Dimiter Vassilev, "Bulgaria (country report)", u David Henry (Ed.), *From Abortion to Contraception* (Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1999.),72.

²⁰⁶ Fenemore, „The Recent Historiography of Sexuality in Twentieth Century Germany“,: 770.

²⁰⁷ McLellan, *Love in the Time of Communism. Intimacy and Sexuality in the GDR*, 1.

²⁰⁸ Fenemore, „The Recent Historiography of Sexuality in Twentieth Century Germany“,: 777.

²⁰⁹ Herzog, *Sex After Fascism*, 188.

koje su predstavljale prijetnju društvenome poretku, tako da su supruge neki puta nadgledale svoje supruge za *Stasi*.²¹⁰ Povjesničar Stefan Wolle opisao je DDR kao „diktaturu ljubavi“, dakako vrlo ironično. Za njega je ona obuhvaćala represivnu paternalizaciju SED-a i infantilizaciju populacije DDR-a.²¹¹ U konačnici, kao što argumentira i McLellan, u DDR-u su postojala dva narativa – narativ represije koji se manifestirao kroz pomanjkanje privatnosti i kroz inhibicijski utjecaj na osobne veze te romantički narativ koji je inzistirao na tome da je miješanje države u privatni život zanemarivo i da je utjecaj bio izrazito benignan.²¹²

Godine 1954. u DDR-u je lansiran časopis *Das Magazin* koji je za svrhu imao proklamiranje ženske jednakosti s muškarcima te erotiku, a glavni cilj je bilo formiranje stavova istočnih Nijemaca prema seksualnosti. Redovno objavljujane erotske priče i umjetnički aktovi bili su brend s kojim se časopis i dan danas povezuje, jer još uvijek izlazi. Stoga ni ne čudi da je jedna od omiljenih rubrika bila ona Ursule Winnington na temu „ljubav, fantazija i umijeće kuhanja“, tj. kuhanje s ljubavlju.²¹³ S druge strane Walter Ulbricht, tadašnji vođa DDR-a, donio je 1958. godine 10 zapovijedi socijalističke etike i morala. Prema zapovijedi broj devet, koja je imala za cilj formiranje mladih u potpunoj etici, kaže se da „trebaš živjeti čisto i pošteno i poštovati svoju obitelj.“

²¹⁰ *Stasi* ili punim imenom *Ministerium für Staatssicherheit* je bio tajna policija za vrijeme Njemačke Demokratske Republike. *Stasi* je najpoznatiji po svojim brutalnim metodama mučenja prijetsturnika i političkih neistomišljenika. McLellan, *Love in the Time of Communism. Intimacy and Sexuality in the GDR*, 2.

²¹¹ SED (punim nazivom *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – Stranka socijalističkog jedinstva Njemačke) bila je vladajuća stranka u Njemačkoj Demokratnoj Republici od njenoga osnutka pa sve do njenoga dokidanja. Stefan Wolle, *Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der DDR 1971-1989*. (Berlin: Ch. Links, 2003.), 126.

²¹² McLellan, *Love in the Time of Communism. Intimacy and Sexuality in the GDR*, 3.

²¹³ Detaljnije u: Manfred Gebhardt, *Die Nackte unterm Ladentisch. Das Magazin in der DDR*. (Berlin: NORA Verlagsgemeinschaft, 2002.) i Yoko Yamada, *Das Magazin und der Kater* (Berlin: Schmohl & Partner, 2005.).

Slika 2. 10 Zapovijedi²¹⁴

Američka povjesničarka njemačkoga podrijetla Dagmar Herzog tvrdi da DDR nije doživio seksualnu revoluciju kao Savezna Republika Njemačka (BRD). Za Herzog seksualna revolucija u DDR-u predstavlja „postepenu, nedramatičnu prirodu promjena i implicira da su te promjene bile puno različitije od naglih i javnih promjena“.²¹⁵ Sve je bilo izrazito jako državnički upravljano, pa čak i uloga žena te utjecaj seksologa na razmišljanje ljudi. Ipak, postoje sličnosti između DDR-a i BRD-a, u vidu toga da je došlo do fundamentalnih promjena u izboru ljudi o njihovome privatnome životu i to u vrlo kratkome vremenu. Te su promjene u DDR-u možda čak bile daleko radikalnije od onih u BRD-u. Ipak, neminovan je utjecaj BRD-a na DDR jer iz njega stižu časopisi, televizijske snimke i odjeća, koju su stanovnici DDR-a, a

²¹⁴ Preuzeto sa: <http://www.pressebox.de/pressemitteilung/pt-magazin-ops-netzwerk-gmbh-leipzig/Die-10-Gebote/boxid/442875> (pogledano 10. kolovoza 2016.).

²¹⁵ Dagmar Herzog, „East Germany's Sexual Evolution“, u Paul Betts, Katherine Pence (Ed.), *Socialist Modern. East German Everyday Culture and Politics*. (Michigan: University of Michigan Press, 2006.), 83.

poglavito mladi, izrazito dobro konzumirali, tako da je Zapadna javna sfera zapravo formirala „drugu dimenziju“ Istočnoga diskursa.²¹⁶

Ono što posebno zanimljivo jest i fenomen seksualne revolucije na selu u DDR-u, zato što ona nipošto nije jednaka kao ona u gradu, ali to ne znači da ju ljudi na selu nisu itekako osjetili i njihovo osjećanje te seksualne revolucije zapravo je jedan od njezinih krucijalnih sastavnica.²¹⁷ Od gore je utjecaj na tu seksualnu revoluciju vršilo zakonodavstvo, a odozdo socioekonomske promjene, poput poboljšanja financijske situacije, kontracepcije, stanovanja, kraćeg radnog tjedna ili pojave dokolice, a vlast sama učinila je par popularnih poteza poput dekriminalizacije abortusa te uvođenja porodiljnoga dopusta nakon kojega se žena vraćala na svoje sigurno radno mjesto.

Nakon Ulbrichtove naredbe o očuvanju socijalističke etike i morala Politbiro je 1963. godine objavio *Jugendkommuniqué*. Izdanje ovoga priopćenja za mlade koji moraju biti jedinstveni bilo je svojevrsni oblik mirenja između Partije i mladih jer im je Partija ponudila više slobode te je zauzela labaviji stav naspram glazbe, odijevanja, plesa i ljubavi. Također, daje se veća sloboda umjetnicima u izričaju, tako da je Wolf Biermann nastupao pred punim dvoranama, a javljaju se i bendovi koji su svirali glazbu po uzoru na svoje idole *The Beatles*.²¹⁸ Partija je pokušala pronaći zajednički jezik s mladima, predstavljala ih je kao gospodare budućnosti koji drže budućnost cjelokupnoga DDR-a u svojim rukama. Kako piše u tekstu: „Prava ljubav pripada mladim ljudima kao što mladi ljudi pripadaju socijalizmu.“²¹⁹ Seksualnost mladih ljudi prestala se doživljavati prijetnjom, već je postala sastavni dio sintagme „biti mlad“. Ipak, seks je nužno morao biti vezan uz ljubav i isključivo je bio heteronormativan. No, navedene slobode trajale su jako kratko, tek do 1965. godine kada se obruč ponovno steže nakon što je Erich Honecker preuzeo kontrolu nad državom. Ipak u sedamdesetima i osamdesetima izdavani su eksplicitni seksualni savjeti za mlade, Misliš li već na ljubav [*Denkst Du schon an Liebe*]²²⁰ ili Ljubav i seksualnost do tridesetih [*Liebe und Sexualität bis 30*]²²¹. Najpoznatija knjiga o seksu u DDR-u zasigurno je bila Muškarac i žena intimno [*Mann und Frau intim*], koja je doživjela čak 18 izdanja.²²² Sve gore navedeno

²¹⁶ McLellan, *Love in the Time of Communism. Intimacy and Sexuality in the GDR*, 15.

²¹⁷ Ibid, 10.

²¹⁸ Lebendiges Museum Online. <https://www.hdg.de/lemo/kapitel/geteiltes-deutschland-modernisierung/reformversuche-im-osten/jugend.html> (pogledano 10. kolovoza 2016.).

²¹⁹ McLellan, *Love in the Time of Communism. Intimacy and Sexuality in the GDR*, 25.

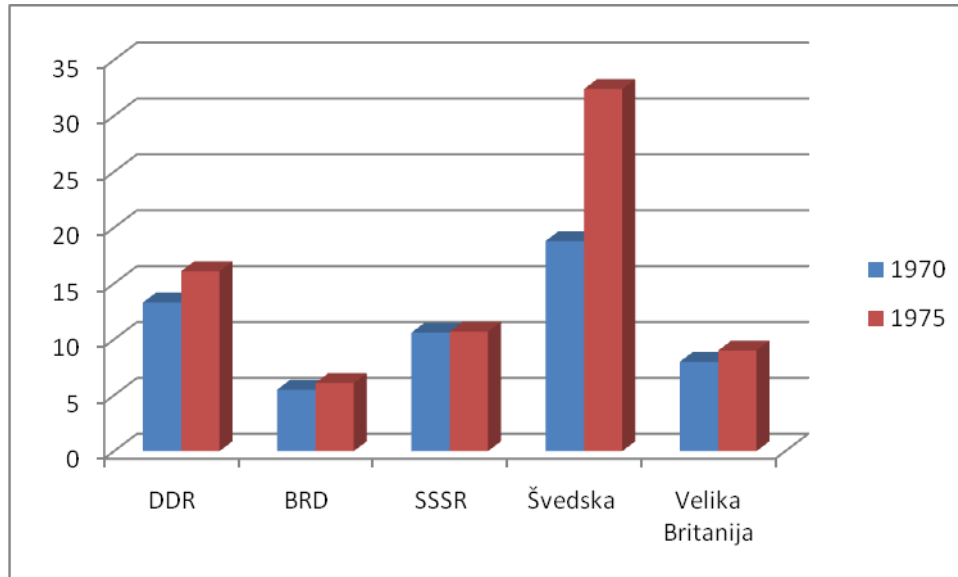
²²⁰ Heinrich Brückner, *Denkst Du schon an Liebe* (Berlin: Kinderbuchverlag, 1975.).

²²¹ Kurt Starke, Walter Friedrich, *Liebe und Sexualität bis 30* (Berlin: Dt. Verlag d. Wiss., 1984.).

²²² Siegfried Schnabl, *Mann und Frau intim. Gesundes Geschlechtsleben, gestörtes Geschlechtsleben*. (Gütersloh: Bertelsmann-Ratgeberverlag, 1969.).

dovelo je do većeg postotka vanbračne djece, ali i do većega broja abortusa. U sljedeća dva grafikona bit će prikazana kretanja u DDR-u u usporedbi sa BRD-om, SSSR-om, Švedskom, Danskom i Velikom Britanijom.

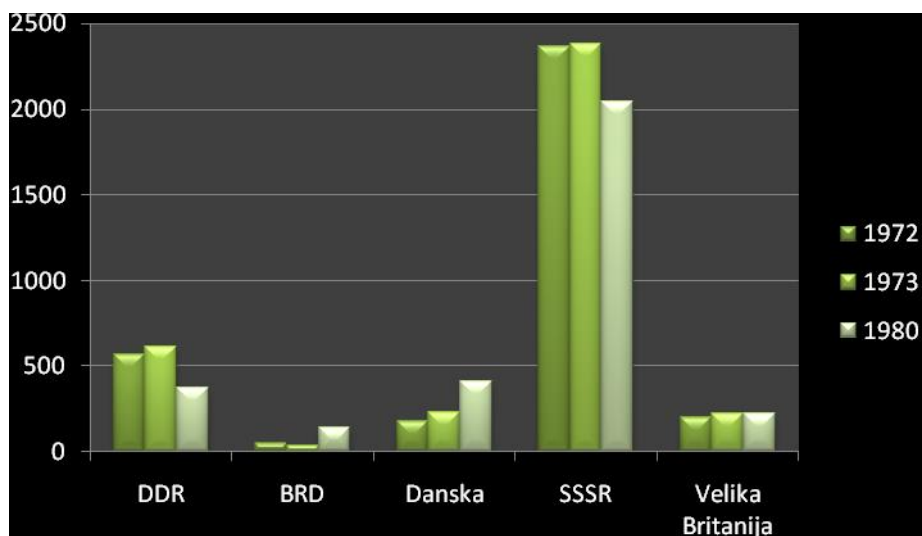
Grafikon 2: Postotak vanbračne djece – komparacija 1970. i 1975. godine²²³

Iz grafikona se može iščitati da je poslije daleko najliberalnije zemlje u odnosu spram seksualnosti, Švedske, DDR daleko vodeći kad je u pitanju broj vanbračne djece. Iza njega slijedi SSSR, dok je broj u Velikoj Britaniji i BRD daleko manji. Tomu u prilog idu i tipične moralne norme koje su u šezdesetim godinama još uvijek slovile za važeće, a te su da se djeca mogu imati isključivo u bračnoj vezi. Zanimljivo je da se danas tvrdi da su zemlje Zapadne demokracije puno intenzivnije doživljavale seksualnu revoluciju od socijalističkih zemalja, a kad se u komparativnome presjeku prouče kvantitativni podaci, ispada da su svjetonazori spram vanbračne djece bili puno liberalniji na Istoku.

²²³ McLellan, *Love in the Time of Communism. Intimacy and Sexuality in the GDR*, 56.

Grafikon 3: Broj pobačaja na 1000 živorođenih²²⁴

Poslije SSSR-a, gdje je broj obavljenih pobačaja na 1000 živorođene djece bio daleko najveći, ponovno se nazire DDR kao zemlja s vodećim vrijednostima da je odlučivanje o pravu na novi život pravo žene koja nosi dijete. Slijedi Danska, zatim Velika Britanija te BRD. I dok u SSSR-u i DDR-u broj pobačaja u 1980. godini pada, u BRD, Danskoj i Velikoj Britaniji broj pobačaja sve više raste. U vezi s prethodnom tvrdnjom zanimljivo je i pitanje kontracepcije jer je ona bila jedan od ključeva smanjenja broja pobačaja. Pilula je u DDR-u bila dostupna od 1965. godine, da bi do 1970. godine 20% žena u DDR-u konzumiralo pilulu.²²⁵

Važno obilježje seksualne revolucije u DDR-u svakako je bio i nudizam. U istraživanju provedenom 1990. godine 68% populacije DDR-a izjavilo je da je plivalo golo (uzorak je bila populacija između 16. i 18. godina), 81% radnika reklo je isto, dok su se studenti izrazili sa 87%.²²⁶ Jedina zemlja koja je donekle imala određen nivo nudizma bila je Jugoslavija, čije su nudističke plaže bile meka za turiste. U Francuskoj, Španjolskoj i Britaniji nudizam je bio prihvaćena pojava, ali je postojala segregacija, dok je u SSSR-u, Mađarskoj i Bugarskoj nudizam bio dopušten, ali su ljudi bili sakrivreni iza visokih ograda.²²⁷ Zanimljivo je da je jedan od faktora popularnosti nudizma u DDR-u bila i cijena kupaćih kostima. Ako se

²²⁴ Ibid, 58.

²²⁵ Gisline Schwarz, „Von der Antibaby- zur Wunschkindpille und zurück. Kontrazeptive in der DDR“, u Gisela Staube, Lisa Vieth (Hrsg.), *Die Pille: von der Lust und von der Liebe* (Berlin: Rowolth, 1996.), 149.-163.

²²⁶ McLellan, *Love in the Time of Communism. Intimacy and Sexuality in the GDR*, 144.

²²⁷ Ibid.

oni nisu kupovali, štedio se novac.²²⁸ Prvi dramatični val nudizma dogodio se do početka 1970. godine, kada je 62% radnika i 75% studenata bilo u prilici da prakticiraju nudizam ili ga podupiru. Razvila se ideja *Freie Körperkultur* kao općeprihvaćen moto DDR-a.²²⁹ Budući da vlast nije uspjela ograničiti nudizam na neke plaže, kao što je bilo željeno, pomirila se s njime te ga prihvatila i utkala u svakodnevicu, pokušavajući pritom nudizam prikazati kao još jedan izraz jednakosti i slobode socijalističkoga društva.

Prema McLellan, seksualna revolucija u DDR-u imala je tri velika ograničenja. Prvo je manjak fundamentalnih promjena u rodnim ulogama unatoč raširenom zapošljavanju žena, drugo je nepostojanje revolucije kada je u pitanju homoseksualnost i treće, bila je u praksi i politici obilježena distinktivnim rasnim nijansama.²³⁰ Ipak, riječima akterice seksualne revolucije u DDR-u, Katharine Thalbach – „više smo se seksali i više se smijali – jedino nije bilo toliko devijacija“.²³¹

Još jedna od socijalističkih zemalja u kojima je režim dopuštao mladima da do određene mjere upražnjavaju svoju seksualnost bila je Poljska. U istraživanjima Marie Trawinske u 1970-ima o vrijednostima u braku, adolescenti i odrasli dali su prioritet ispunjenju emocionalnih potreba, ljubavi, seksu, prilici za samoostvarenje i postizanju ekonomskoga uspjeha.²³² Oni u braku naveli su zajedništvo i izbjegavanje konflikta kao vlastite prioritete, kada se govori o seksualnosti. Poljski je zakon iz 1932. godine, kao i onaj koji je donesen 1969. godine bio među najprogresivnijima što se tiče seksualnosti. Homoseksualnost je u Poljskoj oduvijek bila legalna.²³³ Tijekom komunističke vladavine od kraja Drugoga svjetskog rata pa sve do 1989./1990. godinu pobačaj je bio legalan i jako raširen unatoč snažnome protivljenju katoličke crkve. Između 1956. i 1993. godine pobačaj je bio legalan iz medicinskih indikacija, kada je trudnoća bila rezultat zločina (najčešće silovanja) i iz socijalnih razloga (okolnosti u kojima se žena nalazila). Pobačaj je bio moguć

²²⁸ Ibid, 158.

²²⁹ Pod pojmom *Freie Körperkultur* podrazumijeva se bilo koji oblik kulture golotinje, odnosno nudizma, a koji ljudima pričinjava veliku sreću, pri čemu nije nužno vezan uz upražnjavanje seksualnoga čina. U DDR-u korijene vuče još od pedesetih godina, da bi vrhunac doživio upravo krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih te se poklopio sa seksualnom revolucijom. Pogledati detaljnije u: Thomas Kupferman, *Sommer, Sonne, Nackedeis. FKK in der DDR*. (Berlin: Eulenspiegel Verlag, 2008.).

²³⁰ McLellan, *Love in the Time of Communism. Intimacy and Sexuality in the GDR*, 212.

²³¹ Irene Bazinger, „Im Gespräch: Katharina Thalbach. Wie im Osten hatten mehr Sex und mehr zu lachen,“ *Frankfurter Allgemeine Zeitung*: <http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/medien/im-gespraech-katharina-thalbach-wir-im-osten-hatten-mehr-sex-und-mehr-zu-lachen-1725320.html> (pogledano 10. svibnja 2016.).

²³² „Poljska“, u Robert T. Francouer, Raymond J. Noonan (Ed.), *The Continuum Complete International Encyclopedia of Sexuality* (New York, London: Continuum, 2004.), 850.

²³³ Ibid, 850.

unutar prvih dvanaest tjedana od začeća.²³⁴ Tako je na godinu izvedeno i do 133.000 pobačaja, odnosno 19 pobačaja na 100 živorođene djece. Relativno slobodan pristup seksualnosti imao je i svoju lošiju stranu, a ta je bila pomanjkanje znanja o kontracepciji, tako da su spolno prenosive bolesti bile relativno raširena pojava. Tako je u periodu između 1963. godine i 1969. godine 52 ljudi na tisuću bolovalo od sifilisa, a od gonoreje 80 od 1000.

Grafikon 4: Broj zaraženih spolno prenosivim bolestima u Poljskoj između 1963. i 1969. godine

Tek je razvojem demokratskih sloboda tijekom i nakon 1989. godine povećan pristup pornografiji i pornografskim sadržajima, iako je na snazi i dalje bio restriktivan zakon o zabrani stvaranja i distribucije pornografije.²³⁵

Što se tiče seksualnosti i njezine slobode u Čehoslovačkoj, također ne postoji neka anomalija od uvriježenog obrasca za socijalističke zmelje. U Čehoslovačkoj je u ranim godinama izgradnje komunizma, dakle u pedesetima, seks bio diskutiran u okvirima ljubavi unutar egalitarnoga braka. Žene su bile jednake muškarcima kako na poslu, tako i pred zakonom, ali i u diskusijama stručnjaka o seksualnosti i braku.²³⁶ Komunizam je u Čehoslovačkoj vršio izrazito velika ulaganja u brak jer je u njemu vidio medij za pretvaranje obitelji u društveni instrument koji bi stvarao novo radništvo, brinuo se o starijima i stavljao pojedinca u kolektiv te se udaljavao na taj način od individualizma.²³⁷ Država je poticala

²³⁴ Ibid, 852.

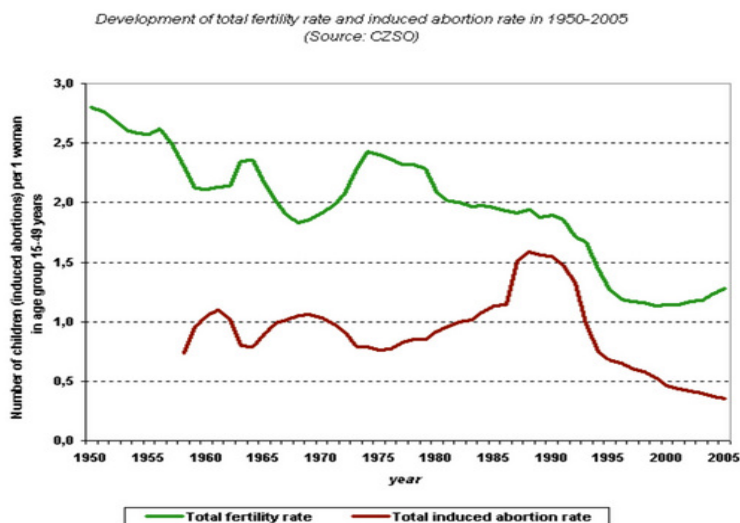
²³⁵ Ibid, 852.

²³⁶ Kateřina Lišková, „Sex Backwards. Sexology speaks about desire in communist Czechoslovakia.“ Preuzeto sa: <http://www.history.ac.uk/podcasts/history-sexuality/sex-backwards-sexology-speaks-about-desire-communist-czechoslovakia> (pogledano 11. kolovoza 2016.).

²³⁷ Osvrt na knjigu Terjea Englund. *Czechs in a Nutshell*. <http://www.expats.cz/prague/article/books-literature/czechs-nutshell/> (pogledano 3. veljače 2016.).

mlade na ženidbu, nudila im različite zajmove koji su im davali mogućnost osamostaljenja, pa stoga ne treba čuditi da je seksualna revolucija bila slabo konzumirana. Prosječna je dob pri sklapanju braka bila 21 godina i većini mladih je bračni drug bio prvi i jedini seksualni partner, dok je kontracepcija bila tabu te stoga ne čudi činjenica da žene rađaju djecu u mlađoj životnoj dobi.²³⁸ Prema Čehoslovačkome statističkome zavodu može se izraditi grafikon koji pokazuje dva trenda – stopu fertiliteta u žena između 15 i 49 godina te stopa pobačaja kod iste populacije. Ovaj graf pokazuje stopu koja upućuje na to da su žene u Čehoslovačkoj rađale 2,75 djeteta u početku, da bi se na kraju ta stopa spustila na 1,5 djeteta prema raspadu države. Međutim, zanimljiva je i devijacija na grafikonu koja se odnosi na period između 1960. i 1970. godine, kada je seksualna revolucija ipak imala nekakav utjecaj na razmišljanja i stavove mladih, a što je vidljivo iz činjenice da se u navedenome razdoblju smanjio broj rođene djece. Tomu je vjerojatno uzrok povećano korištenje kontracepcije, ali i sloboda u odlučivanju o tome što će svaka žena sa svojim životom.

Grafikon 5: Prikaz broj živorođene djece u odnosu na broj pobačaja²³⁹

Daleko najrigidniji pristup seksualnosti kada su u pitanju zemlje Istočnoga bloka imala je Rumunjska. Režim Nicolaeua Ceausescua u mnogo je segmenata bio izrazito radikaln, pa tako i u seksualnosti. Bio je zadržan protivnik pobačaja te je njegov režim zabilježen kao

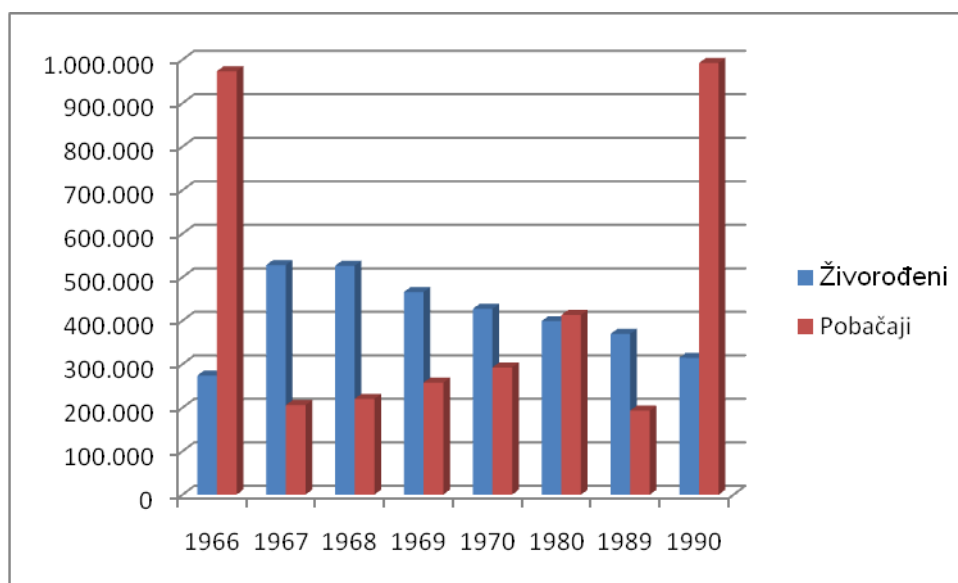
²³⁸ Osvrt na knjigu Terjea Englanda. *Czechs in a Nutshell*. <http://www.expats.cz/prague/article/books-literature/czechs-nutshell/> (pogledano 3. veljače 2016.).

²³⁹ Podaci i grafikon preuzeti sa: Kelly T. Mills, „Fertility and Abortion in Czechoslovakia, 1950-2005“, u *Making the History of 1989*, <https://chnm.gmu.edu/1989/items/show/669> (pogledano 11.8.2016.).

najrepresivniji u povijesti.²⁴⁰ Još i danas odzvanja njegova izjava da je „fetus društveno vlasništvo cijeloga društva. Rađanje je patriotska dužnost. Oni koji odbiju imati djecu su dezerteri koji bježe od zakona prirodnog kontinuiteta“.²⁴¹

Abortus je bio u potpunosti zabranjen, a kontracepcija nedostupna za veliku većinu populacije. To je sa sobom donijelo brojne devastirajuće posljedice, prije svega za udane žene, koje su ekstenzivno dokumentirane tek poslije propasti njegovog režima.²⁴² Pobačaj je 1966. godine i službeno kriminaliziran, stoga i ne čudi, nakon što je 1966. godine bilo napravljeno 973.400 pobačaja, da je u 1967. godini taj broj pao na svega 205.800 i to ilegalnih i za žene iznimno iscrpljujućih.

Grafikon 6: Usporedba broja živorođene djece i pobačaja u Rumunjskoj između 1966. i 1990. godine²⁴³

Zanimljivo je pratiti kako je još 1966. godine odnos abortusa naspram porođaja višestruko veći, dok je jedina manja devijacija 1980. godina. Nakon toga sve do 1990. broj porođaja bio je daleko veći od broja pobačaja, sve do pada Ceausescuove vlasti. Posebno su

²⁴⁰ Ada Diaconu-Muresan, „Inevitable Illegal Abortions? A New Perspective to the Analysis of Sexuality in Ceausescus Romania,“ *Electronic Journal of Human Sexuality*, Vol. 9. (31.12.2006.). Dostupno na: <http://www.ejhs.org/volume9/ada.htm> (pogledano 11. svibnja 2016.).

²⁴¹ Karl Kaser, *Patriarchy after Patriarchy. Gender Relations in Turkey and in the Balkans, 1500-2000*. (Wien: Lit Verlag, 2008.), 118.

²⁴² Diaconu-Muresan, „Inevitable Illegal Abortions?“, <http://www.ejhs.org/volume9/ada.htm>.

²⁴³ Kaser, *Patriarchy after Patriarchy. Gender Relations in Turkey and in the Balkans, 1500-2000*, 135.

zanimljiva istraživanja Adriane Baban i Henryja P. Davida te Gail Kligman.²⁴⁴ Seksualnost je u Rumunjskoj bila dozvoljena isključivo u braku. Kligman je 1998. godine dokumentirala razne traume koje su iskusile žene u Rumunjskoj u reproduktivnoj dobi, od stalne bojazni da će ostati trudne, preko boli povezane sa samoizazvanim pobačajem, zatim traženja legalnih i ilegalnih mogućnosti za pobačaj te opću preobrazbu ženskih seksualnih života u najgore noćne more. Žene su zapravo postale žrtvama pronatalitetne politike.²⁴⁵ Veliki utjecaj na ženske seksualne uloge imao je i izrazito naglašen patrijarhalni sustav u kojemu se žena i u seksualnome smislu u potpunosti morala podrediti muškarcu. Vrline žena u pogledu na seksualnost ogledale su se u njihovoj pasivnosti, pomanjkanju uživanja u seksu, prihvaćanju seksa kao djela braka sa svrhom reprodukcije i zadovoljavanje njihovih muževa.²⁴⁶ Ipak, ne može se reći da seksualne revolucije u Rumunjskoj nije bilo. Prema kazivanju jedne od akterica seksualne revolucije u Latviji, ona je svoje prvo izazovnije donje rublje kupila od prijateljice u Rumunjskoj, koja ga je nabavila iz Jugoslavije.²⁴⁷ Zajedno s donjim rubljem kupila je i erotski časopis te kontracepcijske pilule. Doduše, preprodaja se odvijala u najstrožoj tajnosti, na tzv. crnom tržištu koje nije imalo nikakve kontrole, pa tako ni one medicinske kada su u pitanju kontracepcija i pobačaji. Mladi u Rumunjskoj su vjerojatno znali što se događa na Zapadu jer su i sami stremili tomu da okuse malo 'zabranjenog voća', što im je bilo najjednostavnije obaviti transferom vrijednosti iz Jugoslavije. Međutim, ono što je važno naglasiti jest da sa ovakav transfer, prvenstveno jednostrani transfer, odvijao skriveno i u tajnosti, a mogućnost njegova otkrivanja mogla je rezultirati raznim kaznama.

Na koji način se odvijala seksualna revolucija u Jugoslaviji, koja je često bila uzorom seksualnosti većini zemalja Istočnoga bloka, promatrat će se na pitanju žena i mladih u socijalizmu, odnosno na temelju promjene shvaćanja njihovih uloga u šezdesetim i sedamdesetim godinama dvadesetoga stoljeća. U istraživanju će se poseban osvrt staviti na obrazac seksualne revolucije te sličnosti toga koncepta i procesa sa dominantnim Zapadnim

²⁴⁴ Adriana Baban, „Romania“, u Henry P. David (Ed.), *From abortion to contraception. A resource to public policies and reproductive behavior in Central and Eastern Europe from 1917 to the present.* (London: Greenwood Press, 1999.), 191.-222.; Adriana Baban, „Women’s sexuality and reproductive behavior in post-Ceausescu Romania: a psychological approach“ u Susan Gal, Gail Klingman (Ed.), *Reproducing gender. Politics, publics, and everyday life under socialism.* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000.), 225.-256.; Adriana Baban, Henry P. David, „Voices of Romanian women: perceptions of sexuality, reproductive behavior, and partner relations during the Ceausescu era“, u S. Zeidenstein, K. Moore (Ed.), *Learning about sexuality: a practical beginning* New York: Population Council and International Women’s Health Coalition, 1995., 19.-31.; Kligman, Gail, *The politics of duplicity. Controlling reproduction in Ceausescu’s Romania.* (Berkeley: University of California Press, 1998.).

²⁴⁵ Kligman, *The politics of duplicity. Controlling reproduction in Ceausescu’s Romania*, 148.

²⁴⁶ Diaconu-Muresan, „Inevitable Illegal Abortions?“, <http://www.ejhs.org/volume9/ada.htm>.

²⁴⁷ Intervju s I.N., 18.6.2014.

modelom. Time će se analizirati i pokazati način na koji se mijenjao položaj žena i mladih s obzirom na vidljive i često zabilježene promjene u seksualnome ponašanju u Jugoslaviji, odnosno SR Hrvatskoj. Prije no što će posebno biti riječi o seksualnoj revoluciji u Jugoslaviji i njezinim određenim posebnostima, potrebno je osvrnuti se na političke, gospodarske i društvene prilike u Jugoslaviji koji su seksualnu revoluciju učinili mogućom i prihvatljivom. Također, potrebno je pozicionirati Jugoslaviju unutar trokuta Beograd-Washington-Moskva da bi se vidjelo kako je njezin pomalo specifičan položaj unutar socijalističkoga i kapitalističkoga bloka utjecao na pojavu i razvoj seksualnosti kod mladih i žena.

2.3. SR HRVATSKA, JUGOSLAVIJA I SVIJET U ŠEZDESTIM GODINAMA DVADESETOGA STOLJEĆA

Po završetku Drugoga svjetskoga rata svijet se počeo stubokom mijenjati. Došlo je do izražene podjele na dva bloka – Zapadni, odnosno kapitalistički blok, pod vodstvom Sjedinjenih Američkih Država te onaj Istočni, tj. socijalistički blok, pod vodstvom Sovjetskoga Saveza. Jugoslavija je po završetku Drugoga svjetskoga rata postala jedan od najvažnijih saveznika Sovjetskoga Saveza, ako ne i najvjerniji pratitelj Staljinove tvrdokorne linije. Okretanje prema Zapadu, bilo u ideološkome, bilo u ekonomskome ili kulturnome smislu, nije dolazilo u obzir. Ipak sve se mijenja iz temelja 1948. godine. Navedene se godine Josip Broz Tito, jugoslavenski predsjednik, odlučio suprotstaviti velikome sovjetskome voždu, unatoč tomu što se deklarirao na odanost Sovjetskome Savezu i komunističkoj ideologiji. U skladu s Titovim postupcima čelnik Sovjetskog Saveza, Staljin, je odlučio isključiti Jugoslaviju iz svojeg lagersa poslušnika i pokušati je kazniti za njezine postupke.²⁴⁸ Da bi ironija bila to veća, raskid između dvojice vođa dogodio se u trenutku kada su sovjetske i jugoslavenske vizije klasne borbe na svjetskoj razini bile identične, jedini je problem (a pritom si svakako treba postaviti pitanje o tome koja je veličina toga problema) bio u tome što je Tito sebi osobno dao preveliku ulogu u donošenju odluka koje su se odnosile na regiju.²⁴⁹ U tome trenutku, bila toga jugoslavenska nomenklatura svjesna ili ne, željela ona to ili ne željela, došlo je do značajnog intenziviranja procesa koji se naziva amerikanizacijom.

²⁴⁸ O raskolu Tito-Staljin pogledati npr.: Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbiroovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu.* (Zagreb: Globus, 1990.) i Archie Brown, *The Rise and Fall of Communism* (London: The Bodley Head, 2009.), 203.-236.

²⁴⁹ Vladimir Tismaneanu, „Diabolical Pedagogy and the (Il)logice of Stalinism in Eastern Europe“, u Vladimir Tismaneanu (Ed.), *Stalinism Revisited. The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe.* (Budimpešta: CEU Press, 2009.), 35.-36.

Proces amerikanizacije u Jugoslaviji odvijao se kao dio širih procesa hladnoratovske propagande, u kojoj su i SSSR i SAD htjele nametnuti utjecaj pozitivnih vrijednosti svoje kulture i svoga načina života jugoslavenskom društvu, koje je od 1948. godine bilo prisiljeno pronaći vlastiti put.²⁵⁰ Kako Radina Vučetić tvrdi, amerikanizacija se odvijala na prostoru Jugoslavije u uvjetima Hladnoga rata, jer je Jugoslavija balansirala između supersila, a proces amerikanizacije imao je u Jugoslaviji i globalna, ali i specifična obilježja. On, naravno, nije mogao od Jugoslavije napraviti kopiju Sjedinjenih Američkih Država, ali je mogao pokazati drugačiji život, kao i poticati želju za njim.²⁵¹ Naime, Jugoslavija je često imala itekako puno sluha za američke vrijednosti, ali nije imala mogućnosti za ostvariti ih. Već je Radovan Zogović 1948. godine na Petome kongresu KPJ održao slijedeći govor kao potrebu za negacijom američkog utjecaja, iz kojeg možemo izvući dva zaključka – s jedne strane znači da je utjecaj postojao, a s druge strane kakav je bio odnos spram njega:

Taj strašni i razorni holivudski opijum ima danas u eri zaoštavanja socijalnih sukoba u SAD i drugim kapitalističkim zemljama neodložni i prvostepeni zadatak da skrene pažnju i svijest ljudi sa socijalnih problema na probleme psihopatološke, da svijest ljudi otruje, zaguši ili začara scenama smrti, košmara, priviđenja, pornografije i domaće idile, da u ljudima odgaja zoološka raspoloženja, atavističke instinkte, divljenje zločinu i zločincima, strast prema gangsterskim doživljajima. I zato mi protiv američkog reakcionarnog i dekadentnog filma moramo upotrijebiti svoja najoštrija sredstva kritike i detronizacije.²⁵²

No, unatoč prvotnoj partijskoj negaciji američkog utjecaja na jugoslavensku kulturu, ne može se poreći činjenica da je od početka suradnje sa Sjedinjenim Američkim Državama utjecaj Amerike i amerikanizacije bio i više nego prisutan. Iako je već 1867. godine došlo do prvih kontakata između srpske i američke diplomacije (što je za posljedicu moralo imati i kontakte sa cjelokupnom Jugoslavijom kasnije), intenzivnija suradnja između Jugoslavije i SAD kreće tek po raskolu na relaciji Tito-Staljin, što ne znači da i prije nije postojala. Naime, tijekom Drugoga svjetskog rata SAD i Jugoslavija su bile saveznice, ali priključivanjem Jugoslavije sovjetskom bloku 1945. godine, Jugoslavija i najmoćnija zemlja Zapada postaju ideološkim neprijateljima, zastupajući s jedne strane kapitalizam, a s druge socijalizam.²⁵³ Unatoč tome, nakon raskola sa SSSRom, tj. u periodu između 1948. i 1955. godine

²⁵⁰ Više o tome u: Vučetić, *Koka-kola socijalizam*.

²⁵¹ Ibid, 15.

²⁵² Ibid, 85.

²⁵³ Netrpeljivost je do to mjere postala izražena da je u kolovozu 1946. godine Jugoslavija srušila dva američka zrakoplova iznad Trsta.

Jugoslavija počinje ostvarivati svoje prve kontakte sa Zapadom. Prvenstveno je to vidljivo kroz njen prijenos na Zapad svojih trgovinskih veza s Istokom,²⁵⁴ na polju suradnje u oblasti znanosti i tehnike, da bi u konačnici 14. studenog 1951. dvije zemlje sklopile *Military Assistance Pact*²⁵⁵ kojim Jugoslavija ulazi u *Mutual Defense Aid Program* (MDAP),²⁵⁶ a temeljem čega joj Amerika šalje vojnu opremu, mlazne avione i stručnjake za obuku pilota.²⁵⁷ Iako je pomoć SAD stizala još od 1949. godine, najvidljivija je bila u 1953. i 1955. godini, kad su odobravani krediti i tripartitna pomoć.²⁵⁸ U periodu između 1955. i 1961. godine, odnosno poslije Staljinove smrti i mogućnosti otvaranja suradnje sa SSSR-om i Hruščovljeve beogradske 'Canosse', SAD susteže pomoć Jugoslaviji, ali istodobno započinje širiti svoj utjecaj kroz druge kanale poput medija, kulture, znanosti a sve to prvenstveno preko televizije koja na velika vrata ulazi u jugoslavenske domove zahvaljujući širenju i razvoju ideje o potrošačkom društvu, upravo po uzoru na SAD.²⁵⁹

Turbulentne šezdesete godine (incident u Zaljevu svinja,²⁶⁰ Vijetnamski rat,²⁶¹ Berlinski zid,²⁶² Kubanska raketna kriza²⁶³) odrazili su se i na turbulentnost odnosa između

²⁵⁴ FRUS (Foreign Relations of the United States), vidjeti: <http://digioll.library.wisc.edu/cgi-bin/FRUS/FRUS-idx?type=turn&id=FRUS.FRUS1948v04&entity=FRUS.FRUS1948v04.p1138&q1=yugoslavia> (pogledano 17. 12. 2012.).

²⁵⁵ Sporazum o vojnoj pomoći.

²⁵⁶ Program pomoći za zajedničku obranu.

²⁵⁷ Tvrtko Jakovina, *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države*. (Zagreb: Profil, Srednja Europa, 2003.).

²⁵⁸ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 52.

²⁵⁹ Više o tome u npr.: Igor Duda, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950ih i 1960ih*. (Zagreb: Srednja Europa, 2005.), Igor Duda, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970ih i 1980ih*. (Zagreb: Srednja Europa, 2010.), Radina Vučetić, „Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevnicu šezdesetih,“ *Časopis za suvremenu povijest* Vol. 44., No. 2. (2012.): 277.-298.; Tvrtko Jakovina, „Narodni kapitalizam protiv narodnih demokracija. Američki super-market na Zagrebačkom velesajmu 1957. godine“, u *Zbornik Mire Kolar Dimitrijević* (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, 2003.), 469.-479.

²⁶⁰ Vrhunac američkih akcija usmjerenih protiv Kube u šezdesetima, kada su Kubanci koje je trenirala CIA pokušali zbaciti vlast Fidela Castra. Ova intervencija rezultirala je kulminacijom u zaoštavanju odnosa između SAD i Kube. Detaljnije u: Don Bohning, *The Castro Obsession: U.S. Covert Operations Against Cuba, 1959–1965* (Washington, D.C.: Potomac Books, Inc., 2005.).

²⁶¹ Vijetnamski rat predstavlja period američkih intervencija na Vijetnam, Laos i Kambodžu u periodu 1955. do 1975. godine. Zbog brutalnog načina ratovanja kojim su se služile SAD u ratnim operacijama, brojne su države zauzele negativan stav prema njihovoj intervenciji. Detaljnije o Vijetnamskom ratu u: Daniel J. Singal, David Halberstam, *The Making of a Quagmire: America and Vietnam During the Kennedy Era* (Lanham: Rowman & Littlefield, 2007.).

²⁶² Berlinski zid bio je fizička granica između Zapadne Njemačke i Istočne Njemačke za vrijeme trajanja Hladnoga rata Izgrađen je 13. kolovoza 1961. godine, a srušen 9. studenog 1989. Njegovim rušenjem simbolično se obilježava pad komunizma u Europi. Detaljnije u: Frederick Taylor, *Die Mauer. 13. August 1961 bis 9. November 1989*. (Berlin: Siedler, 2009.).

²⁶³ Pod Kubanskom raketnom krizom podrazumijeva se pokušaj stacioniranja sovjetskih raketa na Kubi 1962. godine. Sama kriza predstavljala je vrhunac, ali i prekretnicu Hladnoga rata. Detaljnije u: David M. Barrett, Max Holland, *Blind Over Cuba: The Photo Gap and the Missile Crisis* (College Station, TX: Texas A&M University Press, 2012.).

Jugoslavije i SAD-a. Animizitet prema SAD kao da je prividno nestao, a što je vidljivo iz činjenice da neki od najznačajnijih jugoslavenskih partijskih dužnosnika poput Edvarda Kardelja, Koče Popovića, Marka Nikezića, Mirka Tepavca i Leona Matesa počinju zalagati za čvršću suradnju sa Zapadom, a što je u konačnici rezultiralo i susretom Tita i američkog predsjednika Johna Fitzgeralda Kennedyja te Titovim posjetom Americi 1963. godine. Kolika je bila važnost prisnih odnosa sa Sjedinjenim Američkim Državama dokazuje i činjenica da je američki veleposlanik u Jugoslaviji tada bio George Kenan, koji je izrazio veliku razočaranost Titovim novogodišnjim govorom iz 1962. godine iz kojeg je iščitao da on zatopljava odnose sa Sovjetskim Savezom, što je moglo rezultirati odmicanjem od SAD.²⁶⁴ Odnosi između dvije zemlje tada su već bili dobro zacrtani i obilježeni. Dobrim odnosima, uz Titovu novogodišnju poruku, nije doprinio niti stav jugoslavenske vlasti prema američkom utjecaju u Vijetnamu, kao niti odnos prema ostalim velikim krizama. No, jedna je stvar nepobitna. Iz američkog ugla gledanja, jugoslavensko-američki odnosi mogu se opisati ključnom rečenicom iz izvještaja 1966. godine: „Od 1950. investirali smo 3,5 milijardi dolara u Titovu Jugoslaviju. Isplatilo se.“²⁶⁵ A ta je rečenica primjenjiva i na jugoslavensku stranu, jer je ona itekako profitirala našavši solidan *modus vivendi* u trokutu Moskva-Beograd-Washington.

Utjecaj Sjedinjenih Američkih Država na Jugoslaviju šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća uistinu je velik i neizbježan. Iako se istraživanje takve vrsti možda može i učiniti marginalnim, nepobitna je činjenica da je američki „way of life“ uistinu služio kao sovjevrnsni nacrt, skica koja se na ovaj ili onaj način pokušavala ostvariti u zemlji koja je sanjala svoj američki san. Ako se samo spomenu imena poput Ernesta Hemingwaya, Francisca Scotta Fitzgeralda, Georgea Gershwina, Herberta Marcusea, Andyja Warhola, prosječnome stanovniku Jugoslavije, koji je šezdesetih godina iole pratio televiziju ili čitao novine, odnosno pratio kulturnu scenu svoje zemlje, odmah mu se stvori jedan ogroman asocijativni prostor. A taj asocijativni prostor veže se za jednu državu – za Ameriku. Poradi SAD se djeci *dizniziralo* djetinjstvo kroz crtiće Walta Disneya, a odrasli su gledali *Casablancu* i *Građanina Kanea* te čitali Williama Faulknera. Paralelno s time mladež se *kokakolonizirala* kupujući taj američki napitak u samoposlugama koje bujaju po Jugoslaviji od sredine pedesetih godina.²⁶⁶

²⁶⁴ FRUS, <http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v16/d146> (pogledano 17. prosinca 2012.)

²⁶⁵ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 77.

²⁶⁶ Prva samoposluga u Jugoslaviji otvorena je 1956. godine u Ivancu. Detaljnije o pojavi samoposluga u Jugoslaviji pogledati: Zrinka Miljan, Josip Mihaljević, „Ivanec kao eksperimentalna lokacija jugoslavenske samoposlužne trgovine,“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* Vol. 48. (2016.): 353.-385.

Upravo je time Jugoslavija postala sve više i više amerikanizirana, pa nije ni čudo da ju se nazivlje zemljom pola Karla, a pola Grouchoa Marxa.²⁶⁷

Za samu Jugoslaviju u šezdesetima mnogi povjesničari djelatni u postjugoslavenskim historiografijama tvrde da se liberalizirala. Iako ovome pojmu treba pristupiti izrazito oprezno i potrebno je pojasniti što liberalizacija u ovome kontekstu podrazumijeva, to često ostaje nedorečeno.²⁶⁸ Činjenica je da jedan jednopartijski sustav ne može biti liberaliziran, već samim time što država ima apsolutnu kontrolu nad svojim građanima, pa čak i ako se u obzir uzme još jedno važno pitanje vezano uz Jugoslaviju, a to je je li režim u Jugoslaviji u šezdesetima bio autoritaran ili totalitaran.²⁶⁹ Istina je da se jugoslavenski režim u šezdesetima počeo mijenjati, vladala je politička stabilnost, gospodarsko blagostanje, blagodati socijalne države te poslijeratni *baby boom*.²⁷⁰ Ipak, ove promjene u Jugoslaviji nisu bile neka radikalno nova ideja koju je taj socijalistički sustav izmislio i tražio iznutra, već se radi o djelomičnom jednostranom transferu modela socijalne države sa Zapada. Takav Zapadni model počeo se primjenjivati nakon Drugoga svjetskog rata s ciljem izbjegavanja ponavljanja ekonomske depresije s kraja dvadesetih i tridesetih godina, sa svrhom ispunjenja očekivanja svojih stanovnika koji su za sebe nakon tragedije rata željeli i zahtijevali bolji i sigurniji život.²⁷¹ Sama Jugoslavija se u šezdesetim godinama prošloga stoljeća, pa i Hrvatska kao njezina sastavnica, u velikoj mjeri odmiče od sovjetskoga modela socijalizma, a Pokret nesvrstanih, u kojem je Jugoslavija igrala jednu od vodećih uloga, dignuo je ugled države na svjetskoj razini.²⁷² Hrvatska, koja je uz Sloveniju bila jedna od najrazvijenijih republika Jugoslavije, u šezdesetima doživljava poseban uspon, prije svega na planu socijalne politike. Upravo je u šezdesetima usvojeno snažno socijalno zakonodavstvo obilježeno socijalističkom ideologijom.²⁷³

²⁶⁷ Članak: „Yugoslavia: Half Karl & Half Groucho“ od 7. svibnja 1967. godine u *Time* magazinu. Pogledati na <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,898778,00.html> (pogledano 18. prosinca 2012.).

²⁶⁸ Za jednu od boljih analiza značenja „liberalizacije“ u jugoslavenske kontekstu vidjeti: Josip Mihaljević, *Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj od 1958. do 1972.* (Zagreb: Neobjavljeni doktorski rad, 2015.), 20.-23.

²⁶⁹ Za pojednostavljeni prikaz razlike totalitarnog i autoritarnog pogledati: Tihomir Cipek, „'Stoljeće diktatura' u Hrvatskoj“, u *Hrvatska politika u XX. stoljeću* (Zagreb: Matica hrvatska, 2006.), 285. Cipek tvrdi da u totalitarnome društvu država ima apsolutnu kontrolu, u njemu narod sluša i vjeruje u svetu misiju vladajućih, dok u autoritarnome narod sluša, ali nužno ne mora vjerovati.

²⁷⁰ Ante Batović, „Šezdesete – godine koje su promijenile svijet“, u Denis Martinović, Dubravka Kolić, *Dokumentarna fotografija: 'Šezdesete – godine koje su promijenile svijet'* (Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2012.), 5.

²⁷¹ Mihaljević, *Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj od 1958. do 1972.*, 23.

²⁷² Detaljnije o Jugoslaviji i pokretu nesvrstanih zemalja vidjeti u: Jürgen Dinkel, *Die Bewegung Bündnisfreier Staaten. Genese, Organisation und Politik (1927–1992)*. (Berlin/ München: Studien zur Internationalen Geschichte. Band 37), 2015. i Tvrtko Jakovina, *Treća strana hladnog rata* (Zagreb: Fraktura, 2011.).

²⁷³ Mihaljević, *Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj od 1958. do 1972.*, 24.

Što se tiče gospodarstva, Jugoslavija doživljava ekonomski uspjeh. To može zahvaliti djelomičnome okretanju tržišnim zakonima i mehanizmima, ali i dopuštanju manjega privatnoga poduzetništva. Značajan gospodarski rast upravo je obilježio kraj pedesetih i početak šezdesetih godina prošloga stoljeća, kada je zabilježen rast BDP-a u iznosu od 12% po završetku petogodišnjega plana 1957.-1961. Ipak, prema Radeliću, prema mnogim je ekonomskim pokazateljima Jugoslavija i dalje bila pri dnu ljestvice europskih zemalja kada se govori o materijalnoj razvijenosti.²⁷⁴ Ekonomija je zacrtala promjene i na političkome planu, jer se upravo na sjednici Izvršnoga komiteta Centralnoga komiteta Saveza komunista Jugoslavije u ožujku 1962. godine po prvi puta otvoreno manifestiraju različita gledišta o budućem ekonomskome i političkome. To je rezultiralo kristaliziranjem dviju strana – s jedne strane hrvatske i slovenske te s druge srpske. I dok su se članovi CK Saveza komunista Slovenije i CK Saveza komunista Hrvatske zalagali za dopuštanje šire tržišne ekonomije i širu decentralizaciju, predstavnici CK Saveza komunista Srbije željeli su veću centralizaciju i utjecaj savezne vlade na cjelokupni politički i ekonomski razvoj zemlje.²⁷⁵ Ustav iz 1963. godine sa sobom je donio zakonski okvir za daljnje popuštanje centralne državne kontrole nad gospodarstvom, republike su dobile šire legislativne ovlasti u odnosu na federaciju te su dobile mogućnost arbitriranja Ustavnog suda u slučaju kolizije saveznih i republičkih zakona.²⁷⁶ Brojne ekonomske mjere koje su za cilj imale rješavanje ekonomskih problema u Jugoslaviji bile su sadržane u nizu zakona i regulativnih odluka koje su bile odobrene na Drugome plenumu Centralnoga komiteta Saveza komunista Jugoslavije 17. lipnja 1965. godine, a 24. lipnja iste godine podržan je i u Saveznoj skupštini. Reforma je uključivala devalvaciju dinara, smanjenje carinskih zaštita, smanjenje izvoznih subvencija u svrhu poboljšanja izvoza i konkurentnosti gospodarstva.²⁷⁷

I na političkome planu Jugoslavija pravi lagani zaokret. Veliki utjecaj na to imale su upravo već ranije spomenute SAD. Upravo radi njezinih utjecaja u Jugoslaviji, javila se potreba za širenjem višestranačja, slobode medija i demokracije.²⁷⁸ Zaokreti na političkome planu počinju se događati na Osmome kongresu Saveza komunista Jugoslavije u prosincu 1964. godine. Tada je po prvi puta priznato nacionalno pitanje, za koje se dotada držalo da je

²⁷⁴ Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.* (Zagreb: Školska knjiga, 2006.), 498.-506.

²⁷⁵ Ante Batović, „Od ekonomske reforme do Brijunskog plenuma – Američki i britanski izvještaji o Hrvatskoj (1964.-1966.),“ *Historijski zbornik* Vol. 63., No. 2. (2010.): 540.

²⁷⁶ Ibid.

²⁷⁷ Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918.-2008.* (Zagreb: EPH, Liber, 2008.), 498.

²⁷⁸ Katarina Spehnjak, Tihomir Cipek, „Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945.-1990.,“ *Časopis za suvremenu povijest* Vol. 39., No. 2. (2007.): 265.

riješeno zajedno s klasnim pitanjem.²⁷⁹ Ako je bilo koji događaj obilježio promjenu na političkome planu šezdesetih godina u Jugoslaviji, onda je to pad Aleksandra Rankovića. Ranković je bio organizacijski sekretar Partije, šef tajne policije, drugi čovjek u državi i najbliži Titov suradnik. Zastupao je centralizam i jačanje saveznih ovlasti. Sukob između Tita i Rankovića postojao je još od 1962. godine jer se Ranković suprotstavljao nastojanjima Kardelja i Bakarića da dobiju Titovu podršku u provođenju “federiranja federacije“, odnosno u politici veće autonomije republika.²⁸⁰ U srpnju 1966. godine održan je Brijunski plenum na kojem je osuđeno političko djelovanje Aleksandra Rankovića i rada savezne Službe državne bezbednosti jer je navodno prisluškivan Tito i ostali čelnici partije.²⁸¹ Pad Aleksandra Rankovića omogućio je i promjene na kulturnome planu. Nikada prije umjetnici nisu bili toliko slobodni. Kako je izjavio Ivan Supek: „osjećali smo se slobodni kao nikada prije [...] iza leđa publicista, umjetnika i znanstvenika nestajahu strašila cenzure.“²⁸²

I uistinu, to isto nisu primijetili samo u Hrvatskoj, odnosno Jugoslaviji, već i šire. Američki i britanski izvori javljali su da će Tito iskoristiti reformu UDBE u svrhu dokazivanja svojega liberalizma pred nesvrtnima i Zapadom.²⁸³ Također, držali su da će Tito pokušati pružiti primjer Istočnoj Europi, iako neće htjeti stvarati „probleme Rusima, čiju europsku politiku vjerno podupire“.²⁸⁴

Doista, Tito je pružio sjajan primjer državama na Istoku, ako nikako drugačije, barem kada je na izborima 1967. godine bilo moguće sudjelovanje više kandidata na izborima, iako ograničeno, ali prije svega u kulturnome smislu.²⁸⁵ Šezdesete su godine u kojima u Jugoslaviju dopire jazz, zatim coca-cola, McDonald's, gledaju se zapadnjački filmovi, uživa se u umjetnosti Andyja Warhola, čak u zemlju prodiru i časopisi erotskoga karaktera, koji su u velikoj mjeri doprinijeli razvoju seksualne revolucije s vlastitim posebnostima.

Ono što je posebno važno u kontekstu kulture jest i djelovanje škole filozofije *Praxis*, koja je bila idejna nit vodilja studentima u gibanjima 1968. godine, a koji su pak uvelike imali utjecaja na seksualnu revoluciju. Praxisovci su bili grupa zagrebačkih i beogradskih filozofa i sociologa okupljenih od 1963. godine oko Korčulanske ljetne škole i od 1964. godine oko časopisa *Praxis*. Časopis je osnovalo Hrvatsko filozofsko društvo. U redakcijskom odboru od

²⁷⁹ Goldstein, *Hrvatska 1918.-2008.*, 500.

²⁸⁰ Batović, „Od ekonomske reforme do Brijunskog plenuma,“: 548.

²⁸¹ Goldstein, *Hrvatska 1918.-2008.*, 507.-508.

²⁸² Ivan Supek, *Krivovjernik na ljevici* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1992.), 161.

²⁸³ Batović, „Od ekonomske reforme do Brijunskog plenuma,“: 552.

²⁸⁴ Ibid.

²⁸⁵ Mihaljević, *Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj od 1958. do 1972.*, 27.

samog su početka bili Branko Bošnjak, Danko Grlić, Milan Kangrga, Danilo Pejović (do 1966.), Gajo Petrović, Rudi Supek i Predrag Vranicki. Tri godine nakon toga osnovan je i Redakcijski savjet kojeg su činili Erich Fromm, Jürgen Habermas, Herbert Marcuse i A. J. Ayer. S beogradske su strane sudjelovali Zagorka Pešić-Golubović, Andrija Krešić, Mihajlo Marković, Svetozar Stojanović, Ljubomir Tadić i Miladin Životić.²⁸⁶ Praxisovci su zastupali i razvijali filozofiju prakse koja je, kao grana marksističke filozofije, nastala pri Katedri za filozofiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Pod filozofijom prakse njezini su utemeljitelji mislili na filozofiju koja, polazeći od Marxa, stavlja pojam prakse u središte svoga mišljenja.²⁸⁷ Tri su osnovne sastavnice te filozofije: kritika, praksa i humanizam.²⁸⁸ U tom sklopu, polazeći od Marxova stava da je filozofija misao revolucije, Praxisovci su, u cilju ostvarenja socijalizma s ljudskim likom, zastupali kritiku svega postojećeg.²⁸⁹ U svojem su kritičkom preispitivanju često i iz raznih razloga kritizirali vlast, ponajviše njen centralistički ustroj, zalažući se za potpunu provedbu samoupravljanja koje nije bilo provedeno na svim razinama društva. U uvodniku „Čemu Praxis?“ iz prvoga broja piše: „Pitanja o kojima želimo raspravljati prelaze okvire filozofije kao struke. To su pitanja u kojima se susreću filozofija, znanost, umjetnost i društveno djelovanje [...] želimo da u časopisu sudjeluju svi oni koji nisu ravnodušni prema životnim pitanjima našeg vremena.“²⁹⁰ Već je ova rečenica bila dovoljna da izazove uzbunu u političkim krugovima. „Smatramo da je prvenstveni zadatak marksista i socijalista pojedinih zemalja da uz opće probleme suvremena svijeta kritički osvjetljavaju probleme svoje vlastite zemlje. Primarni je zadatak jugoslavenskih marksista, na primjer, da kritički raspravljaju o jugoslavenskom socijalizmu.“²⁹¹ Kritika Praxisovaca bila je usmjerena na postojeću veliku diskrepanciju proklamirane teorije i postojeće prakse. S jedne se strane činilo da je nastupila liberalizacija padom Aleksandra Rankovića i provođenjem privredne reforme, a onda opet, provedena je samo privredna, ali ne i društvena reforma.²⁹² U konačnici, prema njima, da bi se moglo pričati o liberalizaciji u njenom klasičnom, demokratskom poimanju, nedostaje ključni reformski moment, a to je reforma političkog sustava, tj. reforma

²⁸⁶ Dunja Bonacci-Skenderović, „Radio Slobodna Europa o sukobima jugoslavenske vlasti i časopisa Praxis (1972. – 1975.)“, u *Dijalog povjениčara/istoričara 8* (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2004.), 281.

²⁸⁷ *Ibid*, 283.

²⁸⁸ Boris Kanzleiter, „Das Praxis-Experiment. Ein Rückblick auf das Jahrzehnt der Praxis-Gruppe von 1964 – 1974“, *Jungle World* No. 4. (25.1.2005.) (pogledano 15. veljače 2012.).

²⁸⁹ Bonacci-Skenderović, „Radio Slobodna Europa“, 283. i Sarah D. Žabić, *Praxis, Student Protest, and Purposive Social Action: The Humanist Marxist Critique of the League of Communist of Yugoslavia, 1964-1975* (Kent: Neobjavljeni magistarski rad, 2010.).

²⁹⁰ *Praxis*, 1964., 1.

²⁹¹ *Praxis*, 1964., 1.

²⁹² Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2012.), 58.

unutar same Komunističke partije, koja ja bila i ostala jedini glavni i pokretački politički čimbenik u Jugoslaviji toga vremena. Privredni se razvitak prepuštao isključivo privrednoj logici, čiji bi konačni rezultat mogao biti urušavanje socijalizma.²⁹³ S tim u vezi držali su da treba planirati jer društveno planiranje nije u suprotnosti sa slobodom niti podrazumijeva njezino limitiranje.

Praxisovci su od samog početka svojeg djelovanja bili napadani od vlasti. Međutim, kritike su bile uistinu nekonzekventne (što pak znači da se samo težilo očuvanju monopolističke pozicije Komunističke partije u Jugoslaviji).²⁹⁴ Upravo u vrijeme studentskih nemira 1968. *Praxis* doživljava najveću kritiku. Optužuje se autore zbog ohrabrivanja studenata da sudjeluju u anarhističkim uličnim demonstracijama i da destruktivno djeluju na državu i društvo. Stoga su između ostalog iz Saveza komunista isključeni Gajo Petrović i Mladen Čaldarović, jer su „pokušali uništiti Savez komunista i neke druge samoupravne institucije“ te zagovarali „ekstremne anarholiberalne stavove“.²⁹⁵

Godine 1968. na Korčuli je održana Korčulanska ljetna škola s temom „Marx i revolucija“ posvećena Karlu Marxu u sklopu sto pedesete godišnjice rođenja. To je bio ujedno i najveći znanstveni skup ikada, a na kojemu je sudjelovalo petsto sudionika. Sam skup održan je od 14. do 24. kolovoza,²⁹⁶ a bio je podijeljen u četiri podteme: *Marx kao mislilac revolucije, Povijest i revolucija, Naučno-tehnički progres i humanizam, Problem socijalističke revolucije u suvremenom svijetu*. Na skupu su sudjelovali Erich Fromm, Ernst Bloch, Herbert Marcuse, Jürgen Habermas i brojni drugi najeminentniji svjetski znanstvenici toga doba. Ovo je važan podatak, jer su hrvatski studenti i intelektualna elita zapravo tako najjednostavnije dolazili u kontakt s Zapadnim i Istočnim idejama, a ne u direktnom kontaktu s ostalim studentima.²⁹⁷ Pored nesumnjivog intelektualnog utjecaja tadašnje elite Frankfurtske škole na hrvatske studente, ovakav vid znanstvene suradnje, kako među samim studentima, tako i među eminentnim teoretičarima, nesumnjivo je ostavio traga na jugoslavensku, pa tako i hrvatsku studentsku populaciju. Može se zaključiti da taj utjecaj nije bio prezentan samo na intelektualnoj, već i na praktičnoj razini. Jer je i s ovakvim gostovanjima u Jugoslaviju nošen dašak Zapada. Stoga ni ne čudi da je 1968. godine u Jugoslaviji održan studentski protest koji

²⁹³ Ibid, 61.

²⁹⁴ Ibid, 62.

²⁹⁵ Iz govora Josipa Broza Tita na 6. kongresu Saveza sindikata Jugoslavije 26. lipnja 1968. U: *Borba*, 27. 6. 1968.

²⁹⁶ Skup je bio to zanimljiviji, jer su već 21. kolovoza sovjetski tenkovi provalili u Čehoslovačku u svrhu gušenja Praškog proljeća.

²⁹⁷ Intervju s V.S., 8.2.2012.

je zahvatio cijeli svijet s istim ciljem i za istu borbu, a koji je bio snažna kopija onoga što se događalo u Saveznoj Republici Njemačkoj i Francuskoj, koje su pak bile pod snažnim utjecajem Sjedinjenih Američkih Država.²⁹⁸ Među ostalim, zagrebački su studenti zahtijevali pravo na slobodnu ljubav po uzoru na svoje zapadne kolege, a svoje su ideje širili dalje na Istok.

Ono što je obilježilo šezdesete godine u Jugoslaviji jest i svojevršno, iako još uvijek strogo nadzirano, popuštanje kada su pitanju određene slobode medija i njihova sadržaja. Stoga su mediji, po pitanju seksualne revolucije, imali krucijalnu ulogu za pojedinca, ali i društvo u cjelini. Dakako, pitanje je koliko je to sve partija odobravalala zbog svojih vanjskopolitičkih i unutarnjopolitičkih potreba očuvanja određenih privida sloboda, a koliko jer se uistinu željelo dopustiti medijske slobode bez uplitanja partije. U Jugoslaviji od samoga početka nije vladala istinska sloboda medija, a pristup tisku bazirao se na sovjetsko-komunističkoj teoriji. U medijima je vladala od samoga početka snažna cenzura. Cenzura se u Jugoslaviji temeljila na mitu o neprijateljima socijalizma i na moćnoj državi, pri čemu je mit opravdavao ideologiju proganjanja i zastrašivanja, a država je osiguravala sredstva za borbu protiv neprijatelja.²⁹⁹ Saveznim Zakonom o štampi iz 1945. godine određeno je koji ljudi nisu smjeli biti izdavači, urednici ili članovi uredništva.³⁰⁰ Također, tu je bila i odredba kojom se branilo ulazak i širenje publikacija koje su tiskane u inozemstvu, a pisane su na jednom od jugoslavenskih jezika.³⁰¹ Komunistička je partija imala enorman utjecaj na medije. Njezino je partijsko glasilo na razini Federacije bio list *Borba*, koja je od 1948. godine imala i svoje hrvatsko izdanje, a list je služio promociji partijskoga djelovanja. Treba spomenuti i tjednik *Naprijed: organ Komunističke partije Hrvatske*, koji izlazi od 1943. godine, a prestaje s izlaženjem u siječnju 1954. godine poradi optužbi za „đilasovštinu“.³⁰² Godine 1974. u Zagrebu počinje izlaziti *Komunist*, koji je do 1990. godine bio organ Saveza komunista Jugoslavije i Saveza komunista Hrvatske. Treba spomenuti i list *Vjesnik* koji je bio glasilo Narodne fronte Hrvatske, a od 1953. godine Socijalističkoga saveza radnoga naroda Hrvatske, što je ponovno pokazatelj da je bio pod snažnim utjecajem partijskih organa. Ipak, i *Komunist*

²⁹⁸ Detaljnije o 1968. godini u Jugoslaviji u: Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*. O utjecaju Zapada na zbivanja u SR Hrvatskoj 1968. godine vidjeti: Zrinka Borovečki, *Komparativna analiza studentskog pokreta u SR Njemačkoj i SR Hrvatskoj 1968. godine* (Zagreb: Neobjavljeni diplomski rad, 2012.).

²⁹⁹ Mihaljević, *Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj od 1958. do 1972.*, 34.

³⁰⁰ Ivana Hebrang Grgić, „Zakoni o tisku u Hrvatskoj od 1945. do danas,“ *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* Vol. 42., No. 3. (2000.): 120.-121.

³⁰¹ *Ibid*, 120.

³⁰² Mihaljević, *Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj od 1958. do 1972.*, 36. Milovan Đilas (1911.-1995.) bio je jedan od najpoznatijih jugoslavenskih i svjetskih disidenata, od jednog od najvažnijih jugoslavenskih teoritačara postao je najomraženiji kritičar režima i tražitelj mijenjanja sustava iznuta.

i *Vjesnik* na svojim su stranicama objavljivali brojne teme iz svakodnevnoga života, pa se tako i u njima moglo čitati o seksualnoj revoluciji. Naravno, postojao je cijeli niz časopisa i novina, koji počinju izlaziti u Jugoslaviji u pedesetim i šezdesetim godinama, a koje su bile često cenzurirane jer su negativno utjecale na mlade, poput *Pop ekspresa*, *Studentskog lista*, *Poleta*, *Eve i Adama*, *Čika*, *Plavog vjesnika*, *Starta*, *Erotike* i slično. Ono što je također bitno napomenuti jest i činjenica da su strani listovi dopirali u Hrvatsku i Jugoslaviju, međutim i oni su često bili zabranjivani, upravo radi „ćudoređa“, pa su tako zabranjivani redom pojedini brojevi časopisa *The Daily Telegraph*, *Le Figaro*, *Herald Tribune*, *The Times*, *Life*, *Der Spiegel*, *Paris Match*, *La Stampa*, *Welt am Sonntag*, *International Herald Tribune*, *Corriere della sera*, *Croatia* i *Stern*.³⁰³ Prema Srećku Lipovčanu postoji nekoliko podrazdoblja kada se govori o tiskanim medijima u Jugoslaviji i to: 1945.-1952., 1952.-1966., 1966.-1971., 1971.-1985., 1985.-1990.³⁰⁴ Ako izuzmemo posljednji period, koji je bez premca period najveće uvjetne slobode medija, upravo je u periodu od 1960-ih do 1970-ih godina na medijskome planu ostvaren najveći pomak. Mediji se sve više okreću zapadnjačkome, liberalnome, shvaćanju pojma javnosti i svoje uloge.³⁰⁵ Kada je padom Rankovića popustila iznimno rigorozna politika prema medijima, tada su i mediji našli prostora za daljnji razvitak. Pa se po uzoru na strane časopise, tiskaju i domaći, koji su često bili vrlo slobodoumni, iako još uvijek pod strogom kontrolom partije.

U konačnici, kada pričamo o Jugoslaviji u šezdesetima ipak treba imati na umu njenu osnovnu karakteristiku toga razdoblja, a to je da je ona i dalje ostala jednopartijski politički sustav s vrlo jasno razrađenim i definiranim okvirima i ciljevima ideološkog i društveno-političkog razvoja. Upravo ti okviri predstavljali su centar novog modaliteta djelovanja koji je na sebe preuzela samoprogllašena elita koja je tvrdila da posjeduje „jedinostveni kapacitet da bude predvodnik onoga što je nazivala esencijalnom promjenom s onu stranu liberalnog mainstreama“.³⁰⁶ Zato ne treba čuditi, da unatoč brojnim promjenama, kako na ekonomskome, tako i na političkome i društvenome planu, vladajući teže kontroli svojih građana i institucija vlastite države. Stoga treba s oprezom pristupati korištenju pojma 'slobodno' te ga treba uvijek kontrastirati i uspoređivati s onime što je bilo partijski dirigirano s namjerom stvaranja privida slobode i mogućnosti slobodnoga djelovanja. Jedan od takvih

³⁰³ Mihaljević, *Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj od 1958. do 1972.*, 39.-40.

³⁰⁴ Srećko Lipovčan, *Mediji – druga zbilja? Rasprave, ogledi i interpretacije*. (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2006.), 54.

³⁰⁵ Mihaljević, *Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj od 1958. do 1972.*, 41.

³⁰⁶ David D. Roberts, *Totalitarian Experiment in Twentieth Century Europe. Understanding the Poverty of Great Politics*. (New York, London: Routledge, 2006.), 418.

primjera bila je i seksualna revolucija, koja je bila pod direktnom kontrolom partije, a koja ju je ipak dozvoljena s ciljem održavanja mira u svojoj „vlastitoj kući“, ali i s ciljem dodvoravanja zapadnim partnerima te dodatnog odmaka od Istočnoga bloka, jačajući time vlastiti imidž nečega 'drugačijeg', boljeg, zapadnog, a socijalističkog. Jer koliko god emancipacija žena spadala u socijalističku ideologiju, pitanje i promicanje seksualne slobode mladih bilo je u socijalizmu gotovo nezamislivo. I upravo zato je jugoslavenski primjer poseban. Poseban je jer je dopustio javnu ekspresiju slobodne ljubavi kod mladih, ali ipak uz strogu državnu i partijsku kontrolu, dok jugoslavenski istočni susjedi takvu slobodu ne dozvoljavaju, štoviše, seksualnost kod mladih dozvoljena je isključivo u svrhu reprodukcije te stvaranja novoga socijalističkoga čovjeka.³⁰⁷

³⁰⁷ Jedan od kazivača u intervjuima je rekao da za njega klasna sloboda nije garantirala *a priori* i individualnu slobodu, a društvo u kojem je živio nudilo mu je za to i opipljive argumente u vidu uhićenja. Elektronička prepiska I.B. i Z.M., 19.4.2017.

3. ŽENE I SEKSUALNA REVOLUCIJA U SR HRVATSKOJ

Seksualna revolucija u Jugoslaviji, pa tako i u Hrvatskoj kao jednoj od njezinih republika, imala je posebno izražena dva subjekta na koje je utjecala – mlade i žene. Na mlade je utjecala u promjeni ponajprije seksualnih navika i u vidu većih seksualnih sloboda, dok se kod žena prvenstveno radilo o većoj svjesnosti važnosti svoje uloge na političkome i društvenome planu, ali i o moći odlučivanja o vlastitome tijelu zbog pojave i raširenosti kontracepcije. U ovome radu žensko će se pitanje promatrati iz više perspektiva. Prvo će se posebno obratiti pozornost na teoretsko pisanje o ženama iz pera teoretičara komunizma. Potom će biti riječi o promjeni uloge žene nakon Drugoga svjetskoga rata, čiji je žena bila važan akter. Nakon toga će se obraditi pitanje političkog i ekonomskog uključivanja žene u svijet rada. Posljednji, ali nikako ne najmanje važan aspekt koji će biti promatran, bit će odnos žene prema svojem tijelu, odnosno abortus i kontracepcija kao dva bitna fenomena koja su obilježila seksualnu revoluciju, kako u Jugoslaviji, tako i u Hrvatskoj, ali i u cijelome svijetu.

3.1. SOCIJALIZAM (KOMUNIZAM) I ŽENE – OD TEORIJE DO PRAKSE

Ugledni jugoslavenski pravnik i politolog, Nerkez Smailagić, u časopisu *Žena* iz 1970. godine istaknuo je da „...Veoma rano znanstveni socijalizam utvrđuje univerzalni karakter kapitalističkog ropstva i iz njegove kritike izvodi radikalni karakter revolucije, komunizam kao ljudski svijet slobode“.³⁰⁸ Upravo u kontekstu toga ropstva Smailagić vidi i pitanje žena, čiji je problem emancipacije dospio u tu potpuno novu perspektivu. Stoga i ne čudi da je na prijedlog Konferencije za društvenu aktivnost žena Fond za naučno-istraživačku i izdavačku djelatnost Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske odobrio sredstva za rad na projektu „Što žene duguju Marxu, Engelsu i Lenjinu?“.³⁰⁹

Prvi koji je uočio nužnost problema ženske emancipacije bio je socijalist utopist Charles Fourier, kojemu su i Karl Marx i Friedrich Engels odali počast u svojem pisanju. Engles u *Anti-Dühringu* kaže da je Fourierova kritika buržoaskih spolnih odnosa kao i

³⁰⁸ Nerkez Smailagić, „Socijalistička misao i emancipacija žene. U povodu 100 godišnjice rođenja V. I. Lenjina,“ *Žena – časopis za društvene probleme žene i porodice*, 1970., br. 2., 11.

³⁰⁹ Ibid., 11. Ideja KDAŽH bila je da treba sistematizirati teoriju marksizma u odnosu na ženu i obitelj te teoretske postavke marksizma staviti u kontekst jugoslavenske socijalističke misli. Hrvatski državni arhiv - HDA, Fond Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske – KDAŽH – 1234, kutija 18, Predsjedništvo, 1971, V.9., br. 105/1972., 11. (Nadalje: HDA, KDAŽH – 1234).

položaja žene u buržoaskome društvu iznimno uspješna, te da je on prvi koji je rekao da je stupanj ženske emancipacije u jednome društvu „prirodna mjera opće emancipacije“.³¹⁰

Navedenu Fourierovu tezu o tome da je stupanj ženske emancipacije prirodna mjera opće emancipacije kasnije je iznio i Marx u svojem spisu *Privatno vlasništvo i komunizam* u kojem tvrdi:

Neposredan, prirodan, nuždan odnos čovjeka prema čovjeku je odnos muškarca prema ženi. U tom prirodnom rodnom odnosu odnos čovjeka prema prirodi neposredno je njegov odnos prema čovjeku, kao što je odnos prema čovjeku neposredno njegov odnos prema prirodi, njegovo vlastito prirodno određenje. U tom odnosu pokazuje se, dakle, na osjetilan način, svedeno na očiglednu činjenicu to, koliko je ljudsko biće postalo čovjeku priroda, ili koliko je priroda postala čovjekovo ljudsko biće. Iz tog odnosa može se, dakle, prosuđivati cjelokupan stupanj čovjekova obrazovanja. Iz karaktera toga odnosa slijedi koliko je čovjek postao za sebe i koliko je sebe shvatio kao rodno biće, kao čovjeka; odnos muškarca prema ženi je najprirodniji odnos čovjeka prema čovjeku. U njemu se, dakle, pokazuje, koliko je prirodno čovjekovo odnošenje, ljudsko, ili, koliko je ljudsko biće njemu postalo prirodnim bićem, koliko je njegova ljudska priroda postala njemu prirodnom. U tom se odnosu također pokazuje koliko je čovjekova potreba postala ljudskom potrebom, koliko mu je dakle drugi čovjek kao čovjek postao potrebom, koliko je on u svom najindividualnijem postojanju istovremeno i društveno biće.³¹¹

Fourier je općenito imao negativan stav prema cjelokupnoj civilizaciji modernoga doba, a navedeno je bilo produkt lošega položaja žene u njoj. Posebno je ukazivao na ispraznost ljubavi, braka i obitelji. Socijalne i kulturne konstante moderne civilizacije je izložio u poznatoj tabeli naziva „Lažne radinosti“, a činili su ju religiozni kult, osobna svojina, trajni brak, prijenos nasljedstva, individualna industrijska sloboda, laička uprava i zakon bračne vjernosti.³¹² Fourier je držao da je dovoljno i jedino potrebno izmisliti novi poredak, uvjeriti ljude u njegovu prednost i vrlinu i proglasiti njegovu epohu. Harmonija je za njega predstavljala savršeni svijet u kojemu su svima osigurane prijeke potrebe, u kojemu je rad privlačan i u kojem se udružuju obitelji nejednakoga ekonomskoga statusa. Ono što mu je bilo od posebne važnosti bila je prava sloboda za oba spola, dob i klasu, što bi u konačnici rezultiralo udruživanjem svih naroda svijeta.³¹³

³¹⁰ Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, 1946., 272., citirano prema Milan Polić, *E(ro)tika i sloboda: odgovor na tragu Marxa* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1990.), 135.

³¹¹ Ibid.

³¹² Smailagić, „Socijalistička misao i emancipacija žene,“: 13.

³¹³ Charles Fourier, *Le Nouveau Monde amoureux* (Paris: Éditions Anthropos, 1967.), 389., 391., 429., 458., 459., 462., 463.

Karl Marx i Friedrich Engels predstavnici su znanstvenoga socijalizma. Oni su smatrali da su uočili neke zakonitosti kojima je trebalo težiti te su svoje ideje bazirali na kritici „buržoaskoga društva“, njegovih osnova, svrha i pokretača. Marxova ideja o otuđenju čovjeka od njegovih bitnih mogućnosti i djela, oblika i svrhe bila je metodološka osnova za izgradnju znanstvenoga socijalizma. Već su se u ranoj fazi svojega stvaranja Marx i Engels dotakli pitanja emancipacije žena. Razlozi tomu su svakako jasni – razvoj obitelji važna je namjera klasnoga društva: obitelj u malome odražava povijesnu sudbinu društva, uništava zajedništvo te zatvara u potpuno maleni krug, a time se neposredno dokazuje onečovječenje života, dolazi do gubitka prirodnosti među ljudima te se otuđuje njihova ljudskost.³¹⁴

Za Engelsa je matrijarhalno uređenje prirodan i nužan oblik prve razvojne etape obitelji. Problem je u tome što je muška loza na čelu obitelji, što je izrazito jako materijalno motivirano, položaj žene u takvoj obitelji je ropski, a dobivanje djece predstavlja jamca egzistencije obitelji. I Marx i Engels dali su iscrpne primjere užasnoga nasilja i iskorištavanja žena i djece u kapitalizmu. U *Njemačkoj ideologiji* Marx je analizirao nužnost dvoličnoga položaja „buržuja“ u vlastitome društvu, koji preljubom krše instituciju braka, a brak je svetinja njihovoga društva.³¹⁵ Za Marxa i Engelsa društveni pravac emancipacije naznačen je u dotadašnjem rezultatu socijalne evolucije, kako se ona kretala od kolektivnog do individualističkog oblika obitelji.³¹⁶ Žena ima ulogu proizvodnje u zajednici i ona će se ostvariti tek kada bude mogla u velikim razmjerima sudjelovati u proizvodnji. Indikativno je njihovo mišljenje da žena i muškarac ne moraju i ne mogu biti ravnopravni kao spol³¹⁷:

U tom je smislu sasvim besmisleno govoriti o 'potpunoj ravnopravnosti među spolovima', ili o 'potpunoj ravnopravnosti među muškarcima i ženama' jer je besmisleno govoriti o njihovoj jednakosti, jer se o spolovima ili o muškarcima i ženama može govoriti samo na pretpostavci njihove nejednakosti, i to upravo apstraktne nejednakosti, određene obrascima muško-žensko i idealima muževnosti i ženstvenosti, koji su utemeljeni upravo u mišljenju o a priori određenim i različitim mogućnostima i društvenim funkcijama ljudi, što zapravo znači u njihovim različitim pravima i dužnostima.

Kada bi naime spolovi kao idealno tipski obrasci imali iste društvene funkcije, dakle i potpuno ista prava i dužnosti, onda se ni u čemu ne bi razlikovali, pa kao spolovi ne bi ni postojali. Stoga potpuno ravnopravnosti među spolovima jednostavno ne može biti, kao što ne može biti ravnopravnosti ni među zbiljskim pojedincima ako oni od samog

³¹⁴ Smailagić, „Socijalistička misao i emancipacija žene,“: 19.

³¹⁵ Karl Mar, Friedrich Engels, „Die deutsche Ideologie“, u Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke*. Vol. 3. (Berlin: Dietz Verlag, 1969.), 5.-530. Dostupno na: http://www.mlwerke.de/me/me03/me03_009.htm (pogledano 22.8.2016.).

³¹⁶ Smailagić, „Socijalistička misao i emancipacija žene,“: 24.

³¹⁷ Dostupno na: <http://www.emanzipation-im-sozialismus.de/seite-3.html> (pogledano 16.8. 2016.).

svog rođenja moraju pripadati određenom spolu, dakle i prije nego što su se sami spolno odredili.³¹⁸

Stoga su smarali da je zapravo nepotrebno biti spolno jednak, ako si klasno jednak i ako služiš društvu u cjelini. Tako da je za Marxa i Engelsa temeljna pretpostavka za emancipaciju žene ukidanje društvenoga sustava zasnovanoga na privatnoj svojini. Time se negira patrijarhalni autoritarni položaj muškarca te se omogućuje sudjelovanje žene u javnosti kao i njezina aktivnost na društveno-proizvodnome planu.

U knjizi *Žena i socijalizam* njemački socijalist August Bebel predložio je rješenje ženskoga pitanja.³¹⁹ Za njega je žena u novome društvu društveno i ekonomski u potpunosti neovisna, nije više primorana trpjeti izrabljivanje i naspram muškarcu stoji jednaka i slobodna te je gospodarica svoje sudbine. Također, njezin odgoj jednak je odgoju muškarca s malim odmacima koji se odnose na razlike u njihovim spolnim funkcijama. Žena sama bira svoje zanimanje i svoje hobije i može odjednom raditi više poslova koji joj se sviđaju te se baviti umjetnošću. U izboru ljubavi ona je također poput muškarca slobodna i neograničena. Ona je slobodna ili se oslobađa i brak sklapa isključivo radi privlačnosti i želje. Brak je privatni ugovor sklopljen bez miješanja treće osobe. Socijalizam u tome kontekstu ne predstavlja ništa novo, nego postavlja novu kulturnu stepenicu razvoja.³²⁰ Žena će se u potpunosti ostvariti neovisno o muškarcu tek kada je ekonomski u potpunosti neovisna o njemu.

Sljedeća je važna teoretičarka ženske emancipacije u socijalizmu bila Clara Zetkin, koja je zahtijevala društvenu i političku ravnopravnost, koja bi bila produkt socijalno-ekonomske emancipacije.³²¹ Ona je držala da žena treba živjeti sukladno svojim sposobnostima te da mora samostalno raspolagati svojom svojinom. U svojem govoru održanome 19. srpnja 1889. godine pod nazivom *Für die Befreiung der Frau!* založila se za ekonomsku slobodu žena i za jednaku plaću za jednaki rad s muškarcima.³²² Za proletersku ženu, žensko je pitanje prema njoj socijalna posljedica izrabljivačke potrebe kapitala da neprekidno širi krug jeftine radne snage, te ženu pretvara u konkurenta muškarcu, umjesto u osobu koja svojem muškarcu pomaže.³²³ I dok Bebel zagovara „lirizam velike duše“, za to

³¹⁸ Citirano prema: Polić, *E(ro)tika i sloboda: odgoj na tragu Marxa*, 140.

³¹⁹ August Bebel, *Žena i socijalizam* (Beograd: Rad, 1956.).

³²⁰ Deutsche Geschichte in Dokumenten und Bildern. Dostupno na: http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/deu/244_Bebel_Frau%20und%20Sozialismus_62.pdf (pogledano 22.8.2016.).

³²¹ Više o djelovanju Clare Zetkin u: Florence Hervé (Hrsg.), *Clara Zetkin oder: Dort kämpfen, wo das Leben ist* (Berlin: Karl Dietz Verlag, 2007.) i u: Tania Puschnerat, *Clara Zetkin. Bürgerlichkeit und Marxismus. Eine Biographie*. (Essen: Klartext-Verlagsgesellschaft, 2003.).

³²² Dostupno na: <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/zetkin/1889/07/frauenbef.htm> (pogledano 10.5.2016.).

³²³ Smailagić, „Socijalistička misao i emancipacija žene,“: 30.

vrijeme je borkinja za ženska prava i njemačka socijalistkinja Clara Zetkin zagovarala konkretnu političku borbu žene za ostvarenje njezinih prava. Godine 1910. na Drugoj međunarodnoj konferenciji o ženama radnicama Clara Zetkin je postavila pitanje organiziranja Međunarodnoga dana žena radnica. Konferencija je odlučila da će se svake godine u svakoj zemlji isti dan slaviti „Dan žena“ pod geslom „Pravo glasa za žene će ujediniti našu snagu u borbi za socijalizam“.³²⁴

Uz Claru Zetkin svakako treba spomenuti i rusku revolucionarku Alexandru Kollontai. Kollontai je u Stuttgartu 1907. godine zaključila da je hrabrost tadašnjih žena premašila sva očekivanja: dojučerašnji tihi robovi postali su hrabri borci za oslobođenje radničke klase.³²⁵ Prema njezinome izlaganju održanome na istoj konferenciji, 1907. godine 150 000 žena u Engleskoj bile su članice sindikata, a 30 000 ih je bilo organizirano u neovisne radničke stranke. U Austriji je taj broj iznosio 42 000, Njemačkoj 120 000, Finskoj 18 600, Belgiji 14 000, a u Mađarskoj 15 000 s tendencijom rasta.³²⁶ Na istoj je konferenciji Kollontai zaključila da je nužno da žene radnice imaju pravo glasa te da mora doći do demaskulinizacije biračkoga prava. Također, pozvala je na to da se obavezno razlikuje između buržoaskoga feminizma i ženskoga proleterskoga pokreta. Na Drugoj konferenciji održanoj u Kopenhagenu 1910. godine Kollontai je iznijela izvještaj koji je sastavila švicarska delegacija, a vezano za organizirane žene radnice. Prema navedenome izračunu slijedi:

Tablica 8. Odnos organiziranih žena radnica naspram organiziranih muškaraca radnika³²⁷

Država	Organizirane žene radnice	Organizirani muškarci radnici
Finska	1	6
Danska	1	8
Austrija	1	10
Engleska	1	11
Italija	1	12
Švedska	1	13

³²⁴ Iz govora Alexandre Kollontai *International Women's Day*. Tekst dostupan na: <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1920/womens-day.htm> (pogledano 23.8.2016.).

³²⁵ Iz govora Alexandre Kollontai *The First International Conference of Socialist Women*, Stuttgart 1907. Dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1907/is-conferences.htm> (pogledano 15.8.2016.).

³²⁶ Ibid.

³²⁷ Iz govora Alexandre Kollontai *The Second International Women's Conference in Copenhagen, in 1910*. Dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1907/is-conferences.htm> (pogledano 15.8.2016.).

Njemačka	1	14
Švicarska	1	18

Sukladno podacima u gornjoj tablici daleko najbolje stanje je u Finskoj, ali je pozitivan pomak prema Kollontai činjenica da sve više žena radi, zarađuje za život i tako postaje neovisno o muškarcima. Posebna je zasluga Alexandre Kollontai bila u tome da se zalagala za osiguranje porodiljnoga dopusta, kao i zaštite majki, kako tijekom trudnoće i nakon poroda, tako i da im se osigura povratak na posao nakon što se vrate s porodiljnoga dopusta.³²⁸

Vjerojatno najvažniji mislilac ženskoga pitanja iz perspektive socijalizma bio je Lenjin. Prema Lenjinu je bit boljševizma i ruske oktobarske revolucije uvlačenje u politiku onih ljudi koji su u najvećoj mjeri osjetili opresiju kapitalizma.³²⁹ To je nemoguće izvesti, a da se pritom u politiku ne prihvate i žene jer su žene radnice i žene seljakinje dvostruko podređene – podređene su kapitalu i pravno gledano podređene su muškarcima, jer ih zakon ne tretira jednako kao muškarce.³³⁰ Prema Lenjinu, boljševička revolucija napravila je najveći odmak od svih dotadašnjih jer je pred zakonom izjednačila muškarce i žene. Žene nikada nisu izjednačene s muškarcima na način na koji to prezentira Lenjin, ali su u većoj mjeri postale industrijska i profesionalna radna snaga no što je bilo prije revolucije, a igrale su i veliku ulogu u ruralnoj ekonomiji.³³¹ Također, nestalo je vjerske kontrole nad brakom i razvodom, priznat je samo civilni brak, a razvod se moglo lagano i vrlo jeftino ishoditi. Također, 1920. godine legaliziran je abortus, a uz to ženama je ne samo dano pravo na rad, već se i poticalo na njega prvenstveno jer je bila potrebna veća industrijalizacija.³³²

Lenjin se doduše nikada nije intenzivno bavio analizom ženskoga položaja u postojećem društvu, već je ukazivao na to da je bespotrebno protestirati protiv izrabljivanja žena i djece, koji se čine progresivnima, ako se uspoređi s položajem žene kao kućnoga roba. Godine 1916. godine rasprava o pravu na rastavu bila mu je okidač za analizu stvarnoga položaja žene u kapitalističkome društvu.³³³ Lenjin je držao da žena mora napustiti svoju

³²⁸ Više o Alexandri Kollontai i njezinome djelovanju na osvještavanju žena za njihova prava pročitati u: Barbara Evans Clements, *Bolshevik Feminist: The Life of Aleksandra Kollontai*. (Bloomington: Indiana University Press, 1979.).

³²⁹ Vladimir Iljič Lenjin, *International Working Women's Day*. Dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1921/mar/04.htm> (pogledano 10.6.2016.).

³³⁰ Ibid.

³³¹ Brown, *The Rise and Fall of Communism*, 68.

³³² Ibid, 69.

³³³ Smailagić, „Socijalistička misao i emancipacija žene,“: 37.

ideju o političkoj emancipaciji i da se treba pridružiti proleterima koji su potlačeni kako bi zajedno izgradili socijalističko društvo. Zanimljiva je i oštra kritika koju je Lenjin upućivao spram slobodne ljubavi te je smatrao da s djevojkama treba intenzivno raditi kako bi ih se prevelo iz svijeta „individualnoga materinstva“ u svijet „socijalnoga materinstva“.³³⁴ Ono što je Lenjin posebno cijenio bio je revolucionarni potencijal žene, tako je i u *Pismima iz daleka* od 11./24.3.1917. godine napisao da „ni istinska sloboda, a ni izgradnja demokracije – a da se o socijalizmu i ne govori – ne može se osigurati ako se žene ne uvedu u građanske dužnosti, u politički život, ako ih se ne istragne iz zaglupljujuće atmosfere kućanstva i ognjišta“.³³⁵ Također, 1917. godine Lenjin ponovno piše da se ne može govoriti niti o demokraciji, a kamoli socijalizmu, ako se žena ne uključi u politički život ili u svijet rada.³³⁶

I sama Clara Zetkin u svojem tekstu o Lenjinu i ženskome pitanju navodi da je Lenjin govoreći o ženskim pravima tražio da se osnuje međunarodni ženski pokret na jasnoj teoretskoj bazi, jer ne postoji dobra praksa, ako nije zasnovana na marksističkoj teoriji.³³⁷

Jugoslavija je po završetku Drugoga svjetskog rata prigrlila socijalističko uređenje. Jedna od formi socijalizma bila je socijalističko samoupravljanje, koje je ponovno imalo jasne smjernice naspram ženama i ženskome pitanju. U samoupravnome socijalizmu došlo je do reafirmacije koncepta emancipacije i materijalni interes postaje izrazito važan, tako da žena nije više samo neovisna, ona i upravlja.³³⁸ Tri su nove perspektive za ženu u samoupravnome socijalizmu – materijalna neovisnost, sudjelovanje u općoj društvenosti te ogromni potencijal stvaralaštva. Također, došlo je i do promjene koncepta materinstva, koje je postalo socijalnom funkcijom, koja je bila društveno odgovorna. U obitelji pak žena je stekla novo socijalno iskustvo jer ima mnoštvo uloga.

Sve gore navedene teze i ideje socijalističkih mislilaca za posljedicu u Jugoslaviji imale su barem prividno oslobođenja žena te njihovo uključivanje u različite pore društva i društvene zbilje dotad nepristupačne ženama.

³³⁴ Ibid: 41.

³³⁵ Lenjinova *Pisma iz daleka*, citirano prema: Ibid 43.

³³⁶ M Askerov, „Učenje Lenjina o ulozi žene u izgrađivanju demokratskog društva,“ *Žena u borbi*, br. 20., studeni 1945., 15.

³³⁷ Clara Zetkin, *Lenin on the Women's Question*. Dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/zetkin/1920/lenin/zetkin1.htm> (pogledano 10.8.2016.).

³³⁸ Smailagić, „Socijalistička misao i emancipacija žene,“: 47.

3.2. ŽENE, SEKS I DRUŠTVO PRIJE SEKSUALNE REVOLUCIJE

Žene su početkom dvadesetoga stoljeća u Jugoslaviji promatrane najčešće u okviru institucija braka, obitelji i spolnoga morala, koji su bili izrazito tradicionalni. Zapravo, do kraja 19. stoljeća na teritoriju tada buduće Jugoslavije pojavila su se dva oblika ženske kulture – urbana i ruralna. I dok je ruralna bila produktom tradicionalne patrijarhalnosti, urbana je predstavljala transformaciju tradicionalne patrijarhalnosti u direktnu diskriminaciju naspram žena na tržištu rada i u javnome životu.³³⁹ S nasuprotne strane patrijarhalnosti stajala je žilavost običajnopравnih normi, koje su nerijetko predstavljale lokalne „interpretacije“ proklamiranih društvenih običaja.³⁴⁰ Sami zakoni vidjeli su ženu kao manje vrijedno biće, ovisno o suprugu ili muškome dijelu obitelji.

Prva je velika prekretnica u odnosu žena i muškaraca bio Prvi svjetski rat, koji je izbljedio razlike među rodovima, iako ih je razdvajao. Naime, žene su preuzimale formalno mušku odgovornost, dok su muškarci odlazili u rat.³⁴¹ Stoga i ne čudi da nakon klasične repatrijarhalizacije koja je uslijedila nakon rata, u ludim dvadesetima žene iz korijena rade svoje prve velike korake ka vlastitome oslobođenju.³⁴² Ipak, Vidovdanski ustav iz 1921. godine nije učinio gotovo ništa na planu promjene ženskoga pitanja i tradicionalnoga pravnoga statusa. Člankom 69. Ustava žene nemaju pravo glasa, ali prema članku 23. štiti ih se od poslova koji bi bili nepovoljni po njihovo zdravlje.³⁴³ Također, Vidovdanskim ustavom propisane su samo četiri godine obveznoga obrazovanja za žene, tako da ni ne čudi da je 1931. godine bilo svega 32,2% nepismenih muškaraca, što je trećina populacije, dok je 54,4% žena bilo nepismeno, što je više od pola populacije.³⁴⁴

³³⁹ Barbara Jancar-Webster, *Women & Revolution in Yugoslavia 1941-1945* (Denver, Colorado: Arden Press, 1990.), 26.

³⁴⁰ Ристовић, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, 59.

³⁴¹ Herzog, *Sexuality in Europe. A Twentieth Century History*.

³⁴² Za detaljnije informacije o položaju žena u međuratnoj Jugoslaviji vidjeti: Ida Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*. (Zagreb: Srednja Europa, 2015.).

³⁴³ Tekst Vidovdanskoga ustava s navedenim člancima dostupan na: http://www.arhivju.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/vidovdanski_ustav.html (pogledano 30. kolovoza 2016.).

³⁴⁴ Jancar-Webster, *Women & Revolution in Yugoslavia 1941-1945*, 27.

Tablica 9: Broj nepismenoga ženskoga stanovništva u usporedbi 1921. i 1931. godine³⁴⁵

Republika/Pokrajina	1921. godina	1931. godina
Kosovo i Metohija	98,5	93,9
Bosna i Hercegovina	87,2	84,0
Makedonija	86,3	81,7
Užas Srbija	81,7	78,7
Crna Gora	80,9	77,3
Hrvatska	44,9	39,8
Vojvodina	25,2	23,4
Slovenija	8,9	5,8
Na nivou Jugoslavije	61,2	56,4

Iako se statistike o broju nepismenih žena za period do 1951. godine razlikuju i variraju u dva posto, ipak je pozitivno da broj nepismenih žena polako opada. No, kada se bolje uoče i statistike nepismenoga stanovništva oba spola, vidljivo je da broj nepismenih muškaraca puno više pada, nego broj nepismenih žena. Navedeno zapravo niti ne treba pretjerano čuditi jer se savršeno uklapa u sliku tadašnje Europe u kojoj položaj žene nije bio naročito povoljan. Većina se zakonodavstava bazirala na Napoleonovome *Code Civile*, prema kojemu je ženska pravna sposobnost bila izjednačena s pravnom sposobnošću maloljetnika, pa su npr. u Francuskoj žene izjednačene s muškarcima tek 1938. godine.³⁴⁶ No, kao što je ranije spomenuto, dvadesete su godine ipak bile prekretnica. Lude dvadesete donijele su sa sobom promjenu u stilu odijevanja žena, ali i u stilu života. Kuriozum je da je u dvadesetim godinama prestala podjela plaža na ženske i na muške, već da se svi zajedno kupaju. Dvadesete su godine u kojima je u Hrvatskoj hotel Esplanade doživio svoj prvi vrhunac, godine u kojima se otvara prva robna kuća NAMA, tada Kastner & Öhler, vrijeme charlestona, posjeta velikih zvijezda Zagrebu, a među ostalim, u dvadesetim je godinama održan i prvi izbor za Miss Jugoslavije na kojem je pobijedila Štefica Vidačić. Izbor se odigrao u hotelu Esplanade, a da bi uspjeh bio veći, ta ista Štefica Vidačić iduće, 1927. godine, postala je i Miss Europe te je ostvarila zavidnu glumačku karijeru u Budimpešti i Beču. Prema mišljenju tadašnje štampe, izbor za Miss 1926. godine privukao je daleko veću

³⁴⁵ Jagoda Klauzer, „Intenzivnije obrazovanje žena – viši obrazovni nivo cjelokupnog stanovništva,“ *Žena – časopis za društvene probleme žene i porodice*, br. 1., 1968.,11.

³⁴⁶ Ристовић, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, 102.

pažnju nego Radićev put u Zagreb koji je bio izraz političke demonstracije.³⁴⁷ Ono što je možda najviše dalo obola dvadesetim godinama i odnosu spram žena jest pojava revije *Svijet* Otta Antoninija, koja je ženama u Hrvatskoj dala jedan potpuno novi vidokrug u oblastima mode, filma i društvenih odnosa.

Krajem tridesetih godina žene se počinju organizirati u vlastita društva preko kojih traže političku aktivaciju i prava. To su radile najčešće organiziranjem programa samopomoći, pismenosti, higijene, vođenja kućanstva i slično. Prva je organizirana, odnosno autonomna organizacija žena potjecala iz 1935. godine, kada partijske direktive upućuju žene da se uključe u građanske organizacije, dok se posebno polagalo pažnju u to da se seoske žene uključe aktivnije u svoju zajednicu.³⁴⁸ Također, kada se počinje osjećati ratna atmosfera žene počinju organizirati i prosvjede. Prvi veći takav bio je prosvjed protiv Španjolskoga građanskoga rata, a najveći dotad organiziran je 8. ožujka 1939. godine u organizaciji lista *Žena danas* i Saveza ženskoga pokreta.³⁴⁹ List *Žena danas*, koji je predstavljao najkoherentniju partijsku poruku za žene, organiziran je i počeo je izlaziti 1936. godine, a 1943. godine za rata, počinje izlaziti *Žena u borbi*.

Pred sam rat, 1940. godine postavilo se pitanje uloge i položaja žene u tadašnjem suvremenom svijetu, te pitanje zaštite žene tijekom trudnoće, pitanje jednakih prava na poslu, jednake plaće i zaštite te garancije političkih prava. Kao što 1921. godine odredbe Vidovdanskoga ustava nisu bile ništa novo, tako i postavljanje ovih pitanja nije bilo ništa novo, štoviše, savršeno se uklapalo u tadašnji *Zeitgeist*. Uklapalo se sve do 1941. godine kada je uspostavom Nezavisne Države Hrvatske pitanje žena bilo svedeno na esencijalna pitanja – žena majka i žena družica. Pitanje žena tijekom Drugoga svjetskoga rata zapravo se može dvojako promatrati, odnosno odijeliti – na pitanje žena koje su bile proustaški orijentirane i pitanje žena koje su se priključile tadašnjoj partizanskoj borbi ili su ju podupirale.

Iako se i u ustaškoj ideologiji jednako očekivalo od žena i muškaraca da polože svoj život za domovinu i za Poglavnika, postojala je striktna razlika u podjeli rodnih uloga,

³⁴⁷ *Politika*, 18.11.1926., citirano prema Ристовић, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, 120.

³⁴⁸ Lydia Sklevicky, „Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe 1941-1945,” *Povijesni prilozi* Vol. 3., No. 1. (1984.): 89.

³⁴⁹ Jancar-Webster, *Women & Revolution in Yugoslavia 1941-1945*, 37. Na inicijativu Komunističke partije Jugoslavije u Zagrebu je 1936. godine osnovano Društvo za prosvjeđivanje žena koje je okupljalo sve žene neovisno o klasnoj pripadnosti. Na razini Jugoslavije Društvo za prosvjeđivanje žena bilo je uključeno u Savez ženskih društava, odnosno Jugoslavenski ženski Savez. Organizacije su radile na razne načine. Održavana su predavanja o položaju žena, organizirani su tečajevi i priredbe, radilo se na promicanju ženske ravnopravnosti. Organizacija prosvjeda protiv Španjolskog građanskog rata, protesti protiv fašizma i prikupljanje humanitarne pomoći jedni su od najznačajnijih u povijesti djelovanja spomenutoga društva.

bazirana prije svega na patrijarhalnome gledanju na obitelj i društvo.³⁵⁰ Generalno gledano, žene su smatrane prvenstveno majkama i suprugama. Neki od vodećih ljudi ustaškoga pokreta opisivali su da žene nisu stvorene za uključivanje u politiku, već da budu dio obitelji i da brinu o kućanstvu.³⁵¹ Primjerice, sveučilišni profesor i pročelnik za duhovni odgoj u Ustaškoj mladeži, Julije Makanec, ovako je opisao položaj žene u fašističkom društvu:

Žena po svojoj prirodi nije pozvana da bude politički vođa i da se suviše zapliće u dnevni politički život, nego je svojom prirodom više određena za politički obiteljski život, za to da bude dobra majka svojoj djeci, dobra kućanica, a ipak da ne izgubi dodir s nacionalnim idealima i kulturnim nastojanjima svoga naroda.³⁵²

Stoga i ne čudi da su djevojčice odgajane u takvome duhu i da se izdaje većinom literatura posvećena upravo ženi kao odgojiteljici djece. Ipak, to ne znači da žene nisu bile aktivne u ustaškome pokretu. Ovdje posebno treba spomenuti neke od istaknutih ličnosti poput Mire Dugački, koja je bila kako teoretičar, tako i praktičar u odgajanju ženske ustaške mladeži.

Nasuprot ženama ustaškinjama stoje one koje su sudjelovale u partizanskome pokretu i kasnije su igrale vodeću ulogu u formiranju politike spram žena u Jugoslaviji. Ne postoji točna statistika o tome tko su bile žene koje su se priključile partizanima, a iako ih je bilo dosta, postoje zabilježbe samo o onima koje su igrale važnu ulogu u pokretu.

Tablica 10. Žene sudionice Narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj prema zanimanju, starosti i nacionalnosti³⁵³

Zanimanje	Nedostupno	>15	>25	>35	>45	Hrvatice	Srpkinje	drugo	Nedostupno	Ukupno
Obrtnica	3	0	1	1	0	4	0	0	1	5
Trgovkinja	0	0	1	0	0	0	0	1	0	1
Domaćica	0	0	1	0	0	1	0	0	0	1
Kućanica	29	20	17	14	11	68	21	2	0	91

³⁵⁰ Goran Miljan, *Young, Militarized and Radical: the Ustasha Youth Organization, Ideology and Practice, 1941-1945* (Budimpešta: Neobjavljeni doktorski rad, 2016.), 147.

³⁵¹ Za detaljnije informacije o ulozi žena u ustaškome pokretu vidjeti: Rory Yeomans, „Militant Women, Warrior Men and Revolutionary Personae: The New Ustasha Man and Woman in the Independent State of Croatia, 1941-1945,” *The Slavonic and East European Review* Vol. 83., No. 4. (2005.): 685.-732. i Martina Bitunjac, „Zwischen Mutter- und Heldenkult: Die Ideologisierung von Frauen und des Frauenbildes im Unabhängigen Staat Kroatien,” *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* Vol. 45. (2013.): 155.-179.

³⁵² Julije Makanec, „Odgoj vodja Ustaške mladeži,” *Plava Revija – mjesečnik Ustaške mladeži*, siječanj-veljača 1943., br. 1-2, 5.

³⁵³ Marija Šoljan, *Žena Hrvatske u NOB*, Vol. 2. (Zagreb: Izdanje Glavnog odbora saveza ženskih društava Hrvatske, 1955.), 44.-504.

Inteligencija/ Visokoobrazovane	5	4	13	3	1	19	6	1	0	26
Nedostupno	123	32	24	17	4	138	37	9	16	200
Nekomunistkinje	2	0	0	0	0	2	0	0	0	2
Seljakinje	97	81	45	22	4	83	158	2	6	249
Aktivistice	8	11	19	2	1	30	9	1	2	42
Učenice	3	6	0	0	0	5	3	0	1	9
Studentice	6	37	2	0	0	33	9	3	0	45
Učiteljice	11	7	10	6	2	25	9	2	0	36
Tehničarke	0	0	1	0	0	1	0	0	0	1
Činovnice	5	25	19	9	2	50	8	1	1	60
Radnice	14	27	34	8	3	68	12	6	0	86
Sveukupno	306	250	187	282	29	527	272	28	27	854

Iz tablice se može iščitati da je u Drugome svjetskome ratu na strani partizana sudjelovalo žena kako svih dobnih skupina, tako i različitih zanimanja. Prema nekim statistikama, 1941. godine to je bilo dvadeset žena, 1942. godine 479, 1943. godine sudjelovalo je 4211 žena, dok je 1944. godine 6610 žena sudjelovalo u ratu.³⁵⁴ Ono što je posebno zanimljivo jest i nacionalnost žena koje su u Hrvatskoj sudjelovale u ratu, jer kao što se može iščitati, broj Srпкиnja relativno je velik, a iznosi više od polovice broja svih Hrvatice koje su sudjelovale u ratu. Stoga i ne čudi da je 1944. godine list *Žena u borbi* uputio poziv i Hrvaticama i Srпкиnjama da nastave svoja uspješna djelovanja u Narodnooslobodilačkoj borbi, jer će one svojom borbom ostvariti pravo da budu „slobodne i ravnopravne građanke demokratske Hrvatske“.³⁵⁵

Na način koji je pisano borkinjama iz Hrvatske i Srbije o njihovim junačkim djelima, pisano je i o uspjesima njihovih kolegica u Italiji i u Velikoj Britaniji te su slani izvještaji sa svih ratnih fronti, s posebnim naglaskom na Sovjetski Savez kao ideal kojega treba slijediti kada su u pitanju ženska prava u socijalizmu. S gornjim uspjesima u vezi, zanimljivo je promatrati udio žena ratnih heroína, dakle onih koje su proglašene herojima po završetku rata.

³⁵⁴ Sklevicky, „Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe,“: 97.

³⁵⁵ *Žena u borbi*, 8.1944., br. 9., 10.

Tablica 11. Prikaz zanimanja žena narodnih heroja prije Drugoga svjetskoga rata³⁵⁶

Zanimanje	Broj žena
Radnica	20
Kućanica	16
Studentica	14
Učenica u srednjoj školi	12
Učiteljica	7
Državna službenica	5
Visoko ili više obrazovanje	4
Profesorica	4
Agrikulturna radnica	3
Trgovkinja	3
Domaćica	2
Medicinska sestra	1
Odvjetnica	1
Sveukupno	92

Iz tablice se može iščitati da je bilo najviše žena radnica koje su sudjelovale u Drugome svjetskome ratu. Također, najmanje je odvjetnica i medicinskih sestara. Statistički gledano, od narodnih heroina njih 41 rođena je prije 1920. godine, a 51 nakon 1920. godine.³⁵⁷ Prema Barbari Jancar-Webster, 100 000 Jugoslavenki koje su se priključile vojnicima spadaju u najveći kontingent žena koje su sudjelovale u ratnim djelovanjima ikada u povijesti.³⁵⁸ U ratu su partizanke sudjelovale u jednakoj mjeri kao i njihovi muški kolege, a to je za sobom nosilo trajne posljedice, poput tih da dio njih nikada nije mogao imati djece. Zanimljivo, postoje podaci o tomu da supružnici koji su se pridružili partizanima međusobno nisu smjeli imati spolne odnose, a ljubav se iskazivala najčešće romantičnom gestom, poput davanja jabuke.³⁵⁹ Zapravo, jako se malo zna o seksualnome životu partizana, međutim postoje neka usmena svjedočanstva o drakonskome kažnjavanju ako bi se otkrilo

³⁵⁶ *Heroine Jugoslavije* (Zagreb: Spektar, 1980.).

³⁵⁷ Jancar-Webster, *Women & Revolution in Yugoslavia 1941-1945*, 64.

³⁵⁸ *Ibid*, 81.

³⁵⁹ *Ibid*, 89.

upražnjavanje seksualnih odnosa.³⁶⁰ Ipak, ne može se poreći da je partizanska politika težila sebe prikazati emancipatorskom u pogledu prava i položaja žena. Tako primjerice jedna od najpoznatijih partizanskih pjesama *Mlada partizanka/Mlada Vojvođanka* pokazuje mladu partizanku koja baca bombe, nosi pušku i jaše konja, jednako kao i svaki drugi vojnik. Ili riječima poznate aktivistice Nade Sremec:

Naše su žene u ovoj borbi primile na se jednak dio tereta s muškarcem. Shvatile su da je fašizam njihov najopasniji protivnik, pa su se u borbi protiv njega zbile u čvrstu falangu, koju su nazivale Antifašistički front žena (AFŽ)³⁶¹ i navijestile rat fašizmu. Zato je dužnost svake žene da dade sve svoje snage u borbi protiv fašizma, jer ćemo samo tako doći do svoje narodne samostalnosti i slobode, te ostvariti i svoj ideal društvenog reda, u kojemu ćemo usporedo s muškarcem izgrađivati novi život.³⁶²

Logični slijed takve prakse bio je da se ženama po završetku rata u znak zahvale napravi i pokoji ustupak. Sve je krenulo 1944. godine kada je list *Žena u borbi* uputio poziv svojim čitateljicama: „Drugarice, koristimo našom borbom stečena prava – sve na izbore. Izbori za narodnu vlast – to je veliki praznik žena.“³⁶³ Na tim istim izborima, održanima 11. studenog 1945. godine žene su po prvi puta imale pravo glasa, te će „[...] žene Hrvatske uložiti sve snage da Narodna fronta na izborima za Ustavotvornu skupštinu izvojuje ionako veličanstvenu pobjedu kao što ju je uz pomoć izvojevala i naša Narodno-oslobodilačka vojska“.³⁶⁴

Pravo glasa žene su dobile na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a³⁶⁵ u noći s 8. na 9. svibnja 1944. godine u Topuskom. Dva su članka *Deklaracije o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske* uređivala prava žena – članak treći i članak sedmi. Članak treći govorio je o tome da žene uživaju sva jednaka prava kao muškarci, dok je članak sedmi govorio o tome da svaki građanin i svaka građanka ima pravo birati i biti biran, jedini je uvjet da je osoba starija od osamnaest godina. Stoga i ne čudi da je odaziv na izbore za Ustavotvornu skupštinu u studenome 1945. godine bio iznimno velik, čak 80% svih građana i

³⁶⁰ Detaljnije u: Jelena Batinić, *Women and Yugoslav Partisans. A History of World War II Resistance*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2015.), 153.-212.

³⁶¹ O AFŽ-u pogledati: Sklevicky, „Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe,“: 83.-127.

³⁶² Nada Sremec, „Drugarica u okupiranoj Hrvatskoj,“ *Žena u borbi*, 10.11.1943., br. 5.-6., 6.

³⁶³ „Narodna vlast i žene,“ *Žena u borbi*, travanj 1944., br. 8., 9.

³⁶⁴ *Žena u borbi*, listopad 1945., br. 19., 1.

³⁶⁵ Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske bilo je opće političko predstavništvo sudionika antifašističke borbe za trajanja Drugoga svjetskog rata. Osnovano je 1943. godine. Detaljnije u: Hodimir Sirotković, *ZAVNOH. Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Rasprave i dokumenti*. (Zagreb: Dom i svijet, 2002.).

građanki izašli su na izbore.³⁶⁶ Ono što je važno ovdje napomenuti jest svijest žena o tomu da one imaju pravo biti birane i da biraju. Žene same naglašavaju potrebu da muškarci trebaju glasati za žene, pogotovo zato jer su brojne žene bile sudionice rata i kao takve su jače od „muškaraca oportunističkih i slabija“.³⁶⁷ Po završetku Drugoga svjetskog rata naglašavalo se da je život žena promijenjen te da one sudjeluju „kao nosilac vlasti u stotinama NOO-a, kao odgovorni radnik na raznim sektorima u našoj vojsci, učestvuje kao rukovodilac i radnik, na obnovi zemlje [...]“.³⁶⁸

Kulminacija priznavanja ženskih prava, odnosno ženske jednakosti naspram muškarcima, barem na papiru, bio je Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije donesen 1946. godine. Prema članku 24 toga Ustava:

[...] žene su ravnopravne s muškarcima u svim oblastima privrednog, državnog i društvenog života. Za jednak rad žene imaju pravo na jednaku nagradu kao i muškarci. Žene imaju jednaka prava socijalnog osiguranja. Država naročito zaštićuje interese matere i djeteta pravo na plaćeno odsustvo prije i poslije porođaja, osnivanjem porodilišta, dječjih domova i obdaništa.³⁶⁹

Sve gore navedeno među ostalim je i posljedica djelovanja Antifašističkoga fronta žena, čiji je nasljednik bila i Konferencija za društvenu aktivnost žena. Čelnice i članice Konferencije za društvenu aktivnost žena su se zalagale za prava žena, a ista su doživjela svoju kulminaciju upravo za vrijeme seksualne revolucije u šezdesetim i sedamdesetim godinama dvadesetoga stoljeća.

3.3. KONFERENCIJA ZA DRUŠTVENU AKTIVNOST ŽENA – PARTIJSKA APROPRIJACIJA I DRUŠTVENA KONZUMACIJA

Konferencija za društvenu aktivnost žena glavna je i krovna politička organizacija za ženska pitanja koja je djelovala u Jugoslaviji u drugoj polovici dvadesetoga stoljeća. Razvila se iz organizacije Antifašističkog fronta žena (AFŽ) koja je osnovana još za Drugoga svjetskog rata. Partijske organizacije djelovale su na žene upravo preko AFŽ-a koji im je služio i za vlastitu promociju i popularizaciju. Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske u Okružnici broj 4 od 6. prosinca 1941. godine, dao je uputu o osnivanju AFŽ-a,

³⁶⁶ Goldstein, *Hrvatska 1918.-2008.*, 415.

³⁶⁷ Saša Zlatarić, „Žena i pravo,“ *Žena u borbi*, prosinac-siječanj 1945., , br. 12.-13. 20.-21.

³⁶⁸ Ibid.

³⁶⁹ Citirano prema: Marija Šoljan, „Naš narodni Ustav potvrđuje ženama ekonomska i socijalna prava,“ *Žena u borbi*, siječanj 1946., br.22., 8.

koji bi ušao u sastav Narodnooslobodilačkoga fronta sa svrhom aktivacije i povezivanja što većega broja žena, koje bi se trebale uključiti u „[...] Narodnooslobodilačku borbu, koja treba da obuhvati sve žene, bez obzira na njihovu političku, nacionalnu i vjersku pripadnost“.³⁷⁰ Sve je počelo u Zagrebu, u rujnu 1941. godine, kada je formiran Inicijativni odbor AFŽ-a za Hrvatsku, no poradi ratnoga stanja se ne uspijeva proširiti na teritorij tadašnje Nezavisne Države Hrvatske, već ostaje strogo centraliziran na Zagreb.³⁷¹ Konačno, Antifašistički front žena osnovan je 1942. godine, a postojao je do 1953. godine, kada naziv mijenja u Savez ženskih društava. Prva predsjednica AFŽ-a bila je Spasenija – Cana Babović, nakon nje je predsjedala Vida Tomšić, koja je na čelu organizacije bila sve do 1953. godine, kada je AFŽ prestao djelovati. Na principima AFŽ-a potom je osnovan Savez ženskih društava, na čijem je čelu bila Goca Cvetić sve do 1961. godine, kada mijenja ime u Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije. Od 1961. godine do 1965. godine predsjednica je bila Latinka Perović, a Konferencija je djelovala pod okriljem Saveza radnoga naroda Jugoslavije.³⁷² Kasnije je Konferencija za društvenu aktivnost žena promijenila ime u Savjet za pitanja društvenog položaja žene, da bi 1979. godine promijenila ime u Konferencija za aktivnost i ulogu žene u društvenome razvoju. Od 1985. godine Konferencija djeluje pod imenom Konferencija za društveni položaj žene i porodice, dok njezina djelatnost prestaje u proljeće 1990. godine kada se osniva Savez žena Hrvatske kao potpuno neovisna organizacija o SSRN.

Prema brojnim programatskim tekstovima, AFŽ je za cilj imao pokrenuti sve žene da sudjeluju u borbi za „izgradnju slobodne domovine“, a što je podrazumijevalo aktiviranje i okupljanje svake žene u borbi te njihov snažan angažman u „narodno-oslobodilačkom pokretu“.³⁷³

Ideja kod osnivanja AFŽ-a bila je sljedeća:

1. uključivanje svih žena u borbu protiv okupatora i njihovih sluga

³⁷⁰ Soka Krajačić, „Kontinuitet društvene angažiranosti žena,“ *Žena – časopis za društvene probleme žene i porodice*, 1968. br. 4., 34.

³⁷¹ Sklevicky, „Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe 1941-1945,“: 90.

³⁷² Od značajnijih radova u hrvatskoj historiografiji o AFŽ-u treba spomenuti doktorat Dijane Dijanić, *Društveno-kulturalni aspekti položaja žena: Antifašistička fronta žena u Hrvatskoj (1945.-1953.)*. Zagreb: neobjavljeni doktorski rad, 2015.= te nešto stariji rad Lydije Sklevicky, „Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe 1941-1945“. Također, postoje i radovi koji se bave popisom literature koja je nastala o AFŽ-u, pa tako treba spomenuti rad Mile Kolar-Dimitrijević, „Najnovije knjige o sudjelovanju žena u radničkom pokretu i NOB-u,“ *Časopis za suvremenu povijest* Vol. 3. (1955.), 127.-131. Zanimljivo je da je Mira Kolar još u tome članku zaključila da je povijest AFŽ-a nemoguće pisati samo na temelju dostupne arhivske građe i dokumenata, već da je i potrebno provoditi intervjue s brojnim sudionicama, kako bi se dobila kompletna slika važnosti i značenja AFŽ-a u povijesti Jugoslavije (n. dj., str. 127.). Od stranih autora i suvremenije literature posebno treba spomenuti Batinić, *Women and Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance*.

³⁷³ Olga Kovačić, „Pred novim zadacima,“ *Žena u borbi*, ožujak 1944., br. 7., 11.

2. sudjelovanje žena u izgradnji nacionalne demokratske moći
3. AFŽ je predstavljao nestranačku masovnu organizaciju svih antifašističkih žena
4. AFŽ je otpočetak postavljao nužna pitanja o opskrbi vojnika hranom, odjećom i obućom za zimu
5. slanje izvještaja centralnome komitetu od strane regionalnih komiteta
6. održavanje redovitih konferencija³⁷⁴,

dok su strateški zadaci AFŽ-a nakon što bi u potpunosti bio organiziran bili:

1. regrutiranje žena u NOB
2. nabavljanje namirnica za partizane
3. diseminiranje prosocijalističke i antifašističke propagande
4. koordinacija otpora prema neprijatelju
5. organiziranje medicinske i izbjegličke njege djece
6. rad na ekonomskoj i socijalnoj jednakosti žena.³⁷⁵

Tijekom 1942. godine na čitavome su teritoriju današnje Hrvatske bile osnivane antifašističke organizacije žena, kao i inicijativni odbori. Sve do Prve konferencije AFŽ-a Hrvatske, koja je održana između 11. i 13. lipnja 1943. godine, AFŽ neće dobiti svoj konačni organizacijski oblik, tako da su organizacije i inicijativni odbori preuzeli ulogu koja je trebala biti namijenjena AFŽ kada se formira.³⁷⁶ Prva je zemaljska konferencija AFŽ-a Jugoslavije, nadređene organizacije AFŽ-u Hrvatske, bila održana u Bosanskom Petrovcu od 6. do 8. prosinca 1942. godine. Na konferenciji je bilo prisutno 166 delegatkinja iz cijele buduće Jugoslavije, bez Slovenije i Makedonije, čije delegatkinje nisu mogle biti prisutne radi „neprijateljskih ofenziva“ na njihovome teritoriju.³⁷⁷ Na istoj je Konferenciji usvojena i Rezolucija, koja je govorila da se tijekom rata dogodio krupan povijesni preokret, jer su žene stupajući aktivno u borbu dobile potpunu ravnopravnost s muškarcima, kako u vojsci, tako i u politici i na vojnim funkcijama.³⁷⁸ Na oslobođenim teritorijima žene su mogle birati i biti birane, i postale su članovi „narodno-oslobodilačkih odbora i Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije“.³⁷⁹

³⁷⁴ Prema: Jancar-Webster, *Women & Revolution in Yugoslavia 1941-1945*, 123.

³⁷⁵ Ibid, 139.

³⁷⁶ Sklevicky, „Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe 1941-1945,“: 91.

³⁷⁷ Jovanka Kecman, „Sedamnaest mjeseci od početka ustanka,“ *Žena – časopis za društvene probleme žene i porodice*, 1982., br. 5-6., 8.-10.

³⁷⁸ Iz *Rezolucije* AFŽ-a. Citirano prema: Sklevicky, „Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe 1941-1945,“: 92.

³⁷⁹ Ibid.

U rezoluciji su posebno istaknute aktivnosti koje su žene tijekom rata činile u svrhu pobjede, poput pomoći vojsci u hrani, odjeći, zbrinjavanju izbjeglica i djece, demonstracije protiv gladi, a posebno se naglasilo i to da su žene vršile izdavačku djelatnost, koja je bila iznimno važna za vrijeme rata. Na tlu današnje Hrvatske u periodu od 1942. godine, kada izlazi prvi broj *Žene u borbi*, pa do kraja Drugoga svjetskoga rata izdavano je sveukupno petnaest ženskih listova.³⁸⁰ *Žena u borbi*, koju je izdavao Okružni odbor AFŽ-a za Liku, izdan je u sedamnaest brojeva, dok je *Žena danas*, koja je bila Organ Centralnog odbora AFŽ-a za Jugoslaviju objavljen u svega tri ratna broja, od broja 31 do 33.³⁸¹

Također, uz gore spomenutu Rezoluciju, doneseni su i najhitniji zadaci koje je Centralni odbor morao provesti, a koji su se odnosili na formiranje organizacija AFŽ-a i okupljanje najširih slojeva žena posredstvom raznih oblika rada. Također, potrebno je bilo organizacijski učvrstiti, povezati i osamostaliti organizacije unutar AFŽ-a te poticati žene da sudjeluju u izgradnji „narodne vlasti“.³⁸² Žene su se morale aktivnije uključiti u ratne borbe te se moralo stvarati i kult žene junakinje. Posebno se naglašavalo i pitanje kulture i prosvjete te obrazovanja žena, kao i pokretanje lista *Žena danas*, kao lista svih žena Jugoslavije³⁸³

Izabran je Centralni odbor kojemu je na čelu bila seljanka Kata Pejnović, predsjednica AFŽ-a za Liku. Tako ni ne čudi da je u vrlo kratkome vremenu organiziran i Sazivački odbor za konferenciju AFŽ Hrvatske, a konferencija je trebala biti održana 24. i 25. siječnja 1943. godine. Međutim, isto je odgođeno radi ratnih zbivanja te je Prva konferencija AFŽ-a za Hrvatsku organizirana u Otočcu 11.-13. lipnja 1943. godine te su na njoj održana dva referata, jedan Anke Berus, a drugi Jele Bićanić. Znakovit je govor Anke Berus u kojem tvrdi, da „...sudjelovanje žena u javnom životu nije plod traženja ravnopravnosti od strane žena, ona kao i nitko drugi nije ništa tražila za sebe već je davala sve od sebe, a ravnopravnost, koju je postigla, bila je nužda, koju je sam razvoj i širina borbe tražila“.³⁸⁴

Žene su svoju ravnopravnost ostvarile najočitije u pravu glasa na prvim poslijeratnim izborima, o kojima je ranije bilo riječi. Međutim, ubrzo po osnivanju AFŽ-a pojavili su se i prvi problemi u njegovome radu, a koje su prema Partiji, mogle imati negativan utjecaj na ishod rata, a očitovale su se u centraliziranju pokreta AFŽ, stvaranju ženskoga aktiva u partiji,

³⁸⁰ Ibid: 87.

³⁸¹ Ibid.

³⁸² Ibid: 93.

³⁸³ Ibid.

³⁸⁴ Anka Berus, „Referat Anke Berus, dokument 183“, u *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi* (Zagreb: Glavni odbor saveza ženskih društava, 1955.), 284.-292.

razvijanju uskih ženskih terenskih organizacija bez jasnoga cilja, te su ponovno naglašene važnosti AFŽ-a kao važnoga činitelja u pobjedi protiv neprijateljskih sila.

Postoje razne definicije AFŽ-a, pri čemu je jedna od najbanalnijih da se radilo o borbenoj i političkoj organizaciji žena. Srpski povjesničar Čedomir Popov definirao je AFŽ kao:

Antifašistički front žena Jugoslavije bio je borbeni i revolucionarna masovna politička organizacija koja je predstavljala jedan od najčvršćih i najsigurnijih oslonaca Narodnog fronta i Komunističke partije. Isto tako AFŽ je već od prvih dana svoga rada predstavljao forum u kome su dolazile do izražaja sve težnje i želje jugoslavenskih žena, njihova revolucionarna energija i inicijativa, postajući na taj način garancija ostvarivanja svih onih vekovnih težnji žena za oslobođenjem, za političkom i društvenom ravnopravnošću.³⁸⁵

Uzevši u obzir da je Popovljeva definicija napisana 1961. godine te da je očito pisana ili pod partijskom direktivom ili je Popov bio svjestan da bi Partija intervenirala da je napisao išta drugačije, definicija zapravo u jednoj rečenici sažimlje temeljne zadatke AFŽ-a, dakle borba za oslobođenjem od okupatora te pomaganje muškarcima u borbi te istovremeno ostvarivanje ravnopravnosti s muškarcima. Zapravo su definicije često davane iz pera referentica na Konferencijama AFŽ-a, pa tako Jela Bićanić priča da AFŽ organizacija svih žena bez obzira na starost, s ciljem rješenja kako političkog, tako i ženskog pitanja u Jugoslaviji, a u samome programu se često i navodilo da ne postoje neka posebna pravila i ustaljene forme koje bi činile ovu organizaciju, već da se organizacija prilagođuje uvjetima i prilikama u kojima se država nalazi.³⁸⁶

Zadaci AFŽ-a grubo se mogu podijeliti na zadatke koji su se odnosili na pomoć vojsci, poput prikupljanja hrane, prikupljanja materijalnih sredstava, dobrovoljnih radova, ali i organizaciji odvijanja normalne svakodnevice. Druga je instanca pitanje emancipacije žena – kako političko, tako kulturno, ali i pitanje ravnopravnosti koje je trebalo izrasti na temeljima Narodnooslobodilačke borbe. Politička izgradnja žena bila je nužna da bi žene postale svjesne ciljeva borbe i da bi bile do kraja zainteresirane da se isti ostvare. Kulturna emancipacija odnosila se na obrazovanje žena, na način da su se organizirala brojna predavanja koja su za cilj trebala imati prilagođavanje žena za život u novostvorenome društvu – poput tečajeva

³⁸⁵ Citirano prema: Sklevicky, „Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe 1941-1945,“: 98.

³⁸⁶ Jela Bićanić, „Organizacioni referat Jele Bićanić, dokument 184“, u *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*, 292.-301.

šivanja, medicinskih tečajeva, tečajeva iz održavanja higijene, tečajeva iz povijesti. Također se velika pažnja polagala tomu da žene svladaju čitanje jer je, kao što je spomenuto u prethodnim poglavljima, nepismenost bila veliki problem kod žena.

Rezime djelovanja AFŽ-a najbolje je vidljiv u govoru Dušanke Kovačević koji je ona izrekla u Bosanskoj Petrovcu i koji je imao velikoga odjeka na sve prisutne žene, ali i šire, jer je govor više puta objavljivan u različitim izvorima. Dušanka Kovačević je naglasila da su žene postale ravnopravne muškarcima službeno donošenjem Ustava 1945. godine, ali da je u praksi ravnopravnost počela već s osnivanjem prvih narodnooslobodilačkih odbora.³⁸⁷ Naglasila je da je na Petrovačkoj konferenciji Komunistička partija Jugoslavije posebno pozdravila žene jer su one postajale gorljivi pristalice politike KP te se opredijelile za ideologiju radničkoga pokreta. Prema njoj je upravo „Partija“ odigrala ključnu ulogu za žene kada ih je pozvala da sudjeluju u obrani svoje zemlje, a što je bio korak do njihove ravnopravnosti. Žene su nakon rata počele sudjelovati na rukovodećim pozicijama, njihova prava su sve više učvršćivana i otvorena su neka nova pitanja vezana uz tretiranje žene u braku, obitelji i društvu. One su postale važne u kulturnome razvoju zemlje, a postaju i ekonomski neovisne, a i politički ravnopravne muškarcima.³⁸⁸

I upravo je na ovim temeljima izrečenima u govoru Dušanke Kovačević AFŽ dalje gradio svoju politiku. Budući da je nakon rata postalo nepotrebno boriti se u ratnoj areni, pojavila su se neka nova pitanja i izazovi, koji su pokazali da je AFŽ i njegove ideje bio sjajna platforma za daljnju izgradnju ravnopravnosti među spolovima. Stoga se AFŽ oplemenjivao u svome djelovanju te je vrhunac doživio za vrijeme organizacije Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, koja je bila direktni nasljednik AFŽ-a sa zadacima prilagođenima miru i turbulentnim promjenama koje su šezdesete godine 20. stoljeća nosile sa sobom. No, prije točnoga objašnjenja uloge Konferencije za društvenu aktivnost žena, zanimljivo je promotriti koji je bio stav običnih građanki Jugoslavije/Hrvatske prema AFŽ-u.

Mišljenja su kao i uvijek podijeljena. Postojali su oni koji su podržavali rad AFŽ-a, oni koji nisu podržavali rad AFŽ-a, a postoje i one koje su bile indiferentne prema njegovome radu. Izrazito je teško pronaći osobe koje se sjećaju rada AFŽ-a, međutim one koje ga sjećaju, sjećaju se većinom s velikom nostalgijom, što zato jer se radilo o njihovoj mladosti, što zato jer još i dan danas osjećaju veliku nostalgiju prema bivšemu režimu, što se opet može povezati s njihovom mladošću. Sjajan izvor za sjećanje žena na AFŽ jest *Ženski biografski*

³⁸⁷ „Ravnopravnost žena spada u velike tekovine naše revolucionarne borbe,“ *Žena – časopis za društvene probleme žene i porodice*, 1968., br.1., 54.-55.

³⁸⁸ Ibid.

leksikon. Sjećanje žena na životu u socijalizmu, koji iako jednoobrazan i isključivo heteronormativan, nudi sjećanja žena rođenih u dvadesetim godinama 20. stoljeća koje su se živo sjećale godina rata i djelovanja AFŽ-a. Jedna od kazivačica, koja je i sama bila visoko pozicionirana u AFŽ-u, rekla je da su:

[...] organizirani tečajevi po selima, recimo moja sestra je tu bila jako aktivna, to je tek onda počelo, da se žene bave malo kvalificiranijim spremanjem zimnice, vođenjem kućanstva, odgojem djece. Tako da je u tome taj AFŽ odigrao dosta značajnu ulogu. Danas je druga situacija, žene su obrazovanije, više idu u školu, televizija je tu jako puno učinila, a u ono vrijeme nije bilo televizije, svaka deseta kuća je imala radio, tako da je bila ogromna većina žena koje nisu završile ni osnovnu školu, možda su imale jedan ili dva razreda, a u nekim sredinama nisu imale ni jedan. Baš kad smo tamo razgovarale, bilo je žena koje uopće nisu išle u školu [...] tako da od tečaja za opismenjavanje koje su žene jako forsirale, pomagale su, organizirale su negdje, inicirale [...] S učiteljima je bila dosta velika suradnja, s konferencijama žena, pa je sve to vuklo jednom napretku. A neposredno poslije rata su bile te dobrovoljne radne akcije, tu je mnogo žena, i ja se sjećam kao omladinka, stanovala sam tamo u Trnju pa smo išli raditi Savski nasip i radile su se razne akcije dobrovoljnog rada, čistilo se selo, pravili se putovi itd.³⁸⁹

I dok se ova kazivačica sjeća AFŽ-a kao nečega pozitivnoga, druga je kazivačica ostala udaljena od AFŽ-a jer su njezini roditelji, ali i ona sama, bili aktivni za vrijeme ustaškoga pokreta. Prema njenim riječima, bilo je nezamislivo da se pridruži jednoj takvoj organizaciji, jer ju to nije zanimalo i „ja sam se bojala tih baba. Nemojte mi zamjeriti, to su bile skitače, drugačije žene. Pa to čujte, ne znam. Ja uopće mislim, žene koje se jako eksponiraju, osobito po tim uličnim, ulici, otvoreno i tako [...]”³⁹⁰

Izrazito nostalgično sjećanje na AFŽ, ali vrlo faktično dala je kazivačica koja je rekla da je on za nju bio pozitivna organizacija jer su žene prestale biti „zadnja rupa na svirali“.³⁹¹ Kazivačica se sjetila kako je njezin otac rekao majci da joj je on dao pravo glasa, a ne zakon. Međutim, naglasila je kako su žene postale puno otvorenije i sama organizacija je na njih imala pozitivni učinak.³⁹²

Svjesno ili nesvjesno, ova je kazivačica naglasila jedan od najvažnijih zadataka AFŽ-a, a to je bila upravo emancipacijska politika kada su žene u pitanju, koje je AFŽ želio izjednačiti s muškarcima. Kao nasljednik AFŽ-a nametnuo se Savez ženskih društava, čija je osnivačka skupština bila održana 27. i 28. veljače 1957. godine i na kojoj je izabran Glavni

³⁸⁹ Dijana Dijanić et al., *Ženski biografski leksikon. Sjećanje žena na život u socijalizmu*. (Zagreb: Centar za ženske studije, 2004.), 59.

³⁹⁰ Ibid, 99.

³⁹¹ Ibid, 140.

³⁹² Ibid.

odbor Saveza ženskih društava (nadalje SŽD) od 52 člana te Nadzorni odbor od 15 članova.³⁹³ U referatu Soke Krajačić istaknuto je da je „naš rad društvena aktivnost u izgradnji socijalističkog društva i pomoć radnoj ženi“.³⁹⁴ Već su od ožujka održavani razni sastanci delegacije, od čega je najvažniji onaj s Vladimirom Bakarićem o stručnome osposobljavanju žena, unaprjeđenju domaćinstva te o položaju žene na selu. Godina 1958. donosi veliku prekretnicu u radu ženskih društava, naime, po prvi puta se govori o pitanju „planiranja porodice“. Tako je 29. travnja 1958. godine održana rasprava o kontracepciji i legalizaciji pobačaja sa stručnjacima medicinske naobrazbe, a u svrhu donošenja stava o deficitarnosti službe, planiranju poroda i odgoju mladih.³⁹⁵ Malo pomalo otvarala se mogućnost izgradnje platforme na kojoj je pitanje emancipacijske politike za žene prerastalo pitanje žena i njihove uloge u ratu, te se postavljalo pitanje njenoga svakodnevnoga funkcioniranja u zajednici. Kada je riješeno pitanje jednakosti žene i muškarca pred zakonom, postavilo se pitanje kamo dalje, odnosno, koje daljnje promjene treba učiniti kada su žene kaoaktivni sudionici zajednice. Upravo tu je na scenu stupila Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, koja je preuzela „tekovine“ AFŽ-a, postavila neka nova pitanja koja su iziskivala odgovor i koja je bilo nužno riješiti u svrhu rješavanja ženskoga pitanja.

Kao što je ranije napisano, Konferencija za društvenu aktivnost žena (nadalje KDAŽJ ako se misli na federalno nadležnu Konferenciju ili KDAŽH ako se misli specifično na rad Konferencije za društvenu aktivnost žena u Hrvatskoj sa svim njenim posebnostima) najaktivnija je bila upravo u periodu šezdesetih godina, koji je ujedno bio i period seksualne revolucije u Jugoslaviji/Hrvatskoj. Stoga je posebno zanimljivo promatrati koji je bio odnos KDAŽJ/H prema pitanju političke i društvene aktivacije žena, ali i na koji način se pristupalo ženskome zdravlju. Budući da se radilo o partijskoj organizaciji, njezin je program bio delegiran odozgo, međutim dodirivao je svaku, pa čak i najprivatniju sferu ženskoga života, uključujući i pitanje formiranja obitelji te s tim usko vezane kontracepcije.

KDAŽJ/H može se definirati kao sastavni i organizacijski oblik rada Socijalističkoga saveza radnoga naroda Jugoslavije/Hrvatske za proučavanje i postavljanje onih društvenih problema koji su smatrani važnima za pitanje žena i obitelji, s osnovnim ciljem da se ta

³⁹³ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 9, 1. Glavni odbor, sekretarijat i predsjedništvo – sastanci (1946.-1990.), 1.4. – ostali sastanci (1956.-1990.), KDAŽH, VI. 1964., 2/17., 1.

³⁹⁴ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 9, 1. Glavni odbor, sekretarijat i predsjedništvo – sastanci (1946.-1990.), 1.4. – ostali sastanci (1956.-1990.), KDAŽH, VI. 1964., 2/17., 1.

³⁹⁵ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 9, 1. Glavni odbor, sekretarijat i predsjedništvo – sastanci (1946.-1990.), 1.4. – ostali sastanci (1956.-1990.), KDAŽH, VI. 1964., 2/17., 2.

pitanja i s njima povezana problematika integrira u aktivnosti Socijalističkoga saveza.³⁹⁶ Konferencija je donijela i svoja pravila, koja su predstavljala osnovnu polazišnu točku u borbi za ženska pitanja, pri čemu su polazili od nekoliko osnovnih točaka, koje su nastale na učenju tzv. znanstvenoga socijalizma. Kao što je ranije spomenuto, borba za emancipaciju žene u socijalizmu je uvjetovana društvenom emancipacijom radničke klase te je od nje neodvojiva, a u skladu s time čini segment cjelokupnoga razvoja društva i politike Saveza komunista Jugoslavije, odnosno Saveza komunista Hrvatske.³⁹⁷ Također, za KDAŽJ/H žensko je pitanje neodvojivo od pitanja rada te se stoga smatra i sastavnim dijelom ideje socijalističkog samoupravljanja, pri čemu poseban kompleks samoupravnoga društva čini pitanje biološke reprodukcije društva, materinstvo te zaštita, odgoj i obrazovanje djece.³⁹⁸ Materinstvo, a s njime i povezane obveze o zaštiti, odgoju i obrazovanju djece ostvaruju se unutar obitelji. Obitelj je društvo u malome, jer se u njemu prelamaju i ekonomske, i pravne, i moralne, ali i idejne funkcije društva. Prema Članu 1. Pravila KDAŽH „Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske se organizira s ciljem široke političke i društvene aktivizacije žena i njihovog neposrednog uključivanja u realizaciju programske orijentacije SSRN Hrvatske, a posebno na zadacima koji se odnose na unapređivanje društvenog položaja žene i porodice u samoupravnom društvu“.³⁹⁹

U usporedbi s gore spomenutim ciljevima AFŽ-a, zapravo se ništa nije promijenilo po pitanju ženske uloge u društvu općenito. Žensko se pitanje i nadalje promatra u okviru borbe radničke klase za svoja prava, s tim da je gore citiranoj točki dotaknuto pitanje društvenoga položaja žene i obitelji te njihov položaj u samoupravljanju. Nadalje, jedan od temeljnih zadataka KDAŽH bilo je praćenje i uočavanje elemenata nužnih za procjenu društvenoga položaja žene i suvremene obitelji, kako bi se prilikom donošenja najvažnijih odluka uvažili oni faktori koji su potrebni kako bi se ostvarila ravnopravnost žene, njezina afirmacija kao radnika i kao političara te kako bi se uvažili svi faktori potrebni za ostvarenje svih potreba suvremene obitelji.⁴⁰⁰ Kako bi se gornje ideje mogle ostvariti, potrebno je bilo sljedeće:

³⁹⁶ HDA, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske – 1202 (nadalje: CK SKH - 1220), D-4100, Aktuelne političke informacije. Iz KDAŽ Crne Gore, broj 10, 16. II. 1970., Savezna konferencija SSRDNJ – grupa za političko informisanje. Sastanak sa predsjednicama opštinskih konferencija, 19.

³⁹⁷ HDA, CK SKH – 1220, D-6016, Pravila – Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, 1.

³⁹⁸ HDA, CK SKH – 1220, D-6016, Pravila – Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, 1.

³⁹⁹ HDA, CK SKH – 1220, D-6016, Pravila – Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, 2.

⁴⁰⁰ HDA, CK SKH – 1220, D-6016, Pravila – Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, 2.-3.

1. mobilizirati društvene faktore za stvaranje uvjeta koji bi omogućili stalni rast broja žena u sferi društvene proizvodnje i zapošljavanja te kako bi žene u većoj mjeri mogle sudjelovati u samoupravljanju
2. usmjeriti društvo na organizirani odnos prema pitanju materinstva, odnosno prema pitanju materinstva kod zaposlene žene
3. organizirano usmjeravati politike društva prema obitelji
4. osvijestiti socijalističko društvo za odgojna, obrazovna i egzistencijalna pitanja djece i mladih
5. osvijestiti društvo za pitanja individualnih poljoprivrednih proizvođača, a posebno za žene na selu
6. aktivno osposobiti i pripremiti žene za obranu zemlje
7. općenita pitanja važna za društveni položaj žene i obitelji, kao i ostvarivanje programske orijentacije SSRN Hrvatske.⁴⁰¹

Prema KDAŽH gore navedene ideje mogu se ostvariti instrumentima tzv. „akcionoga programiranja“ koje čine praćenje, proučavanje, inicijativa, predlaganje i mobilizacija:

1. na idejnome rješenju elemenata valorizacije društvenoga položaja žene i obitelji
2. na društvenome planiranju i normativnome reguliranju
3. na osnivanju službi i organa koji bi bili vezani za pitanja društvenoga položaja žena i obitelji
4. na koordinaciji svih tijela koja su zadužena za unapređenje društvenoga položaja žene i obitelji
5. na provođenju znanstvenoistraživačkog rada koji bi pridonio rješenju nekih pitanja iz oblasti društvenoga položaja žena i obitelji
6. na korištenju sredstava javnoga informiranja kako bi javnost bila upoznata s djelovanjem Konferencije
7. na evidentiranju faktora koji su značajni kako bi se ostvarila programska orijentacija Konferencije.⁴⁰²

Zaduženi za provođenje u djelo gornjih planova bili bi aktivni KDAŽH koji bi u organizacijama udruženoga rada zajedno djelovali sa Sindikatima, zatim aktivni u mjesnim organizacijama, općinske konferencije, međuopćinske konferencije te Republički KDAŽH. Rad same KDAŽH morao je biti javan, a prema članku 14. Programa o radu KDAŽH je

⁴⁰¹ HDA, CK SKH – 1220, D-6016, Pravila – Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, 3.-4.

⁴⁰² HDA, CK SKH – 1220, D-6016, Pravila – Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, 4.

dužna obavještavati javnost o svojim aktivnostima, rezultatima, i istraživanjima putem sredstava masovnog komuniciranja, poput novina ili televizije, od kojih svakako treba spomenuti službeno glasilo *Informativni bilten*.⁴⁰³ Sama KDAŽH se konstituira od članova koje biraju općinske i „rajonske“, odnosno kotarske konferencije, ali i članova koje biraju organi društveno-političkih organizacija, društvenih organizacija i institucija na nivou Jugoslavije.⁴⁰⁴ Broj, sastav i struktura Republičke KDAŽH određuje se posebnom Odlukom o organizaciji i strukturi Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena Hrvatske, a mandat traje četiri godine, dok se članovi mogu birati dva puta uzastopce.⁴⁰⁵ Financijska sredstva za rad Republičke KDAŽH i međupćinskih konferencija osigurava Izvršno vijeće Sabora SRH preko Republičkih konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda - SSRN. Vrijednost djelovanja KDAŽH očituje se i u tome da je pitanje žena našlo svoje mjesto u Statutu SSRN Hrvatske, od kojih jedan članak Statuta kaže: „[...] ostvarivanje radne i političke afirmacije žena na svim područjima društvenog života i rada, realno valoriziranje društvenog položaja žene i porodice u samoupravnom društvu“.⁴⁰⁶

KDAŽH je od početka svojeg osnivanja 1961. godine održavala brojne međunarodne veze s drugim ženskim organizacijama po Europi. Dobra se praksa nastavljala na onu koju je prvo AFŽ, a zatim i Savez ženskih društava imao s kolegicama, od kojih je možda najzanimljivija ona s kolegicama iz Njemačke. Naime, članice KDAŽH su oduševljene njemačkim sustavom u kojem postoje vrtići i mogućnost cjelodnevnog čuvanja djece što ženama značajno olakšava pristup radu. Neke žene su čak i u mogućnosti voditi djecu na posao, a i industrija je ta koja je doprinijela unaprjeđenju domaćinstva. Ipak, delegacija koja je bila u posjeti tvrdi da je u Njemačkoj muškarac ipak i dalje nadređen ženi i da je upravo to segment na kojem bi njihove kolegice najviše trebale poraditi.⁴⁰⁷ Praksa međunarodne suradnje i međusobnih posjeta nastavila se i u kasnijem periodu, s posebnim naglaskom na period do 1971. godine kada je primjerice u Zagrebu boravila „gospođa Ispahani iz Pakistana“, potom predstavništvo Sveindijske organizacije žena, a zatim i Nacionalna unija žena Tunisa predvođena Essijom Deruche i Wassilom Lakdar.⁴⁰⁸ Nacionalna unija žena Tunisa došla je upoznati ljepote Hrvatske i vidjeti na koji način funkcionira rad u

⁴⁰³ HDA, CK SKH – 1220, D-6016, Pravila – Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, 6.

⁴⁰⁴ U dokumentima dostupnima u arhivu nije točno navedeno o kojim se organizacijama poimence radilo.

⁴⁰⁵ HDA, CK SKH – 1220, D-6016, Pravila – Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, 7.

⁴⁰⁶ HDA, CK SKH – 1220, D-6016, Izvodi iz Statuta SSRN Hrvatske, 2.

⁴⁰⁷ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 71, Međunarodne veze (1945.-1959.), Glavni odbor SŽD Hrvatske – Sekretarijat, inv. broj 1974., 26. V. 1955.

⁴⁰⁸ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 72, Međunarodne veze (1960.-1971.).

tvornicama.⁴⁰⁹ U vrijeme kada se održavaju posjeti Jugoslaviji i Hrvatskoj, predstavnice KDAŽH nastavljaju putovati u inozemstvo i širiti lanac suradnje. Jedan od primjera je i putovanje istaknute članice KDAŽH Jelene Hamović na zasjedanje Savjeta Međunarodne demokratske federacije žena u Varšavi.⁴¹⁰

Slika 3. Druženje Jovanke Broz i članica KDAŽ sa suprugom Todora Živkova, Marom Maleevom, prilikom njihovoga posjeta Beogradu 1967. godine⁴¹¹

U službenoj tiskovini, *Informativnome biltenu*, vidljivo je da je npr. 1960. godine od 21.-24. travnja u Kopenhagenu održan Međunarodni susret žena.⁴¹² Na susretu se raspravljalo o ulozi i zadacima žene u oslobođenju svijeta od rata, zatim o sudjelovanju žene u ekonomskome životu, u javnome životu, o socijalnim ostvarenjima žene, prosvjeđivanju i kulturnome razvitku žene, zadacima ženskih organizacija. Također, na susretu su usuglašeni i zahtjevi koji su se odnosili prema Deklaraciji Organizacije Ujedinjenih naroda, a u kojima se tražila jednakost za muškarce i žene, pravo za udane žene da budu jednake u građanskim pravima, da brak bude garantiran civilnim zakonom, da žena ima pravo na slobodan izbor

⁴⁰⁹ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 72, Međunarodne veze (1960.-1971.).

⁴¹⁰ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 72, Međunarodne veze (1960.-1971.).

⁴¹¹ Slika preuzeta sa internetske stranice Muzeja istorije Jugoslavije: <http://www.foto.mij.rs/site/gallery/8943/photo/139> (pogledano 27.4.2017.).

⁴¹² Detaljnije o sastanku u Kopenhagenu vidjeti: Celia Donert, „Women's Right in Cold War Europe: Disentangling Feminist Histories,“ *Past&Present* Vol. 8. (2013.): 180.-202.

supružnika, a pritom da nitko od supružnika nije mlađi od šesnaest godina, da supružnici imaju jednaka prava u traženju prestanka braka, da djeca izvan braka imaju ista prava kao i ona u braku, da sinovi i kćeri nasljeđuju jednake dijelove, da se imovina nakon prestanka braka dijeli na iste dijelove, a zakon i sudovi da štite prava majke i djeteta.⁴¹³ Već 1962. godine u Beogradu je organiziran međunarodni seminar na kojemu su sudjelovale predstavnice brojnih zemalja poput Indije, Maroka, SSSR-a, Poljske, Bugarske, ČSSR, Rumunjske, Zapadne Njemačke, Austrije, Italije, Belgije i Švedske. Svrha seminara bila je rasprava o postojećim problemima ženske mladeži te njihova društvenog i političkog položaja.⁴¹⁴ Položaj djevojaka i žena bio je dodatno opterećen onime što se u suvremenim metodološkim okvirima naziva intersekcionalnošću. Intersekcionalnost je kao metodološki okvir tipičan za sociologiju i socijalno orijentirane znanosti, međutim s obzirom na tematski okvir ove disertacije se savršeno uklapa i u historiografsku znanost. Pod pojmom intersekcionalnosti podrazumijeva se svojstvo čovjekova identiteta, koji se sastoji od međusobno povezanih različitih razina, dimenzija i aspekata. Intersekcionalnost kao pojam skovala je sociologinja Kimberlé Crenshaw, čija je teorija bila usmjena na analizu diskriminacije koja je počivala na različitim identitetskim kategorijama (rasi, klasi, spolnoj orijentaciji ili rodu). Prema Crenshaw sve te kategorije utječu jedna na drugu. Iako je Crenshaw, koja je i sama osjetila što znači biti diskriminiran na više razina (žena i pritom još crne boje kože), intersekcionalnost osmislila kao pristup analizi rodne diskriminacije, intersekcionalnost se kao teorija danas primjenjuje u različitim kontekstima.⁴¹⁵ A baš je intersekcionalnost sjajno primjenjiva kada se istražuje ženski položaj u Jugoslaviji, odnosno Hrvatskoj, jer su žene bile u podređenome položaju muškarcu i već sam njihov spol ih je činio 'manje vrijednim' članicama društva. Upravo je jedna o temeljnih zadaća KDAŽH bila borba protiv ženske podređenosti, a pomoću i preko međunarodne suradnje, ideja jednakosti žena za KDAŽH mogla se proširiti i na druge, inozemne, ženske organizacije, koje su dijelile ista ili slična mišljenja.

⁴¹³ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 72, Međunarodne veze (1960.-1971.), Glavni odbor SŽD Hrvatske, XII. 1960., *Informativni bilten o radu inostranih ženskih organizacija i međunarodnim vezama SŽDJ*, 1.-5.

⁴¹⁴ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 72, Međunarodne veze (1960.-1971.), Predsjedništvo, 16. X. 1962., 104/1962.

⁴¹⁵ O intersekcionalnosti je dosad napisano uistinu mnogo literature, poglavito znanstvenih članaka. Izvajam samo najrecentnije knjige, koje ujedno imaju značajan utjecaj na daljnji razvoj značenja toga pojma. Vidjeti: Patricia Hill Collins, Margaret L. Andersen, *Race, class, & gender: an anthology* (Boston, Massachusetts: Cengage Learning, 2015.), Patricia Hill Collins, *Black feminist thought: knowledge, consciousness, and the politics of empowerment* (New York: Routledge, 2009.), Patricia Hill Collins, Sirma Bilge, *Intersectionality* (Cambridge, UK: Polity Press, 2016.), Ange-Marie Hancock, *Intersectionality: an intellectual history* (New York: Oxford University Press, 2016.).

Nakon što su se žene afirmirale politički i društveno uvidjelo se da se uloga žene u potpunosti udaljila od one koju je kao borkinja imala u Drugome svjetskome ratu. Stoga je došlo do ponovnog naglašavanja borbenoga karaktera žene, ne zato što je to bilo potrebno, već zato što se isto i željelo jer je ipak imalo za svrhu očuvanje socijalističkoga poretka i tekovina revolucije koja je ženama omogućila sadašnji položaj. Iako je Drugi svjetski rat završio, još se uvijek povremeno pažnja poklanjala i pitanju obrane zemlje, jer se smatralo da žene u jednakoj mjeri kao i muškarci moraju doprinosti obrani svoje države. Organizirana su brojna predavanja i brojne radionice, a pisani i brojni materijali koji su služili tomu da se žene lakše organiziraju u slučaju vojne potrebe. U materijalima je naglašavano da bi bilo izrazito štetno da se zadaci u vezi s narodnom obranom dijele na muške i ženske te da bi u opasnost dovele ono za što su se u Drugome svjetskom ratu borili kako muškarci, tako i žene.⁴¹⁶ Zanimljiva je statistika koja se donosi u brojnim materijalima, a ta je da žene čine polovinu stanovništva Jugoslavije, a statistički gledano više od pet milijuna njih je u dobi između 17 i 50 godina, koje im i fizički i psihički omogućuju da sudjeluju u obrani zemlji. Prema KDAŽH obrana zemlje je dužnost žena Jugoslavije, a ta dužnost prvenstveno proizlazi iz posebnog, legislativnog dijela, a to je Ustav SFRJ i Zakon o narodnoj obrani, a zatim i zasebno partijskog dijela koji se očitavao u:

1. svijesti o nužnosti sudjelovanja i doprinosa obrani tekovina socijalističkoga društva
2. svijesti o potrebi vlastitoga sudjelovanja u obrani zemlje
3. potrebe da se žena pripremi za obranu svoje vlastite djece koja će biti graditelji i branitelji budućnosti Jugoslavije
4. internacionalne svijesti žena o potrebi davanja vlastitoga doprinosa u borbi za pobjedu socijalizma, a samim time i stvaranje boljih uvjeta života za žene koje žive u neimaštini, neznanju te političkoj i ekonomskoj obespravljenosti.⁴¹⁷

O pitanju važnosti sudjelovanja žena u obrani zemlje najbolje govore ideološki pamfleti i materijali koje je sastavljao SKH i SKJ sa svrhom i ciljem da u svijest svojih građanki ulijevaju potrebu i želju za borbom za svoju zemlju. Tako se posebno naglašavo društveno-politički odgoj, kao i odgoj i obrazovanje djevojaka u suhu jugoslavenskoga socijalizma. Pozivalo se na veliko uključivanje žena u razne sportske aktivnosti i na razne

⁴¹⁶ HDA, CK SKH – 1220, D-4506, Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, Učešće žena u obrani zemlje njihovo je pravo i dužnost, 2.

⁴¹⁷ HDA, CK SKH – 1220, D-4506, Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, Učešće žena u obrani zemlje njihovo je pravo i dužnost, 3.

tečajevе preko kojih bi se žene intenzivnije mogle pripremiti za potencijalne ratne okolnosti.⁴¹⁸ Zakonom o narodnoj obrani predviđeno je:

[...] jednako osposobljavanje za narodnu obranu sve omladine koja pohađa srednje, više i visoke škole, što do sada nije bio slučaj, neophodno je poduzeti mjere da se ta zakonska obaveza što uspješnije realizira. Isto tako potrebno je predvidjeti mjere na osposobljavanju žena – vojnih obveznika koje su ranije završile školovanje, kao i ženske omladine koja ne nastavlja školovanje u školama II stupnja i nema mogućnosti da bude osposobljena obaveznim programom u školi [...]

Potrebno je stvoriti takve uvjete da se osigura puno sudjelovanje žena u radu jedinica teritorijalne obrane, civilne zaštite i na tečajevima prve pomoći, prije svega u mjesnim zajednicama i radnim organizacijama.⁴¹⁹

Kao što je vidljivo iz gore citiranoga Zaključka sa sjednice Predsjedništva KDAŽJ kojeg je sastavila KDAŽJ za SKJ, bilo je nužno da se žene aktivno uključe u mirnodopske aktivnosti vezane uz obranu zemlje i tekovine revolucije, jer se nakon Drugoga svjetskoga rata sve više govori o emancipaciji žena u političkome, društvenome i kulturnome kontekstu, a obrana zemlje ostala je zanemarena. Stoga je i Zakonom o narodnoj obrani⁴²⁰ bila regulirana njihova vojna obveza, odnosno javila se potreba da se i mlade djevojke barem djelomično pripreme za moguće ratno stanje, kako bi uvijek bile spremne sudjelovati u akcijama.

U sedamdesetim godinama KDAŽH nastavlja sa svojim redovitim programom emancipacijske politike spram žena. Izdaju se nove rezolucije i glavna je zadaća KDAŽH da nadgleda da se ciljevi iz rezolucija izdanih na federalnom nivou sprovede u djelo na republičkom i lokalnom nivou. Aktivnosti predviđene Rezolucijom realiziraju se na način da se pazi da žene sudjeluju u predstavničkim tijelima i rukovodstvima društveno – političkih organizacija, prije svega Saveza komunista ili SSRN, zatim da imaju jednako pravo na školovanje i stručno usavršavanje kao i muškarci, zatim posebna se pažnja prilaže biološkoj reprodukciji nacije i položaju djece i mladih, a pazilo se i na to da javnost bude dobro obaviještena o svemu.⁴²¹

Službeni list KDAŽH bio je *Žena – časopis za društvena pitanja žene i porodice*, koji je i donosio je najviše programskih tekstova, najčešće iz pera visokopozicioniranih članica ili

⁴¹⁸ HDA, CK SKH – 1220, D-4506, Sudjelovanje žena u pripremama za svenarodnu obranu. Zaključci sa sjednice Predsjedništva KDAŽJ, održane 18.II.1970., 2.

⁴¹⁹ HDA, CK SKH – 1220, D-4506, Sudjelovanje žena u pripremama za svenarodnu obranu. Zaključci sa sjednice Predsjedništva KDAŽJ, održane 18.II.1970., 2.

⁴²⁰ Zakon o narodnoj obrani, *Službeni list SFRJ*, 21. 7. 1965.

⁴²¹ HDA, CK SKH – 1220, D-4506, Proširena sjednica Predsjedništva KDAŽ 3.II.1970. u 9 SATI, Konkretizacija aktivnosti u procesu realizacije 9 tačaka rezolucije, 5.-12.

Partije ili KDAŽH/J. Teme kojima se bavio časopis bile su raznolike: od uloge žene u samoupravnim odnosima (društvenima i ekonomskima) do ekonomskog vrednovanja ženskoga rada; uloga i položaj žena i obitelji na selu; položaj i problemi obitelji u procesu stvaranja samoupravnoga društva; žene odbornici; izgradnja novoga sustava obrazovanja i prilike koje se njime pružaju mladim djevojkama; obaveze društva u pokrivanju troškova biološke reprodukcije; rizici zaštite materinstva i utjecaj na radne organizacije; zaposlenost i zapošljavanje žena na nivou SR Hrvatske i Jugoslavije; mjesto i uloga sredstava javnoga informiranja u procesu emancipacije žene; mišljenja mladih o ženama u gradu i na selu te pitanje dječje zaštite.⁴²²

Godine 1972. napravljena je revalorizacija i reorganizacija KDAŽH u kojoj je ponovno naglašeno da je KDAŽH konstituirana 1961. godine i da je bila tribina Socijalističkoga Saveza, čiji je zadatak bio proučavati položaj žene u društvu i u obitelji. Također, spomenuto je da je bilo nužno reorganizirati Savez ženskih društava jer se reorganizacijom proširio prostor djelovanja organizacije.⁴²³ KDAŽH je imala Pravilnik o radu sukladno kojem se odabiralo Predsjedništvo konferencije, prvotno delegatskim putem, a kasnije je Konferencija SSRNH imenovala Predsjedništvo sukladno Statutu SSRNH iz 1966. godine. Držalo se da je tim pravom SSRNH o odlučivanju tko će biti u Predsjedništvu KDAŽH ona na bolji način integrirana u djelovanje SSRN nego ranije.⁴²⁴ Također, u svim su općinama konstituirane općinske konferencije, a negdje su konstituirane i kao sekcije Socijalističkog saveza.⁴²⁵

U revalorizaciji je naglašeno da se KDAŽH razlikuje od AFŽ-a i SŽD-a po tomu što su one imale karakter društveno-političkih organizacija, dok je KDAŽH zamišljena kao tribina kojom se željela postići nova kvaliteta života žena Hrvatske. Period od 1967. godine pa do 1972. godine prema Izvještaju nazvan je periodom intenzivnog i turbulentnog doprinosa afirmaciji ženskoga pitanja.⁴²⁶ Također, radilo se o periodu u kojem su žene intenzivnije počele sudjelovati u političkome životu zemlje, pa su i delegacije odlazile Josipu Brozu Titu na razgovore o ženskim pitanjima, što je za ono vrijeme bilo smatrano velikim uspjehom.

⁴²² Detaljnije pogledati u: HDA, CK SKH – 1220, D-4506, Proširena sjednica Predsjedništva KDAŽ 3.II.1970. u 9 SATI, Konkretizacija aktivnosti u procesu realizacije 9 tačaka rezolucije, 12.

⁴²³ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 18, Predsjedništvo, Izvještaj o radu Konferencije za društvenu aktivnost žena Hrvatske od 30. lipnja 1967. do 15. ožujka 1972., 1.

⁴²⁴ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 18, Predsjedništvo, Izvještaj o radu Konferencije za društvenu aktivnost žena Hrvatske od 30. lipnja 1967. do 15. ožujka 1972., 1.

⁴²⁵ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 18, Predsjedništvo, Izvještaj o radu Konferencije za društvenu aktivnost žena Hrvatske od 30. lipnja 1967. do 15. ožujka 1972., 1.

⁴²⁶ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 18, Predsjedništvo, Izvještaj o radu Konferencije za društvenu aktivnost žena Hrvatske od 30. lipnja 1967. do 15. ožujka 1972., 3.

Također, intenzivno se promovirala i praktična suradnja sa znanstvenim institucijama koje su provodile brojna istraživanja o položaju žena u obitelji, ali i u radnim kolektivima, kako bi se u većoj mjeri vidjelo na koji se način može zaštititi trudna žena i koja su njezina prava nakon što se vrati s rodiljnoga dopusta. Također, rađeni su projekti na teme „Dvije varijante ženinog rada“ i „Što žene duguju klasicima marksizma“.⁴²⁷ Prvi projekt proveden je jer su uočene razlike između zemalja na Zapadu i na Istoku, a vezano uz zapošljavanje žena i značenje uloge obitelji, dok je drugi projekt trebao sistematizirati teoriju marksizma i odnos prema ženama u istoj. Također, u pripremi je bio treći projekt o ženama u književnosti, a održane su i brojne konferencije poput one o materinstvu i zaposlenoj ženi te o ženama u turizmu.⁴²⁸

Nakon revalorizacije djelovanja KDAŽH do 1972. godine donesen je novi „Akcioni program“ za 1972./1973. godinu, u kojem se ponovno naglašavalo kako će se KDAŽH suprotstaviti djelovanju bilo kakvih klasnih neprijatelja (kao jasna aluzija na Hrvatsko proljeće), a istovremeno će posebnu pažnju polagati sprečavanju pokušaja „devalvacije marksističke misli o klasnoj suštini društvenih odnosa“, a time i podrivanju položaja žene u socijalističkome društvu i njezinome odnosu naspram muškarcu.⁴²⁹ Također, naglašava se da se program vodi u okvirima Društvenoga plana razvoja SR Hrvatske za razdoblje od 1971. do 1975. godine s posebnom pozornošću i usmjerenošću na ostvarivanje ustavnih amandmana XX i XXIV na Ustav SRH,⁴³⁰ kao i na provođenje mjera populacijske politike društva prema obitelji. KDAŽH se planira posebno povezati i angažirati u zajedničkom djelovanju sa Savezom sindikata, Savezom omladine, Socijalističkim savezom, te Zavodom za zapošljavanje oko pitanja koja se odnose na društveni položaj žene i obitelji, na organiziranju rasprava o prijedlogu Zakona o društvenoj brizi za djecu, na pripremama i raspravama za donošenje obiteljskoga kodeksa te na zakonskom reguliranju važnih elemenata za društveni položaj žene i obitelji.⁴³¹ Također, pripremit će se materijali na temu „Žena kao faktor razvoja političkog sistema“ koji će razmotriti Savezna Konferencija SSRN Jugoslavije. Posebna će se pažnja i dalje pridavati pitanju zapošljavanja žena, prije svega utjecaju tehnologije na zaposlenost žena, zatim odlazak žena na rad u inozemstvo, problem beneficiranoga radnog

⁴²⁷ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 18, Predsjedništvo, Izvještaj o radu Konferencije za društvenu aktivnost žena Hrvatske od 30. lipnja 1967. do 15. ožujka 1972., 11.

⁴²⁸ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 18, Predsjedništvo, Izvještaj o radu Konferencije za društvenu aktivnost žena Hrvatske od 30. lipnja 1967. do 15. ožujka 1972., 11.

⁴²⁹ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 18, Akcioni program, 1.

⁴³⁰ Radi se o točkama koje se odnose na ravnopravnost svih ljudi, među ostalim neovisno o spolu, a isto tako i o uključivanju svih ljudi u svijet rada na ravnopravan način. Detaljnije u: Milutin Srđić (Ur.), *Ustavni amandmani XX do XLII. Ustavni zakon za sprovođenje ustavnih amandmana XX do XLI sa ekspozicijama Milentija Popovića i Marijana Brečelja i registrom pojmova*. (Beograd: Saveremena administracija, 1971.), 59.-60. i 72.-74.

⁴³¹ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 18, Akcioni program, 2.

staža za žene na radnim mjestima u kojima se obavljaju teži fizički poslovi te pitanje mogućnosti napredovanja žena u radnome kolektivu.⁴³² Organizirat će se savjetovanje na temu „Planiranje porodice i populaciona politika“. Također, planira se daljnji rad na službenome glasilu, časopisu *Žena*, koji će sadržavati brojne članke vezane uz žensko pitanje, a koji predstavlja primarnu idejno-političku platformu kreiranja i integracije stavova koji se predstavljaju javnosti.⁴³³

Zanimljiva je i činjenica da je nakon 1972. godine KDAŽH odlučila uvesti i neke nove komisije u svoj rad, tako da se osnivaju:

1. Komisija za društveno-ekonomske odnose i razvoj samoupravljanja
2. Komisija za samoupravni razvoj političkog sistema
3. Komisija za socijalnu politiku u razvoju samoupravnog društva
4. Komisija za idejna pitanja društvenog položaja žene
5. Komisija za poljoprivredu i razvoj socijalističkih odnosa na selu
6. Komisija za općenarodnu obranu
7. Komisija za organizaciona pitanja
8. Komisija za znanstveno-istraživački rad
9. Odbor za organizaciju poslova.⁴³⁴

Navedene komisije su svaka na svojem planu trebale intervenirati u poboljšanje ženske uloge u Hrvatskoj i Jugoslaviji. KDAŽH ipak je iznimno puno pažnje polagala pitanju političkoga uključivanja žena, zatim njihovoj društvenoj ulozi, a posebno se zalagala i za poboljšanje položaja žena u radnim okruženjima u periodu njihove trudnoće te nakon povratka s rodiljnoga dopusta. Isto tako, a ništa manje bitno, velika je pažnja posvećivana posebno pitanju planiranja obitelji te pitanju kontracepcije, o čemu će posebno biti riječi u nastavku ovoga poglavlja. Ova 4 segmenta posebno su bila naglašena upravo u periodu seksualne revolucije, kada se naglašavala potreba ženskoga izlaska iz privatne u javnu sferu i kada se posebno zalagalo za planiranje obitelji i za žensku emancipaciju kroz kontrolu začeca. A upravo u šezdesetim godinama i studentskim gibanjima iz 1968. godine nalaze se korijeni pojave feminističkoga pokreta u SR Hrvatskoj.

⁴³² HDA, KDAŽH – 1234, kutija 18, Akcioni program, 3.

⁴³³ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 18, Poslovník, 12.

⁴³⁴ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 18, Poslovník, 7.-12.

3.4. EVOLUCIJA ILI REVOLUCIJA POLOŽAJA?

Službeni diskurs o jednakosti u Jugoslaviji imao je androginu prenaplašenost koja je zamrznila položaj žena.⁴³⁵ Službena je ideologija podcrtavala važnost rodne jednakosti, neovisno o činjenici da se to provodilo samo površinski, pri čemu je esencijalni cilj bio izvesti ženu iz kuće u radni svijet, dopustiti isto obrazovanje, mobilizirati žene u politiku i omogućiti adekvatne radne uvjete koje bi trebali zadovoljiti posebne potrebe žena.⁴³⁶ Kako je u *Knjizi za svaku ženu* iz 1965. godine objašnjeno:

Socijalističko je društvo uredilo položaj žena i dalo im mjesto ravnopravnog člana s muškarcima na svim područjima državnoga, privrednog i društvenopolitičkog života: to određuje naš ustav. Ima kod nas ljudi koji na ravnopravnost žena gledaju s nepovjerenjem. Oni vele: muškarac je jedno, a žena drugo biće, priroda se ne može pokoriti nikakvim propisima. Mi odgovaramo: istina je da je žena drukčije građena, ali to ne znači da se ženu zapostavlja i ponizuje kao manjevrijedno stvorenje, ne samo u zvanjima u kojima su radile (kao učiteljice, u trgovini, na pošti itd.), nego i na dužnostima gdje ih nikad prije nije bilo (u armiji, pravosuđu, saobraćaju i sl.).⁴³⁷

Također, i na kongresima Saveza komunista Jugoslavije velika se pažnja posvećivala pitanju ravnopravnosti žena, tako je npr. na Devetom kongresu zaključeno da je nužno da se veća pažnja posveti „obezbeđenju ravnopravnosti žena“.⁴³⁸ Korijene jednakosti, uz utjecaj ideologije SSSR-a u ranome poraću, Jugoslavija preuzima i od Organizacije Ujedinjenih Naroda (OUN). OUN je također zaključio da je diskriminacija koja je zasnovana na spolu povreda ljudskoga dostojanstva. Najznačajniji problemi na koje je OUN stavljao naglasak bili su:

1. zakoni, običaji i prakse koji su ciljano diskriminirali žene
2. praksa, običaji i predrasude koji su se temeljili na inferiornosti žene
3. automatsko mijenjanje državljanstva prilikom sklapanja braka
4. sklapanje braka među maloljetnicima
5. diskriminacija na temelju primjene odredbi kaznenih zakona
6. iskorištavanje žena prostitucijom i trgovinom
7. diskriminacija na polju obrazovanja

⁴³⁵ Daša Duhaček, „Gender Perspective on Political Identities in Yugoslavia“, u Rada Iveković, Julie Mostov, *From Gender to Nation* (Ravenna: Zubaan, 2002.), 116.

⁴³⁶ Kaser, *Patriarchy after Patriarchy. Gender Relations in Turkey and in the Balkans, 1500-2000*, 146.

⁴³⁷ *Knjiga za svaku ženu* (Zagreb: Znanje, 1965.), 252.

⁴³⁸ *Deveti kongres SKJ* (Beograd: Komunist, 1969.), 87.

8. diskriminacija u radu i socijalnoj zaštiti.⁴³⁹

Tako je OUN 20.12.1952. godine donijela Konvenciju o političkim pravima žene [*Convention on the Political Rights of Women*], kojom se zahtjevalo da se ženi treba priznati aktivno i pasivno pravo glasa, na svim izborima i jednako kao muškarcima, te joj se trebalo omogućiti da radi na svim javnim funkcijama.⁴⁴⁰ Isto tako, na XI. zasjedanju Generalne skupštine OUN-a 1957. godine prihvaćena je Konvencija o državljanstvu žena [*Convention on the Nationality of Married Women*], prema kojoj žena promjenom bračnoga statusa, odnosno ženidbom, nije primorana promijeniti i svoje državljanstvo. Jugoslavija je, želeći se prikazati ravnopravnom članicom novoga poretka i društvenoga sustava vrijednosti, veoma brzo i bez prevelike pompe prihvatila većinu konvencija koje su se odnosile na prava i položaj žena, a koje joj je predložila OUN:

1. Konvencija o jednakosti nagrađivanja muške i ženske radne snage za rad jednake vrijednosti (Konvencija 100 iz 1951. godine)⁴⁴¹ [*Equal Remuneration Convention*]
2. Konvencija o političkim pravima žene iz 1952. godine⁴⁴² [*Convention on the Political Rights of Women*]
3. Konvencija o državljanstvu udate žene iz 1957. godine⁴⁴³ [*Convention on the Nationality of Married Women*]
4. Konvencija o zabrani diskriminacije u oblasti zapošljavanja i izbora zanimanja iz 1958. godine⁴⁴⁴ [*Discrimination (Employment and Occupation) Convention*]
5. Konvencija o pristanku na brak – o minimalnim godinama starosti za sklapanje braka i o registriranju brakova od 1962. godine.⁴⁴⁵ [*Convention on Consent to Marriage, Minimum Age for Marriage and Registration of Marriages*]

Na tim se temeljima pokušavala ostvariti jednakost žene s muškarcem, koja naravno nije bila jednako ostvariva u svim dijelovima socijalističke Jugoslavije, pa tako ni socijalističke Hrvatske. Negdje su žene bile u izrazito podređenome položaju muškarcu, a negdje su bile u jednakome položaju, ovisno o podjeli na urbanu i ruralnu sredinu.⁴⁴⁶ Ustav SFRJ, a tako i Ustav SRH iz 1963. godine i iz 1974. godine u svojem članu 33., odnosno 154.

⁴³⁹ Vida Čok, „Zaštita prava žene sastavio dio zaštite prava čovjeka,“ *Žena – časopis za društvene probleme žene i porodice*, 1968., br. 3., 18.

⁴⁴⁰ Ibid, 15.

⁴⁴¹ *Službeni list FNRJ – Dodatak – 1952.*, br. 12., str. 85. (Međunarodna organizacija rada).

⁴⁴² *Službeni list FNRJ – Dodatak – 1954.*, br. 7., str. 20. (Generalna skupština OUN).

⁴⁴³ Međunarodni ugovori, 1958., br. 7., Generalna skupština OUN.

⁴⁴⁴ *Službeni list FNRJ – Dodatak – 1961.*, br. 3., str. 85. (Generalna skupština OUN).

⁴⁴⁵ *Službeni list FNRJ – Dodatak – 1964.*, br. 13 (Međunarodna organizacija rada).

⁴⁴⁶ Milan Bartoš, „Da li je Povelja Ujedinjenih nacija stvarna prekretnica u pravnom položaju žene,“ *Žena – časopis za društvene probleme žene i porodice*, 1968., br. 3., 10.

tvrdi da su građani jednaki u pravima i obvezama bez obzira na razlike u nacionalnosti, rasi, spolu, jeziku, vjeroispovijesti, obrazovanju ili društvenome položaju.⁴⁴⁷ U skladu s gore navedenim, sve se veći udio žena u navedenome periodu uključuje u politički život Jugoslavije i Hrvatske, što je posebno kulminiralo u šezdesetim godinama dvadesetoga stoljeća, kada se intenzivno radilo na tome da žene napuste svoju privatnu i da se uključe javnu sferu, poglavito u politiku, a u pitanju radnoga mjesta sukladno partijski promoviranome diskursu, ženama se pokušalo 'osigurati najbolje moguće radne uvjete', s posebnim naglaskom na zaštitu radnice za vrijeme i nakon trudnoće.

3.4.1. ŽENE I POLITIKA U SR HRVATSKOJ – FIKCIJA I FAKCIJA

Od samoga osnutka Jugoslavije, a posebno zbog angažmana žena u Drugome svjetskome ratu, te njihove aktivacije i na političkome polju, otvorilo se neizbježno pitanje potrebe uključivanja žena u politički život. Tako je 1945. godine od ukupno 135 vijećnika u Narodnome saboru Hrvatske njih jedanaest bilo žene.⁴⁴⁸ Godine 1947. od 191 vijećnika njih devet je bilo ženskoga roda.⁴⁴⁹ Godine 1950. u Saboru NR Hrvatske je od 250 zastupnika bilo jedanaest zastupnica⁴⁵⁰, dok je 1953. godine u Republičkome vijeću od 155 zastupnika bilo 8 žena, a u Vijeću proizvođača od 104 zastupnika bilo je 7 žena.⁴⁵¹ Sljedeći popis, onaj iz 1958. godine informira o tomu da je od ukupno 165 zastupnika u Republičkome vijeću devetnaest bilo žena, dok je 18 žena činilo Vijeće proizvođača od ukupno 113 članova.⁴⁵² U vijećima Sabora SR Hrvatske 1963. godine sjedilo je redom: Republičko vijeće – 24 žene od 115 članova, Privredno vijeće – 9 žena od 76 članova, Organizaciono-političko vijeće – 17 žena od 80 članova, Prosvjetno kulturno vijeće – 29 žena od 78 članova te u Socijalno zdravstvenome vijeću – 24 žene od 78 članova.⁴⁵³ Godine 1965. broj žena u vijećima je bio sljedeći: Republičko vijeće – 10 žena od 55 članova, Privredno vijeće – 4 žene od 39 članova,

⁴⁴⁷ *Ustav SFRJ i Ustav SRH* (Zagreb: Narodne novine, 1967.), 36.; *Ustav SFRJ sa ustavnim zakonom za sprovođenje ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Beograd: „Privredna štampa“ OOUR preduzeća finansijski studio Beograd, 1974.), 64.

⁴⁴⁸ *Četvrto zasjedanje Narodnog sabora Hrvatske (ZAVNOH), 24. i 25. srpnja 1945. Stenografski zapisnici.* (Zagreb: Sabor Narodne Republike Hrvatske, 1950.), 123.-125.

⁴⁴⁹ *Ustavotvorni sabor NR Hrvatske, 28. studenoga 1946. – 18. siječnja 1947. Stenografski zapisnici.* (Zagreb: Sabor Narodne Republike Hrvatske, 1949.), 278.-285.

⁴⁵⁰ *Prvo redovno zasjedanje Sabora Narodne Republike Hrvatske, 2.-4. prosinca 1950. Stenografski zapisnici.* (Zagreb: Sabor Narodne Republike Hrvatske, 1951.), 100.-107.

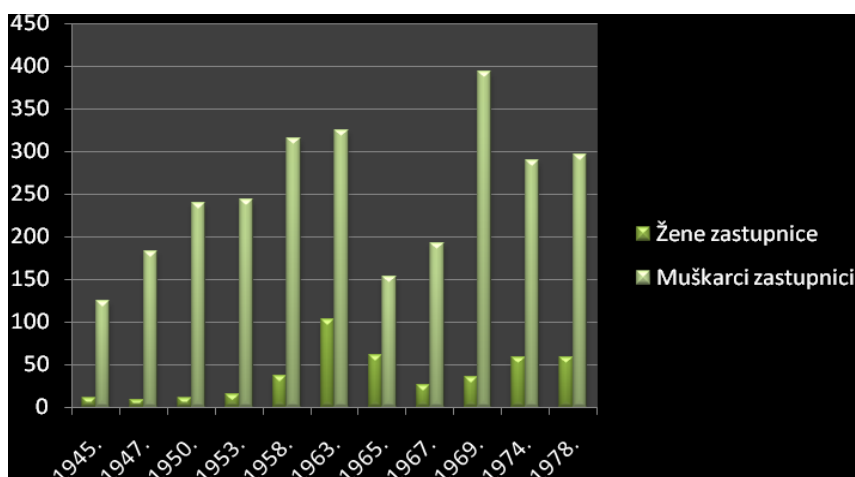
⁴⁵¹ *Treće zasjedanje Sabora NR Hrvatske, 16. prosinca 1953. – 22. siječnja 1954. Stenografski zapisnici.* (Zagreb: Sabor Narodne Republike Hrvatske, 1956.), 120.-129.

⁴⁵² Ivo Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000.*, Sv. 3. (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Hrvatski državni sabor, Dom i svijet, 2000.), 266.-267.

⁴⁵³ *Stenografski zapisnici sjednica saborskih vijeća održanih u razdoblju lipanj-kolovoz 1963.* (Zagreb: Sabor SR Hrvatske, 1965.), 110-157.

Organizaciono-političko vijeće – 8 žena od 40 članova, Prosvjetno kulturno vijeće – 12 žena od 40 članova te u Socijalno zdravstvenome vijeću – 17 žene od 40 članova.⁴⁵⁴ Godine 1967. broj žena u vijećima pada. U radu Sabora sudjeluje njih te 26 od ukupno 218 članova⁴⁵⁵, dok je 1969. godine taj broj ipak nešto narastao, nakon brojnih inicijativa Konferencije za društvenu aktivnost žena, na 35.⁴⁵⁶ Sljedeći važan impuls je onaj iz 1974. godine kada je u Vijeću udruženoga rada od 157 članova bilo 29 žena, a u Vijeću općina od 114 članova 15 žena, dok je u Društveno-političkome vijeću bilo 14 žena od 76 članova.⁴⁵⁷ Godine 1978. u Vijeću udruženoga rada bilo je 35 žena od 155 članova, u Vijeću općina 10 žena od 123 člana, te u Društveno-političkome vijeću 14 žena od 77 članova.⁴⁵⁸ Vizualno jasnije prikazano, udio žena u politici između 1945. i 1978. godine izgledao je ovako:

Grafikon 7. Odnos žena i muškaraca zastupnika

Do kraja 1958. godine postotak žena u predstavničkim tijelima bilježi stalan porast, mada vrlo polagan. U Saveznoj skupštini je u 1945. godini iznosi 4.1%, a 1958. godine 6.8%, dok je u Saboru broj skočio s 6.8% na 13.5%. Godine 1963. broj žena u Saveznoj skupštini raste na 19.6%, a u Saboru na 14.7%. U općinskim je skupštinama broj žena od 1953. godine do 1963. godine narastao od 2.6% na 16.4%.⁴⁵⁹ Zanimljivo je promatrati da je najpovoljniji udio žena u Saboru bio upravo početkom šezdesetih godina dvadesetoga stoljeća, ali je isto tako zamjetno da je broj zastupnica 1967. i 1969. drastično pao, ipak s tendencijom rasta u

⁴⁵⁴ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000.*, 300.-301.

⁴⁵⁵ Ibid.

⁴⁵⁶ *Statistički godišnjak SR Hrvatske 1971.* (Zagreb: Republički zavod za statistiku, 1971.), 35.

⁴⁵⁷ *Statistički godišnjak SR Hrvatske 1974.* (Zagreb: Republički zavod za statistiku, 1974.), 7.

⁴⁵⁸ *Statistički godišnjak SR Hrvatske 1978.* (Zagreb: Republički zavod za statistiku, 1978.), 33.

⁴⁵⁹ Ema Derossi Bjelajac, „Žene u upravljanju društvenim poslovima,“ *Žena – časopis za društvene probleme žene i porodice*, 1968., br. 2., 18.

nasljednim godinama. Upravo je ovaj odnos muško-ženskih snaga posebno smetao Konferenciji za društvenu aktivnost žena Hrvatske koja je zahtijevala veću aktivaciju žena u političkome životu Hrvatske. Isto je zamijetila Partija, pa je odlučila intervenirati jer je primijećeno da je poslije izbora 1963. godine u ukupnome sastavu Savezne skupštine svaki peti poslanik bila žena, dakle činile su 19.6% zastupnika, da bi poslije izbora 1967. godine taj broj pao, te je udio zastupnica bio tek 13.3%.⁴⁶⁰ Isto tako, u sastavu republičkih skupština taj je broj pao s 20.9% na 12.8%, dok je do najvećeg smanjenja broja žena u političkome životu došlo u općinskim skupštinama, gdje je broj pao s 16.4% na 9.4%.⁴⁶¹ Promjene su najvidljivije iz sljedeće tablice:

Tablica 12. Promjene u broju zastupnica po republikama (1 Vojvodina, 2 Kosovo)⁴⁶²

SR	Sastav skupština poslije izbora	Udio u % žena izabranih za poslanike odnosno odbornike u ukupnom sastavu skupština			
		Savezna	Republičkih	Pokrajinskih	Općinskih
Bosna i Hercegovina	1963.	18,3	21,5	-	18,1
	1965.	14,8	17,8	-	14,2
	1967.	13,0	8,1	-	8,0
Crna Gora	1963.	12,0	16,1	-	14,5
	1965.	12,0	11,0	-	8,8
	1967.	4,0	7,9	-	6,6
Hrvatska	1963.	30,3	24,3	-	19,8
	1965.	25,5	24,7	-	16,6
	1967.	17,9	18,3	-	15,1
Makedonija	1963.	12,7	20,0	-	12,5
	1965.	10,9	15,0	-	9,6
	1967.	9,1	11,3	-	10,5
Slovenija	1963.	23,3	25,2	-	20,1

⁴⁶⁰ HDA, CK SKH – 1220, D-3186, Aktuelne političke informacije. Broj 6, 10.II.1969., Savezna konferencija SSRNJ – grupa za političko informisanje, 18.

⁴⁶¹ HDA, CK SKH – 1220, D-3186, Aktuelne političke informacije. Broj 6, 10.II.1969., Savezna konferencija SSRNJ – grupa za političko informisanje, 18.

⁴⁶² HDA, CK SKH – 1220, D-3186, Aktuelne političke informacije. Broj 6, 10.II.1969., Savezna konferencija SSRNJ – grupa za političko informisanje, 19.

	1965.	21,7	24,7	-	18,4
	1967.	18,3	17,5	-	16,8
Srbija	1963.	15,5	16,1	18,6 ¹ , 12,2 ²	14,2
	1965.	14,8	16,1	18,9 ¹	13,5
	1967.	11,5	11,4	17,7 ¹ , 17,0 ²	11,9
SFRJ	1963.	19,6	20,9	-	16,4
	1965.	17,3	19,0	-	14,4
	1967.	13,3	12,8	-	9,4

Iz tablice je vidljivo da je udio žena u sastavu poslanika i odbornika najpovoljniji u SR Sloveniji i SR Hrvatskoj, SR Srbija i SR Makedonija su u sredini, dok je najlošiji udio u SR Bosni i Hercegovini i SR Crnoj Gori. Ako izdvojimo podatke samo za Hrvatsku, od 1963. godine pa do 1967. godine postotak žena u Saveznome vijeću je pao s 30.3% na 17.9%, što je puno drastičniji pad od onoga u republičkim (24.3% na 18.3%) i općinskim skupštinama (19.8% na 15.1%).

Ako razlomimo statistički prikaz posebno na Saveznu skupštinu, republičke skupštine i općinske skupštine, rezultat koji dobijemo je sljedeći. U Saveznoj se skupštini uočava također pad udjela žena u politici nakon izbora 1967. godine. U sva je vijeća izabrano svega 38 žena, dok je u Savezno i privredno vijeće izabrana svega po jedna žena, a najviše je žena izabrano u Socijalno-zdravstveno i Prosvjetno-kulturno vijeće.⁴⁶³ U Republičkim skupštinama se također smanjio udio žena i to kako je prikazano prema tablici:

⁴⁶³ HDA, CK SKH – 1220, D-3186, Aktuelne političke informacije. Broj 6, 10.II.1969., Savezna konferencija SSRNJ – grupa za političko informisanje, 20.

Tablica 13. Udio žena u sastavu republičkih skupština⁴⁶⁴

SR	Udio žena u ukupnom sastavu republičkih skupština poslije izbora					
	1963. godine		1965. godine		1967. godine	
	Broj	%	broj	%	broj	%
Bosna i Hercegovina	86	21,5	71	17,8	32	8,1
Crna Gora	40	16,1	28	11,0	20	7,9
Hrvatska	107	24,3	108	24,7	80	18,3
Makedonija	68	20,0	55	15,0	38	11,3
Slovenija	101	25,2	99	24,7	70	17,5
Srbija	71	16,1	71	16,1	50	11,4
Ukupno	473	20,9	432	19,0	290	12,8

Hrvatska i Slovenija su ponovno na vrhu ljestvice, a slijede ih Bosna i Hercegovina, Makedonija i Srbija te Crna Gora. Također i općinska vijeća nisu iznimka. Tako npr. za Hrvatsku slika izgleda ovako:

Tablica 14. Udio žena u ukupnome sastavu općinskih skupština i njenih vijeća⁴⁶⁵

SR	Sastav skupština poslije izbora	Udio u % žena u ukupnom sastavu općinskih skupština i njenih vijeća		
		Općinska vijeća	Vijeća radnih zajednica	Općinska skupština
Hrvatska	1963.	13,8	25,8	19,8
	1965.	11,1	22,0	16,6
	1967.	4,5	15,1	9,9

Iz gornjega je prikaza vidljiv zamjetan pad udjela žena u općinskim vijećima, poglavito ako se uspoređi 1963. i 1967. godina. U općinskim vijećima je vidljiv pad od 9.3%, u Vijeću radnih zajednica 10.7 %, a u Općinskoj skupštini čak 9.9%. Slična je situacija i u

⁴⁶⁴ HDA, CK SKH – 1220, D-3186, Aktuelne političke informacije. Broj 6, 10.II.1969., Savezna konferencija SSRNJ – grupa za političko informisanje, 20.

⁴⁶⁵ HDA, CK SKH – 1220, D-3186, Aktuelne političke informacije. Broj 6, 10.II.1969., Savezna konferencija SSRNJ – grupa za političko informisanje, 22.

ostalim jugoslavenskim republikama, a posebno valja primijetiti da je zastupljenost žena veća u vijećima radnih zajednica nego u općinskim vijećima.

Uzevši u obzir jugoslavensku ideju o tome da upravo žene koje su sudjelovale u ratu, u miru imaju pravo sudjelovati aktivno u političkome životu svoje zemlje, simptomatična je činjenica da je upravo najveći dio žena odbornika onih koje su između 30 i 39 godina starosti i koje su u vrijeme rata još bile djeca ili adolescenti te su teško mogle sudjelovati u njemu. Žena između 40 i 49 godina ima znatno manje, a najmanje ima onih starijih od pedeset godina, tj. onih koje su bile najaktivnije sudionice Drugoga svjetskog rata. Ova je raspodjela nesumnjivo vezana uz poimanje uloge žene koje je dugi niz godina bilo promovirano kroz društvene i edukativne utjecaje. U takvom svjetonazoru, žena je oduvijek smatrana onom koja brine za obitelj i kojoj je prvenstveno mjesto unutar kuće. Slijedom toga, a o čemu govore i gornje brojke, može se zaključiti da su starije generacije teže prihvaćale novi svjetonazor te time i najmanje profitirale od svih uvedenih promjena unatoč tome što su bile najzaslužnije i najaktivnije u borbi za ostvarenje komunističke ideje unutar socijalističkog uređenja.

Tablica 15. Starosna dob žena odbornika⁴⁶⁶

	Ispod 25. g.	25-29	30-39	40-49	Preko 50
Svi odbornici	3,1	11,4	46,1	31,3	8,1
Odbornici - žene	14,5	19,9	40,7	21,7	3,2

Zapravo je raspodjela žena koje prema starosnoj dobi sudjeluju u politici u neku ruku savršena krivulja jer one koje su u zreloj srednjoj dobi su najzastupljenije, ali ih prate žene na ulasku i izlasku iz zrele dobi, dok su jako mlade ili starije odbornice bile prava rijetkost. Ono što je posebno zanimljivo jest i obrazovanje žena-odbornika. Najveći broj njih ima završenu školu za srednje stručni kadar, zatim slijede žene sa završenom osnovnom školom, pa fakultetom i visokom školom te višom školom. Najmanje je žena s 4 razreda osnovne škole, gimnazijom te školom za kvalificirane i visokokvalificirane srednje stručne kadrove.

⁴⁶⁶ HDA, CK SKH – 1220, D-3186, Aktuelne političke informacije. Broj 6, 10.II.1969., Savezna konferencija SSRNJ – grupa za političko informisanje, 23.

Tablica 16. Obrazovanje žena zastupnica⁴⁶⁷

	4 razreda osnovne	Osnovna škola	Škola za KV i VKV radnike	Škole za srednje stručni kadar	Gimnazija	Viša škola	Fakultet i visoka škola	Ostale škole
Svi odbornici	28,9	15,0	11,5	19,0	2,7	8,7	13,4	0,8
Žene - odbornici	8,7	17,4	5,0	36,0	5,3	10,9	15,9	0,8

Ono što je posebno zanimljivo jest činjenica da je upravo u šezdesetim godinama, kada pitanje položaja i uloge žene doživljava svoju prvu kulminaciju, broj žena odbornika drastično padao. Postavlja se pitanje što je razlog tomu. Jesu li žene, prezasićene svojim aktivizmom koji je po završetku rata rezultirao izbaranjem za pravo glasa, izgubile afinitet za političku borbu ili se ona nakon pobjede u Drugome svjetskome ratu činila bespotrebnom? Činjenica je da je broj žena u politici u šezdesetim godinama pao, ali isto tako, s početkom sedamdesetih godina broj žena odbornika ponovno je u porastu. Tomu u prilog govori i činjenica da je sve više žena pisalo programske tekstove u kojima pozivaju muškarce da glasaju za njih, jer im one nisu bile isključivo ravnopravne u ratu, već su im jednake i u miru. Također, može se primijetiti da je proklamirana jednakost među spolovima, koja je posebno bila naglašavana u potrebi veće političke aktivacije žena, neki puta predstavljala tek puke fraze koje nikad nisu naišla na odobravanje šire zajednice te je slabo zaživjela. Nejednakost je najbolje vidljiva upravo na području rada, koji je stvorio za žene nepovoljnu situaciju, u kojoj su često morale birati između trudnoće i radnoga mjesta te su, ako su ostale u drugome stanju, nebrojeno puta odustajale od rađanja jer bi ono značilo gubitak beneficija koje su imale.

Koliko je problem žena bio vidljiv i smatran mogućim političkim, ali i društvenim utegom za Partiju, vidljivo je iz činjenice da je Šesti kongres Saveza komunista Hrvatske 1968. godine u svojoj Rezoluciji uputio na potrebu povratka žena u politiku i njihovu veću aktivaciju. Kongres je uočio da je u proteklih nekoliko godina došlo do smanjenja broja žena u političkome životu te da sve manje žena sudjeluje u samoupravnim i predstavničkim tijelima, a isto tako da ih je sve manje na vodećim funkcijama. Za Kongres je to predstavljalo stagnaciju „u razvoju samoupravnih odnosa i faktor je koji usporava ostvarivanje ciljeva

⁴⁶⁷ HDA, CK SKH – 1220, D-3186, Aktuelne političke informacije. Broj 6, 10.II.1969., Savezna konferencija SSRNJ – grupa za političko informisanje, 23.

društvene i privredne reforme“.⁴⁶⁸ Držalo se da je nužno provesti akcije koje bi stvorile uvjete za stručno obrazovanje žena te za zaštitu i odgoj djece.⁴⁶⁹ Šesti je kongres također pokušao organizirati posao tako, da se žene zaposle na radna mjesta na kojima su do tada radili isključivo muškarci te da se ponovno vrate na političke pozicije koje su im ranije pripadale te da zauzmu više vodećih funkcija.

3.4.2. ŽENE RADNICE I RADNIČKE ŽENE – OD PARTIJSKIH ŽELJA DO SUROVE REALNOSTI

Prije no što se uopće uoči koji je postotak i udio ženskoga stanovništva sudjelovao u političkome životu Jugoslavije, zanimljivo je promotriti prosjek obrazovanosti ženskoga naspram muškome stanovništvu. Naime, jugoslavenski socijalizam je poklanjao veliku pažnju obrazovnome sustavu s ciljem njegova usklađivanja s promjenama koje je SKH uvodio na tržištu rada.⁴⁷⁰ Presjek obrazovanja kod muškaraca i žena je najbolje vidljiv ako se usporede popisi stanovništva provođeni u Jugoslaviji.

Tablica 17. Obrazovanje muškaraca i žena u komparaciji⁴⁷¹

Školska sprema	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.
Bez školske spreme ili s prva tri razreda/muškarci	585.511	341.905	280.248	173.327	146.272
Bez školske spreme ili s prva tri razreda/žene	804.598	635.327	551.372	409.479	343.446
4 razreda osnovne škole ili 4-7 razreda osnovne škole/muškarci	976.776	875.709	883.325	669.847	484.453
4 razreda osnovne škole ili 4-7 razreda osnovne škole/žene	1.035.226	918.890	988.122	824.015	676.941

⁴⁶⁸ Marija Šoljan, „Na izgradnji i razradi linije Saveza komunista,“ *Žena – časopis za društvene probleme žene i porodice*, 1969., br.1., 3.

⁴⁶⁹ Ibid.

⁴⁷⁰ Nikola Potkonjak, Petar Šimleša, *Pedagoška enciklopedija* (Zagreb: IRO Školska knjiga, 1989.), 127.

⁴⁷¹ *Stanovništvo po školskoj spreml*. Knjiga IV. Federativna Narodna Republika Jugoslavija. (Beograd: Savezni zavod za statistiku i evidenciju, 1952.), 12.-13.; *Pismenost i školska spreml*. Knjiga III. Federativna Narodna Republika Jugoslavija. (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1960.), 52.-55.; *Stanovništvo prema školskoj spreml, pismenosti i spolu, po naseljima* (Republika Hrvatska. Zagreb: Državni zavod za statistiku, 1994.), 9.

Osmogodišnja i niža stručna škola/muškarci	-	75.262	125.712	234.336	323.732
Osmogodišnja i niža stručna škola/žene	-	78.505	140.393	272.805	375.634
Niža srednja škola/KV i VKV radnike/muškarci	128.719	117.078	204.965	331.929	390.975
Niža srednja škola/KV i VKV radnike/žene	108.148	25.265	52.478	109.979	136.958
Završena gimnazija/muškarci	-	27.038	24.487	41.361	43.416
Završena gimnazija/žene	-	14.314	22.143	51.837	69.350
Viša srednja škola/stručna srednja škola/muškarci	52.829	25.085	43.316	85.990	161.505
Viša srednja škola/stručna srednja škola/žene	46.292	25.530	36.694	77.460	168.629
Više obrazovanje/muškarci	-	-	-	28.136	55.375
Više obrazovanje/žene	-	-	-	19.206	44.349
Visoko obrazovanje/fakultet/muškarci	17.181	18.364	39.416	52.912	84.499
Visoko obrazovanje/fakultet/žene	3.559	5.512	12.744	21.464	47.438

Iz tablice je vidljivo da u svakome periodu od kraja Drugoga svjetskoga rata pa do 1981. godine žene predstavljaju dio stanovništva sa slabijim obrazovanjem. Ipak, zamjetan je pad neobrazovanosti te rast broja stanovništva sa boljom stručnom spremom. Daleko najveći broj žena ima završeno osnovnoškolsko obrazovanje, ali se vidi tendencija žena da se odvaže na završavanje viših stupnjeva obrazovanja, što je uostalom i bilo u skladu s propagiranom ideologijom i ciljevima jugoslavenskoga socijalizma. No, za vrijeme trajanja Jugoslavije,

unatoč brojnim zakonskim regulativama, žene su i dalje za isti posao dobivale manju plaću od muškaraca i teže su dobivale radna mjesta zbog činjenice da su poradi potencijalne trudnoće predstavljale neredovitu i potencijalno skuplju radnu snagu, a upravo se u tome ogledao poraz partijske politike, koja navedeni problem nije nikako uspjevala riješiti, unatoč svojoj javnoj opredjeljenosti za potrebu rješavanja svih ženskih pitanja. Kako su brojna ideološka pisanja tvrdila, ženu ne bi trebalo gledati isključivo kao aktivni faktor reprodukcije stanovništva, već kao i osobu koja svojim znanjima i umješnosti te vlastitim pogledima na svijet formira buduće generacije.⁴⁷² Postotak nepismenih žena Jugoslavije je konstantno padao, što se najbolje vidi iz popisa stanovništva. Tako npr. 1953. godine u Hrvatskoj ima 22.4% nepismenih žena, dok je 1961. godine broj nepismenih žena 17.1%. U tome je Hrvatska bila daleko ispred prosjeka Jugoslavije, u kojoj je 1953. godine bilo 35.8% nepismenih žena, a 1961. godine njih 28.8%.⁴⁷³ Također, i školska sprema, koja je kvalificirala žene za određene zanimanja, je bila i preduvjet ženske ekonomske samostalnosti. Podaci za Hrvatsku u usporedbi sa jugoslavenskim prosjekom su bili kako slijedi:

Tablica 18. Školska sprema žena prema popisu stanovništva iz 1961. godine⁴⁷⁴

Republika	Bez škole	4 razreda osnovne škole	Osmogodišnja škola	Niža stručna Sprema	Potpuna srednja sprema	Srednja stručna sprema	Fakultet i više
SR Hrvatska	30.5	54.8	7.8	2.9	1.2	1.9	0.7
Jugoslavija	42.9	44.2	7.0	2.5	1.0	1.7	0.6

Iz navedene tablice vidljivo je da Hrvatska stoji nešto bolje od jugoslavenskoga prosjeka, no vidljiva je insuficijentnost školovanosti žena u Jugoslaviji, a stanje iz grafikona se teško moglo i popraviti. Na republičkoj razini čak je 43% ženskoga stanovništva bez ikakve školske spreme, dok je na razini SR Hrvatske taj broj malo pozitivniji, ali je ipak trećina ženskoga stanovništva bez ikakvoga formalnoga obrazovanja. S druge strane, svega 0.7, odnosno 0.6% ima završen fakultet, što ukazuje na poraz politike i ideološke matrice o socijalizmu kao ravnopravnome društveno-političkome uređenju za žene i za muškarce. No, i

⁴⁷² Jagoda Klauzer, „Intenzivnije obrazovanje žena – viši obrazovni nivo cjelokupnog stanovništva,“ *Žena – časopis za društvene probleme žene i porodice*, 1968., br. 2.-3., 9.

⁴⁷³ Ibid, 11.

⁴⁷⁴ Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, *Žena u društvu i privredi Jugoslavije 298* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1964.), 15.

muškarci su imali nizak stupanj obrazovanja, ne samo žene, tako da je opća obrazovna slika društva bila izrazito loša što pak ukazuje na poraznost obrazovne politike u Jugoslaviji.

Unatoč lošijem obrazovanju žena, broj zaposlenih žena s vremenom je sve više rastao, tako je npr. 1952. godine radilo 23.5% žena, dok je 1965. godine broj zaposlenih žena na nivou Jugoslavije iznosio 29.8%. S druge strane, SR Hrvatska je imala bolji prosjek od republičkoga, pa je 1952. godine u SR Hrvatskoj zaposleno bilo 26.9%, a 1965. godine 33.1% žena.⁴⁷⁵ Budući da su rađena brojna istraživanja i projekcije o broju zaposlenih žena, zanimljivo je istraživanje prema kojemu je navodno prijelaz iz primarnoga u sekundarni sektor za žene u SAD-u bio 10 godina, a u Jugoslaviji tek 3.5 godina, a za Francusku je ta brojka 10 puta sporija nego za Jugoslaviju.⁴⁷⁶

Tablica 19. Udio zaposlenih žena i muškaraca između 1948. i 1971. godine⁴⁷⁷

Godina	Zaposlene žene prema postocima	Zaposleni muškarci prema postocima
1948.	62.27	69.95
1953.	36.16	69.17
1961.	38.38	66.61
1971.	43.26	76.09

Iz tablice se može iščitati da je postotak zaposlenih muškaraca puno veći od postotka zaposlenih žena. Jedina je iznimka godina 1948. godine kad se taj postotak razlikuje u jako malenom broju. Ipak, zanimljivo je promatrati kako je broj zaposlenih muškaraca stagnantan ili pada, dok je broj žena rastući konstantno. Velika je oscilacija godina 1971. kada dramatično raste broj zaposlenih muškaraca, ali i žena.

Pitanje zaposlenosti žena bilo je jedno od gorućih pitanja odmah po završetku Drugoga svjetskoga rata, a posebno u vrijeme afirmacije Saveza ženskih društava i Konferencije za društvenu aktivnost žena. Stipe Ugarković, sekretar Sekretarijata za rad i radne odnose Izvršnog vijeća Sabora primijetio je da su 1953. godine žene sudjelovale u ukupnome broju stanovništva NR Hrvatske s 52.8%, što bi otprilike značilo 1115 žena na

⁴⁷⁵ Marija Šoljan, „Uposlenost žena kao faktor društvenog položaja,“ *Žena – časopis za društvene probleme žene i porodice*, 1967., br. 3., 5.

⁴⁷⁶ Marko Veselica, „Društveno-ekonomski principi izgradnje novog sistema stručnog obrazovanja i šanse koje pruža ženskoj omladini,“ *Žena – časopis za društvene probleme žene i porodice*, 1968., br. 4., 44.-45.

⁴⁷⁷ Izračuni preuzeti iz: Dijanić et. al. *Ženski biografski leksikon. Sjećanje žena na život u socijalizmu*, 349.

1000 muškaraca, s time da je do šezdesetih godina odnos gotovo izjednačen.⁴⁷⁸ Apsurdno je bilo to što je disproporcija između muškoga i ženskoga stanovništva prema spolu bila iznimno velika i slijedom socijalističkoga učenja, žene je trebalo čim prije zaposliti. U FNR Jugoslaviji žene su najaktivnije bile u poljoprivredi, dok se u razvijenijim zemljama veći dio ženskoga stanovništva zapošljavao u industriji, trgovini, ustanovama i raznim servisnim službama. Navedeno se najbolje vidi iz komparativnog prikaza udjela zaposlenosti žena u određenim industrijskim granama:

Tablica 20. Prikaz zaposlenih žena u određenim sektorima prema državama iz 1953. godine⁴⁷⁹

Zemlja	Poljoprivreda	Nepoljoprivredne djelatnosti	Od toga u:				
			industriji	građevinarstvu	trgovini	Prometu	Servisi i ostalo
Jugoslavija	80	20	7,5	0,7	3	0,7	8,2
Švicarska	47	53	35	0,7	14,3	1,5	43
VB	1,7	98,3	38	0,7	19	3	37
Italija	43	57	23	0,2	10	0,8	21,3
Francuska	41,5	58,5	19,6	0,2	14	2,1	22,1
BRD	35	65	24	0,6	11,6	1,5	26,9
Švedska	6,5	93,5	24	0,5	20	5	42
Austrija	43,5	56,5	20	0,8	10,5	1,4	23
Belgija	7,5	92,5	38,4	0,3	20	1,8	31

U NR Hrvatskoj bilo je 2.066.389 žena, od čega je zaposleno bilo njih svega 273.019, što je tek 13%, dok je s druge strane radilo 35% muškaraca. Iz tablice je zanimljivo promatrati da je u Jugoslaviji daleko najviše žena zaposleno u poljoprivredi, dok je u neusporedivo razvijenijim zemljama poput Velike Britanije, Švedske ili Belgije, broj žena u poljoprivredi gotovo zanemariv. S druge strane, u istim zemljama iznimno velik postotak žena zaposlen je po raznim servisima i u trgovinama, dok je u Jugoslaviji taj broj zanemariv, u servisima iznosi 8.2%, a u industriji 7.5%. Takav odnos prvenstveno je bio uvjetovan ekonomskom politikom

⁴⁷⁸ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 21, Što petogodišnji plan donosi porodici i kakve perspektive otvara ženama. Materijali sa plenuma Saveza ženskih društava Hrvatske održanog 6. i 7. 12. 1960. u Zagrebu, 31.

⁴⁷⁹ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 21, Što petogodišnji plan donosi porodici i kakve perspektive otvara ženama. Materijali sa plenuma Saveza ženskih društava Hrvatske održanog 6. i 7. 12. 1960. u Zagrebu, 32.

potrebama tadašnjeg jugoslavenskog tržišta koje je još uvijek bilo relativno snažno orijentirano na tešku industriju, u kojoj je ženama fizički bilo jako teško raditi. Izrađeni su i izračuni, prema kojima se vidjelo, koliko je više žena zaposleno u periodu između 1958. godine i 1960. godine, a grane koje su se istraživale su bile upravo one industrijske. Ipak, u izračunima su svoje mjesto našle i društvene grane, kao i kulturne.

Tablica 21. Sudjelovanje žena Jugoslavije u privrednim granama⁴⁸⁰

Privredna djelatnost	Kolovoz 1958.	Kolovoz 1959.	Kolovoz 1960.
UKUPNO	28,7	29,2	29,3
Proizvodnja i raspodjela električne energije	12,2	12,3	12,3
Proizvodnja i prerada ugljena	5,2	5	5,4
Proizvodnja i prerada nafte	13,9	13,6	14,1
Crna metalurgija	11,4	11,8	11
Metalurgija raznobojnih materijala	11,3	11,4	10,5
Prerada nemetala	23	21,4	21,5
Industrija metala i prerada metala	19,9	19,8	19,9
Brodogradnja	10,6	10,9	11,3
Elektroindustrija	36,2	24,7	33,6
Kemijska industrija	40	42,6	42,6
Industrija građevnog materijala	17,6	18,2	19,2
Drvena industrija	26,3	26,2	27
Industrija drvenjače, celuloze i papira	42,7	40,6	37,7
Tekstilna industrija	63,1	63,3	63,4
Industrija kože i obuće	43,7	45,3	46,2
Industrija gume	51,5	47	47,3
Prehrambena industrija	39	39,3	40,7
Grafička industrija	50,8	50,7	51,1

⁴⁸⁰ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 21, Što petogodišnji plan donosi porodici i kakve perspektive otvara ženama. Materijali sa plenuma Saveza ženskih društava Hrvatske održanog 6. i 7. 12. 1960. u Zagrebu, 33. Godine 1961. prema popisu stanovništva bilo je pola milijuna više žena nego muškaraca, dok su žene činile tek trećinu zaposlenih. A. Horvat, „Velika emancipacija i male brojke,“ *Svijet*, 25.3.1970., br. 6., 6.

Industrija duhana	69	66,2	65,3
Filmska industrija	39,7	38,9	30
Ukupno industrija i rudarstvo	-	30,9	30
Poljoprivreda	23,3	24,8	22,9
Šumarstvo	9,1	9,7	9,7
Gradevinarstvo	10	10,1	9,8
Promet	11,1	11,3	11,5
Trgovina	38,6	39,1	39,6
Zanatstvo i domaća radinost	20,8	20,6	21,5
Stambena i komunalna djelatnost	24,5	21,1	21,4
Kulturno socijalna djelatnost	55,3	56,2	57,1
Djelatnost državnih organa i ostalo	33,5	34	33,1
Neodređeno	24,2	23,5	23,5
Svega	28,2	28,8	23,5
Privatni sektor	36,1	39,4	40,4

Između 1958. i 1960. godine u NR Hrvatskoj zaposlilo se 100.806 radnika, od čega je 36.341 žena, što bi u prosjeku značilo 36.1% žena od ukupnoga broja zaposlenih.⁴⁸¹ Ovaj podatak je također indikator toga kako se maleni broj žena u praksi zapošljavao, iako su teoretske želje prezentirane kao izrazito pozitivne i poticajne. Također, zanimljivo je uočiti da je u to vrijeme u Jugoslaviji generalno nedostajalo radne snage raznih kvalifikacija, a žene su često radile poslove koji im uopće nisu bili primjereni. Stoga se pojavila potreba da se počnu otvarati radna mjesta koja bi baš bila pogodna za žene te bi u potpunosti udovoljile izazovima majčinstva i ostalim posebnostima kada su u pitanju žene. Velika se pažnja posvetila pitanju zaštite žene u radnome odnosu, tako da je donesen i *Zakon o radnim odnosima*⁴⁸² kojim je ženama pružena posebna zaštita u vidu prava žene na dopust u slučaju trudnoće i porođaja u trajanju od 105 dana. Istim zakonom majka je dobila pravo na rad sa skraćenim radnim vremenom za vrijeme od šest mjeseci poslije porođaja radi hranjenja djeteta, a majka u

⁴⁸¹ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 21, Što petogodišnji plan donosi porodici i kakve perspektive otvara ženama. Materijali sa plenuma Saveza ženskih društava Hrvatske održanog 6. i 7. 12. 1960. u Zagrebu, 33.

⁴⁸² Zakon o radnim odnosima donesen je 1957. godine.

radnom odnosu, kojoj u obitelji nije imao tko brinuti o djetetu, imala je pravo na rad sa skraćenim radnim vremenom od 4 sata dnevno po isteku 6, odnosno 8 mjeseci od porođaja. Zakon je također propisao da se trudna žena nije mogla rasporediti ili privremeno uputiti na radno mjesto van mjesta stanovanja poslije navršena 4 mjeseca trudnoće, ako bi to upućivanje po nalazu liječnika javne zdravstvene službe bilo štetno po njeno zdravlje, a isto je vrijedilo za majke s djetetom do 7 godina, osim na njen zahtjev. Također, žena u radnom odnosu, kojoj je poslije tri mjeseca trudnoće prestao radni odnos zbog likvidacije organizacije, za vrijeme privremene nezaposlenosti imala je pravo na novčanu naknadu u visini posljednjeg mjesečnog iznosa osobnoga dohotka, odnosno plaće, bez obzira je li ispunjavala uvjete koji su se propisima predviđali za priznavanje ovog prava. Zakon je također zabranio prekovremeni rad trudnih žena i majki sa djetetom do 6, odnosno 8 mjeseci života, a za prekovremeni rad majke sa djetetom mlađim od 7 godina bio je potreban njen pismeni pristanak. Žene, bez obzira na godine života, nisu se smjele zapošljivati ni raspoređivati na poslove štetne zdravlju i opasne po život, kao i naročito teškim fizičkim poslovima, a trudne žene nisu se smjele zapošljivati ni raspoređivati na poslovima kao što su: poslovi prilikom kojih dolazi do štetnih i dugotrajnih pritisaka tijela, poslovi prilikom kojih se razvijaju pare, prašina i štetni plinovi, poslovi sa radioaktivnim ili rentgentskim zracima, poslovi sa čestim i stalnim držanjem tereta. Također, trudne žene poslije navršena četiri mjeseca trudnoće nisu se smjele zapošljivati ni raspoređivati na poslovima kao što su: poslovi koji se vrše u prinudnom položaju tijela, poslovi koji se vrše stojeći, ako se ne može omogućiti povremeno sjedenje, poslovi na mašinama koje se pokreću nogom i sl.; trudne žene koje su radile na poslovima (radnim mjestima) na kojima je za vrijeme trudnoće zabranjeno njihovo zapošljavanje odnosno raspoređivanje, morale su se rasporediti na druge lakše poslove, sa pravom na osobni dohodak, odnosno plaću koju su imale na ranijem poslu; za žene, koje iz obiteljskih razloga nisu mogle raditi puno radno vrijeme, moglo se u organizaciji osmisliti radna mjesta na kojima će raditi sa skraćenim radnim vremenom, ako to ne bi išlo na štetu normalnog poslovanja organizacije; trudnoj ženi i majci sa djetetom do 8 mjeseci života nije se moglo dati otkaz.⁴⁸³ No, dobre želje iz Zakona često je bilo teško provoditi u djelo, tako da su postojali brojni problemi oko žena koje su ostajale trudne, a bile su zaposlene. Problem je bio to dublji što je među ljudima postojao i dalje ideal žene kućanice. Istaknuti jugoslavenski novinar i publicist, Pero Zlatar, u reviji *Svijet* je rekao da je jednom prisustvovao razgovoru o

⁴⁸³ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 21, Što petogodišnji plan donosi porodici i kakve perspektive otvara ženama. Materijali sa plenuma Saveza ženskih društava Hrvatske održanog 6. i 7. 12. 1960. u Zagrebu, 41.

tome treba li žena raditi ili ne i da je zaključak bio negativan, jer su ljudi tvrdili da se najviše raspadaju brakovi u kojima je žena zaposlena.⁴⁸⁴ Ono što je vidljivo iz Zlatarovog komentara jest da je ideja partije o jednakosti postojala, ali se nije pretjerano trudilo da se ona nametne i implementira u cjelosti, već je više služila u propagandne svrhe. Žene su prema proklamiranim idejama SKH trebale imati sva jednaka prava kao i muškarci, međutim realnost je često bila drugačija. Posebno je to uočljivo i ako se uspoređi i urbana i ruralna sredina. Urbane sredine svakako su pružale više mogućnosti ženama za ostvarenje njihovih prava, dok je u ruralnim sredinama žena i dalje čvrsto ostala zakopana u svojoj ulozi kućanice.⁴⁸⁵

Da je SKH predstavljala pitanje žena radnica i žena kao iznimno važno za državu i društvo, pokazuje činjenica da su u više navrata provođena istraživanja u brojnim tvornicama, odnosno radnim organizacijama, od kojih je svakako najpoznatija ona u tvornici „Josip Kraš“ u Zagrebu. Tako je iz istraživanja provedenoga 1964., 1967. i 1968. godine zaključeno da žene radnice imaju povlašten položaj naspram muškaraca radnika, pogotovo što se tiče zaštite materinstva te da se radne organizacije pokušavaju rasteretiti tereta koje je majčinstvo nosilo sa sobom.⁴⁸⁶ Kao poseban izazov pred radne se organizacije postavljalo rješavanje pitanja većeg zapošljavanja žena, a s druge strane pokušavalo se zadržati ravnopravnost u muško-ženskim odnosima, odnosno beneficijama koje bi žene trebale imati. Problematika se najčešće dijelila u pet točaka, a to su bile:

1. zaštita majki u promjeni radnog mjesta
2. porodiljni dopust i četverosatno radno vrijeme
3. izostanak poradi njege djeteta
4. društvena zaštita djece
5. planiranje obitelji i zdravstvena zaštita djece.

Za stavove unutar radnih organizacija KDAŽH je u suradnji sa Republičkim vijećem Saveza sindikata Hrvatske provela 1964./65. i 1967./68. godinu istraživanje u otprilike sto radnih organizacija s postotkom zaposlenih žena između 17 i 80 posto.⁴⁸⁷ Iz anketa i razgovora dobiveni su rezultati o različitim dohotcima muškaraca i žena istih kvalifikacija, o

⁴⁸⁴ Pero Zlatar, „Jugoslavenke u Babilonu“, *Svijet*, 11.2.1970., br. 3., 5.

⁴⁸⁵ Intervju s A.B., 5.8.2015.

⁴⁸⁶ HDA, CK SKH – 1220, D-3192, Materinstvo kao elemenat biološke reprodukcije nacije. Putevi i rješenja na relaciji ženine zaposlenosti i porodičnih dužnosti (29.1.1969.). Zanimljiv je i tekst Vide Tomšič iz 1968. godine „Oslobođenje rada – put emancipacije žene“. U: *Komunist*, 7.3.1968., 11.

⁴⁸⁷ HDA, CK SKH – 1220, D-3327. KDAŽ. Aktuelni aspekti zaštite materinstva u radnoj organizaciji u svjetlu reprodukcije nacije. Neka iskustva. Zagreb, mart 1969. godine., 1.

preopterećenosti radnih organizacija davanjima za zaštitu materinstva, o neefikasno usmjerenim sredstvima iz fondova zajedničke potrošnje, o statističkim pokazateljima koji daju pogrešnu predodžbu o tome kakva je zaštita materinstva, o kadrovskoj politici koja se zasniva na predrasudama, a ne stvarnim sposobnostima radnika, o davanju prednosti muškarcu prilikom zapošljavanja, o nevođenju podataka o broju djece zaposlenih radnika, pogotovo žena, o simboličnoj zaštiti samohranih majki, o planiranju obitelji koje nije ulazilo u sklop poslova zdravstvenih organizacija unutar radnih organizacija te o brojnim drugima.⁴⁸⁸ Na temelju rezultata iz tvornice „Josip Kraš“ u kojoj je bilo zaposleno 73.3% žena, „Borovo“ u kojem je bilo zaposleno 52.5% žena te tvornice „Rade Končar“ u kojoj je radilo 29.1% žena doneseni su neki temeljni zaključci o zaštiti žena radnica u radnim kolektivima.⁴⁸⁹ Prvi i osnovni zaključak bio je da premalo sudjelovanje žena u samoupravljanju usporava samoupravne procese te su uočene sljedeće negativnosti: nepovoljna kvalifikacijska struktura zaposlenih žena, nedovoljno razvijena materijalna osnova za prevladavanje nerazvijenog i nesuvremenog domaćinstva, nerazvijen sustav dječjih vrtića te vanškolskog odgoja djece i mladih, idejne nejasnoće u pitanju tretiranja materinstva, nejasnoće oko uloge žene u samoupravljanju, negativno nasljeđe o položaju žene kojeg se društvo teško oslobađa.⁴⁹⁰

Pitanje zaštite majke u promjeni radnoga mjesta regulirano je bilo *Zakonom o radnim odnosima* prije 1965. godine prema kojem je žena promjenom radnoga mjesta prilikom trudnoće zadržavala raniji dohodak, dok su nakon 1965. godine izmjenama u osnovnom zakonu ta prava stavljena u okvire dogovora radnika na bazi solidarnosti. Rješenje se trebalo iznaći u tome da se dogovori da je solidarnost obavezna te se treba financirati iz zajedničkih fondova zajednice zdravstvenog osiguranja na području regije ili republike, a radna organizacija nije smjela biti direktno opterećena davanjima za naknade zbog izostanka radi zaštite materinstva.⁴⁹¹

Istraživanje koje je provedeno o pitanju porodičnoga dopusta i četverosatnoga radnog vremena dalo je za rezultat pokazatelj da žene obično na porodičnome dopustu provedu tek 105 dana nakon porođaja te da se to negativno odražava na zdravlje kako djeteta, tako i majke. Zaključak KDAŽH u vezi s ovim pitanjem bio je da je potrebno zaštititi dohodak majke

⁴⁸⁸ HDA, CK SKH – 1220, D-3327. KDAŽ. Aktuelni aspekti zaštite materinstva u radnoj organizaciji u svjetlu reprodukcije nacije. Neka iskustva. Zagreb, mart 1969. godine., 2.

⁴⁸⁹ HDA, CK SKH – 1220, D-3327. KDAŽ. Aktuelni aspekti zaštite materinstva u radnoj organizaciji u svjetlu reprodukcije nacije. Neka iskustva. Zagreb, mart 1969. godine., 3.

⁴⁹⁰ Šoljan, Marija. „Za veću društvenu afirmaciju i angažiranost žena u samoupravljanju“. U: *Žena – časopis za društvene probleme žene i porodice*, 1968., br. 1., 5.

⁴⁹¹ HDA, CK SKH – 1220, D-3327. KDAŽ. Aktuelni aspekti zaštite materinstva u radnoj organizaciji u svjetlu reprodukcije nacije. Neka iskustva. Zagreb, mart 1969. godine., 3., 17.

te istovremeno izračunati optimalno potrebno vrijeme koje bi dijete i majka trebali provesti zajedno nakon poroda, a što bi se potom trebalo omogućiti i regulirati posebnim zakonom.⁴⁹² U vezi s pitanjem porodiljnoga dopusta usko je vezano i pitanje izostanka majke s posla radi brige o bolesnome djetetu, tim više što je Jugoslavija preuzela obveze iz Međunarodne konvencije o zaštiti materinstva zaposlene žene [*Maternity Protection Convention*] (koju je Kraljevina Jugoslavija potpisala još 1919. godine). Iz navedene Konvencije proizlazi da je zabranjeno da poslodavac snosi troškove zaštite materinstva, a u tekstu iz 1952. godine to je izmijenjeno na način da poslodavac može, ali i ne mora snositi dio troškova u dogovoru sa državom.⁴⁹³ KDAŽH je odlučio ponuditi rješenje u vezi sa snošenjem troškova na način da bi se formirali fondovi solidarnosti. Pomoću tih fondova bi se ženama pomagalo u trenutku odlaska u mirovinu da im se od ukupnoga radnoga staža ne bi odbijao onaj dio koji su provele brinući o bolesnome djetetu, te da bi na taj način dobile puni iznos mirovine koji im i pripada. S tim u vezi je i pitanje odnosa radnih organizacija prema društvenoj zaštiti djece, iz kojeg je proizašlo da velika većina djece zaposlenih žena prilikom njihova odlaska na posao ostaje bez ikakve (adekvatne) skrbi (potpuno) samo kod kuće i da je minimalni broj djece smješten u dječjim vrtićima u kojima bi imali odgovarajuću skrb. Radne organizacije nisu bile spremne organizirati zbrinjavanje djece upravo poradi visokih financijskih izdataka što bi se negativno odrazilo na njihovo poslovanje. KDAŽH je zaključila da bi najefikasnije rješenje bilo ispunjavanje obaveza radnih organizacija koje se ogleda u iskorištavanju Fonda dječje zaštite, na osnovu toliko potrebnoga Republičkoga zakona o nekim oblicima neposredne dječje zaštite i to na način da se objedinjuju određeni postoci sredstava zajedničke potrošnje raznih organizacija jednako, bez obzira na spol zaposlenih.⁴⁹⁴ Primjera radi, u SR Hrvatskoj je 1962. godine bilo 265 ustanova za boravak djece, pet jasli, 29 obdaništa te 181 zabavište što nikako nije zadovoljavalo broj potrebnih ustanova za organiziranu brigu o djeci.⁴⁹⁵ U skladu s navedenim podacima javila se potreba za dodatnim smještajnim kapacitetima za čuvanje djece, poglavito u drugoj polovici šezdesetih kada se od žena očekivalo da rade i aktivno sudjeluju u samoupravnome socijalističkome društvu.⁴⁹⁶ I iz navedenoga pitanja

⁴⁹² HDA, CK SKH – 1220, D-3327. KDAŽ. Aktuelni aspekti zaštite materinstva u radnoj organizaciji u svjetlu reprodukcije nacije. Neka iskustva. Zagreb, mart 1969. godine., 8., 18.

⁴⁹³ HDA, CK SKH – 1220, D-3327. KDAŽ. Aktuelni aspekti zaštite materinstva u radnoj organizaciji u svjetlu reprodukcije nacije. Neka iskustva. Zagreb, mart 1969. godine., 9.

⁴⁹⁴ HDA, CK SKH – 1220, D-3327. KDAŽ. Aktuelni aspekti zaštite materinstva u radnoj organizaciji u svjetlu reprodukcije nacije. Neka iskustva. Zagreb, mart 1969. godine., 19.

⁴⁹⁵ SFRJ, *Žena u društvu i privredi Jugoslavije* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1984.), 72.

⁴⁹⁶ Ibid.

organiziranoga čuvanja djece vidi se diskrepancija u propagiranoj politici od strane SKH i stvarnosti.

U vezi sa radnim organizacijama i organiziranim čuvanje djece, kao posebno važno pitanje pojavilo se i pitanje planiranja braka i obitelji u radnim organizacijama jer je pitanje odluke o tome koliko će djece imati i kada bilo jedno o temeljnih prava građana Jugoslavije. Poseban problem u tvornicama jesu bili pobačaji kojima su žene često pribjegavale kao kontracepcijskoj metodi, a radi kojih su izostajale s radnih mjesta, a što je bilo pokazatelj njihove needuciranosti o kontracepciji. Stoga se javila potreba da se zdravstvene službe u radnim organizacijama bave pitanjem edukacije o kontracepciji. Također, tu je bilo i pitanje seksualnoga odgoja, pitanje kojega se trebalo financijski osigurati iz financijskih sredstava zdravstvenih službi u radnim organizacijama.⁴⁹⁷

Iz ovoga ključnoga dokumenta KDAŽH o različitim aspektima zaštite materinstva i zaštite djece, koji je bio ključan pogotovo za partijske strukture i njihovu politiku spram žena radnica u radnim organizacijama, razvili su se i neki zakonski okviri. Tako su se obaveze prema obitelji i braku našle u Rezoluciji Sabora o izmjenama i dopunama u društvenim planovima razvoja SR Hrvatske za razdoblje 1969. i 1970. godine i ekonomskoj politici Hrvatske za razdoblje 1966. do 1970. godine. Također je donesen i *Republički zakon o nekim oblicima neposredne dječje zaštite*, a obitelj kao jedino pravo i od strane SKH propagirano mjesto za prokreaciju i reprodukciju je dobila svoje mjesto i u Rezoluciji VI kongresa SKH. Vrhunac priznanja braka i obitelji kao središta i početka razvoja socijalističkoga društva je dakako Ustav iz 1974. godine prema čijem Članu 190.:

Porodica uživa društvenu zaštitu. Brak i pravni odnosi u braku i porodici uređuju se zakonom.

Brak se punovažno zaključuje slobodnim pristankom lica koja sklapaju brak pred nadležnim organom.⁴⁹⁸

Valja i naglasiti i *Zakon o braku i porodičnim odnosima* iz 1978. godine, prema kojemu je brak zajednica žene i muškarca na koju oni samovoljnu pristaju bez prisile, ali i činjenicu da muškarac ne smije tražiti razvod braka, ako je njegova bračna družica u drugome stanju, osim ako i ona samovoljno na to ne pristaje. Prema Članu 18. toga zakona matičar je

⁴⁹⁷ HDA, CK SKH – 1220, D-3327. KDAŽ. Aktuelni aspekti zaštite materinstva u radnoj organizaciji u svjetlu reprodukcije nacije. Neka iskustva. Zagreb, mart 1969. godine., 19.

⁴⁹⁸ *Ustav SFRJ sa ustavnim zakonom za sprovođenje ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Beograd: „Privredna štampa“ OOUR preduzeća financijski studio Beograd, 1974.), 72.

dužan preporučiti muškarcu i ženi da prije stupanja u brak posjete zdravstvene ili druge odgovarajuće ustanove kako bi se na zadovoljavajući način upoznali s prednostima planiranja obitelji te o uvjetima „o kojima ovisi zdravo rađanje potomstva“.⁴⁹⁹ Također, matičar je morao budućim supružnicima preporučiti da posjete bračno savjetovanište u kojem su trebali naučiti na koji će način moći razviti i održavati skladne obiteljske i bračne odnose.⁵⁰⁰

Kao najvažnija ličnost jugoslavenskoga socijalizma, Josip Broz Tito je na Devetome kongresu Saveza komunista Jugoslavije komentirao i pitanje žene supruge i žene radnice. Tito je držao da je važno posvetiti veću pažnju osiguranju ravnopravnosti žena, poglavito zato što je postojala diskrepancija između toga da je sve veći broj žena radio u industriji, zdravstvu, poljoprivredi i školstvu, a sve manji broj u samoupravnim organima i predstavničkim tijelima.⁵⁰¹ Smatrao je da to usporava razvoj socijalističkoga samoupravljanja, jer je priličan broj proizvođača u neravnopravnome položaju te se založio za veći angažman Saveza komunista, Socijalističkoga saveza u želji da se neravnopravnost smanji. Za Tita je nužno bilo da se i žene same aktivnije angažiraju i odnose prema „svim aktualnim društvenim zbivanjima i da svojim vlastitim radom utječu na poboljšanje svog ličnog i društvenog položaja.“⁵⁰²

Budući da su zakoni i zakonske regulative štatile brak i obitelj, a tu je bio i Titov govor, radnim organizacijama nije preostalo puno manevarskog prostora da izbjegnu posebnu skrb kako o ženama radnicama u svojem kolektivu, ali i o obiteljima koje su imale malu djecu. U Zagrebu je 27. ožujka 1969. godine održano savjetovanje na temu „Socijalna politika u radnoj organizaciji“ na kojem je razmatrano niz pitanja vezanih uz zaštitu materinstva i društvene brige za djecu te je zaključeno da je socijalna politika sastavni dio poslovne politike te da mora imati dugoročne i tekuće ciljeve razvoja.⁵⁰³ Posebno je bilo naglašeno pitanje žene kojoj je dovedeno u pitanje ostvarivanje prava kojima afirmira svoju ravnopravnost u pitanju rada, obrazovanja i stručnog usavršavanja te sudjelovanja u ostvarivanju rezultata rada.⁵⁰⁴ Pomalo ideološki i u skladu s promoviranom politikom SKH o izgradnji idealnoga socijalističkoga, a u konačnici i komunističkoga društva, zaključilo se da je solidarnost

⁴⁹⁹ Zbirka pravnih propisa 269. *Zakon o braku i porodičnim odnosima*. (Zagreb: Narodne novine, 1988.), 12.

⁵⁰⁰ Ibid.

⁵⁰¹ Mirjana Kristinić, „Samoupravni društveno-ekonomski odnosi i uloga žena,“ *Žena – časopis za društvene probleme žene i porodice*, 1969., br. 4., 2.

⁵⁰² Ibid.

⁵⁰³ HDA, CK SKH – 1220, D-3327. Informacija o savjetovanju „Socijalna politika u radnoj organizaciji“, održanog 27.III.1969. godine u Zagrebu. Zagreb, 4.IV.1969., 2.

⁵⁰⁴ HDA, CK SKH – 1220, D-3327. Informacija o savjetovanju „Socijalna politika u radnoj organizaciji“, održanog 27.III.1969. godine u Zagrebu. Zagreb, 4.IV.1969., 3.

radnoga kolektiva preduvjet da bi se ostvarila prava žena i da bi reprodukcija nacije tako zapravo postala brigom cijeloga društva.

Da se pitanje materinstva i rada žene postavljalo kao jedno od osnovnih pitanja dokazuje i program rada KDAŽH za 1970. godinu koji se većinom fokusirao upravo na pitanje žena u svijetu rada. Tako je KDAŽH za 1970. godinu planirala tematsko savjetovanje na temu „Rad zaposlene žene i materinstvo“ te simpozij „Žena i rad“, kao i organiziranje tematske konferencije „Zaposlena žena i materinstvo“.⁵⁰⁵ U razradi pitanja položaja žene u svijetu rada KDAŽH je pozvala na uključivanje i Sindikat, i Institut za zaštitu majke i djeteta, i Ekonomski institut, i Sekciju pedijataru, i Sekretarijat za socijalnu politiku te neke radne organizacije. U 1970. godini planirana je i tematska konferencija „Žena u turističkoj i ugostiteljskoj privredi“ te se Republičkome vijeću Sabora SRH predložila na raspravu točka na temu „Promjene na području rada nastale sve većim zapošljavanjem žena, zadaci društva, praktične mjere i akcije koje treba poduzimati radi ubrzavanja procesa upošljavanja i usporedo s tim bržeg rješavanja konflikata koji se u njemu javljaju“.⁵⁰⁶ Tu su bile i brojne druge financijske inicijative za pomoć rodilištima, ali i ženama u susjednim republikama. Čak je i predsjedništvo Saveza komunista Jugoslavije 1970. godine raspravljalo o pitanju položaja žene. Prema izdanome *Biltenu* preko milijun žena zaposleno je u društvenome sektoru, a upravo je zapošljavanje žena predstavljalo važan faktor ravnopravnosti žena u društvu i obitelji.⁵⁰⁷ Budući da rad prema komunističkoj ideološkoj matrici određuje materijalni i društveni položaj čovjeka, upravo se kroz njega trebala ogledati jednakost žena i muškaraca, međutim, baš u radu su žene nailazile na posebne probleme. Često se postavljalo pitanje koja je svrha ženskoga rada, a prema *Biltenu* „te dileme zasnivaju se na nama tuđim idejnim shvatanjima, jer u njihovoj osnovi leži nejednakost između muškarca i žene.“⁵⁰⁸

Prema *Biltenu* je zaključeno da je žena uključivana u društveno-proizvodni rad s ciljem usklađivanja odnosa između muškarca i žene te ženinog materinstva te da pitanje žene majke još nikako nije riješeno. Također, naglašena je potreba sudjelovanja žene u društveno-političkome životu jer je statistički gledano broj žena u samoupravnim tijelima opadao. Velika krivnja stavljena je na tiskovine koje nisu posvetile dovoljno prostora pitanju žena i razvoju jugoslavenskoga društva, već se bave previše trivijalnim pitanjima radi čega se ženu tendira

⁵⁰⁵ HDA, CK SKH – 1220, D-4206, 3.281. Program rada KDAŽ Hrvatske za 1970., 1.

⁵⁰⁶ HDA, CK SKH – 1220, D-4206, 3.281. Program rada KDAŽ Hrvatske za 1970., 2.

⁵⁰⁷ HDA, CK SKH – 1220, D-4255, Bilten predsjedništva Saveza komunista Jugoslavije (14) 1970., 5.

⁵⁰⁸ HDA, CK SKH – 1220, D-4255, Bilten predsjedništva Saveza komunista Jugoslavije (14) 1970., 5.

tretirati isključivo kao objekt.⁵⁰⁹ Na proširenoj sjednici Izvršnoga komiteta CK SKH od 29. lipnja 1970. godine aktivistica i partijska dužnosnica, Marija Šoljan-Bakarić, je naglasila pitanje važnosti rada i položaja žene, istaknuvši da je pitanje žena općedruštveni problem.⁵¹⁰ Na proširenoj sjednici formulirana je grupa pitanja, o kojima je trebalo povesti političku raspravu u organima CK SKH:

1. idejni problemi društvenog položaja žene
2. redefinicija materinstva u društveno-ekonomskom, političkom i moralnom značenju, i uključivanju troškova materinstva u troškove društvene reprodukcije
3. definiranje politike obitelji
4. uloga tiska i sredstava masovne komunikacije u formiranju javnoga mnijenja u odnosu na nove kvalitete položaja i uloge žene u društvu i novu suvremenu obitelj⁵¹¹

U skladu s gornjim pitanjima doneseni su i zaključci na istoj sjednici, a koji su trebali biti prezentirani CK SKH. Prije svega naglašavalo se da je emancipacija žena uvjetovana emancipacijom radničke klase, što je jedna od doktrina koje je zagovarao znanstveni socijalizam. Također, posebna se pažnja trebala posvetiti postepenom rješavanju ženskoga pitanja, a ne očekivati da će se ono riješiti automatski u kratkom roku. Ženska se jednakost prema zaključcima nije iscrpljivala u tome da žene imaju jednako pravo na rad, jer se držalo da je to jedna od tekovina buržoaske revolucije. Uz tu točku vezano je pitanje masovnoga uključivanja žena u svijet rada, što je dovelo do transformacije obitelji. Naime, žene kao majke teže doprinose radnim organizacijama jer ih se doživljava troškom, a s druge strane, nitko nije redefinirao žensku ulogu, što je prema zaključcima potrebno. Također, zahtijeva se redefiniranje pojma obitelji jer je u samoupravnome socijalizmu obitelj predstavljala sastavni dio procesa emancipacije društva kao cjeline. Velika je uloga dana tisku koji je morao formirati javno mišljenje u odnosu na prava žena u radnim organizacijama.⁵¹² Postavlja se pitanje koliko su navedeni zaključci sprovedeni u djelo i jesu li uistinu naišli na dobar odaziv unutar šire SKH. Iako je vodstvo inzistiralo na rješavanju ženskoga pitanja s ciljem veće ženske afirmacije i jednakosti, često se nailazilo pred zid u ostaviranju i sprovođenju ideja u

⁵⁰⁹ HDA, CK SKH – 1220, D-4255, Bilten predsjedništva Saveza komunista Jugoslavije (14) 1970., 6.

⁵¹⁰ HDA, CK SKH – 1220, D-4607, Magnetofonski zapisnik sa proširene sjednice Izvršnog komiteta CK SKH održane 29. lipnja 1970. u Zagrebu, 2.-3.

⁵¹¹ HDA, CK SKH – 1220, D-4607, Magnetofonski zapisnik sa proširene sjednice Izvršnog komiteta CK SKH održane 29. lipnja 1970. u Zagrebu.

⁵¹² HDA, CK SKH – 1220, D-4607, Zaključci sa proširene sjednice Izvršnog komiteta Centralnog komiteta SKH, održane 29. i 30. lipnja 1970. o „Idejnim pitanjima društvenog položaja žene i promjenama u suvremenoj porodici“, 1.-4.

djelo. Kao što je već napisano, u urbanim sredinama ženska se jednakost donekle još mogla implementirati u svakodnevni život, međutim u ruralnim sredinama su žene ostale u evidentno podređenome položaju muškarcima.

U prilog gornjoj tezi i zaključku govori činjenica da je i 1971. godini nastavljeno s ostvarivanjem ciljeva iz 1970. godine, odnosno ovi nisu ni izmijenjeni, zato što se nisu uspjele u život do kraja provesti ideje iz ranijih godina.⁵¹³ Sama KDAŽH je 1971. godine izabirala novo vodstvo, a na kandidacijska su mjesta predložene kao predsjednica ekonomistica i istaknuta članica SKH, dr. Mirjana Poček-Matić, zatim kao potpredsjednice Slavica Dabić, Vinka Kranjčec i Mira Škorić, dok je za tajnicu predložena Milica Trbović.⁵¹⁴ Na sjednici Predsjedništva CK SKH 11. travnja 1972. donesena je Odluka o organizaciji i strukturi Republičke KDAŽH. U Republičku konferenciju birana su po 102 člana, pri čemu su općinske i rajonske konferencije birale njih 84, a društveno-političke organizacije, udruženja građana, interesne zajednice i institucije republičkog značenja birale njih 18.⁵¹⁵ Podjela je izgledala ovako:

Tablica 22. Izbor članova u KDAŽH

1. Bjelovar	7	5. Split	15
2. Karlovac	7	6. Sisak	6
3. Osijek	15	7. Varaždin	6
4. Rijeka	13	8. Zagreb	15

Ukupno 84 člana⁵¹⁶

Savez sindikata Hrvatske	1
Savez omladine Hrvatske	1
Osnovna privredna komora Hrvatske	1
Republička zajednica za odgoj i zaštitu djece	1
Republička zajednica predškolskih ustanova	1
Republička zajednica za financiranje	1

⁵¹³ Detaljnije o programu rada na ženskome pitanju dostupno u: HDA, CK SKH – 1220, D-5307, *Informativni pregled*, Zagreb, siječanj 1971., br. 17. Informativna služba CK SKH.

⁵¹⁴ HDA, KDAŽH – 1234, kutija 18, Predsjedništvo, 1971, V.9., br. 105/1972., 2.

⁵¹⁵ HDA, CK SKH – 1220, D-6016, Republička konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske, KDAŽH, materijali za sjednicu sazvanu za 9.V.1972., 1.

⁵¹⁶ HDA, CK SKH – 1220, D-6016, Republička konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske, KDAŽH, materijali za sjednicu sazvanu za 9.V.1972., 1.

osnovnog obrazovanja	
Republička zajednica za financiranje usmjerenog obrazovanja	1
Republički odbor Saveza društava „Naša djeca“	1
Savjet za planiranje porodice	1
Institut za društveno upravljanje	1
Zajednica ekonomskih instituta Hrvatske	1
Institut za društveno istraživanje Sveučilišta u Zagrebu	1
Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela /odjel SUOR za sociologiju sela/	1
Skupština republičkog zavoda za zapošljavanje	1
Republički zavod za socijalni rad	1
Republička zajednica za zdravstveno osiguranje poljoprivrednika	1
Republička zajednica za zdravstveno osiguranje radnika	1
Jugoslavenski crveni križ – Glavni odbor za Hrvatsku	1

Ukupno 18 članova⁵¹⁷

S političkim promjenama u predsjedništvu u Republičkoj KDAŽH dolazila je i povećana potreba za sve većom društvenom ulogom i emancipacijom žena, kako u hrvatskome, tako i u jugoslavenskome društvu u cjelini. Ono što su KDAŽ i pojedine ženske individue zastupale bilo je sve veća potreba društvene afirmacije žene, što je krajem sedamdesetih godina 20. stoljeća rezultiralo formiranjem feminističkoga pokreta u Jugoslaviji i SR Hrvatskoj i što je predstavljalo svojevrsni vrhunac borbe žena za svoja prava. Iako nikad u potpunosti do kraja jednake muškarcima u svim svojim traženjima i zahtijevanjima, žene su

⁵¹⁷ HDA, CK SKH – 1220, D-6016, Republička konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske, KDAŽH, materijali za sjednicu sazvanu za 9.V.1972., 2.

ipak pogotovo krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća doživljavale svoj prvi vrhunac izlaska iz privatne u javnu sferu, bilo u političkome, bilo u društvenome planu, a najizraženije svakako u promjenama u svakodnevnome životu. Jedna od najvećih promjena u svakodnevnome životu žena bila je svakako izum kontracepcijske pilule i njezin plasman na jugoslavensko tržište već u šezdesetim godinama. Njenom dostupnošću su žene po prvi puta stekle vlastito pravo na odlučivanje o tomu žele li i kada postati majkama i mogle su početi uživati u slobodnome seksualnome životu koji nije služio isključivo reprodukciji.

3.5. PRIVATNIJE OD PRIVATNOG, JAVNIJE OD JAVNOG – KONTRACEPCIJA, (NEŽELJENA) TRUDNOĆA, ABORTUS

Ako se u socijalizmu uopće mogu definirati sfere privatnosti, s obzirom na represivnost aparata koji je težio kontroliranju procesa pokrenutog od strane elite i njenoj ideološkoj nepogrešivosti, onda bi odluka o rođenju djeteta i slobodno roditeljstvo svakako bila jedna od glavnih oblasti te iste privatnosti. Ukoliko se analiziraju zakoni i normativne djelatnosti države kojom se ona miješala u privatni život žene, veliki je značaj pridavan upravo roditeljstvu jer su žene bile te koje su rađale novoga socijalističkog čovjeka. Sloboda žene da odlučuje o tome hoće li i koliko djece imati iz perspektive njezina privatnoga položaja podrazumijevala je ozakonjenje prekida trudnoće.⁵¹⁸ Odmah po završetku Drugoga svjetskog rata za nedozvoljeni pobačaj bile su predviđene kazne. Prema predratnome zakonu, sve do 1951. godine, trudnica je za nedozvoljeni pobačaj mogla biti kažnjena do pet godina zatvora, dok je onaj tko je izvršio pobačaj mogao biti kažnjen do deset godina zatvora.⁵¹⁹ Ova pravna regulativa nije u potpunosti sprječavala pobačaj, već je dovela do prakse ilegalnih pobačaja, odnosno pobačaj kao takav bio je kriminaliziran. Korijeni istoga vuku se još od prije Drugoga svjetskog rata. Krivični zakonik Kraljevine Jugoslavije pobačaj je tretirao kao kazneno djelo. Taj zakonik iz 1930. godine temeljio se na kanonskome pravu, a prema kojemu je pobačaj smatran zločinom.⁵²⁰ Neudana je žena zbog pobačaja mogla dobiti i do tri godine zatvora. Pobačaj je bio dozvoljen isključivo iz zdravstvenih razloga koje je odredio liječnik te zdravstvena komisija. U vrijeme NDH postojali su prijeki sudovi za „posljedice seksualne

⁵¹⁸ Ристовић, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, 195.

⁵¹⁹ Ibid.

⁵²⁰ Karel Zupančič, „Pravica ženske do umetne prekinitve nosečnosti“, u Dr. Eva Dolinar-Bahovec, *Abortus – pravica do izbire?! Pravni, medicinski, sociološki, moralni in politični vidiki*. (Ljubljana: Skupina Ženske za politiku, 1991.), 131.

prakse“. Organizatorice pobačaja bile su osuđivane, a trudnice su bile osuđene na uvjetne kazne.⁵²¹ Prve značajnije promjene sa sobom je donio *Krivični zakon* iz 1951. godine. Prema tome zakonu, pobačaj je i dalje kažnjivo protupravno djelo, ali trudnica nije morala biti kažnjena, niti se protiv nje mogla podići optužnica. Prema članku 140.:

1. pobačaj je dozvoljen radi otklanjanja opasnosti za život i zdravlje trudne žene ili u drugim opravdanim slučajevima
2. osoba koja izvrši pobačaj bez opravdanih razloga predviđenih Zakonom podliježe kaznenoj odgovornosti
3. određena je visina kazne za one koji provode pobačaj bez opravdanih razloga.⁵²²

Prema uredbi iz 1952. godine koja je pobliže razrađivala *Krivični zakon* iz 1951. godine (*Službeni list FNRJ*, 2/1952) predviđene su indikacije za vršenje prekida trudnoće (narušeno zdravlje žene, nasljedne bolesti, trudnoća kao posljedica silovanja ili rodoskvrnuća), osobe koje su smjele provoditi pobačaj na trudnim ženama, mjesto gdje se pobačaj smije izvršiti, te je izrijeком rečeno da je obavljeni pobačaj potrebno prijaviti.⁵²³ Prvu kulminaciju oko odobravanja pobačaja Jugoslavija, pa tako i Hrvatska, doživljavaju 1960. godine. U *Službenome listu FNRJ* 9/1960 odobrava se prekid trudnoće i u slučajevima u kojima se moglo osnovano očekivati da bi trudna žena zbog rođenja djeteta mogla doći u teške osobne, obiteljske ili materijalne prilike i da ne postoji mogućnost da se ti problemi otklone. Upravo je ova odredba izazvala epidemiju pobačaja, te je 1960. godine u prosjeku na jedan porođaj došlo 0.97 pobačaja.⁵²⁴

Tablica 23. Broj pobačaja u SRFJ između 1953. i 1961. godine⁵²⁵

Godina	1953.	1959.	1960.	1961.
SFRJ	38.123	111.766	133.275	164.503

Zakon o prekidu trudnoće 1969. godine je zauzeo stajalište da je slobodno ljudsko pravo odlučivati o rađanju i broju djece, a pobačaj je označen kao nepoželjan oblik regulacije rađanja. Najveći iskorak Jugoslavija je napravila u Ustavu 1974. godine. Prema članku 191.

⁵²¹ Dijanić et. al. *Ženski biografski leksikon. Sjećanje žena na život u socijalizmu*, 342.

⁵²² Angelina Mojić, *Pobačaj i regulisanje začeca* (Zagreb/Beograd: Medicinska knjiga, 1968.), 42.

⁵²³ Ibid.

⁵²⁴ Ibid.

⁵²⁵ Ibid 63. Broj pobačaja je očekivano rastao nakon 1951. godine, odnosno 1952. godine, kada su po prvi puta dopustili pobačaj u Jugoslaviji, makar uz restrikcije. Broj raste pogotovo nakon 1960. godine kada su mjere za dozvolu pobačaja po prvi puta ušle i socijalne prilike žene.

Ustava: „Pravo je čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju dece. Ovo pravo se može ograničiti samo radi zaštite zdravlja“.⁵²⁶ Normativna specifikacija ove točke Ustava regulirana je pokrajinskim i republičkim zakonima, a prekid trudnoće same dozvoljen je bio do desetog tjedna trudnoće. Ovim je ustavnim člankom Jugoslavija postala jedina zemlja na svijetu koja je tada pobačaj svrstala u svoj Ustav kao jedno od temeljnih prava čovjeka.

Posljednji veliki iskorak u Jugoslaviji dogodio se 1978. godine donošenjem Zakona o zdravstvenim mjerama za ostvarivanje prava na slobodno odlučivanje o rađanju djece (III Poglavlje Republičkog zakona SRH od 1978. godine). Prema Članu 15.:

Prekid trudnoće je medicinski zahvat.

Prekid trudnoće se može izvršiti do isteka deset tjedana od dana začeća.

Nakon isteka 10 tjedana od dana začeća, prekid trudnoće može se izvršiti samo po odobrenju komisije, a pod uvjetima i po postupku utvrđenom ovim zakonom.⁵²⁷

Prema Članu 19., koji je regulirao način na koji se može uopće dogovoriti pobačaj, „[...] trudna žena obraća se sa zahtjevom za prekid trudnoće zdravstvenoj organizaciji udruženog rada koja vrši prekid trudnoće prema svom izboru. Ako su ispunjeni uvjeti za prekid trudnoće, trudna žena se upućuje liječniku koji vrši prekid trudnoće.“⁵²⁸

I Konferencija za društvenu aktivnost žena ja vrlo intenzivno radila na tomu da se abortus u Jugoslaviji, a tako i u Hrvatskoj legalizira. Na sjednici Predsjedništva održanoj 18. prosinca 1967. godine potvrđen je stav da se Konferencija zalaže za „široki spektar socijalnih indikacija, to znači za postupnost do legalizacije, uz istovremeno mnogo šire, mnogo konkretnije i mnogo obvezatnije razvijanje kontracepcije.“⁵²⁹ Jer prema zaključcima Predsjedništva vidljivo je da se ne odobrava abortus kao sredstvo kontracepcije u smislu da ga se može vršiti svaka dva ili tri mjeseca, jer ženski organizam ne može podnijeti takve medicinske zahtjeve toliko često. Također, naglasilo se pitanje potrebe širenja znanja o kontracepciji, pri čemu se vrlo trezveno zaključilo da će vjerojatno gotovo svaka žena kojoj se abortus ne odobri njega izvršiti ilegalnim putem i potom će po zdravlje žene nastati još gore

⁵²⁶ *Ustav SFRH sa ustavnim zakonom za sprovođenje ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Beograd: „Privredna štampa“ OOUR preduzeća Financijski studio Beograd, 1974.), 72.

⁵²⁷ „Zakon o zdravstvenim mjerama za ostvarivanje prava na slobodno odlučivanje o rađanju djece“, *Narodne novine*, 18/1978., 360., detaljnije dostupno i u Boris Janković, *Neželjena trudnoća, abortus, kontracepcija* (Zagreb: Tiskara Ljudevita Gaja, 1984.), 16.

⁵²⁸ *Ibid*, 361. i *Ibid*, 17.

⁵²⁹ Zdenka Šnajder, „Izraz prave mjere je postupna legalizacija pobačaja“, *Žena – časopis za društvene probleme žene i porodice*, 1968., br. 1., 35.

komplikacije. Postavilo se pitanje da „da davajući podršku ovakvom zakonu, ne bi išli zapravo korak natrag ili na one dileme koje smo imali prije desetak godine.“⁵³⁰

Tablica 24. Broj pobačaja u SFRJ između 1963. i 1967. godine⁵³¹

Godina	1963.	1964.	1965.	1966.	1967.
SFRJ	215.063	227.665	245.391	265.224	276.249

U SR Hrvatskoj omogućeno je epidemiološko praćenje pobačaja nakon njegove legalizacije i to putem prijave fetalne smrti, bolničkih i vanbolničkih izvještaja te putem izvještaja komisija za dopuštanje pobačaja.⁵³² Postojalo je 47 I-stepenih komisija za dopuštanje pobačaja te 12 II-stepenih komisija.⁵³³ Rad komisija reguliran je Zakonom o zdravstvenim mjerama za ostvarivanje prava na slobodno odlučivanje o rađanju djece. Prema Članu 35. Komisija prvoga stupnja je ta koja je odlučivala o zahtjevu za sterilizacijom ili prekidom trudnoće, a činili su ju dva liječnika (od čega jedan mora biti ginekolog), kao i socijalni radnik ili medicinska sestra koji su bili u radnome odnosu u zdravstvenoj organizaciji udruženoga rada koja je izvršavala sterilizaciju ili abortus.⁵³⁴ Komisiju prvoga stupnja osnivala je zdravstvena organizacija koja je izvršavala abortus ili sterilizaciju.⁵³⁵

Istim je Zakonom, Članom 36., reguliran rad i opis drugostupajskih komisija, koje su u smislu člana 13. i 24. istoga Zakona odlučivale o prigovorima na odluke prvostupajskih komisija. Komisiju drugoga stupnja činili su dva liječnika ginekologa, zatim liječnik specijalist odgovarajuće grane medicine s obzirom na medicinske indikacije poradi kojih se odlučivalo o dozvoli na abortus ili sterilizaciju, socijalni radnik te sudac kojeg je odredio predsjednik općinskog suda. Komisiju samu osnovala je zdravstvena organizacija udruženog rada, koju je za to posebno morao ovlastiti „republički organ uprave nadležne za poslove zdravstva“.⁵³⁶

⁵³⁰ Ibid.

⁵³¹ Ристовић, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, 204. Iz tablice je vidljivo da broj pobačaja na nivou Jugoslavije raste. Tomu je doprinijela zakonska regulativa, koja je pobačaj učinila jednostavnijim i dostupnijim, a s druge strane i svijest žena o vlastitome pravu na odabir.

⁵³² Dubravka Štampar, „Prikaz rada komisija za dopuštanje pobačaja u SR Hrvatskoj,“ *Arhiv za zaštitu majke i djeteta* (1968.): 121.

⁵³³ Ibid: 122.

⁵³⁴ Zakon o zdravstvenim mjerama za ostvarivanje prava na slobodno odlučivanje o rađanju djece“, *Narodne novine*, 18/1978., 364.

⁵³⁵ Ibid.

⁵³⁶ Ibid, 365.

Komisije su donosile statistike iz kojih se može zaključiti da u periodu od 1960.-1965. godine slijedio jednoličan rast broja pobačaja, tako da se govori o epidemijskome kretanju pobačaja. Godine 1966. broj pobačaja je stagnirao, odnosno, pao je za nekoliko stotina.

Tablica 25. Broj pobačaja između 1960. i 1966. godine⁵³⁷

Godina	Broj pobačaja	Pobačaji zbog socijalnih indikacija
1960.	18.287	6.775
1961.	23.564	12.309
1962.	29.420	18.885
1963.	34.785	23.962
1964.	39.693	28.983
1965.	43.662	33.260
1966.	43.254	

Zanimljiva je i informacija da je 1966. godine prijavljeno osamnaest prekida trudnoća u kojima je trudna djevojka bila mlađa od petnaest godina, a između 15. i 18. godine pobačaj je obavilo 2.647 djevojaka. Godine 1967. taj broj raste, barem u periodu do 15 godine života, tako da je pobačaj obavila 31 djevojka, dok su 1.332 djevojke u dobi od 15 do 19 godina obavile pobačaj u 1967. godini.⁵³⁸ Ono što se pokazalo kao ozbiljan problem bila je činjenica da su komisije imale relativno liberalan pristup u odlučivanju o tomu tko ima pravo na pobačaj, pa je sve veći broj žena koristio abortus kao kontracepciju umjesto da koristi druga dostupna sredstva koja sprečavaju začeće.

Prema Dubravki Štampar koja je intenzivno istraživala pitanje pobačaja u SR Hrvatskoj, postoje tri vrste pobačaja:

1. pobačaj kao masovno dopušteno sredstvo regulacije rađanja u zemljama s visokim prirodnim priraštajem (poput Japana)
2. ilegalni pobačaj u zemljama Zapadne Europe i SAD, u kojima se broj pobačaja broji prema onima koji su prijavljeni i u kojima se forsira kontracepcija kao produkt rasne politike ili želje da socijalno slabije stojeće obitelji nemaju više djece

⁵³⁷ Štampar, „Prikaz rada komisija za dopuštanje pobačaja u SR Hrvatskoj,”: 121.

⁵³⁸ Ibid: 122.

3. zemlje Istočne Europe sa društvenim uređenjem koje ženi daje ravnopravno mjesto u društvenome životu i privređivanju i koje ne vide smisla u potrebi opterećivanja žene materinstvom, kad ona već sudjeluje u javnome životu (poput Mađarske).⁵³⁹

Dubravka Štampar drži da je najveći problem i dalje taj što najveći broj žena i djevojaka koristi abortus kao najčešće sredstvo za kontrolu rađanja. Iz potonje tablice uočljivo je da je broj spontanih pobačaja bio minimalan u odnosu na namjerno inducirane pobačaje, neovisno o razlozima zbog kojih su oni provedeni. Abortus je početkom šezdesetih godina i dalje bio najprihvaćenije kontracepcijsko sredstvo.

Tablica 26. Odnos broja namjerno induciranih i spontanih pobačaja po kotarima u SR Hrvatskoj između 1963. i 1965. godine⁵⁴⁰

Kotar/Godina	1963. (spontani)	1964. (spontani)	1965. (spontani)
Bjelovar	3.984 (741)	4.352 (759)	4.211 (715)
Karlovac	2.076 (609)	2.518 (706)	2.753 (711)
Osijek	10.032 (3138)	10.453 (3024)	11.377 (2940)
Pula	1.549 (305)	1.677 (312)	1.645 (263)
Rijeka	1.938 (356)	4.464 (838)	4.917 (927)
Sisak	2.825 (36)	2.765 (311)	3.170 (300)
Split	3.823 (1209)	3.916 (1218)	4.541 (1420)
Varaždin	2.073 (681)	2.118 (554)	2.362 (562)
Zagreb	6.484 (1262)	7.430 (1106)	8.686 (1015)

Zanimljiva je i informacija da su abortus kao sredstvo kontrole rađanja prihvatile i ruralne sredine u kojima je on postao sasvim uobičajena praksa. Iako je predstavljao neadekvatnu zamjenu za kontracepciju, bio je „rješenje ličnih problema jedne žene, para ili obitelji“.⁵⁴¹ Godine 1967. bilo je 37.500 legalnih pobačaja, pri čemu je 10% bilo onih spontanih, dok u ovoj brojci nedostaju kriminalni pobačaji, odnosno oni provedeni bez odobrenja ili bilo kakvog nadzora.⁵⁴² Prema izvještaju prvostupanjskih komisija za dozvolu

⁵³⁹ Dubravka Štampar, „O epidemiologiji abortusa u SR Hrvatskoj,“ *Arhiv za zaštitu majke i djeteta* (1968.): 95.

⁵⁴⁰ Ibid: 97.

⁵⁴¹ Dubravka Štampar, „Legalni abortusi u Hrvatskoj u 1967. i 1968. godini,“ *Arhiv za zaštitu majke i djeteta* (1969.): 219.

⁵⁴² Ibid.

pobačaja 1967. godine predano je 39.028 molbi za pobačaj, dok je odobreno njih 37.721, a 1968. godine broj molbi iznosio je 40.587, a broj odobrenih pobačaja 38.107.⁵⁴³

Tablica 27. Postotak žena prema dobnoj strukturi kojima je odobren pobačaj⁵⁴⁴

Dobna granica	1967. godina	1968. godina
Do 15 godina	0,15%	0,16%
15-19 godina	3,16%	4,71%
20-29 godina	46,85%	51,17%
30-39 godina	44,48%	35,71%
40-49 godina	6,36%	8,25%

Godine 1969., ako se analizira broj pobačaja, primjećuje se da se on ustalio, odnosno da čak pokazuje i lagan pad, ali također treba uočiti da je i broj porođaja znatno manji.

Tablica 28. Broj pobačaja na 1000 žena fertile dobi u SR Hrvatskoj 1969. godine⁵⁴⁵

Dobna grupa	Broj pobačaja na 1000 žena fertile dobi
15-19 godina	12,99
20-24 godina	59,35
25-29 godina	67,00
30-34 godina	56,23
35-39 godina	53,08
40 i više godina	21,92

U ukupnome broju pobačaja legalno inducirani pobačaji su vrlo visoko zastupljeni, sa čak 84,87%, dok je broj spontanijih pobačaja u odnosu na period između 1960. i 1965. smanjen za pola. Ono što je uočljivo je broj pobačaja kod populacije između dvadeset i četrdeset godina kod koje je vidljivo da je isti najveći te se javlja potreba za edukacijom o kontracepcijskim sredstvima.⁵⁴⁶ Stalno povećanje broj pobačaja smatrano je osnovnim problemom u zdravstvenoj zaštiti žena, a borba protiv pobačaja populariziranjem

⁵⁴³ Ibid: 220.

⁵⁴⁴ Ibid: 221.

⁵⁴⁵ Dubravka Štampar, „Pobačaji u Hrvatskoj u 1969. godini,“ *Arhiv za zaštitu majke i djeteta* (1970.): 63.

⁵⁴⁶ Ibid: 65.

kontracepcije bila je jedan od najvažnijih zadataka zdravstvene zaštite žena.⁵⁴⁷ Smanjenje broja pobačaja najvidljivije je u sedamdesetim godinama 20. stoljeća, kada je svijest o kontracepciji bila daleko razvijenija u Jugoslaviji, pa tako i u SR Hrvatskoj. Otvarana su savjetovališta za žene, a 1969. godine donesena je i Rezolucija o planiranju porodice, koja je za cilj imala širenje znanja o upotrebi kontracepcije i širenje zdravstvene kulture u svrhu smanjenja pobačaja. U SR Hrvatskoj je 1971. godine od 39.597 molbi za pobačaj na prvostupanjskoj komisiji odobreno 37.647 pobačaja, dok je na drugostupanjskoj od 1.104 tražena odobreno 700 pobačaja.⁵⁴⁸ Zanimljivo, provedeni su brojni kriminalni abortusi, tako je 1970. registrirano 1.554 kriminalnih abortusa, a 1971. godine njih 374.⁵⁴⁹ Radi se o pobačajima koji su počinjeni izvan bolnice, ali su imali takve posljedice da su žene bili hospitalizirane, pa se pretpostavlja da je broj kriminalnih pobačaja bio daleko veći. Od ostalih informacija o broju pobačaja u sedamdesetim godinama dvadesetoga stoljeća treba spomenuti da je 1975. godine u SR Hrvatskoj izvršeno 39.895 legalnih pobačaja, 1976. godine 40.254, 1977. godine njih 43.294, 1978. godine obavljeno je 41.633 pobačaja, dok je 1979. godine broj pobačaja narastao na 44.567.⁵⁵⁰

Zanimljivo, svijest o kontracepciji u Jugoslaviji, pa tako i SR Hrvatskoj počela se razvijati relativno kasno. Sama pojava kontracepcije seže još u kraj 19. stoljeća, da bi već 1929. godine bilo registrirano nešto više od 150 sredstava protiv začeca.⁵⁵¹ Broj kontracepcijskih sredstava se u šezdesetim godinama naglo povećava pa u Jugoslaviji između 80% i 97% stanovništva koristi ili misli da koristi kontracepciju.⁵⁵² Problem s uporabom kontracepcije bio je taj da je ona često uspoređivana s grijehom, a istu su pogrešku radili i liječnici, koji su ju automatski vezivali uz nešto nezdravo. Tek je s povećanjem obrazovanosti stanovništva došlo do veće uporabe kontracepcije.⁵⁵³ Ono što je pak čudilo istraživače iz Savjetovališta za kontracepciju u Srbiji, Sloveniji i Hrvatskoj jest činjenica da su žene na selu

⁵⁴⁷ Ристовић, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, 199.

⁵⁴⁸ Božidar Hrstić, „Kriminalni abortusi,“ *Eva i Adam*, 26.05.1973., br. 94., 4.

⁵⁴⁹ Ibid.

⁵⁵⁰ Robert Perinčić, „Pobačaj-činjenice i posljedice,“ *Obnovljeni život : časopis za filozofiju i religijske znanosti* Vol. 45, No. 4. (1990.): 264.

⁵⁵¹ Dr. Mladen Berghofer, „Psihološki problemi kontracepcije,“ *Arhiv za zaštitu majke i djeteta* (1968.): 83.

⁵⁵² Ibid.

⁵⁵³ O korelaciji između obrazovanja i upotrebe kontracepcije pogledati npr.: Cecilia Larsson, Maria Stanfors, „Women's Education, Empowerment, and Contraceptive Use in sub-Saharan Africa: Findings from Recent Demographic and Health Surveys,“ *African Population Studies* Vol. 28., No. 2. (2014.), 1022.-1034.; Charlie Gordon, Ricardo Sabates, Rod Bond, Tsedey Wubshet, „Women's Education and Modern Contraceptive Use in Ethiopia,“ *International Journal of Education*, Vol. 3. (2011.), dostupno na: <http://www.macrothink.org/journal/index.php/ije/article/viewFile/622/474> (pogledano 12.4.2017.).

bile sklonije upotrebi kompliciranijih metoda kontracepcije od onih u gradu.⁵⁵⁴ Najčešći oblik kontracepcije bio je prekinuti snošaj, na drugome mjestu bili su prezervativi, dok se kontracepcijska pilula, simbol seksualne revolucije, nalazila na trećem mjestu.⁵⁵⁵ Izum kontracepcijske pilule kao nečega potrebnog, jednostavnog za upotrebu i zanimljivog širim slojevima društva, u svojoj knjizi *Die Fruchtbarkeit in der Ehe und ihre wunschgemäße Beeinflussung* iz 1929. godine nagovijestio je Theodor Van de Velde. Van de Velde je u knjizi napisao da se od „idealnog sredstva za kontracepciju traži da ne izaziva smetnje, da ne utječe loše na zdravlje, da bude estetsko, da ne narušava psihološki tok spolnog odnosa te da bude jeftino i pristupačno.“⁵⁵⁶ Van de Velde bio je uvjeren da se takvo neće pronaći, sve dok nije izumljena kontracepcijska pilula, čije otkriće on nije doživio.

Prvi koji je indirektno zazvao na potrebu kontracepcije bio je Malthus u svojem eseju „Eseji o principima populacije“ iz 1798. godine, dok se o kontroli rađanja najintenzivnije počelo razmišljati po završetku Prvog svjetskog rata. Svjetska federacija organizacija za kontrolu rađanja⁵⁵⁷ tada je po prvi puta objasnila što je kontrola rađanja, koju je nazvala preventivnom medicinom i pritom objasnila da se radi o obliku preventivne medicine, a ne o neomaltuzijanskoj teoriji prenaseljenosti.⁵⁵⁸ Najveća prepreka korištenju kontracepcije svakako je bila katolička crkva koja je prema tada važećem *Codex iuris canonici* zagovarala primarnu svrhu braka koja se ostvaruje kroz rađanje i odgajanje djece, dok je zadovoljavanje seksualnih potreba smatrano sporednom stvari. Godina 1951. bila je prijelomna u katoličkoj crkvi jer je tada papa Pio XII. odobrio korištenje kontracepcijske metode Ogino-Knauss⁵⁵⁹, međutim papa Pavao VI. je 29. srpnja 1968. enciklikom *Humanae Vitae* osudio abortus, čak i iz medicinski opravdanih razloga, a bilo kakvo djelovanje koje u braku onemogućuje prokreaciju strogo je zabranjeno vjernicima.⁵⁶⁰ Godine 1952. Margaret Sanger, borkinja za prava žena, osnovala je u Mumbaiju Međunarodnu federaciju za planiranje obitelji

⁵⁵⁴ Bergofer, „Psihološki problemi kontracepcije,“: 84.

⁵⁵⁵ Ibid.

⁵⁵⁶ Theodor Henrik Van de Velde, *Die Fruchtbarkeit in der Ehe und ihre wunschgemäße Beeinflussung*. Citirano prema: Bergofer, „Psihološki problemi kontracepcije,“: 86.

⁵⁵⁷ Prijevod je preuzet iz članka Petronile Kapor „Dosadašnji razvoj ideja o kontroli rađanja i uloga i rad Internacionalne federacije za planiranje porodice (IPFF) na probleme planiranja porodice u svijetu“ objavljenog u Arhivu za zaštitu majke i djeteta, i čini se da je pomalo nespretan. Točan naziv organizacije glasi: *The National Committee on Federal Legislation for Birth Control*.

⁵⁵⁸ Petronila Kapor, „Dosadašnji razvoj ideja o kontroli rađanja i uloga i rad Internacionalne federacije za planiranje porodice (IPFF) na probleme planiranja porodice u svijetu,“ *Arhiv za zaštitu majke i djeteta* (1968.): 90.

⁵⁵⁹ Metoda Ogino-Knauss odnosi se na računanje plodnih i neplodnih dana ženskoga ciklusa.

⁵⁶⁰ Tekst enciklike u punome opsegu dostupan na: http://w2.vatican.va/content/paul-vi/en/encyclicals/documents/hf_p-vi_enc_25071968_humanae-vitae.html (pogledano 20.9.2016.).

[*International Planned Parenthood Federation*] (IPPF). IPPF je zasnovana na uvjerenju da je znanje o planiranju obitelji jedno od osnovnih ljudskih prava i da je dužnost svakoga čovjeka te da je ono uvjet za dobrobit obitelji za sreću i prosperitet čovječanstva.⁵⁶¹ Cilj Federacije bio je unaprijediti učenje o planiranju obitelji u raznim zemljama. Jugoslavija je 2. srpnja 1966. godine postala pridruženom članicom na sastanku Izvršnog komiteta regionalnih organizacija za Europu i Bliski Istok, a u travnju 1967. godine na VIII. Internacionalnoj konferenciji u Čileu i stalnim članom Federacije.⁵⁶²

Budući da je kontracepcijska ili popularnije *anty-baby* pilula simbol seksualne revolucije, a i šezdesetih ulazi na velika vrata u Jugoslaviju, točnije 1965. godine, pa tako i u Hrvatsku, posebno će se promatrati kako je upotreba toga oralnoga kontraceptiva omogućila ženama da planiraju obitelj s jedne strane. S druge strane pilula je osamostalila ovisnosti o muškarcu prilikom spolnoga odnosa, odnosno njegovoga ishoda, koji je kao potencijalnu posljedicu mogao imati začecje.⁵⁶³ Pilula je u pojedinačnim slučajevima bila izrazito hvaljena kako od strane struke, ali i od samih korisnica, jer je ukidala strah od neželjene trudnoće i potencijalno smanjivala broj pobačaja.⁵⁶⁴ Sama pilula otkrivena je uz financijsku pomoć Margaret Sanger iz *International Planned Parenthood Federation* iz Sjedinjenih Američkih Država i njezine prijateljice, biologinje, sufražetkinje i filantropkinje, Katherine Dexter McCormick, koja je izdašno financirala taj projekt od 1953. godine.⁵⁶⁵ Zahvaljujući upravo toj izdašnoj financijskoj potpori IPPF-a, dr. Gregory Pincus je 1956. godine stvorio prvu kontracepcijsku pilulu, a ona je prvo autorizirana u Sjedinjenim Američkim Državama kao lijek za neredovite menstrualne cikluse.⁵⁶⁶ Pincus je bio zadužen da u suradnji s ginekologom Johnom Rockom s Harvard Medical School razvije sintetički steroid u obliku tablete, a to su i učinili te su ga testirali na ženama u Puerto Ricu. Proizvod je nosio naziv *Enovid*.⁵⁶⁷ Godine 1960. stavljena je na tržište kao metoda kontracepcije i licencirala ju je američka Food and

⁵⁶¹ Kapor, *Dosadašnji razvoj ideja o kontroli rađanja i uloga i rad Internacionalne federacije za planiranje porodice (IPPF) na probleme planiranja porodice u svijetu*,“: 92. Udruga postoji i danas i usmjerena je na planiranje obitelji prvenstveno u nerazvijenim dijelovima Trećeg svijeta. Interenetska stranica udruge dostupna je na: <http://www.ippf.org/> (pogledano 20.9.2016.).

⁵⁶² Kapor, „*Dosadašnji razvoj ideja o kontroli rađanja i uloga i rad Internacionalne federacije za planiranje porodice (IPPF) na probleme planiranja porodice u svijetu*“,“: 93.

⁵⁶³ Detaljnije o piluli i njenu utjecaju na društveni i općenito na položaj žene i što je ona značila potražiti i u : Marian Rengel, *Encyclopedia of Birth Control* (Phoenix: Oryx Press, 2000.).

⁵⁶⁴ Steinbacher, *Wie der Sex nach Deutschland kam*, 333.

⁵⁶⁵ Hekma, *A Cultural History of Sexuality in the Modern Age*, 38.

⁵⁶⁶ Ibid; detaljnije o raznim oblicima kontracepcije potražiti u: Angus McLaren, *A History of Contraception from Antiquity to the Present Day* (Oxford: Basil Blackwell, 1990.).

⁵⁶⁷ Allyn, *Make Love, Not War*, 33.

Drug Administration.⁵⁶⁸ Izum oralne kontracepcije revolucionirao je javni diskurs o kontroli rađanja jer kao što je penicilin omogućio da se seksom ne dobije venerična bolest, tako je pilula onemogućila da se žena seksom „zarazi“ trudnoćom. Najvažnije što je pilula donijela sa sobom jest psihološki moment, zato što se ona ne konzumira tijekom spolnoga čina.⁵⁶⁹ Također, pilula je revolucionirala seks kao takav, jer on više nije bio isključivo moguć samo u braku. Prema procjenama, do 1962. godine 1.187.000 žena je koristilo kontracepcijske pilule.⁵⁷⁰ Stoga je indikativan natpis iz časopisa *Redbook magazine*:

S obzirom na činjenicu da se pilula može uzeti bilo kada tijekom dana, kao i da ne uključuje kontakt se genitalijama te da se uzima u redovitim intervalima bez obzira ima li osoba u planu vođenja ljubavi ili ne, može se konzumirati bez potpune svijesti da osoba priprema samu sebe za snošaj.⁵⁷¹

Uz to što je pilula u veoma kratkom vremenu postala popularna i raširena u primjeni u Jugoslaviji pa tako i u Hrvatskoj, kao i činjenica da su ju liječnici bili skloni prepisati, promovirala ju je i štampa. Dr. Vladimir Grizelj, ginekolog, je za *Start* pisao o medicinskim indikacijama pilule, ali što je najvažnije, u članku je iznesen podatak da je 1970. godine u svijetu na piluli bilo oko 20 milijuna žena te da se pretpostavlja da žene koje ju uzimaju rjeđe obolijevaju od raka vrata maternice i dojke.⁵⁷² Uz popularizaciju u smislu zaštite od neželjene trudnoće, kontracepcijska pilula ovakvim izjavama liječnika predstavljena je i kao čuvar zdravlja. U članku su nabrojene pilule koje su bile dostupne u SR Hrvatskoj i to redom *Anovlar, Lyndiol, Lyndiol 2.5, Eugynon i Stediril*. Dr. D. Kremer, koji je u šezdesetim godinama pisao za *Arenu* izjavio je da pilula u velikoj mjeri mijenja i ljubavni i seksualni moral, a istovremeno je problematična jer ljudi smatraju da znaju dovoljno, što ne mora nužno biti tako.⁵⁷³ Kremer je naglasio da je potrebna psihološka revolucija, a ne samo tjelesna, da bi žene u potpunosti ostvarile svoju neovinnost o muškarcima. Kako je i sam naglasio, poradi pilule mijenja se svrha spolnoga odnosa, koji više ne služi produljenju vrste, a žena prestaje biti ovisna o muškarcu, a upravo „... to omogućuje korjenitu promjenu odnosa među

⁵⁶⁸ Ibid.

⁵⁶⁹ Ibid.

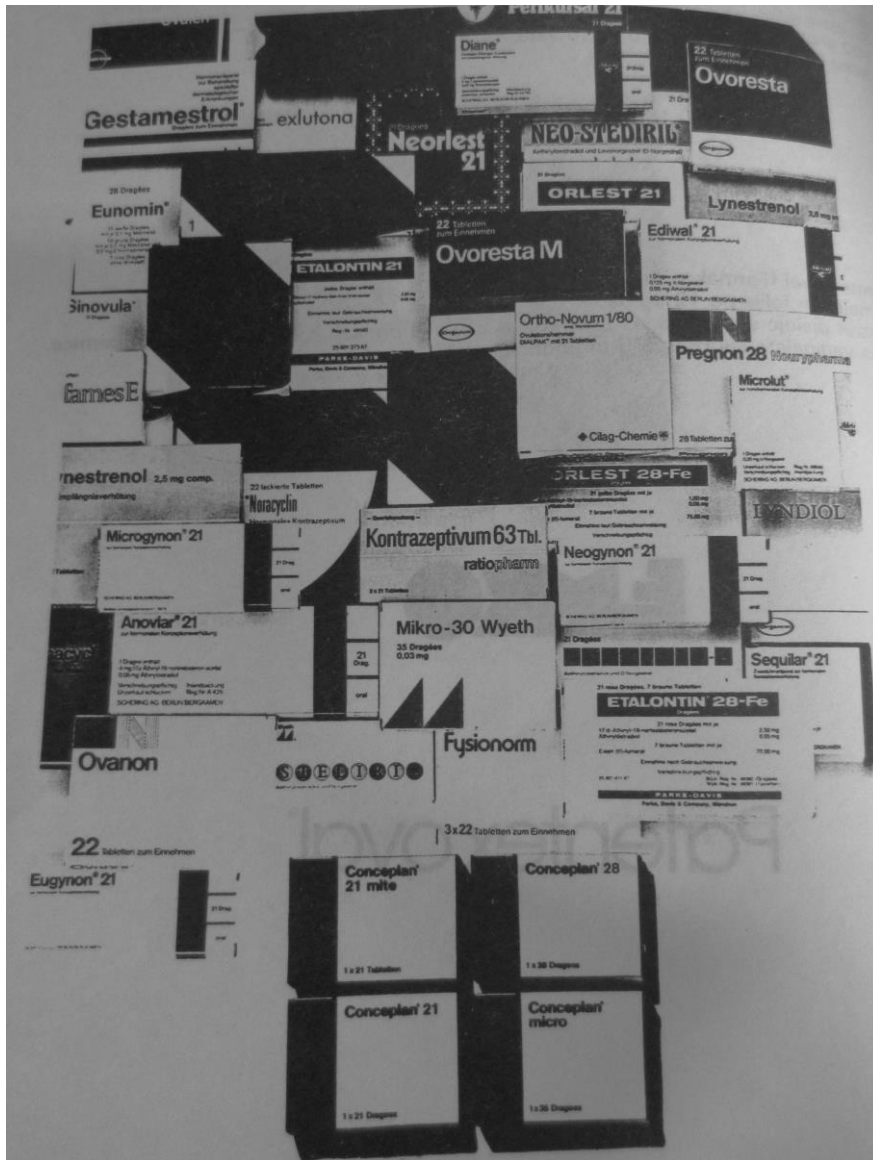
⁵⁷⁰ Ibid, 34.

⁵⁷¹ Ibid (prijevod Z.M.).

⁵⁷² Dr. Vladimir Grizelj, „Anti-bejbi pilule,“ *Start*, 7.4.1971., br. 58., 43.

⁵⁷³ Dr. D. Kremer, „Pilula mijenja sve,“ *Arena*, 24.1.1969., br. 422., 32.

spolovima. Uz pravnu jednakost, pilula odnosu među spolovima daje novu podlogu šire i dublje – prave jednakosti“.⁵⁷⁴

Slika 4. Kontracepcijske pilule prisutne na jugoslavenskome tržištu⁵⁷⁵

Također, u Dubrovniku je 1969. održan Drugi europski kongres o sterilitetu na kojem je sudjelovalo više od tisuću liječnika iz cijeloga svijetu (bez Albanije i SSSR-a) te je zaključeno da ne postoji idealno kontracepcijsko sredstvo, međutim da je pilula i dalje

⁵⁷⁴ Ibid.

⁵⁷⁵ Janković, *Neželjena trudnoća, abortus, kontracepcija*, 66.

najpraktičnija.⁵⁷⁶ Posebno se zabrinjavajućim pokazalo pitanje kontracepcije kada se govori o seksualno aktivnim maloljetnicama. Prema uzoru na SR Njemačku postavljalo se pitanje etičnosti propisivanja pilule, ali s posebnim naglaskom na pitanje hoće li mlade djevojke ilegalnim putem pribaviti iste, ako im ih liječnici neće propisati.⁵⁷⁷ Indikativan je intervju Dubravke Štampar, koja je za reviju *Svijet* 1972. godine izjavila da je “‘pilula’ ustvari omogućila u punoj mjeri željeno roditeljstvo i željeno materinstvo sa svim ljudskim vrijednostima, ljepotom i odgovornošću koje ono donosi“.⁵⁷⁸

O važnosti kontracepcije u SR Hrvatskoj govori i činjenica da je osnovano Savjetovalište za kontracepciju.⁵⁷⁹ Općenito, dotada je briga o reproduktivnome zdravlju žena bila ograničena. Tako je u SR Hrvatskoj 1961. godine postojalo tek 126 ginekologa, što je značilo da na jednog ginekologa otpada 12.954 žena. Isto tako, bilo je 1.098 babica, što je značilo da jedna babica porađa 1.487 žena. Također, 1961. godine postojale su svega 64 rađaone koje nisu mogle zadovoljiti potrebe trudnih žena. Savjetovalište je radilo na širenju ideje o potrebi ženskoga reproduktivnoga zdravlja. S time u vezi izdavane su i brojne knjige/brošure o tome kako ga očuvati. Jedan od primjera je svakako i knjiga Blagoja Stambolovića o higijeni ženi, koja je vrlo detaljno objašnjavala fiziologija i anatomiju ženskih spolnih organa, zatim pitane oplodnje i ženskoga načina života (prehrana), te (intimnu) higijenu u raznim periodima života.⁵⁸⁰ Savjetovalište je izrađivalo i brojne statistike o primjeni kontracepcijskih sredstava u SR Hrvatskoj, međutim uz brojne teškoće zbog teritorijalnih promjena.

Tablica 29. Rad Savjetovališta za kontracepciju⁵⁸¹

Godina	Broj organizacijskih jedinica	Broj posjeta	Od toga prvih	% prvih od ukupnog broja savjeta
1966.	122	42.519	18.283	42,99
1967.	59	44.835	14.664	32,70

⁵⁷⁶ „Opasna pilula,“ *Vjesnik u srijedu*, 22.10.1969., 12.

⁵⁷⁷ „Pilula prve ljubavi,“ *Vjesnik u srijedu*, 26.3.1969., 20.

⁵⁷⁸ Dubravka Štampar, *Svijet*, 1972., br. 6., 11.

⁵⁷⁹ SFRJ. *Žena u društvu i privredi Jugoslavije* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1984.), 77., 79.

⁵⁸⁰ Blagoje Stambolović, *Higijena žena. Kako žena da sačuva svoje zdravlje*. (Zagreb-Beograd: Medicinska knjiga, 1968.).

⁵⁸¹ Dubravka Štampar, „O radu Savjetovališta za kontracepciju na području SRH,“ *Arhiv za zaštitu majke i djeteta* (1971.): 147.

1968.	66	58.252	16.556	28,42
1969.	69	66.419	17.908	26,96

O popularnosti Savjetovališta govori činjenica da je najviše posjetiteljica upravo u dobi između 20 i 29 godina, dok su mlađe, odnosno starije dobne skupine izrazito podzastupljene.

Tablica 30. Broj posjeta savjetovalištu s obzirom na dobnu strukturu stanovništva⁵⁸²

Godina	Ukupni broj prvih posjeta	Do 19 godina	20-29 godina	30-39 godina	40-49 godina	50 i više godina
1966.	18.283	6,09%	47,1%	39,81%	6,95%	0,10%
1967.	14.554	7,60%	46,90%	38,07%	7,28%	0,12%
1968.	16.556	7,98%	49,93%	34,83%	6,87%	13,61%
1969.	17.903	10,45%	49,82%	34,39%	5,19%	0,11%

Ipak, postojali su brojni problemi upravo sa zdravstvenom zaštitom žena u SR Hrvatskoj. Tako je na primjer u Zagrebu Služba za zdravstvenu zaštitu žena raspolagala sa deset dispanzera i 21 ordinacijom za savjetovalište. Na jedan je dispanzer išlo otprilike 28.000 žena, a na jednu ordinaciju za savjetovalište oko 13.500 žena.⁵⁸³ Od ukupnoga broja žena 1968. godine, njih se svega 54% nalazilo pod bilo kakvim liječničkim nadzorom, a tek 24% je posjećivalo savjetovališta, što je bio razlog za nezadovoljstvo.⁵⁸⁴ Ipak, unatoč malome broju posjeta žena savjetovalištima i ginekološkim ambulantom, postojala je svijest o nužnosti kontracepcije, ako se želi odlučivati o tome koliko i kada će se imati djece. Uz kontracepcijsku pilulu, savjetovališta i ginekološke ambulante nudile su i druge kontracepcijske metode.

⁵⁸² Ibid: 148.

⁵⁸³ HDA, CK SKH – 1220, D-4398, Gradska konferencija SSRNH Zagreb, Služba za informacije. Bilten (4), April 1970., god. VIII. Referat Zore Smoljanović, 167.

⁵⁸⁴ HDA, CK SKH – 1220, D-4398, Gradska konferencija SSRNH Zagreb, Služba za informacije. Bilten (4), April 1970., god. VIII. Referat Zore Smoljanović, 167. Služba za zdravstvenu u zaštitu žena brinula je i o informiranju žena o pitanju porođaja. Jedan od primjera brige za žene što se tiče porođaja jest i knjiga *Bezbolni porođaj* u kojoj se na vrlo jednostavan način ženama objašnjava povijest porođaja, zatim trudnoća, pa pitanje porođajne boli, tijek porođaja i nužnost slijeđenja smjernica koje su izdali u knjizi, zatim nužnost pravilnoga disanja prilikom porođaja te kako najbezbolnije se poroditi. Bosiljka Milošević, Radeta Prica, *Bezbolni porođaj* (Zagreb/Beograd: Medicinska knjiga, 1968.).

Da kontracepcijska pilula nije bilo jedino prihvatljivo sredstvo kontracepcije dokazuje i veliko istraživanje koje su znanstvenici provodili o intrauterinim ulošcima, koji su 1968. godine bili druga po redu od svih kontracepcijskih metoda.⁵⁸⁵ Zanimljivo je da je broj trudnoća prilikom korištenja ove kontracepcije bio relativno malen, a i nakon prestanka njihovog korištenja nije postojao nikakav problem za začeće.⁵⁸⁶

Tablica 31. Broj trudnoća kod različitih tipova Lippesove zamke⁵⁸⁷

Tip uloška	Broj žena	Broj mjeseci upotrebe	Broj trudnoća	Postotak trudnoća u prvoj godini
Tip Lippes D	4.100	27.772	33	1,3
Tip Lippes A	931	10.855	57	5,5

Sami intrauterini ulošci popularni su bili još od kraja 19. stoljeća, ali su globalnu primjenu našli nakon 1959. godine. U SR Hrvatskoj u upotrebi su bili od 1968. godine i preporučali su se najčešće ženama koje su već jednom rodile.⁵⁸⁸ U periodu između 1968. i 1971. godine aplicirano je ukupno četiristo intrauterinih uložaka.⁵⁸⁹

Tablica 32. Korisnice intrauterinih uložaka prema starosnoj dobi⁵⁹⁰

Dobne skupine	Broj žena	Postotak
15-19 godina	1	0,3
20-24 godine	42	14,0
25-29 godina	87	29,0
30-34 godine	93	31,0
35-39 godina	66	22,0
40-44 godine	11	3,7

⁵⁸⁵ Intrauterini ulošci mogu biti nemedicirani, tj. Inertni (sastavljeni od polietilina), te medicirani (sastavljeni od polietilena te metala ili progesteragena). Najpoznatiji oblik intrauterine kontracepcije je spirala.

⁵⁸⁶ Dubravka Štampar, „O intrauterinim kontracepcijskim ulošcima,“ *Arhiv za zaštitu majke i djeteta* (1968.): 129.

⁵⁸⁷ Ibid: 132.

⁵⁸⁸ Dr. Ljiljana Randić, Dr. Verena Kogoj-Bakić, „Naša iskustva s primjenom intrauterinih kontraceptivnih sredstava,“ *Arhiv za zaštitu majke i djeteta* (1971.): 221.

⁵⁸⁹ Ibid: 223.

⁵⁹⁰ Ibid.

Ipak, znanstvenice koje su proučavale djelovanje intrauterinih uložaka su primijetile da niti oni, kao uostalom do tada niti jedno drugo kontracepcijsko sredstvo ne zadovoljava osnovne uvjete, a to je da je sigurno, bezopasno, jednostavno, za sve žene prihvatljivo.⁵⁹¹

Kao o još jednome obliku kontracepcije govori se i o sterilizaciji, kao trajnome i nepovratnome sredstvu sprečavanja začeća. Godine 1968. sterilizacija se provodila ilegalno, a liječnici koji su ju provodili mogli su biti pravno sankcionirani.⁵⁹² I dok je sterilizacija s jedne strane smatrana kontracepcijskom metodom, s druge je strane postojao paradoks da se neplodnost liječila umjetnom oplodnjom. I dok je u drugim dijelovima svijeta sterilizacija bila prihvaćena kao kontracepcijska metoda, na Kongresu jugoslavenskih ginekologa doneseni uvjeti prema kojima bi sterilizacija trebala biti dopuštena, a to su bili:

1. genetske bolesti
2. socijalni razlozi (alkoholičari, prostitutke, kriminalci)
3. teške materijalne prilike
4. želja supružnika, pri čemu udane žene moraju biti starije od 35 godina, a udovice i razvedene 40 godina, a muškarci moraju biti u dobi između 40 i 50 godina.⁵⁹³

Pitanje kontracepcije doživljavano je vrlo ozbiljno i u radnim organizacijama, koje su većinom u sedamdesetim godinama 20. stoljeća počele organizirano brinuti za reproduktivno zdravlje svojih radnica. Jedan od najsvjetlijih primjera jesu knjižice ginekologa, dr. Borisa Jankovića, koje su u radnim kolektivima dijeljene radnicama, a u svrhu boljeg informiranja o mogućnostima kontracepcije i zaštite od neželjene trudnoće. Jankovićevo zalaganje usko je vezano uz ranije spomenuti Zakon o zdravstvenim mjerama za ostvarivanje prava na slobodno odlučivanje o rađanju djece, čiji članak 5. kaže da „sprečavanje neželjenog začeća može biti privremeno (kontracepcija) ili trajno (sterilizacija)“, a članak 6. da je:

Kontracepcija je oblik medicinske pomoći kojim se, u svrhu planiranja porodice, privremeno sprečava neželjeno začeće. Građani u okviru zdravstvene zaštite ostvaruju:

- pravo na upoznavanje s metodama i prednostima planiranja porodice i sa značajem i posljedicama metoda i sredstava za reguliranje vremena i broja porođaja i druge oblike pomoći u vezi s planiranjem porodice
- pravo da koriste sredstava za privremeno sprečavanje začeća kao i izbor tih sredstava.⁵⁹⁴

⁵⁹¹ Ibid.

⁵⁹² Zvonimir Šeparović, „Zar ne smiju svi rađati djecu?“, *Vjesnik u srijedu*, 18.12.1968., 13.

⁵⁹³ Ibid.

⁵⁹⁴ „Zakon o zdravstvenim mjerama za ostvarivanje prava na slobodno odlučivanje o rađanju djece“, *Narodne novine*, 18/1978., 358.

Uz detaljno objašnjenje što je točno kontracepcija i koja je njezina svrha i uloga u životu žene koja se nalazi u reproduktivnome razdoblju, pobrojana su različita sredstva i metode kontracepcije. Janković ih dijeli na vremenska i definitivna kontracepcijska sredstva, a kako im i sam naziv govori, prva prestankom konzumacije mogu dovesti do začeca, a druga ne mogu.⁵⁹⁵ To su redom sljedeća:

Vremenska kontraceptivna sredstva

1. Metode bez primjene nekoga sredstva
 - a. Prekinuti snošaj
 - b. Periodično suzdržavanje od spolnoga odnosa
 - i. Kalendarske metode (Ogino, Knaus)
 - ii. Temperaturna metoda, „stroga“ i „proširena“ forma
 - iii. Simptomatska metoda
 - iv. Simpto-termalna metoda
2. Mehanička sredstva
 - a. Rodnička ispiranja
 - b. Kapica za rodnički dio maternice
 - c. Dijafragma za rodnicu
 - d. Kondom (prezervativ)
 - e. Meterničnikontraceptivni uložak („spirala“)
3. Kemijska sredstva (djeluju u rodnici)
 - a. Pjenušave tablete, ovula, čepići
 - b. Masti, žele
 - c. Pjene, raspršivači
4. Hormonska kontraceptivna sredstva
 - a. Dražeje („antibaby-pilula“)
 - b. Jedna injekcija u tri mjeseca
 - c. Jedna pilula i jedna injekcija u mjesecu
 - d. Mini pilula, pilula nakon snošaja

Definitivna kontracepcijska zaštita

1. Operativno izazvana neplodnost
 - a. Sterilizacija žene

⁵⁹⁵ Janković, *Neželjena trudnoća, abortus, kontracepcija*, 29.

b. Sterilizacija muškarca.⁵⁹⁶

Na koji je način kontracepcija bila prikazivana širim slojevima SR Hrvatske, dovoljno govori činjenica da se ona spominje u *Knjizi za svaku ženu*, obaveznome štivu svake žene. Tako u izdanju iz 1965. godine nalazimo tekst o tome kako nestručnjaci često drže da je pobačaj bezopasan ako ga izvede ginekolog ili neki drugi liječnik, međutim sam čin nikako nije bezopasan. Situacija je daleko gora ako ga izvede netko tko nije medicinske profesije. Upućuje se žene na to da poslije učinjenog pobačaja one obično imaju velikih problema sa reproduktivnim sustavom te da je puno prikladnije koristiti zaštitu protiv neželjene trudnoće nego pribjegavati pobačaju. Kao mogući oblici kontracepcije navode se „dijafragma, kondom, prekinuti snošaj, Knaus-Oginova metoda, kemičko sprečavanje trudnoće“.⁵⁹⁷

Budući da je *Knjiga za svaku ženu* imala veliki utjecaj na svoj čitateljski krug,⁵⁹⁸ uz sve ostale faktore ona je zasigurno imala određeni utjecaj na prihvaćanje kontracepcije kao društvenog, a prvenstveno i politički, prihvatljivog vida ženske emancipacije u pogledu njene vlastite seksualnosti. Neke od kazivačica intervjuiranih za potrebe ovoga doktorskog rada, neovisno jesu li bile sa sela ili iz grada, koristile su brojne metode kontracepcije, iako im i abortus nije bio stran kao metoda kontracepcije.⁵⁹⁹ Pitanje kontracepcije spominje se i u knjizi *Ženski biografski leksikon. Sjećanje žena na život u socijalizmu*, u kojoj postoje oprečna mišljenja o upotrebi kontracepcije, ovisno o vremenu kada su kazivačice rođene. Tako jedna od sudionica tvrdi da o kontracepcije nije bilo puno govora te je zahvaljujući svojem neznanju o metodama zaštite od neželjene trudnoće ubrzo rodila dvoje djece. Usput kaže da je imala valjda pet pobačaja, što smatra nezdravim i ružnim. Zanimljivo, upravo ta sudionica intervju upućuje na nedostatke sustava onoga vremena koji nije organizirao niti predavanja niti kakve druge oblike informiranja, što je za nju bilo jako loše.⁶⁰⁰

Druga sudionica gore spomenutoga projekta za razliku od većine odraslih za kontracepciju je čula od majke, pa je tako i dobila savjet: „Sad kad imaš menzes, sad se moraš paziti dječaka, mislim bilo koga uopće u društvu, da te ne bi odvuкао negdje“.⁶⁰¹

⁵⁹⁶ Janković, *Neželjena trudnoća, abortus, kontracepcija*, 29.

⁵⁹⁷ *Knjiga za svaku ženu*, 191.

⁵⁹⁸ Tako primjerice nije neobično da se ista knjiga još i danas može pronaći u brojnim kućanstvima. Istu knjigu imala sam prilike vidjeti kod svoje bake, tete, svekrve te kod mama svojih brojnih prijateljica i prijatelja. Isto upućuje na to da je knjiga kao popularno štivo onoga vremena zasigurno imalo velikog utjecaja na način razmišljanja kod žena.

⁵⁹⁹ Intervju s A.B., 5.8.2015., intervju s D.L., 10.9.2015., intervju s N.Č., 1.3.2016.

⁶⁰⁰ Dijanić et al., *Ženski biografski leksikon. Sjećanje žena na život u socijalizmu*, 48., 49.

⁶⁰¹ Ibid, 210.

Često se pišući o seksualnoj revoluciji zaboravlja napomenuti da je postojao veliki otpor spram korištenju kontracepcije. Tako je zanimljiv podatak da je na Visokoj defektološkoj školi u Zagrebu nekolicina profesora studenticama pričala da je uzrok malformacija kod djece upravo posljedica uzimanja kontracepcijskih sredstava njihovih majki, iako to uopće nikada nije postavljeno kao teza, a niti dokazano, barem ne u tako ranoj fazi seksualne revolucije.⁶⁰² Štoviše, postavlja se pitanje o tome koliko je i struka sama bila upućena u pitanje kontracepcije te na koji je način prezentirala zaštitu od neželjene trudnoće spolno aktivnome stanovništvu SR Hrvatske. Upravo je i otpor dijela struke u početku doprinio tome da kontracepcija od samoga početka ne bude u potpunosti prihvaćena u SR Hrvatskoj, ali i Jugoslaviji, te se još uvijek u velikoj mjeri pribjegavalo pobačaju kao rješenju problema neželjene trudnoće. Broj korisnica kontracepcije, kao što je vidljivo iz gornjih tablica s vremenom je ipak počeo rasti, zahvaljujući brojim predavanjima, barem u većim gradovima, te većim angažmanom struke. Upravo je u periodu seksualne revolucije te u godinama nakon nje broj korisnica kontracepcije dosegnuo svoj vrhunac. Tako je i do danas ostalo zabilježeno da je baš pilula jedan od središnjih simbola te iste seksualne revolucije. Jedan od kazivača čak i tvrdi da je seksualna revolucije u Jugoslaviji prije svega bila kontraceptivna revolucija, koja je oslobodila žene (koje su toga postajale svjesne), a posljedično je tako došlo i do oslobodjenja muškaraca, koji su oduvijek bili manje osvješteni od žena tome pogledu.⁶⁰³

⁶⁰² Z. Banić, „Zbog čega ginekolog?“, *Studentski list*, 19.11.1968., br. 20., 15.; „Koliko je pilula opasna?“, *Nin*, 24.10.1971., br. 1085., 57.

⁶⁰³ Elektronička prepiska I.B. i Z.M., 18.4.2017.

4. MLADI I SEKSUALNA REVOLUCIJA U SR HRVATSKOJ

Socijalizam kao političko-društveni izraz komunističke totalitarne ideologije u svojoj je osnovi, kao uostalom i fašizam, imao ideju stvaranja novoga, u ovome slučaju socijalističkoga čovjeka, sposobnoga da ostvari komunističko društveno-političko uređenje.⁶⁰⁴ Taj je čovjek trebao nastati provođenjem u život jedne od inačica dubljeg značenja pojma pionir – pošten, iskren, odvažan, napredan, istrajan, radišan. Prema Igoru Dudi upravo su taj opis i „četiri najvažnije male riječi“ – molim, izvoli, hvala, oprosti – u sustavu odgoja i obrazovanja bila dva didaktičko-metodička poteza koja su stvarala budućeg uzornog novog socijalističkog čovjeka, kakav je u ranijim fazama socijalizma bio zamišljen od strane partije.⁶⁰⁵ Novi socijalistički čovjek trebao je biti skroman, samostalan, kritičan, dosljedan, dostojanstven, human, iskren, pravedan, pošten, nesebičan, ljubazan, odgovoran, discipliniran, čestit, društven, marljiv, požrtvovan, ustrajan, uporan i savjestan.⁶⁰⁶ Kao takav trebao je predstavljati ideal 'novoga čovjeka' koji razumije zajednicu i stavlja potrebe zajednice ispred svojih vlastitih potreba. U konačnici, jedino je 'socijalistički' čovjek mogao nositi, razvijati i u konačnici ostvariti idealno komunističko društveno-političko uređenje.

Istraživanja o mladima, koji su odgajani i koji su nastajali na indoktrinaciji koja im je odmalena usađivana od pionirske organizacije pa nadalje, počela su još u tada suvremeno vrijeme, odnosno prije pada komunizma u Europi. Već je Wolf Oschlies u sedamdesetim i osamdesetim godinama dvadesetoga stoljeća istraživao mlade i tvrdio je da postoji čitav niz istraživanja o njima, iako su ta istraživanja često cenzurirana na dvije razine – razini države i

⁶⁰⁴ Za neke od klasičnih primjera pristupu istraživanja totalitarizma, ali i o suvremenim pristupima, metodama, njegovoj upotrebi i značaju u istraživanju europske povijesti dvadesetoga stoljeća vidjeti: Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (San Diego, New York: A Harvest Book and Harcourt Inc., 1968.); Carl J. Friedrich, Zbigniew K. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1956.); Peter Grieder, „In Defense of Totalitarianism Theory as a Tool of Historical Scholarship,” *Totalitarian Movements and Political Religions* Vol. 8, No. 3-4 (2007.): 563.-589.; Abbott Gleason, *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War* (New York: Oxford University Press, 1995.); Daniela Baratieri, Mark Edele, Giuseppe Finaldi (Ed.), *Totalitarian Dictatorship – New Histories* (New York, London: Routledge, 2014.); David D. Roberts, *Totalitarian Experiment in Twentieth Century Europe. Understanding the Poverty of Great Politics.* (New York, London: Routledge, 2006.); James A. Gregor, *Marxism, Fascism & Totalitarianism. Chapters in the Intellectual History of Radicalism.* (Stanford, California: Stanford University Press, 2009.); Costas Douzinas, & Slavoj Žižek, *The Idea of Communism* (London, New York: Verso, 2010.); Constantin Iordachi, *Comparative Fascist Studies. New Perspectives.* (London, New York: Routledge, 2010.); Roger Griffin, *Fascism, Totalitarianism and Political Religion* (London, New York: Routledge, 2005.); Stanley G. Payne, *A History of Fascism 1914-1945* (London, Madison: Wisconsin University Press, 1995.); Roger Griffin, *The Nature of Fascism* (London, New York: Routledge, 1993.).

⁶⁰⁵ Igor Duda, *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma.* (Zagreb, Pula: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2015.), 59.

⁶⁰⁶ Ibid, 60.

na razini pojedinca koji je provodio istraživanje, svojevrсна samocenzura.⁶⁰⁷ Oschlies je istraživanja provodio na primjeru Čehoslovačke,⁶⁰⁸ Poljske,⁶⁰⁹ Jugoslavije,⁶¹⁰ Rumunjske,⁶¹¹ i Bugarske,⁶¹² dakle njegova istraživanja se odnose na mlade u Istočnome bloku. To ne znači da mladež kao društvena i politička kategorija nije bila u sferi interesa zapadnih društava također. Štoviše, tinejdžeri su bili opsesija Zapadnoga društva već pedesetih godina prošloga stoljeća, pa i ranije.⁶¹³ Strah odraslih od tinejdžera u stvari je bio strah od adolescenata koji su pripadali radničkoj klasi, bili slabije obrazovani i pretjerano seksualizirani, odnosno predstavljali su krizu tradicionalnih vrijednosti, što je bilo nepojmljivo tadašnjim prenaplašeno izmoraliziranim krugovima kako na Istoku tako i na Zapadu. Kultura mladih u šezdesetim godinama prošloga stoljeća na Zapadu bila je usko vezana uz studentsku kulturu, ponajviše onu parišku, boemsku, kao i hipijevsku koja je bila karakteristična za Sjevernu Ameriku i ostatak Zapadne Europe.⁶¹⁴ Za njih se držalo da su promiskuitetni, da su ovisnici i da su prljavi.

S druge strane, komunizam je od svojih najranijih početaka u Sovjetskome Savezu rezervirao posebno mjesto za mlade u svojem simbolizmu i ikonografiji partijske retorike i medija. U govoru o zadacima mladih, Lenjin je specificirao:

Cijela svrha treniranja, edukacije i obrazovanja današnje omladine trebala bi težiti tome da se u mlade usadi komunistička etika [...] generacija današnjih petnaestogodišnjaka će doživjeti komunističko društvo i oni sami će graditi to društvo. Ta generacija bi morala znati da cjelokupna svrha njihova života jest da se izgradi komunističko društvo.⁶¹⁵

Za partiju je mladež od samoga početka predstavljala revolucionarnog agenta transformacije, kojemu je potrebna vrlo visoka razina vodstva, jer upravo u razdoblju adolescencije mladež najbolje upija. U jezgri partijske pažnje koja je bila usmjerena mladima

⁶⁰⁷ Wolf Oschlies, *Jugend in Osteuropa, Vol. 1 .Anspruch und Realität kommunistischer Jugendpolitik*. (Köln: Böhlau, 1980.), 37.-38.

⁶⁰⁸ Wolf Oschlies, *Jugend in Osteuropa, Vol. 4. Jugend in der Tschechoslowakei: Kurzer Frühling, lange Winter*. (Köln: Böhlau, 1985.).

⁶⁰⁹ Wolf Oschlies, *Jugend in Osteuropa, Vol. 2. Polens Jugend – Kinder der Solidarnosc?* (Köln: Böhlau, 1982.).

⁶¹⁰ Wolf Oschlies, *Jugendprobleme in Jugoslawien*. (Köln: Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien 5/1977., 1977.).

⁶¹¹ Wolf Oschlies, *Jugend in Osteuropa Vol. 3, Rumäniens Jugend – Rumäniens Hoffnung*. (Köln: Böhlau, 1983.).

⁶¹² Wolf Oschlies, *Zum Problem der Sexualerziehung in Osteuropa. Fall Studie Bulgarien*. (Köln: Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien 5/1980., 1980.).

⁶¹³ Taylor, *Lennon, not Lenin*, 19.

⁶¹⁴ Ibid.

⁶¹⁵ Lenjin, citirano prema: Taylor, *Lennon, not Lenin*, 21.

stajala je ideja da su mladi ljudi dužni realizirati komunističku ideju.⁶¹⁶ U kasnim pedesetim i u ranim šezdesetim godinama držalo se da su mladi postali žrtvom Zapadnjačkoga utjecaja i da su preuzeli upravo ono najgore sa Zapada. I dok su druge zemlje Istočnoga bloka puno rigoroznije pokušavale suzbiti utjecaj Zapada na mlade, Jugoslavija je rješavanju problema pristupila pomalo drugačije. Umjesto zabrana i represije glede transfera i prakse zapadnih obrazaca glazbe, odijevanja ili ponašanja, Jugoslavija je te obrasce željela staviti pod prividnu kontrolu njihovom prilagodbom sukladno tadašnjim političkim i društvenim uvjetima u zemlji. Ipak, i u Jugoslaviji, pa tako i u SR Hrvatskoj je uočeno da treba uvesti neke nužne promjene u politici prema mladima, kako bi se promijenilo njihovo ponašanje koje se prilagođavalo zapadnjačkome utjecaju sa svrhom ponovnoga vraćanja ideji koja im je usađivana kroz Savez pionira. Najbolje se to ogleda u govorima sa Kongresa Saveza komunista. Na Osmome kongresu Saveza komunista Jugoslavije iz 1964. godine Josip Broz Tito je održao govor u kojemu je izrazio zabrinutost u radu komunista sa mladima, koji je prema njemu bio slab. Tito je držao da veliki neuspjeh leži u tome da se nije dovoljno pažnje polagalo tome da se izgradi mlada organizacija koja bi nosila socijalističko društvo te bila „sposoban graditelj socijalističkih društvenih odnosa“.⁶¹⁷ Kako ipak u potpunosti ne bi uputio na sve slabosti naglasio je da većina mladih ipak diše socijalističkim duhom te ako i postoje neki problemi u sredinama u kojima se mladi kreću, da to nije isključivo njihova krivnja, već i krivnja upravo njih, komunista. Posebno je ovdje naglasio veliku odgovornost onih koji su zaduženi za odgoj mladih. Iz ovoga Titovog govora vidljiva je zapravo i jedna tipična karakteristika jugoslavenškoga društva, a ta je da su se sve veće promjene događale upravo u gradovima, a ne toliko u selima. Tako Tito naglašava da na mlade u gradu puno jače utječu negativni elementi, a manje pozitivni elementi iz društvenoga života. Za Tita je mladež iz grada „jače sklona preuveličavanju i dramtizovanju nego što je to slučaj sa starijom generacijom, koje na takve pojave obično reaguju ovako: u našoj mladosti mi smo bili bolji, nismo imali to i to, bilo smo i sa manjim zadovoljni, bili smo disciplinovaniji i poslušniji itd.“⁶¹⁸ Tito je držao da takve stavove starije generacije mladi teško mogu razumjeti, budući da žive u drugačijim vremenima i drugačijim materijalnim uvjetima. Smatrao je da većina mladih nije „zaražena nacionalističkim i šovinističkim tendencijama“, ali je naglasio da na nju

⁶¹⁶ Ibid, 22.

⁶¹⁷ Josip Broz Tito, „Uloga Saveza komunista u daljoj izgradnji socijalističkih društvenih odnosa i aktuelni problemi u međunarodnom komunističkom pokretu i borbi za mir i socijalizam u svetu“, u *Osmi kongres Saveza komunista Jugoslavije* (Beograd: Komunist, 1964.), 45.-46., 48.

⁶¹⁸ Ibid.

posebno negativno utječu „štetne pojave u našem kulturnom životu, u literaturi, historiografiji itd.“⁶¹⁹

Uistinu, Titova „omladina“ živjela je u drugačijim uvjetima od „omladine“ koja ju kritizira. Mladi su u šezdesetim godinama, obilježenima procvatom potrošačkoga društva u socijalističkoj zemlji osjetili dašak kapitalizma, prije svega povećanom ponudom robe sa Zapada, ali i kulturnim utjecajem. Već ranije je istaknut citat Radovana Zogovića o razornome „holivudskome opijumu“, koji truže socijalističku mladež. Međutim, uz film, tu je bila i glazba, zatim odijevanje, književnost, kazalište, ali i obrasci ponašanja, pa tako i seksualne norme, koje su mladi objeručke prihvatili. Ipak, SKH nikada u potpunosti nije odobravalala mladima tu istu seksualnu revoluciju, štoviše, u početku se borila svim sredstvima protiv nje, međutim kada je uočila da se taj problem nikako neće moći iskorijeniti u potpunosti, odlučila ju je kontrolirano dopustiti, a sve u svrhu očuvanja vlastite premoći u državi. Stoga i ne čudi žustri Titov govor s Devetog kongresa Saveza komunista Jugoslavije održanog 1969. godine, neposredno nakon studentskih prosvjeda 1968. godine i svjetskih zbivanja vezanih uz seksualnu revoluciju, čiji su glavni akteri bili upravo mladi diljem svijeta. Tito je prije no što se osvrnuo na mlade spomenuo pretjerano naglašavanje bilo lijevih, bilo demokratskih ideja, u kojima, ako su prenaplašene vidi problem. Prema Titu SK se mora boriti protiv liberalističkih shvaćanja, protiv lažne demokracije u vidu apsolutne slobode za sve i svakoga. Također, trebalo se boriti protiv lijevog „sektašenja i radikalizma“, čiji su predstavnici govorili o općoj pravdi i jednakosti pritom zanemarujući načelo nagrade prema obavljenome radu.⁶²⁰ Na tragu svojega govora o „liberalnim vrijednostima“, osvrnuo se na pitanje mladih i na njihov položaj u društvu:

Omladina ne voli stagnaciju u društvu, ona uvijek traži nešto novo, gdje bi mogla da ispolji svoj elan. Mi bismo morali da više diskutujemo sa omladinom i da usmjeravamo njen elan u konstruktivnom pravcu [...] Naši rukovodeći drugovi morali bi češće da razgovaraju sa omladinom, da drže predavanja i da objašnjavaju razne mjere koje preduzimamo. Komunisti ne smiju dozvoliti da razni elementi, koji su nosioci tuđih idejnih shvatanja ili oni koji su pod njihovim uticajem, tružu našu omladinu.⁶²¹

⁶¹⁹ Ibid.

⁶²⁰ Josip Broz Tito „Referat predsjednika Saveza komunista Jugoslavije Josipa Broza Tita na svečanoj sednici Devetog kongresa posvećenoj pedesetogodišnjici Saveza komunista Jugoslavije“, u *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije* (Beograd: Komunist, 1969.), 43.

⁶²¹ Ibid, 84.

I doista, Tito je bio u pravu kada je primijetio da mladi vole dinamiku i promjene i to se na jugoslavenskome primjeru najbolje pokazalo u šezdesetim i sedamdesetim godinama dvadesetoga stoljeća. Naime, upravo se tada u Jugoslaviji odvijala i seksualna revolucija, obrazac karakterističan za Zapadni svijet, u kojem je pitanje golotinje, pornografije, abortusa, homoseksualnosti i predbračnih spolnih odnosa postalo *mainstream*, poglavito kod mladih. Čitajući i gledajući produkte stvaralaštva sa Zapada, mladi su upijali ideju slobodne ljubavi te su ju implementirali u svoj socijalistički model. SKJ/SKH je od samoga početka postala svjesna da je seksualna revolucija predstavljala jednu od borbi u kojima neće moći pobijediti te ju je vješto uspjela staviti pod kontrolu, koliko god joj je to bilo moguće. Štoviše, kada je uvidjela da se seksualna revolucija ne može suzbiti, dozvolila je većinu noviteta sa Zapada, poput erotskih časopisa, ali ih je pod budnim okom pratila. Ono što je svakako bilo važno, bilo je utjecati na mlade kako bi prihvaćali obrasce koji su dozvoljeni od strane partije. Opće je poznata činjenica da je na mlade najjednostavnije djelovati putem odgoja i obrazovanja. Stoga ni ne treba previše čuditi činjenica da je krajem šezdesetih godina prošloga stoljeća u škole uvedena eksperimentalna nastava seksualnoga, odnosno spolnoga odgoja.

4.1. SEKSUALNI ODGOJ U ŠKOLAMA – OD IDEJE DO EKSPERIMENTA

Budući da se u ideji stvaranja novoga socijalističkoga čovjeka nalazio niz vrlina koje je omladinka ili omladinac morao zadovoljiti, slobodno seksualno ponašanje predstavljalo je devijaciju od željenoga i prihvatljivoga ponašanja kod mladih ljudi. Partija je relativno rano uočila potrebu kontrole seksualnoga ponašanja mladih te je na više razina pokušavala kontrolirati njihovu slobodu. Jedan od načina kontrole svakako je bio onaj institucionalan – putem obrazovanja. Primat je odnijela Slovenija koja je već 1959. godine počela sa provođenjem seksualnoga odgoja u školama.⁶²² Ipak, nije se objašnjavala fiziologija seksa, već psihologija i sociologija, ali je bilo uočljivo da mladima više odgovara da brigu o seksualnome odgoju preuzme škola, a ne njihovi roditelji.⁶²³ Sama nastava odvijala se u okviru nastave biologije i nije se predavao kao zasebni predmet.

Slično po uzoru na Sloveniju seksualni odgoj osmislila je i Hrvatska. U izradi kurikuluma seksualnoga odgoja za SR Hrvatsku sudjelovali su liječnici, psiholozi, sociolozi i pedagozi. Jedno od vodećih lica koja su sudjelovala u izradi kurikuluma svakako je bio

⁶²² „Šutnja o nezgodnim pitanjima,“ *Vjesnik u srijedu*, 10.4.1968., 14.

⁶²³ Ibid.

psiholog i seksolog, dr. Marijan Košiček, koji se profilirao u vodeću osobu kada je riječ o seksualnome odgoju kako mladih, tako i odraslih ljudi. Košiček je bio po struci psiholog, a šezdesetih se počeo intenzivno baviti seksologijom. Tako je 1965. godine izdao prvi udžbenik seksualnoga odgoja jednostavnoga naslova *Seksualni odgoj*, a 1973. godine organizirao i izdavanje udžbenika *Spolni odgoj* namijenjenoga nastavnicima o tome kako predavati seksualni odgoj, u čemu je napisao poseban predgovor.⁶²⁴ Prosvjetni savjet SRH je 1972. godine usvojio Opći nastavni plan i program za osnove škole, a u isti je uključen i spolni odgoj, u građu odgojnoga područja. Spolni odgoj nije uveden u škole kao zasebni predmet već se predavao u sklopu biologije, prirode i društva te sata razredne zajednice.⁶²⁵

Uvod u knjigu *Seksualni odgoj* iz 1965. godine Košiček započinje tvrdnjom da u jugoslavenskome društvu postoje pojedinci, ali i društvene organizacije koje na ovakav ili onakav način doživljavaju seksualni odgoj, da se održavaju predavanja, seminari i savjetovanja te se pišu članci i knjige na tu temu.⁶²⁶ Sam si Košiček postavlja pitanje čemu uopće potreba za seksualnim odgojem, a odgovor nalazi u zaključku da je došlo do revolucionarnih promjena u društvu koje je težilo ravnopravnosti spolova te se sukladno tome zahtjevalo da se ženi omogući aktivna društveno-politička afirmacija u jednakoj mjeri kao i muškarcu.⁶²⁷ Također, prema njemu, u jednoj socijalističkoj zajednici prihvatljiv je brak koji je temeljen na ljubavi, suradnji i zajedničkome poštovanju, a u stavovima o spolnosti u potpunosti odbacuje predrasude i moral koji zastupa religija.⁶²⁸ Košiček je držao da religija oduzima čovjeku seksualnu slobodu te da je nužno se riješiti vjerskih predrasuda jer je religija upravo najkruća po pitanju vrednovanja ljudske seksualnosti.⁶²⁹ Također, Košiček je uočio i značajne promjene u strukturi obitelji, jer se obitelj smanjuje, ograničava se u pravilu na roditelje i djecu.⁶³⁰ U suvremenoj obitelji članovi ranije stječu samostalnost nego što je to bio

⁶²⁴ Marijan Košiček, *Seksualni odgoj* (Zagreb: Epoha, 1965.); Alojzije Cotić et al., *Spolni odgoj* (Zagreb: Školska knjiga 1973.).

⁶²⁵ Marija Džepina, Tonka Čavlek, „Kako promicati odgovorno spolno ponašanje adolescenata? Zdravstveni odgoj ili spolni odgoj? Predmet ili program,“ *Spolno zdravlje* Vol. 8, No. 2. (10.2006.), dostupno na: www.hcjz.hr/index.php/hcjz/article/download/1998/1974 (pogledano 19.4.2017.). Jedan od kazivača posebno je naglasio da se u njegovoj školi u osmome razredu (1961./1962. godinu) pričalo o ovulaciji, začecu, Graffovim folikulima, ali nikako o spolnim odnosima. Elektronička prepiska I.B. i Z.M., 19.4.2017.

⁶²⁶ Košiček, *Seksualni odgoj*, 5.

⁶²⁷ Ibid, 6.

⁶²⁸ Ibid, 7.

⁶²⁹ Ibid, 8.

⁶³⁰ Isto je uočeno i na 9. kongresu SKJ 1969. godine, u čijoj je Rezoluciji planiranje obitelji našlo svoje mjesto i u kojoj je obrazovanje o seksualnome ponašanju istaknuto kao posebno važno. Seksualni je odgoj trebao postati sastavni dio obrazovanja i odgoja mladih i odraslih te je trebao pripremiti mlade ljude na brak i obiteljski život, kako bi se u potpunosti formirala njihova ličnost. Detaljnije pogledati npr. u: Nevenka Petrić, „Humanizacija odnosa polova,“ *Eva i Adam*, 2.1970., br. 16., 4.

slučaj u klasičnoj patrijarhalnoj obitelji, a samim time članovi obitelji nisu ovisni jedno o drugome, već ih prvenstveno povezuju emocionalni odnosi.⁶³¹

Činjenica je da su postojali brojni glasovi koji su se digli protiv seksualnoga odgoja u šezdesetim godinama jer se držalo da se ljudska seksualnost zasnivala na urođenome nagonu, ali je u znanstvenim krugovima propagirana teza da se čovjek prilično udaljio od prirode, a isto se dogodilo i s njegovom spolnošću. Čovjek je u svojem seksualnome životu zapravo počeo djelovati kao društveno biće, zauzima stav prema suprotnome spolu, vjerojatno sklapa brak, osniva obitelj te u njoj odgaja nove članove socijalističkoga društva.⁶³² Potreba za uvođenjem seksualnoga odgoja u škole nametnula se i radi povećanoga broja abortusa, zbog prevelikog broja vanbračno rođene djece, zbog prostitucije, veneričnih bolesti te poradi drugih socijalno-medicinskih problema.⁶³³ Pitanje seksualnoga odgoja razrađeno je na Prvome republičkome savjetovanju održanome 17. i 18. lipnja 1968. godine, kada je zaključeno da seksualni odgoj treba započeti od prvoga razreda osnovne škole te da se roditelji moraju aktivno involvirati u organizaciju toga seksualnoga odgoja u školama.⁶³⁴ Određeno je da bi bilo dobro da se u prvome razredu obrađuje tema majka nas rađa, u drugome razlike između žene i muškarca, u petome psihosomatske karakteristike puberteta, dok bi se u trećem, četvrtom, šestom i sedmom razredu obrađivale po dvije teme, a u osmome razredu njih čak četiri – prijateljstvo između osoba suprotnoga spola, sretan brak i obitelj, trudnoća i porod, naličje spolnoga života.⁶³⁵

Prema Košičeku, seksualni odgoj je za cilj imao pojasniti da spolna zajednica zahtijeva od čovjeka prilagodbu svojem partneru te brisanje granica u zajedničkome braku, što je podrazumijevalo suradnju, obazrivost, poštovanje i odricanje.⁶³⁶ Stoga i ne čudi da su djeca o seksualnome odgoju prvo trebala učiti od roditelja i to na način da promatraju njihov skladni brak. S druge strane, tu su bili tečajevi, sastanci i drugi oblici obrazovanja odgajatelja koji su trebali poučavati mlade i spremati ih na zajednički život. U samim školama se školske godine 1961./1962. provodila anketa na temu radi li se u njima išta na temu seksualnoga odgoja. Anketa je provedena u 47 škola, a rezultat je bio da 36 škola provodi neki oblik

⁶³¹ Košiček, *Seksualni odgoj*, 9.

⁶³² Ibid, 13.

⁶³³ Ibid, 14. Slabo je poznata činjenica da je seksualni odgoj u škole uveden u Švedskoj npr. 1965. godine, a u Danskoj 1970. godine, te je Jugoslavija i u njima tražila neki ideal potrebe učenja o spolnome odgoju kod mladih.

⁶³⁴ Š. Z., „Rezultati prve godine seksualnog odgoja u školi,“ *Žena – časopis za društvene probleme žene i porodice*, 1969., br. 5., 70.

⁶³⁵ Ibid, 71.

⁶³⁶ Košiček, *Seksualni odgoj*, 52.

seksualnoga odgoja, ali nesustavno i bez unaprijed stvorenoga programa.⁶³⁷ Košiček je držao da bi se seksualni odgoj trebao osmisliti na način da se u nižim razredima govori o biološkoj strani spolnosti, u višim razredima o emocionalnoj strani seksualnosti, dok bi se u 7. i 8. razredu trebalo početi sa seksualnim odgojem, a nadgradnja bi se nastavila u srednjoj školi. Držao je da bi škola mogla provoditi seksualni odgoj kod učenika na sljedeće načine:

1. u nastavi – u sklopu različitih predmeta ili kao poseban predmet
2. savjetovanjem učenika – pojedinačno ili grupno
3. stavom nastavnika prema spolnosti i drugome spolu
4. koedukacijom učenika
5. savjetovanjem roditelja – pojedinačno ili grupno.⁶³⁸

U prva tri razreda osnovne škole cilj je bio nadopuna, a po potrebi i ispravka predodžbi o spolnosti koje je dijete naučilo u obitelji, odnosno dijete je trebalo poučiti biološkim elementima spolnosti:

1. čovjek se rađa od svojih roditelja
2. dijete se rađa u majčinoj utrobi
3. majka rađa dijete putem genitalnih organa
4. izraz ljubavi među roditeljima je prisan tjelesni kontakt među njima
5. roditelji vole svoje dijete jer su oboje sudjelovali u njegovu nastanku
6. rađanje potomstva je prirodni zakon
7. i druga živa bića nastaju na sličan način kao i čovjek.⁶³⁹

U 4., 5. i 6. razredu osnovne škole potrebno bi bilo razraditi sljedeću tematiku:

1. bit puberteta
2. razvoj sekundarnih spolnih obilježja
3. građa i funkcija spolnih organa
4. mjesečnica
5. noćna polucija
6. pojava spolnog nagona
7. masturbacija.⁶⁴⁰

Ta je tematika usko vezana uz promjene, ponajprije fizičke, kod mladih kroz koje oni prolaze u svojem formativnom razdoblju. Također, velika se pažnja posvećivala i

⁶³⁷ Ibid, 93.

⁶³⁸ Ibid, 101.

⁶³⁹ Ibid, 106.

⁶⁴⁰ Ibid, 133.

emocionalnome elementu u seksualnome sazrijevanju kod mladih. U sedmome razredu program seksualnoga odgoja je intenziviran, prvenstveno zato jer mladi tada zakoračuju u period kada se javlja pojačani seksualni nagon. Seksualni odgoj je trebao obuhvaćati sljedeće teme:

1. spolni nagon, njegova priroda i način ispoljavanja
2. seksualni podražaji u ljudskome organizmu i van njega
3. fizičke razlike među spolovima
4. spolni organi, njihova građa i funkcija
5. oblici spolnoga zadovoljavanja i njihovo značenje u seksualnome životu
6. masturbacija, njezini mitovi i uloga u životu adolescenata
7. polucije i njihovo značenje
8. suzdržavanje o spolnih djelatnosti
9. fiziologija i higijena mjesečnice
10. odnos spolova, zablude i pravilni stavovi.⁶⁴¹

Učenje u sedmome razredu trebalo je biti nadopunjeno učenjem u osmome razredu, koje je dodatno trebalo produbiti znanja o seksualnome ponašanju. Po prvi se puta govori o trudnoći kao posljedici seksualnoga čina te o utjecaju vanjskih činioca na skladne (seksualne) odnose kod mladih koji se upuštaju u spolni čin. Također, tu su i društveni činioci koji su utjecali na pitanje seksualnosti kao i po prvi puta pitanje kontracepcije kao zaštite od neželjene trudnoće. Teme namijenjene osmome razredu bile su:

1. trudnoća, njezina fiziologija i higijena
2. porod, njegova fiziologija, priprema žena na porod
3. zdravstvena i socijalna zaštita trudnica i dojilja
4. higijena babinja i dojenja
5. planiranje obitelji i načela kontracepcije
6. pobačaj, njegovi oblici, razlozi i opasnosti
7. ljubav, njezina suština i značenje u spolnome životu suvremenoga čovjeka
8. psihologija spolnoga odnosa i spolne igre
9. istospolna naklonost, njezini uzroci i manifestacije
10. odnos spolova u braku, obitelji i društvu
11. seksualni moral u naprednome društvu

⁶⁴¹ Ibid, 166.

12. brak, psihološki i socijalni problemi u izboru bračnoga druga, u motivaciji za stupanje u brak i u prilagođavanju bračnome drugu
13. osnove sretnoga obiteljskoga života
14. spolne bolesti, njihovi uzroci, simptomi i posljedice
15. alkoholizam, njegov utjecaj na seksualni život i pojavu veneričnih bolesti.⁶⁴²

Ideja seksualnoga odgoja u školi prema Košičeku bila je ta da se on provodi na grupnoj razini, tj. sve su se teme trebale izlagati svim učenicima, kao što su se trebale voditi i zajedničke diskusije na temu spolnosti. Ipak, postojala je i potreba da se s nekim učenicima prodiskutira nasamo. Pogotovo se to odnosilo na srednje škole i seksualni odgoj kod mladih ljudi koji su se u seksualne odnose i sami upuštali. Obrazovanje srednjoškolaca u seksualnome odgoju planirano je u sva četiri razreda srednje škole, pri čemu su aspekti obrade seksualnosti i fizički, i emocionalni, i društveni, i psihološki, dakle sveuobuhvatni, a za cilj su imali stvaranje seksualno odgovorne osobe. Teme su bile podijeljene u sva četiri razrede srednje škole u 10 jedinica:

1. razred	2. razred
žena i muškarac kroz povijest	uloga spolnosti u ljudskom životu
spolnost, religija i moral	buđenje i ispoljavanje spolnog nagona
Prostitucija	oblici zadovoljavanja spolnog nagona
spolne bolesti	prilagođavanje spolova u seksualnom životu
pozitivni stavovi prema spolnosti	znakovi i posljedice nedovoljne prilagođenosti spolova
negativni stavovi prema spolnosti	fiziološke i anatomske razlike među spolovima
ličnosti roditelja kao izvori negativnih stavova prema spolnosti	psihičke razlike među spolovima
roditeljski brak kao izvor negativnih stavova prema spolnosti	pozitivan odnos spolova
opći odgoj djeteta kao izvor negativnih stavova prema spolnosti	negativan odnos spolova
samoodgoj mladog čovjeka u stavovima prema spolnosti	približavanje spolova i stupanje u spolni odnos

3. razred	4. razred
upoznavanje i izbor seksualnog partnera	historijski razvoj obitelji

⁶⁴² Ibid, 167.

pogreške u izboru seksualnog partnera i njihove posljedice	suština obitelji u socijalističkom društvu
motivacija za stvaranje seksualne zajednice odnosno braka	planiranje obitelji
suština ljubavi, njezinoispoljavanje i održavanje	fiziologija trudnoće i zdravstvena zaštita trudnica
homoseksualna sklonost	fiziologija porođaja i zdravstvena zaštita roditelja
psihologija ljubomore	pravilna ishrana dojenčadi
historijski razvoj braka	njega dojenčeta i malog djeteta
patrijarhalni monogamni brak	osnovna načela pravilnog odgoja djece
brak u socijalističkom društvu	osnovne pogreške u odgoju djece
kultiviranje i održavanje suvremenog braka	posljedice pogrešnog odgoja djece i njihova sanacija ⁶⁴³

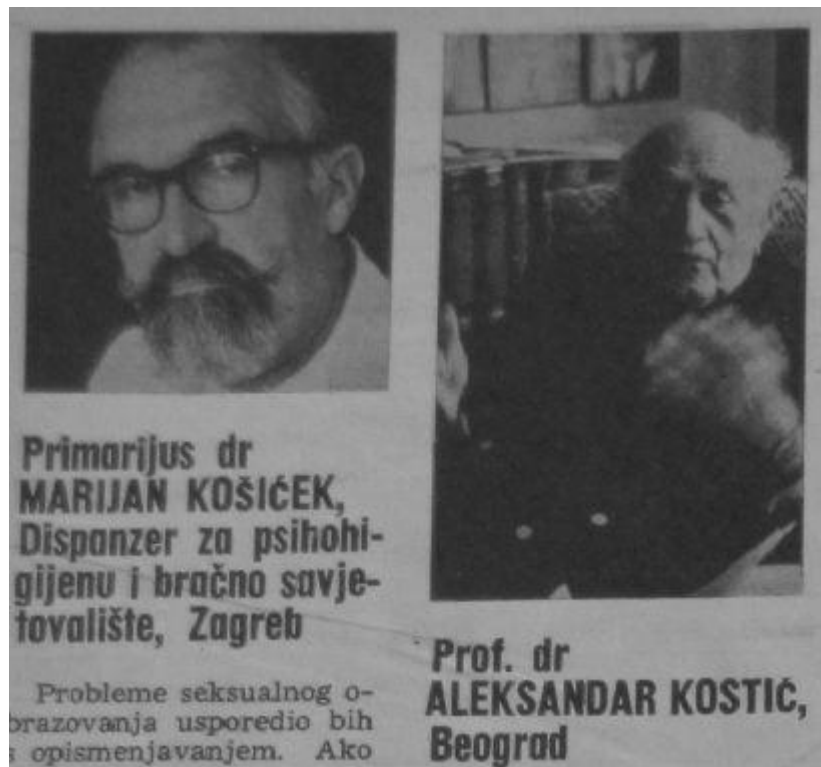
Koliko je bila važna ideja seksualnoga odgoja i njegova implementacija u osnovne i srednje škole, svjedoči i činjenica da je o njemu puno pisano i raspravljano, pa je i časopis *Start* donio anketu o stavovima prosvjetnih djelatnika i znanstvenika o seksualnome odgoju. Tako su intervjuirani Marjan Košiček, seksolog Aleksandar Kostić, Milan Čordarušić, ravnatelj Osnovne škole Veljko Dugašević iz Beograda, Marjan Pajntar s Instituta za načertovanje družine iz Ljubljane, Predrag Drobjak iz Ginekološke klinike Zagreb, Stjepko Težak s Pedagoške akademije u Zagrebu, Mladen Berghofer iz Centra za mentalno zdravlje u Zagrebu te Leon Žlebnik iz Pedagoške akademije u Ljubljani. Stavovi znanstvenika su se razlikovali u tome tko se seksologijom kao znanošću treba baviti, jesu li to liječnici ili profesori, međutim svi su se složili u jednome, a to je da u Jugoslaviji „vlada seksualni analfabetizam“.⁶⁴⁴ I dok su liječnici poput Bergofera držali da je dovoljno da liječnici budu ti koji će predavati o seksualnosti, a psihijatri ti koji će riješavati seksualne probleme, Stjepko Težak je držao da je važno da studenti Pedagoške akademije budu upućeni kako predavati seksualni odgoj u školama.⁶⁴⁵ Kao temeljni problem prilikom prenošenja znanja o seksualnosti nametnulo se nesistematično bavljenje seksologijom kao znanošću. Naime, držali su da je seksologija sama po sebi eklektična i teško ju je obuhvatiti u cijelosti te ako se isto ne pokuša, teško će se organizirano moći predavati i prenijeti učenicima potrebna znanja o odgovornome seksualnome ponašanju. Kao problem detektirana je i činjenica da je kod

⁶⁴³ Podaci za sve 4 tablice preuzeti iz: Košiček, *Seksualni odgoj*, 205.-206.

⁶⁴⁴ Mladen Pleše, „Start“ je pitao o seksologiji,“ *Start*, 23.5.1973., br. 113., 7.-9.

⁶⁴⁵ Ibid, 9.

većine znanstvenika, prenositelja znanja o odgovornome seksualnome ponašanju, seksualnost i dalje bila usko vezana uz moral.⁶⁴⁶

Slika 5. Dr. Marijan Košiček i dr. Aleksandar Kostić – najistaknutije figure jugoslavenske seksologije⁶⁴⁷

Iako u osnovi detaljno i minuciozno razrađen, seksualni odgoj nije nikad do kraja sproveden u djelo, odnosno nikada nije postao zasebni predmet u školama. Od samoga početka, kako je seksualni odgoj uveden u škole i predavan u okviru satova biologije, prirode i društva te sata razredene zajednice, tako je ostalo u principu do raspada Jugoslavije, pa i nakon. Unatoč tomu što je izdan i priručnik kako ga predavati, nikada nisu održavani posebni satovi posvećeni upravo seksualnome odgoju kod mladih. Može se postaviti pitanje je li upravo činjenica da satovi seksualnoga odgoja nikada nisu uvedeni kao zasebni predmet u školama predstavljala svojevrsni poraz seksualne revolucije, pogotovo ako se promotri situacija u zapadnim zemljama gdje je seksualni odgoj u školama postao jedan od obvezniih predmeta. Ipak, ne može se poreći da su mladi, makar i kroz satove biologije dobivali određenu vrstu informacija o spolnome životu, a ponajprije o onome što je SKH bilo iznimno

⁶⁴⁶ Ibid, 8.-9.

⁶⁴⁷ Ibid, 8.

bitno, a to su obiteljski odnosi i zasnivanje obitelji, odnosno dobivanje djece upravo unutar institucije braka.

4.2. „U SEKSUALNOM PONAŠANJU SUVREMENE OMLADINE 'NEŠTO' SE MIJENJA“ – MLADI 'KOMUNISTI' OTKIRVAJU GOLOTINJU I SLOBODNU LJUBAV

Kao što je već ranije spomenuto u seksualnoj revoluciji je klasično gledano došlo do sekularizacije seksualnosti, odnosno njezina odvajanja od religijskih normativnih pravila, do detabuizacije homoseksualnosti te do veće primjene kontracepcijskih sredstava, prvenstveno pilule, što je dovelo i do većeg uživanja kako u predbračnim, a tako i u bračnim spolnim odnosima. Potonje se najočitije odrazilo na seksualno ponašanje mladih. Promjene kod mladih popraćene su i u jugoslavenskome medijskome prostoru, pa je tako 1971. zaključeno da je upravo aktivnost mladih i njihov novi položaj u društvu izazvao pojačan interes za „omladinsku organizaciju“, koja je izgubila obilježje promatrača društvenih promjena te je postala aktivni činitelj i subjekt promjena.⁶⁴⁸ Uočeno je da je razvijanjem znanosti, kulture te sredstava informiranja došlo do toga da su potrebe mladih postale raznovrsnije, a da mlade muče problemi poput obrazovanja, zapošljavanja, socijalno-ekonomskoga položaja, iako ne pogađa sve slojeve na jednak način. Najvažnije je primijetiti da se uvidjelo da mladi počinju reagirati na socijalne konflikte društva jer se ti isti održavaju na nju samu i predstavljaju „bitnu novinu u životu omladine“.⁶⁴⁹

Seksualno ponašanje mladih i promjene u ponašanju adolescenata pratio je *Institut za zaštitu majke i djece*, iz pera čijih djelatnika potječe i rečenica da se „u seksualnom ponašanju suvremene omladine 'nešto' događa“.⁶⁵⁰ Djelatnici Instituta, predvođeni dr. Pavlom Trencom, psihijatrom, i prof. Aleksandrom Beluhan, sociologinjom, uočili su da su promjene u seksualnome ponašanju mladih produkt pisanja tiska o tomu što se događa na Zapadu, te da je ponašanje omladine postalo „slobodnije, otvorenije, neobuzdanije, nekontrolirano i nemoralno“.⁶⁵¹ Potkanuti onime što su njeni istraživači i djelatnici uočili kao značajne promjene godine 1971. i 1973. djelatnici Instituta proveli su dva iznimno važna istraživanja o

⁶⁴⁸ Jela Jevremović, Mirjana Klačnja, Kaćuša Mijanović, „Mladi traže dosta – šta im društvo daje?“, *Komunist*, 17.6.1971., 7.

⁶⁴⁹ Ibid.

⁶⁵⁰ Dr. Pavao Trenc, prof. Aleksandra Beluhan, „Ispitivanje stavova i aktivnosti u seksualnom životu srednjoškolske omladine“, *Arhiv za zaštitu majke i djeteta* (1971.): 276.

⁶⁵¹ Ibid.

stavovima i aktivnostima srednjoškolaca kada je u pitanju seksualnost.⁶⁵² Na početku istraživanja donijeli su presjek svojih ispitanika prema podjeli na selo-grad, prema tome u kakvoj obitelji žive, što su im roditelji po zanimanju, jesu li religiozni. Nakon uvodnih pitanja slijedio je set pitanja usko vezanih za intimne veze ispitanika. Prva su pitanja bila vezana uz broj prijatelja, odnosno prijateljica, zatim duljine veza s djevojkom/momkom, pitanja o prvome poljupcu. Posebno je zanimljivo promatrati odnos muških i ženskih ispitanika kada je postavljeno pitanje o tomu zašto su s jednom osobom:

Tablica 33. Razlog zašto mladići i djevojke imaju stalnog momka ili djevojku⁶⁵³

Razlog zašto imaju stalnog momka/djevojku	Broj djevojaka	Broj mladića
Želi imati nekoga koga bi se voljelo	132	110
Želi imati nekoga s kim bi se milovao i ljubio	25	63
Želi imati nekoga s kim bi provodio slobodno vrijeme	64	57
Želi imati nekoga s kim bi imao spolni odnos	3	57
Želi imati nekoga da ne bude sam	40	29
Želi imati nekoga za razgovor	38	26
Običaj je imati djevojku	7	19
Ako ima djevojku/momka raste mu/joj ugled	4	6

Iz priložene usporedbe vidljivo je da mladići i djevojke u izboru svojih partnera gledaju na potpuno različite stvari, odnosno u dugotrajnim vezama imaju prilično drugačije ciljeve. Iako je na prvome mjestu kod oba spola ljubav, ipak je jasnije izražena tjelesna komponenta kod mladića, nego kod djevojaka, što se najbolje vidi u usporedbi odgovora o spolnim odnosima u kojima puno više mladića ima potrebu za tjelesnom ljubavlju od djevojaka.

Sljedeće važno pitanje je pitanje od koga su mladići i djevojke dobivali informacije o seksualnosti. Iz tabele je vidljivo da najviše informacija dobivaju zapravo od nastavnika, što i jest bila svrha eksperimentalnoga uvođenja seksualnoga odgoja u škole. Ipak, treba uzeti u obzir činjenicu da uzorak učenika koji su odgovarali na anketna pitanja jest uzorak učenika

⁶⁵² O popularnome tumačenju rezultata straživanja Aleksandre Beluhan i Pavla Trenca vidjeti osvrt u *Startu*, I.B., „Mladi su ipak čedni“, *Start*, 11.4.1973., br. 110, 4.-6.

⁶⁵³ Trenc, Beluhan, „Ispitivanje stavova i aktivnosti u seksualnom životu srednjoškolske omladine,“: 291.

koji idu u školu u Zagrebu.⁶⁵⁴ Za pretpostaviti je da se puno informacija crpilo upravo u čitanju časopisa i gledanju filmova, kao i u korespondenciji s vršnjacima s kojima su mogli dijeliti svoja iskustva i stavove o seksualnosti.⁶⁵⁵

Tablica 34. Izvori saznanja o seksu i spolnosti⁶⁵⁶

Izvori prvih informacija o seksualnom životu						
Odgovori	Ništa		Malo		Dovoljno	
	Momci	Djevojke	Momci	Djevojke	Momci	Djevojke
Roditelji	141	99	50	87	20	38
Nastavnici	179	197	32	20	-	7
Druge osobe	147	187	51	21	13	10
Prijateljica	169	132	27	72	15	20
Prijatelj	121	183	56	27	24	9
Knjige i časopisi	61	54	84	100	66	70
Preko filma	176	169	59	41	16	14
Iz nekog drugog izvora	203	213	3	3	4	3

Pitanja koja su bila dalje postavljana bila su usko vezana uz odnos mladih s roditeljima, pa ni ne čudi pitanje znaju li njihovi roditelji išta o njihovome intimnome životu. Zanimljivo je promatrati stavove mladih kada su u pitanju vanbračne intimne veze žena i muškaraca. Upravo na pitanjima o stavovima kod mladih ljudi jasno se može detektirati koliko je stvarno maha seksualna revolucija uzela, odnosno smatraju li da žene imaju pravo na vanbračne seksualne odnose u jednakoj mjeri kao muškarci.

⁶⁵⁴ Iz sjećanja kazivača proizašlo je da se u svim sredinama (koje nisu bile Zagreb), pričalo o „redaljka“ u Zagrebu, kao o mjestu gdje se i ranije stupalo u spolne odnose nego u drugim dijelovima SR Hrvatske. Elektronička prepiska I.B. i Z.M., 19.4.2017. Uzevši u obzir činjenicu da su mladi u gradovima, a posebno u Zagrebu, imali daleko bolje mogućnosti za istraživanje popularne kulture, pa tako i seksualnosti, nekako je i logično da se prva anketa provodila baš u Zagrebu kao središtu SR Hrvatske.

⁶⁵⁵ Jedan od kazivača je rekao da mu je glavni izvor informacija o seksualnosti bila knjiga Lombarda Kellyja *Što treba znati o spolnome životu*, koja se bazirala među ostalim i na Kinseyjevu izvještaju. Elektronička prepiska I.B. i Z.M., 19.4.2017. Drugi kazivač je pak tvrdio da je o seksualnosti indirektno učio iz filmova o Tarzanu i Jane, te iz stripova o *Lunu*, gdje je posebno istaknuo „prepametnu naučnicu Džejn Vitington“. Također, napomenuo je da se u novinama često mogla naći slika djevojke u bikiniju, a tu su bili i filmovi poput *Lina, demon strasti*. Posebno je istaknuo prvu голу dojku koju je vidio na filmu u trajanju od svega 5-7 sekundi, a čije je vlasnica bila glumica Brigitte Bardot. Elektronička prepiska P.K. i Z.M., 27.4.2017.

⁶⁵⁶ Trenc, Beluhan, „Ispitivanje stavova i aktivnosti u seksualnom životu srednjoškolske omladine,“: 300., 301.

Tablica 35. Stavovi o vanbračnim intimnim vezama oženjene žene⁶⁵⁷

Vanbračne intimne veze udane žene		
Odgovor	Mladići	Djevojke
Može imati	22	17
Može, ako je kratkotrajno	39	38
Ne smije imati	110	135
Ne znam	40	34

Tablica 36. Stavovi o vanbračnim intimnim vezama oženjenog muškarca⁶⁵⁸

Vanbračne intimne veze oženjenog muškarca		
Odgovor	Mladići	Djevojke
Može imati	47	18
Može, ako je kratkotrajno	57	45
Ne smije imati	75	132
Ne znam	32	29

Iz obje tablice vidljivo je da mladići imaju puno otvoreniji odnos prema vanbračnoj seksualnosti, kako kod žena, tako i kod muškaraca, pri čemu je zanimljivo promatrati, da njih 22 drži da udane žene smiju imati vanbračne spolne odnose, a 47 daje tu mogućnost muškarcima (iako se isto može pripisati prije svega općem društvenome svjetonazoru, a ne seksualnoj revoluciji samoj). Također, njih 75 drži da muškarac ne smije imati vanbračne spolne odnose, a 110 smatra da žene ne smiju imati iste. Iz priloženog je vidljivo da su mladići puno konzervativniji u odnosu prema ženama te smatraju da njihova sloboda treba biti ograničenija u usporedbi sa slobodom muškaraca. S druge strane djevojke ne rade toliko veliku razliku među vanbračnim odnosima između žena i muškaraca, njima generalno gledano vanbračni seksualni čin u velikoj mjeri nije opcija koju odobravaju.

Vrlo je kontroverzno pitanje koje je postavljeno mladima bilo ono o homoseksualnim odnosima. Iz odgovora na to pitanje vidi se da jugoslavensko društvo, odnosno hrvatsko, iako je zakoračilo u seksualnu revoluciju, neke oblike seksualnoga ponašanja kod ljudi ne može

⁶⁵⁷ Ibid: 304.

⁶⁵⁸ Ibid.

prihvatiti. Tako je svega devet mladića odobrilo homoseksualne odnose među ženama, a šest među muškarcima, dok niti jedna djevojka nije odobrila iste niti među ženama niti među muškarcima.⁶⁵⁹ Poslije pitanja o homoseksualnosti slijedio je set pitanja o masturbaciji te o spolnim odnosima. Istraživače je svakako zanimalo koliko je djevojaka i mladića srednjoškolaca imalo spolne odnose te tko je otvoreniji za vranbračnu seksualnost. Iz tablice je vidljivo da je 30% mladića imalo spolne odnose te 16% djevojaka. Također, 37,7% mladića i 73,2% djevojaka nisu imali spolne odnose. Zanimljiva je rubrika o tome da postoje mladići i djevojke koji nisu sigurni u to jesu li ili ne imali spolne odnose. Takvih kod mladića ima 27,5%, a kod djevojaka 8,6% i upravo ovaj segment predstavlja problem jer upućuje na nedovoljnu upućenost mladih na seksualni život koji ih okružuje.

Tablica 37. Iskustvo koitusa⁶⁶⁰

Iskustvo koitusa		
	Mladići	Djevojke
Imao/la je	64 (30%)	38 (16%)
Nije imao/la	79 (37,7%)	159 (73,2%)
Nije siguran/na	58 (27,5%)	22 (8,6%)
Ne želi odgovoriti	10 (4,8%)	5 (1,9%)

Zajedno i usko vezano s pitanjem seksualnosti postavljalo se i pitanje kontracepcije, jer se smatralo da zreli i odgovorni mladi socijalistički ljudi, koji ne žele imati potomstvo u srednjoj školi, prilikom spolnoga odnosa trebaju koristiti zaštitu. Istraživači su mladima postavili zanimljivo pitanje – tko je zadužen za kontracepciju, a odgovor je bio sljedeći:

Tablica 38. Stavovi mladih oko toga tko u vezi treba voditi brigu o kontracepciji⁶⁶¹

Tko treba voditi brigu o kontracepciji		
	Mladići smatraju da brigu treba voditi	Djevojke smatraju da brigu treba voditi
Mladić	25	44

⁶⁵⁹ Ibid: 306.

⁶⁶⁰ Ibid: 317.

⁶⁶¹ Ibid: 328.

Djevojka	41	8
Oboje	95	11
Ne zna tko	16	26

Zanimljivo je promatrati da su mladi spremni prebaciti odgovornost za kontracepciju na svojeg partnera, posebno djevojke, koje u velikoj mjeri drže da su upravo momci ti koji moraju voditi računa o kontracepciji. Isto je vezano uz stroge patrijarhalne norme u kojima muškarac donosi odluke, pa vjerojatno tako treba donositi odluke o korištenju kontracepcije. Jedan od kazivača u usmenim intervjuima, tvrdi da je on bio taj koji je svoje djevojke vodio ginekologu i pobrinuo se za to redovito uzimaju kontracepciju.⁶⁶² Ono što je još važno uočiti jest i činjenica da je upravo pilula revolucionirala taj način razmišljanja kod mladih jer su djevojke na jednostavan način mogle voditi brigu o tome kada i žele li uopće postati majke.

Uz pitanje tko je zadužen za kontracepciju usko je bilo povezano i pitanje o tomu koje sve oblike kontracepcije mladi poznaju. Ono što je bio zaključak ove ankete jest činjenica da jedna petina mladića i jedna četvrtina djevojaka ne poznaje niti jednu metodu kontracepcije, dok je trideset posto mladića i šesnaest posto djevojaka imalo spolne odnose. Također, prilikom spolnih odnosa malo ih je uopće koristilo bilo koji oblik kontracepcije. Pedeset posto mladih držalo je da ne bi trebale postojati vanbračne spolne veze, dok je homoseksualnost za mlade u SR Hrvatskoj bila nepoželjna.⁶⁶³

Svoju su anketu Trenc i Beluhan ponovili 1973. godine. Svoj su rad ovoga puta započeli citirajući Veru Stein Ehrlich koja je tvrdila da „ne možemo govoriti o jedinstvenome stavu prema seksualitetu na našem području“.⁶⁶⁴ U istraživanju iz 1973. godine sudjelovali su i mladi iz šest regija, a ne samo iz Zagreba. Uz Zagreb tu je bila Sjeverna Hrvatska, zatim Slavonija, Lika, Kordun i Banija, Istra, Primorje i Gorski kotar te na kraju Dalmacija. Uz standardna pitanja vezana uz regiju, zanimanje roditelja te religioznost ponovno je

⁶⁶² Elektronička prepiska I.B. i Z.M., 19.4.2017. Za kazivača je kontracepcija, poglavito kemijska, bila zalog slobode u seksualnim odnosima. „U tom pogledu obrazovanje o kontracepciji i dostupnost kontraceptivnih sredstava (mehaničkih odnosno kemijskih) smatrao sam i smatram ključnima u suzbijanju abortusa kao pravnoga, medicinskoga i emocionalnog zla [...]. U ambulantom opće medicine u Zagrebu (npr. u Remetincu) bile su najkasnije 1968 izložene spirale i dijafragme, a kontraceptivne tablete su se mogle dobiti na recept. Osobno sam svoje stalne partnerice (a u jednom slučaju i mlađu prijateljicu s kojom nisam imao ništa, ali nije imala nikoga među bliskima u koga bi se pouzdala) odvodio liječniku. Za mene je to pitanje opće i građanske kulture.“ Ibid. Drugi kazivač je tvrdio da je brigu o kontracepciji prepuštao djevojkama. Elektronička prepiska P.K. i Z.M., 27.4.2017.

⁶⁶³ Trenc, Beluhan, „Ispitivanje stavova i aktivnosti u seksualnom životu srednjoškolske omladine,“: 335.

⁶⁶⁴ Dr. Pavao Trenc, prof. Aleksandra Beluhan, „Ispitivanje stavova i aktivnosti u seksualnom životu srednjoškolske omladine u SR Hrvatskoj,“ *Arhiv za zaštitu majke i djeteta* (1973.): 270.

postavljeno pitanje imaju li mladi stalnoga momka ili djevojku. Nakon toga, postavilo se pitanje o uzoru roditeljskoga braka. Ono što posebno plijeni pažnju jest pitanje mora li mladić ili djevojka u brak ući nevin/a.

Tablica 39. Stavovi o nevinosti prilikom ulaska u brak⁶⁶⁵

Trebaju li mladić ili djevojka u brak ući nevinu?		
	Mladići (odgovori)	Djevojke (odgovori)
Mladić	0,3	0,1
Djevojka	22,5	21,8
Oboje	12,5	25,7
Ne zna	53,9	41,7
Nije važno	10,8	10,7

Iz tablice je vidljivo da mladići i djevojke smatraju da za mladiće nije važno da ulaze nevinu u brak. S druge strane, jednako su konzervativni po pitanju ženske nevinosti te čak 23% njih drži da djevojke moraju nevine u brak. Nevjerojatna je njihova neodlučnost, pa čak više od pola mladića i 42% djevojaka ni samo nije sigurno je li uopće potrebno da mladi ulaze nevinu u brak. Najtolerantniji prema predbračnoj seksualnosti su mladi iz Zagreba, zatim iz Istre i Primorja, dok su u Slavoniji i Dalmaciji izrazito netolerantni po pitanju predbračne seksualnosti, te se smatra da djevojke moraju nevine u brak.

Slijedio je set pitanja o tome tko treba mlade informirati o seksualnome životu iz kojeg se opazilo da pri odgovorima djevojaka se vidi veće zanimanje majke, nastavnice i zdravstvenoga radnika, što upućuje na mogućnost da su te osobe smatrale da se kod djevojaka mora biti aktivniji u informiranju jer su one u gorem položaju od mladića.⁶⁶⁶ Zapravo su nastavnici izrazito nisko rangirani kao izvor informacija, što je u potpunosti suprotno istraživanju iz 1971. godine, kada su nastavnici bili na prvome mjestu. Tomu je tako i zato što je eksperimentalna nastava seksualnoga odgoja u školama i dalje ostala isključivo vezana uz nastavu biologije, prirode i društva te sata razredne zajednice, pri čemu se više pažnje posvećivalo biološkim aspektima ljudskoga razvoja, pa tako i spolnosti, a minimalno pažnje seksualnosti kao takvoj.

⁶⁶⁵ Ibid: 287. Jedan od kazivača je tvrdi da nevinost prije braka uopće nije bila i da su je se svi ionako pokušavali riješiti čim prije i bez puno razgovora. Elektronička prepiska P.K. i Z.M., 27.4.2017.

⁶⁶⁶ Trenc, Beluhan, „Ispitivanje stavova i aktivnosti u seksualnom životu srednjoškolske omladine u SR Hrvatskoj,“: 291.

U setu pitanja o kontracepciji primjećuje se veća informiranost nego 1971. godine. Ipak, iako su mnogi mladi upoznati npr. s prezervativom kao kontracepcijskim sredstvom, izrazito mali broj ga koristi.

Tablica 40. Poznavanje metoda za sprječavanje trudnoće⁶⁶⁷

Poznavanje metoda za sprječavanje trudnoće		
	Mladići	Djevojke
Prezervativ	71,7	86,2
Prekinuti snošaj	61,2	66,5
Kontracepcije pilule	85,3	75,5
Tablete koje žena stavlja u rodnicu	33,3	31,0
Pjene koje žena stavlja u rodnicu	25,1	18,3
Dijafragma	24,2	27,4
Plodni i neplodni dani	60,8	44,7
Maternični uložak	31,1	19,4
Nisam čuo/la niti za jedno navedeno sredstvo	5,8	4,4

Usko vezano uz pitanje kontracepcije jest ponovno i pitanje spolnih odnosa kod mladih, odnosno, koliko ih je imalo takvo iskustvo. Naravno, i ovdje je broj veći nego 1971. godine.

Tablica 41. Seksualno iskustvo srednjoškolaca 1973. godine⁶⁶⁸

Seksualno iskustvo		
	Mladići	Djevojke
Imao/la	55,8	17,7
Nije imao/la	33,1	80,4
Ne želi odgovoriti	11,1	1,9

Iako je veći broj mladih spolno aktivan nego 1971. godine ponovno se uočava diskrepancija u broju predbračnih spolnih odnosa s obzirom na spol. Tako je čak 56% mladića

⁶⁶⁷ Ibid: 293.

⁶⁶⁸ Ibid: 301.

spolno aktivno, dok je tek 18% djevojaka imalo predbračne spolne odnose. Ono što se svakako mora zamijetiti jest činjenica da je došlo do promjena u seksualnome ponašanju i stavovima prema spolnosti ne samo u SR Hrvatskoj, već i u čitavome svijetu. Nešto više od pola mladića i 40% djevojaka drži da nevinost nije preduvjet za brak, dok im najčešći izvor za informiranje o seksualnosti predstavljaju knjige i časopisi. Čak je 70% mladića i 20% djevojaka potvrdilo da masturbiraju, a 56.6% mladića i 17.7% djevojaka je imalo predbračne spolne odnose.

S tim u vezi postavljalo se pitanje zrelosti za spolne odnose i treba li u spolne odnose stupati nevin ili ne. Doktor D. Kremer pisao je o tomu da su mladići i djevojke psihički zreli za spolne odnose tek onda kada završi i fizičko sazrijevanje, a pravu seksualnu ljubav mogu doživjeti samo oni koji se uistinu vole.⁶⁶⁹ Isti doktor držao je da brak mora biti zajednica zrelih ljudi koji su ravnopravni u svakome smislu.⁶⁷⁰ U časopisu *Eva i Adam* prevedeno je i objavljeno istraživanje dr. K. Peterson prema kojem su prerani spolni odnosi uzrok raka grlića maternice.⁶⁷¹ Prema istraživanju provedenome 1971. godine u *Evi i Adamu*, spolni odnosi prije braka, odnosno nevinost djevojaka kada ulaze u brak prilično su velika briga za mladiće, dok djevojkama to nije predstavljalo problem jer su za njih predbračni spolni odnosi predstavljali iskaz fizičke ljubavi.⁶⁷² Upravo je ova anketa, čiji su rezultati u suprotnosti s rezultatima ankete provedene na Institutu za zaštitu majki i djece i pokazuju kako se mijenjaju stavovi mladih u prelasku iz adolescencije u mlađu odraslu dob. Razlike upućuju na slojevitost i kompleksnost karaktera mladih ljudi i način na koji obrazovanje utječe na njihova razmišljanja. Dok za učenice srednjih škola predbračni seks i nije opcija, posebno u ruralnim sredinama, studentice zahtijevaju veće seksualne slobode i predbračna seksualnost je u potpunosti normalna i poželjna. Uz debate koje su širile razne informacije, bile one točnoga ili netočnoga karaktera, godine 1969. u *Evi i Adamu* objavljen je iskaz koji se sumirao na najbolji način potrebe mladih u SR Hrvatskoj i Jugoslaviji: „Ako mladi sami već razgovaraju o tome, onda diskutuju u svakom slučaju, treba postaviti na širi teren, dati joj odgovarajući okvir. I tu onda neće biti nikakvih sablažnjivih tajni, lutanja ni preterivanja.“⁶⁷³

Ipak, nisu samo znanstvenici bili ti koji su provodili istraživanja o pitanju seksualnosti kod mladih. Godine 1971. novine *Komunist* provele su veliku anketu o seksualnosti kod

⁶⁶⁹ Dr. D. Kremer, „Psihoseksualna zrelost,“ *Svijet*, specijalno izdanje, kraj 1970., 6.

⁶⁷⁰ Dr. D. Kremer, „Sebičnost u braku,“ *Arena*, 8.3.1968., 34.

⁶⁷¹ Dr. K. Peterson, „Prerani polni odnosi – opasni,“ *Eva i Adam*, 11.1969., 33.

⁶⁷² Sonja Polšek, „U brak – nevinna ili iskusna? (anketa *Eve i Adama*),“ *Eva i Adam*, 10.1.1971., 14.

⁶⁷³ „Omladina protiv jučerašnjih kalupa,“ *Eva i Adam*, 4.1969., 5.

mladih ljudi. U anketi su doneseni rezultati istraživanja što su provedeni 1970. godine kod mladih u Srbiji. Uzorak je bio 600 učenika. Jednako kao i njihovi hrvatski vršnjaci, njih 35% crpilo je osnovna znanja o seksualnosti iz časopisa, od koji su posebno izdvojili *Evu i Adama te Čik*.⁶⁷⁴ Iz ankete je vidljivo da mladi u urbanim sredinama imaju puno veće mogućnosti i kada je seksualnost u pitanju i puno se otvoreniji prema istoj, poput njihovih vršnjaka u SR Hrvatskoj. Isto tako, u ruralnim sredinama seksualnost je bila više tabu no što je bila stvarnost. Njih 25% svoja znanja iz oblasti seksualnosti steklo je u razgovoru s vršnjacima, 6,9% od obitelji, odnosno u školi.⁶⁷⁵ Posebno je zanimljiv zaključak članka koji je objavljen, a koji vrlo eksplicitno priznaje postojanje seksualne revolucije u Jugoslaviji, koja je u partijski dirigiranim glasilima najčešće bila negirana, odnosno vezana uz promjene koje su nastupile u Jugoslaviji te je zato i poseban oblik jugoslavenskog seksualnog oslobođenja bio moguć. U članku je navedeno da je fenomen seksualne revolucije snažno zahvatio Jugoslaviju te je doveo do toga da se postavi pitanje o adekvatnim oblicima seksualnoga odgoja i obrazovanja mladih u školama.⁶⁷⁶ Budući da je novinarka uvidjela da je Jugoslavija poplavljena pornografskim časopisima, filmovima te informacijama o seksualnosti koji dolaze sa svih strana, pozvala je na potrebu pedagoški usmjerenoga upoznavanja mladih sa problematikom seksualnosti. Istovremeno je uočila da takvo organizirano pružanje znanja ne postoji što je okarakterizirala razumljivim s obzirom na pedagošku tradiciju, ali i nevoljkost sustava da se uhvati u koštac sa činjenicom da je seksualna revolucija realnost. U obranu svojega stava iskoristila je citat jednoga učenika učiteljske škole je rekao da „ni stručna literatura ni časopisi ne mogu da ostave dobar utisak, da daju pravilan odgovor kao dobar predavač koji je istovremeno i pedagog“.⁶⁷⁷ Posljednje što je novinarka iskoristila bila je činjenica da je seks društvena pojava te predstavlja jedan od oblika međuljudskih odnosa te pozvala da se u potpunosti iskoristi i realizira socijalističko učenje koje ide u smjeru humanizacije odnosa među spolovima. Članak je završila rečenicom da je „[...]neophodno zadovoljiti učeničku radoznalost pružajući im prava, neizvitoperena znanja, doprinoseći istovremeno formiranju kompletne ličnosti, svestrano obrazovanje i osposobljene za efikasno uključivanje u svet odraslih i život“.⁶⁷⁸ Ono što se također može primijetiti jest i poplava raznih popularno pisanih knjiga, svojevrstnih udžbenika seksualnosti. Dvije najpopularnije su svakako bile

⁶⁷⁴ Milanka Jakšić, „Omladina i seksualno vaspitanje. Neophodnost ili „tabu“ tema?“, *Komunist*, 25.2.1971., 21.

⁶⁷⁵ Ibid.

⁶⁷⁶ Ibid, 22.

⁶⁷⁷ Ibid.

⁶⁷⁸ Ibid.

Figurae veneris u boji te *Seksološki savjetnik za mlade*.⁶⁷⁹ Obje su se knjige mogle nabaviti u knjižarama ili naručiti, pa tako i ne čudi da je časopis *Start* nudio kupnju preko svojih stranica, okarakteriziravši *Figurae veneris* kao knjigu „tiskanu na najfinijem papiru u 4 boje“, a *Seksološki savjetnik za mlade* danske autorice Lizzie Bundgaard kao djelo u kojemu se „stavovi autorice uvelike razlikuju od stavova velikoga broja roditelja“.⁶⁸⁰ Koliko je *Figurae veneris* bila popularna, a u isto vrijeme radikalna svjedoči i karikatura iz časopisa *Start* na kojoj dvoje mladih ljudi nakon upražnjavanja poza iz knjige imaju slomljene ruku i nogu te ju bacaju u smeće.

Slika 6. Karikatura iz časopisa *Start* – isprobavanje poza iz knjige *Figurae Veneris* dovelo je do ozlijede aktera⁶⁸¹

⁶⁷⁹ Istvan Schwenda, Thomas Leuchner, *Figurae veneris u boji. Ljubavni položaji u sto slika*. (Zagreb: Alfa, 1972.); Lizzie Bundgaard, *Seksološki savjetnik za mlade* (Zagreb: Prosvjeta, 1972.).

⁶⁸⁰ *Start*, 14.2.1973., br. 106., 61.

⁶⁸¹ Ibid.

Kao što je vidljivo da je odnos urbanog i ruralnog utjecao na rezultate anketa, tako su i sami znanstvenici postali toga svjesni te su prilikom provođenja istraživanja radili velike razlike između seoske i gradske mladeži. Već je Stipe Šuvar u *Poletu* iz 1966. godine nagovijestio probleme seoske omladine, za koju je držao da ju sputavaju tradicionalni i konzervativni faktori. Za Šuvara je seoska mladež objekt koji roditelji iskorištavaju kao radnu snagu, a da su na seljačkome posjedu ekonomski dominantni oni koji imaju pedeset ili šezdeset godina, a to je prastara seljačka logika.⁶⁸² Isto tako, držao je da mladi imaju velika ograničenja u vlastitoj ekspresiji, kako ekonomskoj, tako i u pogledu vlastitoga ponašanja, a najviše ga je zabrinulo to što se smatralo da mladi trebaju ostati na selu jer tamo imaju više mogućnosti nego da postanu dio radničke klase. Šuvaru se to činilo apsurdnim jer bi upravo činjenica da mladi ostanu na selu doprinijela daljnjem negativnom razvoju po pitanju mijenjanja tradicionalnih odnosa na selu, a promjene su za njega bile važan pokretač razvoja sela samog.⁶⁸³

Da su se od 1966. godine do 1970. godine dogodile brojne promjene na selu bilo je vidljivo iz detaljnih istraživanja koja su provedena, a odnosila su se na stavove seoske mladeži o raznim pitanjima. Tako je npr. u časopisu *Žena* 1970. godine Edhem Dilić donio rezultate ispitivanja mladeži na selu o pitanju ravnopravnosti spolova. Svoj članak je započeo tvrdnjom da je proces modernizacije sela sa sobom donio ne samo ekonomske i ekološke promjene, već da je došlo i socijalnih promjena u sferi kulturnih obrazaca.⁶⁸⁴ S promjenom kulturnih obrazaca dolazi do promjene u nazorima mladih na selu koji sve više počinju prihvaćati urbane obrasce. Ipak, prema statistici koju je Dilić radio vidljivo je bilo da mladići drže da je ženama mjesto u kući, dok djevojke smatraju da se žene moraju uključiti u javni život.⁶⁸⁵ Isto tako, postavilo se pitanje o tomu trebaju li supružnici u braku biti ravnopravni, a odgovor je glasio da dvije petine mladića drži da suprug ima pravo na glavnu riječ, dok je istoga mišljenja četvrtina djevojaka, što je Dilića dovelo da zaključka da su njegovi ispitanici, što bolje obrazovani, vjerovali u veću ravnopravnost spolova.⁶⁸⁶ Pitanje školovanja je pitanje u kojem se najbolje odražavaju promjene u stavovima mladih sa sela, tako da ih tri četvrtine vjeruju da svi imaju pravo na obrazovanje u jednakoj mjeri, pri čemu više djevojaka vjeruje u

⁶⁸² Stipe Šuvar, „Potisnuta seoska omladina,“ *Polet*, 11.1966., br. 2., 10.

⁶⁸³ Ibid.

⁶⁸⁴ Edhem Dilić, „Stavovi seoske omladine prema ravnopravnosti spolova,“ *Žena – časopis za društvene probleme žene i porodice*, 1970., br. 4., 78.

⁶⁸⁵ Ibid, 79.

⁶⁸⁶ Ibid, 80.

to da i žene imaju pravo na obrazovanje.⁶⁸⁷ Rezultati istraživanja koje je Dilić proveo dokazali su da mladići i slabije obrazovani ispitanici su tradicionalno orijentirani, dok su djevojke i bolje obrazovani ispitanici radikalnije odbacivali tradicionalne uzore.⁶⁸⁸

I dok su promjene koje je sa sobom donijela seksualna revolucija bile vidljive kod mladih u srednjoj školi, posebno su se nazirale upravo u studentskoj populaciji koja je znala iskoristiti blagodati studentskih domova te pomanjkanja roditeljskoga nadzora za vrijeme studija. Zanimljivo je promatrati kakvi su bili interesi studenata 1947. i 1967. godine. Tako je u *Studentskome listu* objavljena anketa, koja je upravo za cilj imala prikazati razlike među mladima 1947. i 1967. godine.

Tablica 42. Interesi studenata 1947. i 1967. godine⁶⁸⁹

Interes	Apsolutne vrijednosti 1947/1967	U % 1947/1967	Rang 1947/1967
Sportsko avanturistički	119/88	11/8	4/6
Seksualni	145/269	14/23	3/1
Hranidbeni	44/56	4/4	9/8
Političko ekonomski	94/83	9/7	5/
Socijalni	57/172	5/15	8/3
Estetsko-zabavni	215/158	21/14	¼
Intelektualni	173/176	17/15	2/1
Tehnički	84/14	8/1	6/10
Profesionalni	31/46	3/ 4	10/9
Magijsko vjerski	78/92	7/8	7/5

Iz usporedbe u tablici je vidljivo da je interes za seksualnost porastao s trećeg na prvo mjesto. Taj se porast može i treba promatrati upravo u okviru seksualne revolucije, odnosno uočava se da je utjecaj medija na studente bio iznimno velik. Zapravo su studenti bili ti koji su u najvećoj mjeri upijali sadržaje časopisa i filmova koji su izdavani bilo u Jugoslaviji, bilo u inozemstvu te su upravo oni bili nositelj seksualne revolucije kako u

⁶⁸⁷ Ibid, 81.

⁶⁸⁸ Ibid, 84.

⁶⁸⁹ Željka Šporer, „Anketa: 1967: seksualni interesi na prvom mjestu,“ *Studentski list*, 26.3.1968., br. 9., 3.

Jugoslaviji, tako i u SR Hrvatskoj. Stoga i ne čudi da su gutali tekstove o tome kada njihovi kolege sa Zapada stupaju u spolne odnose, pa je tako *Studentski list* izvijestio o tome da Nijemci to čine s 21 godinom.⁶⁹⁰ Općenito, mladi su čitali mnoštvo knjiga, časopisa te gledali mnogo filmova seksualne tematike. Stoga ne čudi da je upravo u medijima partija pronašla glavnog krivca za širenje seksualnih ideja kod mladih.

4.3. PARTIJA I SEKS – (BEZ)USPJEŠAN POKUŠAJ PARTIJSKE KONTROLE NAD MEDIJIMA

U Jugoslaviji su novine i časopisi koji su izdavani podliježali strogoj cenzuri te je partija pokušala kontrolirati sve što se objavljuje.⁶⁹¹ Uz taj direktni oblik cenzure kroz praćenje domaćih tiskovina, u Jugoslaviju je ulazio i strani tisak, koji je također bio pod povećalom partije (strani je tisak bio, kao i domaći, dio masovne kulture, a predstavljao je direktni utjecaj zapadnih vrijednosti na Jugoslaviju) te je nerijetko bilo zabranjeno prodavanje određenih novina, o čemu je već bilo riječi u poglavlju koje se bavilo kratkom poviješću SR Hrvatske u Jugoslaviji. Što se tiče erotskih i pornografskih časopisa, oni su u Jugoslaviju dolazili sa Zapada, te su se mogli nabavljati od šezdesetih godina 20. stoljeća i *Er* i *Lui* i *Penthouse* i *Playboy* (prema tvrdnji kazivača često puta skrivenim putem, barem u početku).⁶⁹² U svrhu smanjivanja utjecaja strane štampe na svoju mladež, jugoslavenski je vrh dopustio izdavanje pornografskih, odnosno erotskih časopisa domaće provenijencije. Ono što se pedesetih činilo najgorim mogućim scenarijem, šezdesetih je postalo realnost. Savjet za nauku i kulturu uputio je na postojanje opasnosti da izdavačke kuće u Jugoslaviji krenu potpuno pogrešnim putem izdavanja „senzacionalističke, kriminalne, pa i pornografske literature“, koja odlično pogoduje ukusu čitateljstva koji nije još do kraja niti razvijen niti formiran, a svoju je bojazan Savjet potkrijepio time da se u knjižarama i na kioscima mogu kupiti „senzacionalistički, kriminalni i reakcionarni stripovi, pornografske ilustracije i detektivski romani“.⁶⁹³

U kontekstu socijalističkih režima pornografija je držana ekskluzivno zapadnjačkim fenomenom i interpretirana je kao znak moralne dekadencije koju je uzrokovao kapitalistički

⁶⁹⁰ „Anketa o spolnom životu njemačkih studenata. Tek s 21. godinom?“, *Studentski list*, 12.11.1968., br. 19., 21.

⁶⁹¹ Za više informacija o cenzuri pogledati npr. Josip Grbelja, *Cenzura u hrvatskom novinstvu: 1945.-1990.* (Zagreb: Naklada Jurčić, 1998.).

⁶⁹² Elektronička prepiska I.B. i Z.M., 18.4.2017.

⁶⁹³ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 323.

način proizvodnje.⁶⁹⁴ Stoga i vrh SKJ/SKH od samoga početka nije bio naklon bilo štampi, bilo filmu koji je dolazio sa Zapada, tako da se i sam Tito osvrnuo na tiskovine koje su izdavane ili prodavane mladima, a smatrane su „šund“ literaturom. Tito je naglasio da je političko vodstvo u Jugoslaviji u ranim šezdesetim godinama prepoznalo negativne utjecaje iz inozemstva koji su se posebno očitovali u „masovnoj kulturi“ domaćeg socijalizma, pri čemu je posebno istaknuo „šund literaturu“, koja se tiskala i prevodila u velikim nakladama te naišla na zanimanje kod gradskog, ali i seoskog stanovništva, a najproblematičnije mu je bilo to što „šund“ nije birao publiku – bili su to i visokoobrazovani i srednjobrazovani i neobrazovani ljudi.⁶⁹⁵ Smatrao je da su ljudi koji čitaju „šund literaturu“ zapravo žrtve „suvremenih kompračikosa, jalovih intelektualaca koji se izdvajaju svojim dešperatorstvom i besprekonošću u kapitalističkom društvu“.⁶⁹⁶

Koliko je važan bio problem masovne kulture u Jugoslaviji pokazuju brojni napisani članci o njoj u stručnoj periodici, mnogi tematski skupovi i sastanci političkih i društvenih organizacija, kao i direktne intervencije od strane partije. Možda su dva najjača impulsa o potrebi za kontrolom napisanoga „šunda“ došla 1971. i 1975. godine. Prvi u vidu *Zakona o oporezivanju knjiga, novina i drugih publikacija*, kojim su se posebno oporezivale one publikacije koje su posebne republičke komisije klasificirale kao „šund“.⁶⁹⁷ Dvije godine poslije toga donesen je *Zakon o sprečavanju zloupotreba slobode štampe i drugih oblika informiranja*, a godinu kasnije *Zakon o unošenju i rasparčavanju inostranih sredstava masovnog komuniciranja i o inostranoj informativnoj delatnosti u Jugoslaviji*.⁶⁹⁸ Dana 18. lipnja 1975. godine u Zagrebu je održano savjetovanje „Zabavna štampa i ostala zabavna literatura“,⁶⁹⁹ čiji je cilj bio na temelju analiza relevantnih izdanja ocijeniti na koji način se mijenjaju politike novinskih kuća i redakcija te na koji je način na njih djelovala porezna politika. Planiralo se postići dogovor o društvenim akcijama koje treba poduzeti „u okviru čitave zemlje, radi unapređivanja izdavačke delatnosti zabavne i roto štampe“.⁷⁰⁰ Nije slučajno da su se ove državne intervencije pojavile 1971. godine, kada je većina „šund“

⁶⁹⁴ Biljana Žikić, „Dissidents liked Pretty Girls: Nudity, Pornography and Quality Press in Socialism,“ *Medijska istraživanja*, Vol. 16., No. 1. (2010.): 53.

⁶⁹⁵ *Drug Tito o kulturi*, 1963., 8., citirano prema: Reana Senjković, *Izgubljeno u prijenosu. Pop iskustvo soc kulture*. (Zagreb: Biblioteka nova etnografija, 2008.), 30.

⁶⁹⁶ Ibid.

⁶⁹⁷ „Zakon o oporezivanju proizvoda i usluga u prometu,“ *Službeni list SFRJ*, br. 33/72.

⁶⁹⁸ Senjković, *Izgubljeno u prijenosu. Pop iskustvo soc kulture*, 78.

⁶⁹⁹ „Zabavna štampa i ostala zabavna literatura. Savjetovanje,“ *Kulturni život* 6. (Beograd: Zajednica kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije, 1975.), 329.-437.

⁷⁰⁰ Ibid, 329.

literature preplavila jugoslavenski teritorij.⁷⁰¹ Štoviše, period je to u kojem su svoj vrhunac dosegli i domaći, jugoslavenski erotski časopisi, poput *Eve i Adama*, *Čika*, *Erotike* ili *Starta*. Zapravo, pokazalo se da je prosječan Jugoslaven strastveni čitatelj „šund“ literature, a da ga politika toliko intenzivno i ne zanima.⁷⁰²

Veliki protivnik „šund“ literature bio je Josip Broz, jer je ona trovala njegovu „omladinu“. Moguće je pretpostaviti da njegovi pogledi nisu bili bezrazložni u vidu ciljane kontrole odgoja mladih, pa je tako u svojem govoru o kulturi iz 1963. godine naveo da se u Jugoslaviji dozvolilo da se svašta piše u tiskovinama koje su nekim slučajevima djelovale destruktivno i trovale mlade.⁷⁰³ Tito je naglasio i da se u Jugoslaviji prevodi i tiska u velikoj mjeri razna „šund“ literatura, koju čak i Zapad doživljava negativnom. Primijetio je da se mnogima u zemlji stoga čini da se socijalistički poredak počeo rastakati, a da on to svakako neće dozvoliti.⁷⁰⁴

Koliki je uistinu problem predstavljala „šund literatura“ u sedamdesetim godinama je u istraživanjima provedenima u novinama *Komunist* najbolje izašlo na vidjelo. U novinama je napravljena statistika za Srbiju, koja se pak može i preslikati na Hrvatsku, a iz koje je vidljivo da je već u prvoj polovici šezdesetih godina tiskano mnoštvo literaure koja uopće nije bila podobna partijskome učenju i nazoru.

Tablica 43. Statistika „šund literature“ tiskane u šezdesetima u Srbiji⁷⁰⁵

Godina	Ukupan tiraž Romani u sveskama	Ukupan tiraž Stripovi	Prosečan tiraž Romani u sveskama	Prosečan tiraž Stripovi	Broj naslova Romani u sveskama	Broj naslova Stripovi
1964.	3,455.000	1,617.522	35.500	50.500	106	32
1965.	3,308.000	6,501.937	45.500	59.000	84	110
1966.	5,010.000	19,401.398	50.000	77.500	101	251
1967.	8,570.000	20,611.894	54.000	75.500	160	274
1968.	9,102.000	15,643.000	50.000	70.500	181	222

⁷⁰¹ Pogledati npr. napise u novinama *Komunist*. „Šund, nepoznati osvajač,“ *Komunist*, 2.4.1970., 11.; pogledati i: Đorđe Stojković, „Šund, nepoznati osvajač,“ *Komunist*, 9.4.1970., 23.; Mitar Popović, „Hoće li sloboda nestati sa šundom,“ *Komunist*, 25.6.1970., 17.; Jovan Buturović, „Poplava pornografije,“ *Komunist*, 5.2.1970., 19.

⁷⁰² Senjković, *Izgubljeno u prijenosu. Pop iskustvo soc kulture*, 85.

⁷⁰³ „Drug Tito o kulturi. Izvadci iz govora Josipa Broza,“ *Kulturni život 1/2*. (Beograd: Kulturno-prosvetno veće Jugoslavije, 1963.), 2.

⁷⁰⁴ *Ibid*, 15.

⁷⁰⁵ „Šund, nepoznati osvajač,“ *Komunist*, 2.4.1970., 11.; pogledati i: Đorđe Stojković, „Šund, nepoznati osvajač,“ *Komunist*, 9.4.1970., 23.; Mitar Popović, „Hoće li sloboda nestati sa šundom,“ *Komunist*, 25.6.1970., 17.; Jovan Buturović, „Poplava pornografije,“ *Komunist*, 5.2.1970., 19.

Tito i partija nisu dozvolili da „šund“ previše truje njihovu mladež, pa je tako i pornografija bila zabranjivana, odnosno dodatno naplaćivana. S druge strane, za partiju je erotika bila dozvoljena, štoviše, nerijetko se pojavljivala i u dnevnim glasilima, što je za jedan socijalistički sustav (izuzev DDR-a, koji je i za „liberalnu“ Jugoslaviju bio „preliberalan“ kada je u pitanju prenaplašena erotičnost i pornografija) bilo gotovo nezamislivo.⁷⁰⁶ Jedan od razloga svakako je bila profitabilnost, ali tu su i brojni drugi koji su u velikoj mjeri bili značajni. Ovdje posebno treba naglasiti da su linije između pornografije i erotike postavljene vrlo nejasno, pa sve dok se nešto predstavljalo erotikom, to je bilo puno prihvatljivije.⁷⁰⁷ Povezana s gornjom tvrdnjom svakako je bila i činjenica da kulturni *establišment* nije imao razrađen stav spram erotike u medijima, pa je s jedne strane smatrano da vrijeđa javni moral, a s druge strane da lomi sve tabue o ljudskoj seksualnosti.⁷⁰⁸ Ono što je svakako izgledno jest da je partija ipak htjela dati svojem narodu „kruha i igara“. Tako su narodu dani *Eva i Adam*, prvi časopis erotske orijentacije u Jugoslaviji, zatim *Čik*, u kojem je po prvi puta uz politički tekst objavljena naga ženska osoba, te popularni *Start*.⁷⁰⁹ Upravo su ovi časopisi najviše utjecali na formiranje stavova mladih prema seksualnosti, svakodnevnome životu, ali i prema politici. Da bi se tako nešto moglo dogoditi upozoravao je i Aleksandar Kostić, poznati srpski liječnik, koji se intenzivno bavio seksologijom i napisao brojne knjige i udžbenike i to već 1953. godine. Za njega je dnevna štampa predstavljala jedan od najvažnijih izvora informacija i bila je daleko najdostupnija pa je kao takva bila jedan od faktora odgoja, posebno što se tiče seksualnosti. Držao je da novine mogu imati izrazito negativan utjecaj na formiranje stavova o seksualnosti kod mladih.⁷¹⁰ Ono što je Kostića posebno zabrinjavalo bila je činjenica da sadržaj novina nije u skladu s odgojem koji se treba pružiti mladima. Naime, problem je nastao u diskrepanciji među roditeljskim odgojem i odgojem koji su pružale novine, koje su za njega predstavljale određeni oblik rušenja autoriteta roditelja, ali i odgojno-obrazovnih ustanova.⁷¹¹ Kostić zamjera roditeljima da ne primjećuju da im djeca s nestrpljivošću očekuju

⁷⁰⁶ Za DDR vidjeti već ranije spomenute tekstove Josie McLellan.

⁷⁰⁷ Žikić, „Dissidents liked Pretty Girls,“: 55.

⁷⁰⁸ Ibid.

⁷⁰⁹ Prvi broj *Eve i Adama* tiskan je 1968. godine, prvi broj *Čika* 1970. godine, prvi broj *Erotike* izašao je sredinom osamdesetih godina, prvi broj *Starta* tiskan je 1969. godine. Jedan od najpoznatijih slovenskih erotskih časopisa bio je *Vročički časopis* koji je počeo s izlaženjem 1989. godine. Jedan od kazivača izjavio je: „Prvo "Adam i Eva" koji su imali prosvjetiteljske tekstove, a zatim "Start" koji je uklonio zazor od tiskanih materijala s obnaženim djevojkama. Kasnije "Erotika". Svi su se ti naslovi mogli naći na vidjelu i u dnevnim sobama ordinarnih obitelji.“ Upravo ova njegova rečenica upućuje na to da su erotski časopisi od početka izlaženja bili omniprezentni u jugoslavenskoj svakodnevici. Elektronička prepiska P.K. i Z.M., 27.4.2017.

⁷¹⁰ Aleksandar Đ. Kostić, *Polno saznanje III. Putevi (Seksualno vaspitanje)*. (Beograd, Zagreb: Medicinska knjiga, 1953.), 166.

⁷¹¹ Ibid.

novine koje negativno utječu na njihov odgoj, a kasnije se čude zašto je došlo do promjena u ponašanju njihove djece.⁷¹²

Erotske časopise promatra se u ovome doktorskome radu na dva primjera – prvine pornografskome časopisu *Eva i Adam* te na najpoznatijem hrvatskome erotskome časopisu *Start*. Oba su časopisa bila posebna među ostalim pornografskim časopisima. *Eva i Adam* jer je bio prvi, eksperimentalni časopis, a *Start* je predstavljao svojevrsni hibrid, odnosno spajao je u sebi trivijalne teme s politikom. To ne umanjuje važnost npr. beogradskog *Čika* koji je svoju popularnost stekao ponajprije na kombinaciji senzacionalističkih tekstova i duhovitih erotskih „pisama čitalaca“, a koja je sebi često slao sam autor odgovora. Čak su i studentski časopisi učinili iskorak iz svojih okvira, pa je časopis *Student* koji je 1955. godine pisao protiv kraćenja kose kod djevojaka, 1958. godine donio sliku oskudno odjevene djevojke, doduše u formi kolaža.⁷¹³

Časopis *Eva i Adam*⁷¹⁴ izlazio je najprije kao mjesečni, a kasnije kao dvomjesečni dodatak lista *Feljton* od studenog 1968. godine pa sve do 1974. godine, a izdavalo ga je novinsko izdavačko poduzeće „Duga“.⁷¹⁵ Podnaslov lista od godine treće, broja 15, glasi *prva jugoslavenska revija za ljubav, život udvoje i seksualno vaspitanje*.⁷¹⁶ Od godine treće, broja 18, podnaslov glasi *prva jugoslavenska revija za ljubav, život udvoje i seksualno vaspitanje: mesečni dodatak lista „Feljton“*,⁷¹⁷ a od godine četvrte, broja 58, podnaslov jest: *revija za ljubav, život udvoje i seksualno prosvjećivanje*.⁷¹⁸ Posljednji podnaslov, koji je ostao identičan do kraja izlaženja novina bio je: *revija za seksualno prosvjećivanje, ljubav i život udvoje*, a uveden je s brojem 95, u petoj godini izlaženja.⁷¹⁹ Glavni i odgovorni urednik je bio novina Vladimir Paskaljević, a pomoćnik novinar Aleksandar Badanjak, dok su redakcijski kolegij uz

⁷¹² Ibid.

⁷¹³ Ристовић, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, 125.

⁷¹⁴ Iako najvjerojatnije nisu imali dodirnih točaka u smislu transfera iz Švedske u Jugoslaviju, zanimljivo je primijetiti da je u Švedskoj u istome vremenskome periodu izlazio humoristični erotski časopis *Adam och Eva*, koji je među ostalim bio i enigmatski časopis. Na naslovnoj stranici najčešće se nalazio prikaz gole žene ili gole žene i muškarca, i uvijek su to bila nacrtani prikazi, nikada realna fotografija. Prikaz je bio izrazito iseksualiziran i često u vidu karikature je prenaplašavo muška i ženska spolna obilježja. Upravo su takvi prikazi pokazatelj toga koliko je seksualna revolucija uzela maha u Švedskoj i koliko su bili liberani nazori prema vlastitoj seksualnosti. Zanimljivo je da su časopisi i danas popularni i iznimno ih je lako nabaviti, što svjedoči činjenici da su u ono vrijeme bili važni i očito rado spremni, dok danas predstavljaju fantastičan izvor za proučavanje razvoja seksualnosti u skandinavskim zemljama. I *Adam och Eva* je mijenjao svoje nazive prema identičnome modelu kao i *Eva i Adam*. Tako su se mogli pročitati podnaslovi o tome da je časopis smiješan, zabavan, humorističan, prepun čipke, kružan i slično. Vidjeti npr. *Adam och Eva, Rund tidning med spets*, br. 12., 1969., *Adam och Eva, Fräck, rolig, rund*, br. 18., 1970.

⁷¹⁵ Pogledati npr. *Eva i Adam*, 11.1968., br. 1., 1.

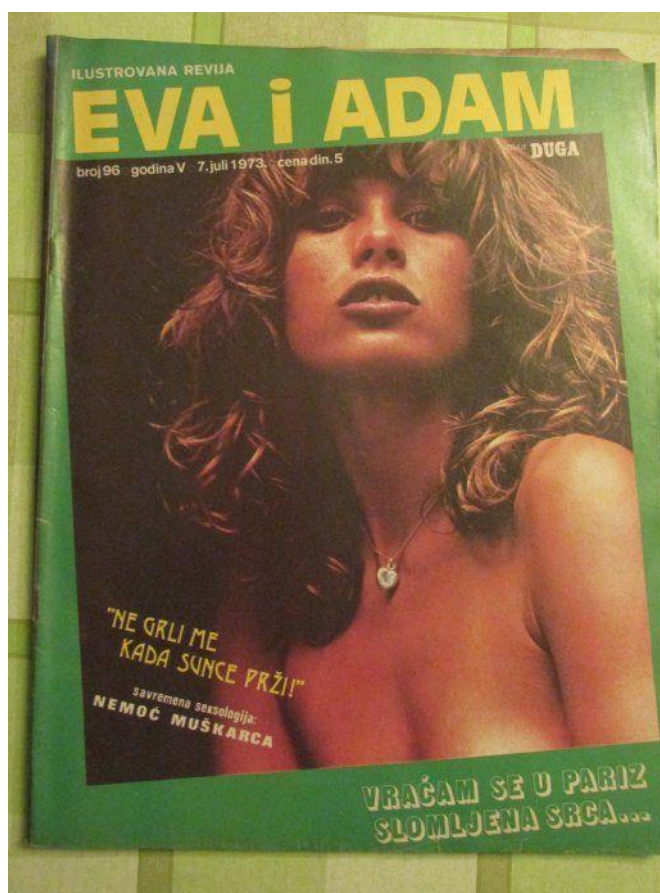
⁷¹⁶ *Eva i Adam*, 1970., br. 15., 1.

⁷¹⁷ *Eva i Adam*, 1970., br. 18., 1.

⁷¹⁸ *Eva i Adam*, 1971., br. 58., 1.

⁷¹⁹ *Eva i Adam*, 1972., br. 75., 1.

manje izmijene činili Branislav Vučković, Gordana Galogaža, Dobrivoje Popović i Mihajlo Cakić. Tehnički je urednik bio Ljubiša Stojanović.⁷²⁰

Slika 7. Naslovnica časopisa Eva i Adam iz srpnja 1973. godine⁷²¹

Kod časopisa najviše pažnje plijeni, uz duplericu, njegova strukturiranost. Na početku časopisa obično se, uz naslovnicu na kojoj je polunaga ženska persona, nalazi ponešto reklama koje su tipičan primjer razvoja potrošačkog društva u Jugoslaviji. Nakon toga slijedi obavezno neki izvještaj iz političke sfere i seksualnosti. To je podrazumijevalo pitanja poput razvoda, zbrinjavanja djece, ženskog položaja ili homoseksualnosti.⁷²² Nakon toga bi obavezno slijedio neki feljton ili izvještaj iz SAD-a, Švedske ili Savezne Republike Njemačke i potom niz savjeta o tomu kako seksualno zavesti svojeg partnera ili partnericu, kako se

⁷²⁰ *Eva i Adam*, 12.1968., br. 2., 1.

⁷²¹ *Eva i Adam*, 7.1973., br. 96.

⁷²² Vidjeti npr. „Svom detetu sam i otac i majka,“ *Eva i Adam*, 8.1969., br. 10., 6.-8.

odnositi prema njoj/njemu da bi ih se sačuvalo, kako se odijevati.⁷²³ Na kraju je slijedio onaj najšarmantniji dio, a to su bila pisma čitatelja u kojima se oni obraćaju psiholozima i seksolozima, koji su djelovali kao stručni suradnici časopisa, sa svojim problemima. Upravo se kroz takve rubrike *Eva i Adam* profiliraju kao drugačiji, posebni časopis, tipičan isključivo za jugoslavensko društvo, jer su drugi, inozemni pornografski i erotski časopisi, upravo imali nedostatak takvih tema i bili lako štivo. Ono što je uvedeno već od samog početka, a što je izvrstan povijesni izvor, jesu izvještaji o seksualnosti na filmu, bilo jugoslavenskom, bilo stranom, kao i savjeti liječnika i psihologa o seksualnome odgoju i reproduktivnome zdravlju.⁷²⁴ Na kraju, ali ne i najmanje bitno, ali vrlo indikativno, tu je i duplerica, koja nije bila vulgarna i nikad nije prikazivala do kraja голу ženu, već samo u toplesu, dok su fotografije bile umjetničke i erotske i časopisu daju ozbiljnost i puno govore o tome što se njime želi postići.

Posebna pažnja u časopisu pridaje se pitanju žena. To ne treba čuditi, s obzirom da je seksualna revolucija, čiji je, uostalom, produkt i bio časopis *Eva i Adam*, uvidjela potrebu mijenjanja ženske uloge. Upravo u smjeru u kojem djeluje i službena politika, djeluje i časopis *Eva i Adam*. Jer koliko god se naprednom činila činjenica da u jednoj socijalističkoj zemlji mogu izlaziti erotski časopisi nastali pod utjecajem Amerike, oni su još uvijek bili strogo kontrolirani od strane države.⁷²⁵ Tako u *Evi i Adamu* izlaze članci poput „Svom detetu sam i otac i majka“,⁷²⁶ koji govori o pitanju samohranih majki i brakorazvodnih parnica. U istome broju nalazi se članak o ženama i njihovim pravima,⁷²⁷ te članak o pitanju prostitucije u Jugoslaviji.⁷²⁸ Interesantno je upravo to što su ti članci objavljeni i što se o problemima progovara, ali isto tako uvijek uz jasnu poruku, iako ne uvijek *ad litteram* napisano, a ta je da je upravo partija ta koja će riješiti sve probleme i da samo pravi partijci i Jugoslaveni ne mogu zapasti u probleme navedene prirode.

Eva i Adam bio je časopis i za žene i za muškarce, a posebno je bio namijenjen mladima kao publici za koju se pretpostavljalo da će prva pohrliti za ovakvim časopisima. Stoga je bila vrlo dovtljiva ideja uredništva koje je pozvalo psihologe da u časopisu pišu

⁷²³ Vidjeti npr. Gerda Donat, „Žene i njihova prava,“ *Eva i Adam*, 8.1969., br. 10., 12.-14.

⁷²⁴ Vidjeti npr. Ričard Ferington, „Ljubavne predigre,“ *Eva i Adam*, 6.1969., br. 8., 36.-37.

⁷²⁵ Ipak, Jugoslavija je bila to naprednija jer nije postojala potreba za sexizdatima, odnosno za podzemnim pornografskim i erotskim časopisima kao u ostalim zemljama Istočnog bloka gdje je bilo erotska, bilo pornografska sloboda bila nezamisliva. Više o tomu: „Behavior: Sex in the Kremlin's Shadow“ od 23. srpnja 1979. u *Time* magazinu. Pogledati na: <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,947085-2,00.html> (pogledano 18. prosinca 2012.).

⁷²⁶ „Svom detetu sam i otac i majka,“ *Eva i Adam*, 8.1969., br.10., 6.-8.

⁷²⁷ „Žene i njihova prava,“ *Eva i Adam*, 8.1969., br. 10., 12.-14.

⁷²⁸ „Pitanje prostitucije u Jugoslaviji,“ *Eva i Adam*, 8.1969., br.10., 32.-33.

podosta članaka o tomu kako paziti na reproduktivno zdravlje i kako se nositi sa svojom seksualnošću u doba kada su mladi bombardirani seksualnim sadržajima sa svih strana i preko svih medija. Tako uz švedske i američke, kao i njemačke liječnike i psihologe, najaktivniji savjetnik časopisa jest beogradski doktor Viktor Komarecki koji mladima daje savjete. Upravo s takvim pristupom seksualnosti, u kojoj stručnjaci pišu o problemima mladih i potrebi da se čuva reproduktivno zdravlje, doprinijeli su i rezultati u anketi koju je 1971. godine proveo list *Komunist*. Naime u novinama su mladi istaknuli da o seksu najviše saznaju iz novina poput *Čika* ili *Eve i Adama*, a tek pokoju informaciju mogu izvući iz knjiga ili zabavne štampe.⁷²⁹ Komarecki piše o seksualnom odgoju odraslih, mladih i djece, o pobačaju, veneričnim bolestima, o tomu kako je seks normalna pojava te o adekvatnom ponašanju u bračnoj postelji, o seksualnim nagonima i njihovom utjecaju na zdravlje ljudi, o orgazmu i smislu seksualnog uzbuđenja i tako približuje tada još uvijek snažno tabuiziranu seksualnost običnim ljudima koji se s njome svakodnevno susreću, a često nisu svjesni toga što ona nosi sa sobom.⁷³⁰

Eva i Adam predstavljao je za jugoslavensku mladež svojevrsni bijeg od socijalističke, često jednoobrazne svakodnevice koja im nije dopuštala da izraze ono o čemu bi htjeli ili trebali razgovarati, radi krute sredine u kojoj su se našli. Tako i ne čudi činjenica da kad je u studenome 1968. godine objavljen prvi broj časopisa zainteresiranost javnosti bila preko svakog očekivanja – probna tiraža od osamdeset tisuća primjeraka rasprodana je u jednome danu, na opću začuđenost redakcije s jedne strane, jer tolika popularnost nije bila očekivana, a s druge strane čitalaca, jer nisu očekivali da će u časopisu pronaći sadržaje koje je on ponudio.⁷³¹ Koliko je časopis bio popularan i koliko su njegove teme pogađale bit onoga što je zanimalo prvenstveno mlade, ali i osobe srednje dobi svjedoči i činjenica da je naklada brojeva naglo rasla. Tako već 1970. godine, samo dvije godine nakon izlaska prvog broja, broj tiskanih primjeraka iznosi oko 160.000, što iznosi 100% povećanje tiraže, a što nije utjecalo na činjenicu da su svi brojevi i dalje bili rasprodani.⁷³² S obzirom na iznimnu popularnost i konstanto povećanje tiraže i baze čitatelja, zanimljiv je i sovjevrstan manifest kojega je objavilo uredništvo časopisa 1970. godine.⁷³³ Isto tako, interesantan je svojevrsni manifest kojeg sam časopis donosi, a govori o tome kako se radi o časopisu koji razmatra pitanja i teme

⁷²⁹ Jakšić, „Omladina i seksualno vaspitanje. Neophodnost ili „tabu“ tema?“, 21.-22.

⁷³⁰ Jedan od primjera je intervju koji je Komarecki dao za *Evu i Adama*: „Nauka naše epohe: psihologija polova“, *Eva i Adam*, 12.1969., br. 14., 32.

⁷³¹ *Eva i Adam*, 25.11.1970., br. 32., 4.

⁷³² Ibid.

⁷³³ Ibid.

koji se odnose na ljudsku seksualnost te predstavlja nešto novo i stoji u potpunoj suprotnosti s tradicionalnim moralnim normama. Uredništvo tvrdi da je seks dugo vremena bio tabu koji je bio uvjetovan kako društvenim, tako i povijesnim okolnostima.⁷³⁴ Budući da je časopis bio kontroliran i da je bilo važno što se u njemu smije napisati, naglašava se da on nikako nije produkt „tzv. seksualne revolucije“⁷³⁵ nego da se radi o posebnome zadovoljavanju potraživanja publike koju takve teme zanimaju. Upravo ova rečenica upućuje na činjenicu da je Jugoslavija i u seksualnosti, barem načelno, tražila svoj posebni, treći put.⁷³⁶ Zanimljiva je tvrdnja uredništva o tome da se jugoslavensko društvo demokratiziralo te su se u skladu s demokratizacijom promijenila i stajališta spram seksualnih normi i morala, odnosno da je seksualnost prestala biti regulirana iz nekog centra i postala „duboko intimno opredeljenje svakog pojedinca“.⁷³⁷ Sljedeće na što upućuje uredništvo jesu negativne manifestacije u seksualnome ponašanju gdje upućuje na patološke aspekte seksualnosti poput homoseksualnosti jer je uredništvo svjesno da homoseksualnost u Jugoslaviji postoji, iako nije moralno, ali se o njoj treba razgovarati.⁷³⁸ Bilješka uredništva završava zaključkom da je nužno pozitivno utjecati na seksualno ponašanje mladih, a to će se u časopisu pokušati ostvariti „iskrenom razmenom mišljenja i vaspitanjem, čiji nosioci treba da budu porodica, škola, sredstva javnog informisanja i društvene odnosno profesionalne organizacije“.⁷³⁹

Iako je manifest negirao seksualnu revoluciju, upravo je časopis *Eva i Adam* jedan od glavnih „krivaca“ što je ona zaživjela u Jugoslaviji, pa tako i u SR Hrvatskoj. Zanimljivo je na koji način se plasirala ideja seksualnosti i seksualne revolucije u Jugoslaviji. S obzirom da je vidljivo da je negiranje seksualne revolucije bilo partijski uvjetovano, pa možda čak i na način da će se oduzeti pravo izlaženja ako se nastavi, može se pretpostaviti da je posrijedi bila želja SKJ da se pokrenuti proces predstavi kao idiosinkratski, specifičan za jugoslavenski vid socijalizma. Naime, imamo li u vidu da je pokret nesvrstanih kao takav već formiran, a u

⁷³⁴ Ibid.

⁷³⁵ Ova je tvrdnja upitna, s obzirom na činjenicu da je sam časopis nastao točno u vrijeme kad je seksualna revolucija uzela maha na svjetskoj sceni. Ovoj tvrdnji može biti više razloga. Može se pretpostaviti da se radi o partijskom pritisku ili ograđivanju samog časopisa od koncepta seksualne revolucije, jer je ona, kao i brojne druge tekovine američke kulture u jugoslavenskom društvu od vlasti često dočekivana kao nešto prihvatljivo, sve dok ne utječe previše na mišljenje masa ili dok ne zadire u najviše partijske krugove. Tipičan partijski pritisak može iščitati i iz sljedeće rečenice. Teško da se unutar totalitarnog režima uopće može govoriti o demokratizaciji društva, ukoliko ta kovanica nije partijski dirigitirana.

⁷³⁶ Neki od kazivača također se slažu s tom tezom, koju su mi samoinicijativno iznijeli. Razgovor s D.R., 12.6.2012. Jedan od kazivača tvdi da je seksualna revolucija zapravo bila termin iz novina kojim su se skandalizirali stariji, a za koje su mladi naivno držali da seks ne upražnjavaju. Elektronička prepiska P.K. i Z.M., 27.4.2017.

⁷³⁷ *Eva i Adam*, 25.11.1970., br. 32., 4.

⁷³⁸ Ibid.

⁷³⁹ Ibid.

kojem je Jugoslavija zauzimala ključnu ulogu predvodnice „trećega puta“, pored ruskoga socijalizma i američkoga zapadnjačkoga kapitalizma, tako se željelo prikazati da je ovo i treći put seksualnosti, specijalan put. Naime, seksualna revolucija koja je svoje izvorište imala na Zapadu te je kao takva odražavala potrebe pojedinaca i seksualnosti zapadnjačkog društva, nije bila prihvatljiva za jugoslavenski „treći put“, unatoč tome što je bila preuzeta od Zapada, ali ju se pokušavalo prikazati kao poseban, različiti i samoizvorišni fenomen.

Nakon neupitnog uspjeha *Eve i Adama* kod čitatelja pojavljuje se čitav niz erotskih/pornografskih časopisa, od kojih posebno treba istaknuti zagrebački *Start*, koji je po mnogočemu bio jako poseban.

Ako je odlika kvalitetnih novina da budu „od velikog javnog značenja“ i da posjeduju „demokratski duh, političku racionalnost, kao i analitičku kulturu i kulturu visokoga novinstva“, onda je *Start* uistinu kvalitetna novina, barem što se tiče zadovoljavanja većine gore spomenutih kriterija.⁷⁴⁰ *Start* je izlazio od 1969. do 1991. godine i izdavalo ga je tiskarsko poduzeće *Vjesnik*. Časopis je na početku bio zamišljen kao list za automobilizam, a prerastao je u možda najozbiljniji jugoslavenski magazin koji je okupljao autore iz cijele zemlje.⁷⁴¹ Neki od tih autora bili su književnica i sociologinja Slavenka Drakulić, etnologinja Dunja Rihtman-Auguštin te glazbeni kritičar i novinar Dražen Vrdoljak, ali i brojna poznata kolumnistička imena poput Inoslava Beškera.⁷⁴² U *Startu* je postojala posebna sekcija s intervjuima čija je kvaliteta bila vrlo visoka. U intervjuima su sudjelovala neka od najpoznatijih i najutjecajnijih lica onoga vremena, poput Coco Chanel, Oriane Fallaci, Jimmyja Cartera, Erica Hobsbawma, Romana Polanskog, Jane Fonda, Woodyja Allena, Vesna Parun, Meše Selimovića.⁷⁴³ Sami intervjui su nastajali za potrebe *Starta* ili su prevađani iz drugih časopisa sa stranih jezika.⁷⁴⁴ Upravo je kvaliteta tih intervjua, prema

⁷⁴⁰ Orlin Spassov, „The Quality Press in Southeast Europe: To Be or Not to Be“, u Orlin Spassov, *Quality Press in Southeast Europe* (Sofia: Southeast European Media Center, 2004.), 9.

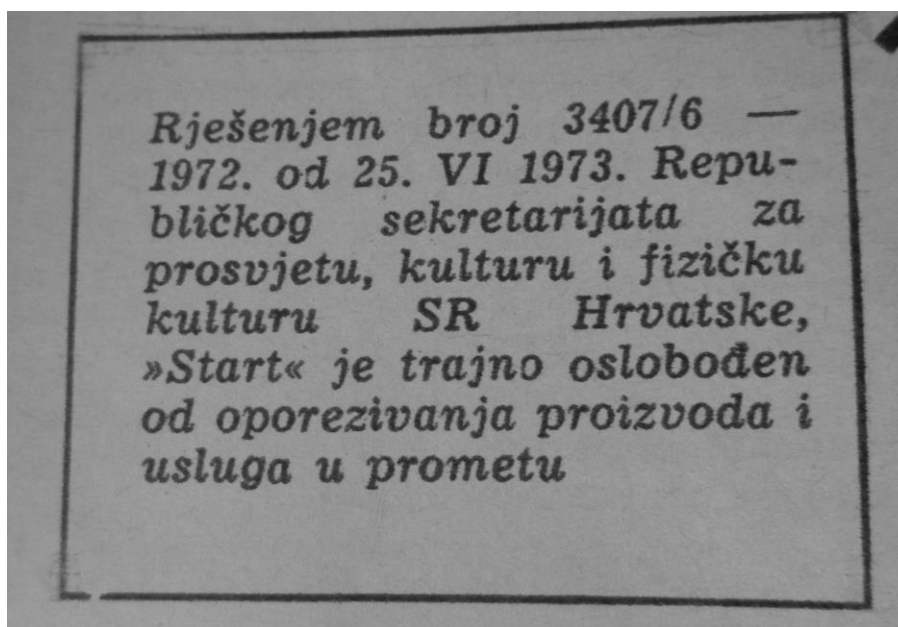
⁷⁴¹ Ристовић, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, 118.

⁷⁴² Vidjeti npr. Inoslav Bešker, „Ordpanci nisu Libanci“, *Start*, 14.2.1973., br. 106., 24.-26.; Dražen Vrdoljak, „Kovač : Lola moj uzor“, *Start*, 23.5.1973., br. 113., 32.-33.; Zvonimir Milčec, „Tomislav Sabljak“, *Start*, 12.9.1973., br. 121., 7.-9.

⁷⁴³ Vidjeti npr.: Aldo Konjiu, „Deset zapovijedi čuvenog plejboja“, *Start*, 14.1.1970., br. 26., 34.-35. (intervju s tada poznatim playboyem Bepeom Prodiem); Frančeška Anđeli, „U kući Pet Nikson“, *Start*, 28.1.1970., br. 27.-28., 16.-17. (intervju sa suprugom Richarda Nixona); Džimi Dejvis, „Sreća je za glupane“, *Start*, 28.1.1970., br. 27.-28., 42.-43. (intervju s Marlonom Brandom); Krešo Špeletić, „Kakav je moj muž Smoki?“, *Start*, 12.8.1970., br. 41., 10.-14. (intervju s Mirjanom Samardžić, suprugom Ljubiše Samardžića); Marino Zurl, „Vesna Parun“, *Start*, 12.8.1970., br. 41., 22.-25. (intervju s Vesnom Parun); Jack Hamilton, „Raquel Welch“, *Start*, 3.1.1973., br. 103., 8.-11. (intervju s Raquel Welch preuzet iz časopisa *Penthouse*); R. Leydi i A. Ougaro, „Henry Miller“, *Start*, 14.2.1973., br. 106., 8.-10. (intervju s Henryjem Millerom, preuzet iz časopisa *L'Europeo - Ilustrovana Politika*); „Roman Polanski – razgovor s jednim od najproturječnijih režisera“, *Start*, 14.3.1973., br. 108., 8.-10

⁷⁴⁴ Žikić, „Dissidents liked Pretty Girls“, 58.

Biljani Žikić, micala *Start* iz skupine jeftinih tabloida. Biljana Žikić tvrdi da je *Start* zapravo predstavljao hibrid, hibrid u smislu kompiliranja u sebi elemenata tabloida s erotskim i pornografskim elementima zajedno s ozbiljnim magazinom.⁷⁴⁵ Sam časopis od početne „šund“ karakterizacije krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, sredinom sedamdesetih počeo je obilovati kvalitetnim tekstovima koji su donosili brojne podatke iz svijeta mode, zdravlja, ekologije, znanosti, a časopis je promovirao i novi oblik proznog izričaja, tzv. *prozu u trapericama*.⁷⁴⁶ O kvaliteti časopisa svjedoči i činjenica da je Rješenjem broj 3407/6 – 1972. od 25. lipnja 1973. godine, koje je donio Republički sekretarijat za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu SR Hrvatske, *Start* trajno oslobođen od oporezivanja proizvoda i usluga u prometu.⁷⁴⁷

Slika 8. Stalni natpis na stranicama časopisa Start o oslobođenju od plaćanja poreza na proizvode i usluge u prometu⁷⁴⁸

⁷⁴⁵ Ibid: 60.

⁷⁴⁶ Ibid. Proza u trapericama predstavlja hibridni oblik suvremene proze, a karakterističan je za književnost šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća. U prozi u trapericama glavni je junak u većini slučajeva marginalac koji se suprotstavlja normama, služi se slengom u jeziku i predstavlja suprotnost svijetu odraslih koji su sve samo ne to što je on. Neki od primjera proze u trapericama su knjiga Alojza Majetića *Čangi off gotoff* iz 1970. godine i Zvonimira Majdaka *Kužiš stari moj*, također iz 1970. godine. Detaljnije o prozi u trapericama na: <http://www.lzmk.hr/hr/izdanja/natuknice/237-hrvatski-opci-leksikon/1162-proza-u-trapericama> (pogledano 21.4.2017.).

⁷⁴⁷ *Start*, 1.8.1973., br. 118., 6.

⁷⁴⁸ Ibid.

U svome prvome editorijalu časopis je samoga sebe proglasio časopisom za svaku obitelj, odnosno za svakoga građanina. Ništa nije bilo rečeno o golim fotografijama, ali već se iz prvoga broja mogao iščitati smjer u kojem se kretao časopis – naga ženska osoba, a koja je do samoga kraja bila lajtmotiv časopisa koji je kulminaciju doživljavao u duplericama.⁷⁴⁹

Slika 9. Intervju Davida Rubena za časopis *Start*⁷⁵⁰

Najvažnija epoha časopisa kreće 1973. godine kada je promijenjen izdavački odbor te se časopis posvećuje ozbiljnijim temama pa ga se nerijetko proglašava najboljim časopisom s erotskim sadržajem.⁷⁵¹ Cilj je bio pretvaranje časopisa dotad namijenjenoga većinom muškarcima slabijeg obrazovanja u časopis koji bi se obraćao „uglavnom urbanim, obrazovanim čitateljima oba roda“.⁷⁵² Ipak, časopis je i dalje zadržao svoju prepoznatljivost – objavljivanje slika golih žena – a te slike bile su problematične za žensko čitateljstvo, dok s druge strane, za one koji su kreirali *Start* nisu predstavljali problem.⁷⁵³ Činjenica jest da je časopis adresirao brojna ženska pitanja, poput kontrole začeca, pobačaja, neplodnosti,

⁷⁴⁹ Na duplericama se u sedamdesetim godinama počinju pojavljivati i strankinje, najčešće Švedanke. Vidjeti npr. duplericu : *Start*, 20.5.1970., br. 5. ili *Start*, 17.1.1973., br. 104.

⁷⁵⁰ „O seksu jednom sasvim otvoreno“, *Start*, 9.9.1970., br. 43., 3.

⁷⁵¹ Tomislav Sabljak, „Erotika između kulture i konjunktura“, *Kulturni život* 6. (Beograd: Zajednica kulturno-prosvetnih zajednica Jugoslavije, 1975.), 348.-349.

⁷⁵² Žikić, „Dissidents liked Pretty Girls“,: 59.

⁷⁵³ Ibid.

umjetne oplodnje, ginekologije, i da je reklamirao proizvode namijenjene upravo ženama, pa je tako reklamiranje kozmetike, ali i kućanskih aparata namijenjenih ženama, bilo dio praktički svakoga broja časopisa.⁷⁵⁴ U seriji članaka iz 1970. godine „O seksu jednom sasvim otvoreno“ donose se pitanja i odgovori o seksualnome životu, pa se tako saznaje „koliko je velik muški spolni organ“, „pod kojim kutom je muški spolni organ u erekciji“, „što se događa prilikom ejakulacije“, „kako se erekcija odvija“, „što se zbiva nakon koitusa“, „što je prijavizam“, „što je impotencija“, „može li se impotencija na neki način liječiti“.⁷⁵⁵ Nastavno na seriju u sljedećem se broju saznaju odgovori na pitanja poput „što je himen“, „koja je uloga maternice prilikom koitusa“, „koja je razlika između vaginalnog i klitoralnog orgazma“, „koliko ima načina spolnog općenja“, „što znači afrodizijak“, „što je perverzija“.⁷⁵⁶

Nit vodilja *Starta* od samoga početka pa sve do kraja bila je njegova duplerica s golim ženama, pri čemu se pazilo da slike ne budu vulgarne, već da budu napravljene više erotski nego pornografski, kako bi se smanjio udio plaćanja za „šund“. Upravo je zato *Start* i zanimljiv, budući da povezuje erotske i pornografske elemente s elementima ozbiljnoga časopisa i na neki je način utro put ostalim časopisima sličnoga karaktera koji su izlazili kasnije u svim socijalističkim republikama poslije raspada Jugoslavije.⁷⁵⁷ Duplerica se po prvi puta pojavila u petome broju, a kada se malo bolje pogleda fotografija, vidi se da je njena poanta da ljepotice izgledaju provokativno, a ne vulgarno, što je i bio cilj časopisa.⁷⁵⁸

⁷⁵⁴ Vidjeti npr. reklamu za električni štednjak kao sredstvo uštede vremena: *Start*, 15.7.1970., br. 39., 31.

⁷⁵⁵ „O seksu jednom sasvim otvoreno“, *Start*, 9.9.1970., 5.-7.

⁷⁵⁶ „Sve što biste o seksu trebali znati? (2), Seks bez tabua“, *Start*, 23.9.1970., 42.-44. i „Seks bez tabua. Sve što biste o seksu željeli znati (3)“, *Start*, 7.10.1970., 40.-42.

⁷⁵⁷ Žikić, „Dissidents liked Pretty Girls“,: 60. Jedan od primjera je svakako bila *Erotika* dok nije promijenila smjer i postala isključivo pornografski časopis.

⁷⁵⁸ Ibid: 62.

Slika 10. Duplerice iz časopisa *Start*, s vremenom se na stranicama *Starta* pojavljuju i inozemni modeli⁷⁵⁹

Ono što je bilo posebno obilježje *Starta* bila je i emancipatorska politika prema ženama. To se najbolje vidi iz stava prema promijeni u stilu odijevanja kod žena, koja je moralnim krugovima bila nezamisliva pa je *Start* tendirao objavljivati dvostruka mišljenja, često s podrugljivim prizvukom ako se radilo o konzervativnim stavovima.⁷⁶⁰ Inače, što se tiče same mini-suknje, od samoga je početka izazivala ogromne polemike o tome je li primjerena. U *Knjizi za svaku ženu* ženama je sugerirano da prilikom izbora odjeće moraju

⁷⁵⁹ *Start*, 20.5.1970., duplerica; *Start*, 17.1.1973., duplerica.

⁷⁶⁰ *Ibid*: 65.

paziti na vlastitu starost, zanimanje i materijalne mogućnosti, a ne smiju zanemariti niti građu tijela i svrhu odjeće. Posebno je naglašena i sredina u kojoj žive jer su važni običaji i kulturni nivo okoline.⁷⁶¹ Tu je i vrsta tkanine, jer ona kao i kroj, mora odgovarati dobi žene, njenome statusu i zanimanju, a ne modi, jer kako je naglašeno „[...] pretjerano povodjenje za modnim novostima dovodi često do loših tvorevina, jer ni modnim zahtjevima ne mogu i ne smiju pokoravati sve žene. Što jednoj pristaje, drugu nagrđuje“.⁷⁶²

Iako moda mini-suknje još nije bila sveprisutna i iako se ona izrijeком ne spominje, ženama, ali i mladim djevojkama, se sugerira da ne slijede modne trendove, već da budu odmjerene u odijevanju i prilagode se situaciji. Čak su i službene publikacije primijetile „pošast“ mini-suknje koja je harala SR Hrvatskom. Tako su se Pavao Trenc i Aleksandra Beluhan, u već spomenutom istraživanju o seksualnim navikama mladih u SR Hrvatskoj, također dotaknuli pitanja mini-suknje, na način da su napisali da je mini-suknja doživjela osudu, isto kao i „tople hlačice“, što je za njih ironično, budući da te osude dolaze od generacije koja je bila mlada u dvadesetim godinama dvadesetoga stoljeća, kada su promjene u odijevanju donijele „[...]mnogo veće promjene nego što je pojava mini-suknje nakon jednog desetljeća vladavine bikinija na plažama.“⁷⁶³

Zapravo su Trenc i Beluhan na najbolji mogući način pojasnili pitanje mini-suknje i lažnoga morala u SR Hrvatskoj, pa tako i cijeloj Jugoslaviji. Najoštrije osude dolazile su od moralne generacije dvadesetih godina u kojima je došlo do dramatičnih promjena u stilu odijevanja, skraćivanje odjeće, nošenje laganije odjeće i najvažnije, kraćenje kose. Štoviše, došlo je i do pojave slobodnije ponašanja preko novih stilova plesa koji su se počeli izvoditi u dvadesetim godinama prošloga stoljeća, izbora za miss i slično.

O mini-suknji pisale su i novine. Tako je u *Vjesniku u srijedu* 1968. napisano da mini-moda izaziva „putenost i razbludnost“, bilo kod onih koji gledaju, ali i kod onih koje nosi, a istovremeno predstavlja štetu za zdravlje i stvara probleme u karakternome formiranju ličnosti.⁷⁶⁴ S druge strane, budući da se radilo o debati o novoj modi, naglašava se da „[...] mini-moda jača osobu u fizičkom i u moralnom smislu, djeluje na stvaranje duha nezavisnosti i potiskuje razne fobije, daljnji je znak emancipacije žene i ističe njezinu ženstvenost, a da je ipak sasvim ne razgolićuje“.⁷⁶⁵ *Vjesnik u srijedu*, tjedni informativni list, je u svojem članku

⁷⁶¹ *Knjiga za svaku ženu*, 87.

⁷⁶² Ibid.

⁷⁶³ Trenc, Beluhan, „Ispitivanje stavova i aktivnosti u seksualnom životu srednjoškolske omladine“: 276.-277.

⁷⁶⁴ „Sve žešći rat zbog mini-suknje“, *Vjesnik u srijedu*, 24.7.1968., 14.

⁷⁶⁵ Ibid.

zapravo obradio dva oprečna stava o tome je li nošenje mini-suknje prihvatljivo ili nije. Iz tona članka vidljivo je da se simpatizira one žene i djevojke koje su nosile mini-suknje, ali su oba stava obrađena u jednakoj mjeri i prilično objektivno.

Kao što je ranije spomenuto i *Start* se dotaknuo pitanja mini-suknje i njezine primjerenosti u svakodnevnome odijevanju. Ono što se može zaključiti iz tona članka „Šta mislite o mini-suknjama?“, jest da je stav koji je iznesen prilično ironično doživjela redakcija *Starta*, no ipak su ga odlučili objaviti jer svaka priča ima svoje dvije strane. Nošenje mini-suknje prikazano je kao neukusan način odijevanja, a i sa sobom je nosilo posljedicu da muškarci zasigurno ne žele izlaziti sa ženama koje ih nose. Autor se pita zašto žene nose mini-suknje i pokazuju ružna koljena pri čemu smatra da je to pretenciozno, agresivno i neukusno. Svoj članak završava opaskom da se u mini-suknji valjda može ići i pred papu ili britansku kraljicu unatoč tomu što je mini-suknja izazov svemu onomu što je dobro i lijepo. Za njega je to „degeneracija, kao i ostalom i neki drugi tipovi mode“.⁷⁶⁶

U socijalističkoj Jugoslaviji držalo se da je pornografija ekskluzivno zapadnjački fenomen i kao takav da kvari „omladinu“ Jugoslavije. Međutim domaći pornografski časopisi, odnosno erotski, prilagođeni su okvirima koji su odgovarali partiji, a partija je zauzvrat dopustila da se uopće izdaju. *Start* je izvrstan primjer časopisa koji je od svrstavanja u „šund literaturu“ postao krajnje dobro prihvaćen od strane partije te mu je čak i smanjivan porez koji je morao plaćati za svoje izlaženje.

Još jedan značajan i iznimno popularan medij u to vrijeme koji je također imao veliki utjecaj prije svega na mlade, ali i na sve ostale stanovnike Jugoslavije svake životne dobi bio je film, koji je također odigrao važnu ulogu u širenju ideja seksualne revolucije. O ulozi filma još je 1953. godine beogradski psihijatar Aleksandar Kostić napisao je da se nametnuo kao faktor pogrešnoga odgoja i da su njegove teme lascivne, a njihova obrada frivolna.⁷⁶⁷ Svjesni toga koliko je film loš za mlade morali su biti i mladi sami, ali i svi oni koji utječu na mlade. Poseban je problem za Kostića ležao u činjenici da se mladi bez ikakvoga razmišljanja žele poistovijetiti s glavnim junacima iz filmova, pritom ne preispitujući do kraja koliko je uistinu pozitivan njihov karakter.⁷⁶⁸ Kostić je 1953. godine jako naglašavao da su filmovi zapadnih zemalja nepoželjni jer je njihova filmska umjetnost „gotova sva u znaku kriminalnih i

⁷⁶⁶ „Šta mislite o mini-suknjama,“ *Start*, 28.1.1970., 28.

⁷⁶⁷ Aleksandar Đ. Kostić, *Polno saznanje III. Putevi (Seksualno vaspitanje)*. (Beograd, Zagreb: Medicinska knjiga, 1953.), 165.

⁷⁶⁸ Ibid.

ljubavnih događaja“ i upozorio je komisije za odabir i kupnju stranih filmova da vode računa upravo o tome problemu.⁷⁶⁹ Za Kostića su zapadni filmovi predstavljali degradaciju „normalne erotike“, a posebno su ga smetale „gerle“, kao i činjenica da ako se kino neće iskoristiti u svrhu pravilnoga odgoja, da će postati glavnim rušiteljem moralnoga života tipičnoga za jugoslavensko društvo.⁷⁷⁰

I uistinu ne može se poreći da je bioskop, odnosno film koji se prezentirao na televiziji, bio pod strogom partijskom kontrolom te da je pomno odabirano koji će se smjeti gledati, a koji ne, a na što je posebno upozorio Kostić puno prije seksualne revolucije. Općenito, jugoslavenska se kinematografija razvila u kontekstu „neprestanoga fluktuirajućega miješanja tržišnih poticaja socijalističkoga tipa te kompleksne, višerazinske i pokatkad proturječne samoupravne organizacijske strukture, koja je pokušavala propisivati okvirne društvene uloge i 'kolektivnu odgovornost' filmskih umjetnika“.⁷⁷¹ Jugoslavenski film patio je od stalnih pritisaka, a prije svega od ideoloških ograničenja. Iako je prema uzoru na Zapadne kinematografije svoj uspjeh bazirao na zarađenome novcu, ipak nije bio slobodan, štoviše, umjetničke slobode bile su znatno ograničene. Prema Gouldingu: „Jugoslavija će izgraditi sustav koji će patiti od najgorih, ali ujedno će zadržati najbolje osobine kinematografskih uspjeha Istoka i Zapada“.⁷⁷² Prema jednoj od podjela, jugoslavenska se kinematografija može podijeliti u pet faza:

1. administrativno razdoblje (1945.-1950.)
2. decentralizacija i razbijanje kalupa (1951.-1960.)
3. uspon republika i novi film (1961.-1972.)
4. prilagodba i preporod: novi jugoslavenski film (1973.-1990.)
5. raspad Jugoslavije: filmski odrazi (1991.-2000.)

Period koji je za ovaj doktorski rad od posebnoga interesa jest period broj tri, pod nazivom uspon republika i novi film (1961.-1972.). To je vrijeme u kojem se seksualna revolucija u Jugoslaviji pojavila, a ubrzo doživjela i svoj vrhunac. Ujedno, to je i period u kojemu je i sama jugoslavenska kinematografija doživjela svoj vrhunac (svakako treba spomenuti Oscara za film „Surogat“ kojeg je Dušan Vukotić dobio 1962. godine), odnosno to je bio period najsloženijeg razvoja domaće filmske industrije. Posebno karakteristično za šezdesete i početak sedamdesetih godina u jugoslavenskoj filmskoj industriji jest daljnja

⁷⁶⁹ Ibid.

⁷⁷⁰ Ibid.

⁷⁷¹ Daniel J. Goulding. *Jugoslavensko filmsko iskustvo, 1945.-2001. – oslobođeni film* (Zagreb: VBZ, 2004.), IX.

⁷⁷² Ibid.

decentralizacija filmskih poduzeća koja su se svaka zasebno počela razvijati i kao zasebne škole filma. Godine 1962. revidiran je *Osnovni zakon o filmu* iz 1956. godine.⁷⁷³ Navedenom je revizijom došlo do decentralizacije i značajne reorganizacije filmske djelatnosti u šest jugoslavenskih republika te je došlo do diferencijacije u jeziku, ali i u kulturi prilikom filmskoga stvaralaštva. U šezdesetim godinama 20. stoljeća Vojvodina i Kosovo su dobili odvojene centre za filmsku proizvodnju. Tako je 1966. godine nastala Neoplanta film u Novome Sadu, a 1970. Kosova film u Prištini.⁷⁷⁴ Početkom šezdesetih godina proizvodnja igranih filmova skočila je za više od dvostruke godišnje razine iz prošloga desetljeća, s čak 32 filma domaće proizvodnje i jednom koprodukcijom, što se pokazalo ambicioznim i nije se ponovilo sve do vrhunca šezdesetih – 1967., 1968. i 1969. godine. Statistički gledano, znatno je više snimljenih domaćih filmova u odnosu na filmove sa stranom koprodukcijom: tako je 1967. godine snimljen 31 domaći igrani film te 4 koprodukcije s inozemnim tvrtkama, 1968. godine 32 domaća filma, 7 s inozemnom koprodukcijom, 1969. godine snimljeno je 29 domaćih filmova, a njih 10 sa inozemnom koprodukcijom, a ranijih godina snimljeno je 1963. godine 16 domaćih filmova, 1964. godine 18, 1965. godine njih 19, da bi ih 1966. bilo snimljeno 18.⁷⁷⁵ Ono što je isto važno napomenuti jest činjenica da u šezdesetim godinama dolazi do pada broja posjetitelja kina. Tomu je razlog povećanje broja televizijskih prijarnika u obiteljskim domovima te povećanje programa.

Novi film koji je šezdesetih „poharao“ Jugoslaviju, pa tako i SR Hrvatsku „na filozofskome, ideološkome i stilističkome planu je širio mogućnost, a ta se mogućnost svakodnevno realizirala u praksi preobražavanja jedne kolektivne mitologije u mnoštvo privatnih mitologija“.⁷⁷⁶ Početak novoga filma u Jugoslaviji obilježila su tri filma: *Dvoje* Aleksandra Petrovića iz 1961. godine, *Ples na kiši* Boštjana Hladnika iz 1961. godine te *Kapi, vode, ratnici* Živojina Pavlovića, Kokana Rakonjca i Marka Babca iz 1962. godine.⁷⁷⁷ Upravo su šezdesete godine u jugoslavenskome filmu predstavljale period vrhunca umjetničkoga eksperimentiranja, što je često nailazilo na brojne kritike, ponajviše partijskoga vrha koji se

⁷⁷³ Osnovni zakon o filmu donijela je 1956. godine Savezna skupština Jugoslavije, a njime se uvodi prinos za unapređenje domaćeg filma, a dijeli se od 1957. godine putem Saveznoga fonda za kinematografiju. Ivo Škrabalo, *Povijest hrvatskoga filma/ kronološki pregled* na http://www.hfs.hr/nakladnistvo_zapis_detail.aspx?sif_clanci=32472#.WCSq0S3hDIU (pogledano 10. studenog 2016.).

⁷⁷⁴ Goulding, *Jugoslavensko filmsko iskustvo, 1945.-2001. – oslobođeni film*, 65.

⁷⁷⁵ Dejan Kosanović, „Jugoslovenska kinematografija u brojkama“ (Beograd: Institut za film, bez datuma, bez broja stranica).

⁷⁷⁶ Dušan Stojanović, *Velika avantura filma* (Beograd: Institut za film, 1969.), 170.

⁷⁷⁷ Goulding, *Jugoslavensko filmsko iskustvo, 1945.-2001. – oslobođeni film*, 68.

nije slagao sa nekim od sadržaja koji su bili temama filmova.⁷⁷⁸ Prema Gouldingu, zagovornici novoga filma pokušavali su sljedeće:

1. povećati širinu individualnoga i kolektivnoga umjetničkoga izraza, osloboditi film od dogmatizma i kontrole birokracije
2. promicati filmski eksperiment slobodnom formom i filmskim jezikom
3. filmom istraživati suvremene teme, uključujući pravo na kritiku mračnijih, ironičnih, otuđenih i sumornijih strana ljudskoga društvenog i političkog postojanja
4. činiti gornja tri zadatka u kontekstu i granicama marksističke socijalističke države.⁷⁷⁹

Tvorci novoga filma favorizirali su humanistički socijalizam, socijalizam s ljudskim likom i bili su strogi protivnici staljinističkoga pozitivizma i birokratskoga etatizma te su se slagali s Marxovom idejom prakse koja mora biti nadređena ideološkome dogmatizmu i konformizmu.⁷⁸⁰ Općenito, ti isti pripadnici tzv. crnoga filma, kako je prikazano u filmskoj enciklopediji, kritički su prikazivali svakodnevne teme koje su prema shvaćanju vladajućih bile nepoželjne (nesreću, bijedu života ili nasilje).⁷⁸¹ Postoje tri faze novoga filma, a one su bile rane šezdesete, zatim srednje i kasne šezdesete te kraj šezdesetih i rane sedamdesete.

U prvoj fazi uvode se modernističke tendencije i stilske inovacije koje nailaze na snažan otpor i napade,⁷⁸² u drugoj fazi su se ti isti filmski umjetnici nametnuli kao avangarda novoga filma, dok su se u trećoj fazi počele rasipati ideje novoga filma da bi se u sedamdesetima njegova ideja raspala. Buntovnost jugoslavenskoga filma šezdesetih bila je tolika da ne čudi da je nailazio na veliki javni otpor,⁷⁸³ tako npr. u *Komunistu* 1970. izlazi

⁷⁷⁸ Teme su često bile vezane uz političku situaciju u Jugoslaviji, a problem je bio u tome što je političkoj situaciji pristupano na kritički način, što je svakako naišlo na veliko neodobravanje onih koji su bili zaduženi za nadzor filmskoga stvaralaštva u Jugoslaviji, kao i na neodobravanje samoga vodstva SKJ. O posljedicama produkcije filmskoga sadržaja koji nije bio u potpunosti prihvatljiv bit će riječi u nastavku ovoga poglavlja.

⁷⁷⁹ Goulding, *Jugoslavensko filmsko iskustvo, 1945.-2001. – oslobođeni film*, 68.

⁷⁸⁰ Ibid, 69.

⁷⁸¹ „Crni film“, *Filmska enciklopedija 1* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1986.), 235.

⁷⁸² Dana 14.12.1963. održan je sastanak u Komisiji za ideološki rad CK SKJ i prikazani su sljedeći filmovi: „Grad“ Kokana Rakonjca, Marka Babca i Živojina Pavlovića, zatim „Povratak“ Živojina Pavlovića, „Čovjek iz hrastove šume“ Miće Popovića te dokumentarni filmovi „Kafana“ Krste Škanate, „Zadušenice“ Dragoslava Lazića, „Parada“ Dušana Makavejeva i „Resni človek“ Vlade Kristla jer su bili problematični što se tiče njihova sadržaja. Zanimljivo je da je taj sastanak održan upravo 1963. godine jer tada su učinjene i brojne druge intervencije u kulturi na saveznoj razini. Zanimljivo je da je film „Grad“ bio sudski zabranjen 1963. godine. Prema: Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 147.-148., 149.

⁷⁸³ Čak je i Tito 1963. intervenirao svojim govorima kako mladima, tako i filmskim radnicima, da je stanje u kulturi nepoželjno i da bi ga trebalo mijenjati jer odskače od socijalističke etike. Upravo takve tendencije odkakanja od socijalističke etike bile su vidljive u filmskome stvaralaštvu. „U Beogradu počeo sedmi kongres narodne omladine Jugoslavije“, *Borba*, 24.1.1963., 1.-2. iz Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 148.

članak koji naglašava da je ono što posebno brine odgovorne jest zabavni reportoar televizije. Novinar naglašava da je došao na ideju da zabrani svojoj djeci da gledaju televiziju s ciljem izbjegavanja štetnoga utjecaja na njih, poglavito onoga koji dolazi sa Zapada.⁷⁸⁴ Autora je posebno zabrinjavao novogodišnji program televizije Zagreb (doček 1970. godine) u kojem je bilo previše zapadnoga utjecaja, a balet koji je puštan za autora je bio „bliži pornografiji nego baletu“.⁷⁸⁵ Članak autor završava riječima da ne želi da mu djeca budu odgajana u duhu Divljega zapada i „hipi-filozofije“, već u duhu socijalizma; hoću da kod njih razvijam jugoslavenski socijalistički patriotizam“.⁷⁸⁶ Veliki otpor koji je nastao među dijelom javnosti spram utjecaja sa Zapada bio je uočljiv ne samo u pristupu spram gledanja televizije, već je isto tako bio uočljiv i kada je u pitanju bilo jugoslavensko filmsko stvaralaštvo. Pripadnici novoga filma nisu se ustručavali koristiti u svojem stvaralaštvu i neke od obrazaca karakterističnih za zapadne filmografije, poput erotskih scena, što je u konzervativnijim krugovima u Jugoslaviji naišlo na veliki odjek.

Pripadnike novoga filma, barem one najutjecanije možemo podijeliti u tri grupe, kao što je to napravio i Daniel Goulding. To su bili redom beogradska jezgra, zagrebačka grupa i slovenska grupa.

Beogradsku jezgru činili su Živojin Pavlović, Dušan Makavejev, Mića Popović, Puriša Đorđević, Kokan Rakonjac i Aleksandar Petrović. Srpski film u šezdesetima na najbolji je način predstavio u *Komunistu* novinar i filmski kritičar, Slobodan Novaković, koji je napisao da filmovi koje stvaraju Petrović, Makavejev, Pavlović, Popović, Dušan Kadijević i Đorđević predstavljaju značajan doprinos srpskome i jugoslavenskome autorskome filmu. Naglasio je da svaki autor „ide svojim kreativnim putem, ispitujući na svoj način mogućnosti filmskog izraza. Srpski redatelji, pri tom, bave se podjednako prošlošću i sadašnjošću, afirmišući uvek svoj antidogmatski odnos prema realnosti i razarajući svesno postojeće mitove“.⁷⁸⁷ Upravo je ono što je naglasio Novaković, antidogmatski odnos prema stvarnosti, odnosno nepriznavanje postojećih mitova jedna od niti vodilja srpske grupe. Postoji mnoštvo filmova koji su obilježili srpsku kinematografiju toga vremena, a posredno i problematiku seksualne revolucije, odnosno onoga što je ona donijela sa sobom, u većem ili manjem intenzitetu. Živojin Pavlović je 1966. godine režirao film *Buđenje pacova* u kojem među ostalim problematizira i pitanje neuzvraćene ljubavi te manipulaciju čovjekovim osjećajima koji su

⁷⁸⁴ Jovo Buturović, „Poplava pornografije,“ *Komunist*, 5.2.1970., 19.

⁷⁸⁵ Ibid.

⁷⁸⁶ Ibid.

⁷⁸⁷ Slobodan Novaković, „Srpski film danas,“ *Komunist*, 12.9.1968., 12.

produkt seksualne privlačnosti, a koja je bila jednostrana. Drugi film, režiran 1967. bio je *Kada budem mrtav i beo*. Uz glavnu radnju filma, koja se odnosi na potrebu osiguranja materijalne egzistencije, film u velikoj mjeri simbolizira i razvratnost života onoga vremena, te prijevare vezane uz pružanje seksualnoga užitka. Aleksandar Petrović snimio je dva važna filma koja jasno problematiziraju seksualnost, pitanje silovanja i slobodne seksualnosti, a to su bili *Skupljači perja* iz 1967. godine te *Majstor i Margarita* iz 1972. godine. Mića Popović je 1964. godine kada je režirao *Čovjeka iz hrastove šume* problematizirao pitanje ostvarenja ljubavi kroz ubojstva, dok je u filmu *Delija* iz 1968. godine razradio ratnu temu ponovno vezanu za pitanje seksualnosti. Puriša Đorđević režirao je film *Djevojka* 1965. godine u kojem problematizira neuništivu ljubav, koju čak ne može pokolebati niti ratna strahota i uništenje. Godinu dana kasnije režio je *San*, godine 1967. film *Jutro*, a 1968. *Podne*. Ova četiri filma predstavljaju najpoznatija ostvarenja „crnoga talasa“ u Jugoslaviji. Iako filmovi problematiziraju Drugi svjetski rat i poraće, u sebi imaju mnoštvo ljubavnih scena. U filmu *Podne* Đorđević je preko problematiziranja sukoba na relaciji Tito-Staljin uputio i kritiku režimu. Naime, središnji likovi u filmu, mladi Rus i Jugoslavenska na prvu bračnu noć doznaju da su odnosi između Moskve i Beograda u potpunosti narušeni te se moraju rastati uz pitanje hoće li se ikada više sresti. Predzadnji u nizu velikih režisera bio je Kokan Rakonjac koji je u filmu *Izdajnik* iz 1964. godine te u filmu *Klakson* iz 1965. godine također predstavio elemente seksualnosti koji su dotada bili atipični za jugoslavensku filmografiju.

Neminovan je i doprinos gore spomenutih redatelja u prenošenju ideje slobodne seksualnosti i ljubavi na filmu, koji su bili jedni od glavnih pokazatelja seksualne revolucije. Štoviše, kao što je već rečeno, neki od filmova u svojim fabulama problematiziraju i pitanje silovanja, što je dotada bilo nepojmljivo, poput npr. *Kada budem mrtav i beo*. Ipak, najznačajniji predstavnik srpske filmografije toga vremena bio je Dušan Makavejev, sinonim za seksualnu revoluciju na filmu i čovjek koji je u svjetskim razmjerima poznat po svojim prikazima seksualnih činova. Njegovo stvaralaštvo obilježeno je mnoštvom filmova, međutim za period seksualne revolucije su tri ključna: *Čovjek nije tica* (1965.), *Ljubavni slučaj ili tragedija službenice PTT* (1967.) i *WR: Misterije orga(ni)zma* (1971.)

Mnogi smatraju da su Makavejevljevi filmovi iz šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga stoljeća predstavljali kamen temeljac radikalnog, transkulturnog i političkog kina.⁷⁸⁸ Na neki način je Makavejev predstavljao put u mogućnost oslobođenja od tiranije i

⁷⁸⁸ Lorraine Mortimer, *Terror and Joy. The Films of Dušan Makavejev*. (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2009.), xi.

potlačenosti. On je bio poseban redatelj koji je dokumentirao fikciju i faksiju, tragediju i komediju i uvijek je bio izrazito radikaln, poglavito u vraćanju u srž stvari.⁷⁸⁹ U svojoj knjizi o balkanskome filmu, kulturi i medijima, Dina Iordanova istaknula je Makavejevovu ulogu u stvaranju filmova na Balkanu naglasivši da je gotovo svaki redatelj bio pod njegovim utjecajem i da je nemoguće razumjeti balkansko filmsko stvaralaštvo bez direktne reference na Makavejeva.⁷⁹⁰ Kolika je bila njegova veličina govori i činjenica da su ga mnogi filmski kritičari, ali i kolege sa Zapada iznimno cijenili jer su smatrali da je pokupio najbolje od onoga što je nudio Istok i što je nudio Zapad te je to pretočio u svoje stvaralaštvo. Film koji je svakako obilježio Makavejevovo stvaralaštvo bio je *WR: Misterije orga(ni)zma*. Za Michela Cimenta taj je film bio najbriljantniji primjer „propitkivanja suvremenih marksističkih filmaša o njihovoj umjetnosti i njihovome društvu“.⁷⁹¹ Oduševljenost Makavejeva Wilhelmom Reichom seže u njegove studentske dane kada se upoznao s Freudovom psihologijom i učenjem Wilhelma Reicha. Zanimljivo je da nije znao da je Reich u McCartyjevoj Americi bio u zatvoru, a da su njegove knjige čak i bile spaljivane.⁷⁹² Makavejev je bio opčinjen Reichom i njegovim idejama. Reichova ideja o tome da je seksualna sloboda nužno vezana i uz političke i socijalne bila je podloga za film, a za Makavejeva je Reich bio utjelovljenje revolucije iz 1968. godine i svih promjena koje je ona nosila sa sobom, tako uključujući i seksualnu revoluciju. Sam Makavejev je po završetku filma i njegovoj produkciji izjavio da je htio stvoriti film kao „aktivni san, san koji zacjeljuje“.⁷⁹³ Sam film je igrano-dokumentarni film, a inspiriran je likom i djelom Wilhelma Reicha te proučava vezu između komunističke ideologije i seksualnosti. Upravo radi takvoga pristupa film je ubrzo zabranjen, Makavejev je završio „u egzilu“, a jugoslavenska je vlast dopustila njegovo puštanje tek u kasnim osamdesetima. S druge je strane film u inozemstvu bio apsolutni hit. U filmu su glumile glumice Milena Dravić i Jagoda Kaloper, dvije ikone jugoslavenskoga film, a ovaj im je film osigurao status i na međunarodnoj sceni. Glumio je i Ivica Vidović stanovitog Vladimira Iljiča, Zoran Radmilović je glumio Radmilovića, Jackie Curtis glumila je samu sebe, a u filmu se u obliku arhivskih snimaka pojavio i sam Wilhelm Reich. Fabula filma priča o životu dvije djevojke – Jagodi i Mileni. Jagoda i Milena su sljedbenice Reichovih ideja o seksualnome oslobođenju koje je predstavljalo preduvjet za izgradnju revolucionarnoga društva. Milena ih

⁷⁸⁹ Ibid.

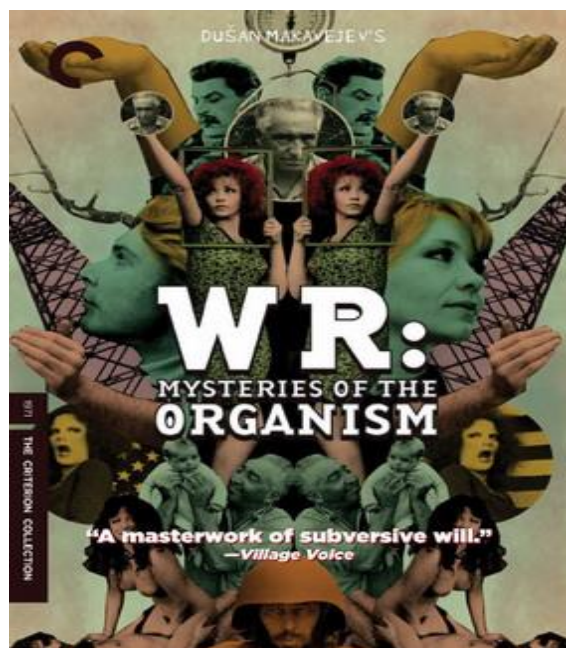
⁷⁹⁰ Dina Iordanova, *Cinema of Flames: Balkan Film, Culture, and the Media* (London: British Film Institute, 2001.).

⁷⁹¹ Mortimer, *Terror and Joy. The Films of Dušan Makavejev*, 5.

⁷⁹² Detaljnije na: http://www.wilhelmreichtrust.org/book_burning-2011_09_24.html (pogledano 24.4.2017.).

⁷⁹³ Mortimer, *Terror and Joy. The Films of Dušan Makavejev*, 5.

pokušava prenijeti sovjetskome klizaču Vladimiru Iljiču, a Jagoda prakticira Reichove ideje na način da živi promiskuitetnim životom. Posljedice njihovih radnji su tragične. Dokumentarni dio filma prikazuje Reichov život i djelovanje koristeći materijale muzeja Orgonon.⁷⁹⁴ Pritom se kao izvor informacija koristi njegova kćerka Eva te njegov učenik Alexander Lowen.⁷⁹⁵ Zanimljiva je informacija da u filmu Makavejev problematizira i underground kulturu New Yorka na vrhuncu seksualne revolucije tako što prikazuje proteste protiv Vijetnamskoga rata (masturbacija puške), pojavljuje se i transžena Jackie Curtis, kao i uredništvo časopisa *Screw*,⁷⁹⁶ što je zgodna paralela s porukom koju Makavejev u filmu odašilje svojim „drugovima“ s ciljem poboljšanja njihovoga seksualnoga života. U filmu je Makavejev uspio ujediniti umjetnost, pornografiju, slobodnu ljubav, porođaj, masturbaciju, erekciju, homoseksualnost i transseksualnost zajedno sa znanošću te možemo zaključiti da je *WR: Misterije orga(ni)zma* jedan od najboljih primjera seksualne revolucije na filmu.

Slika 11. *WR: Misterije orga(ni)zma*, plakat za film⁷⁹⁷

I dok je *WR: Misterije orga(ni)zma* vrhunac njegova stvaralaštva na temu seksualne revolucije, ništa manje konkretni prikazi seksualnosti nisu se našli u filmu *Ljubavni slučaj ili*

⁷⁹⁴ Muzej Orgonon predstavlja u potpunosti očuvano mjesto života i djelovanja Wilhelma Reicha. Reich je u Orgononu pisao svoja djela i provodio seksualne terapije nad svojim pacijentima.

⁷⁹⁵ Reich je imao dvije kćeri, Evu i Lore i sina Petera. I Eva i Lore su obje nastavile očevim stopama te su se bavile psihologijom, psihoanalizom te psihijatrijom. Više na: <http://www.berlin-judentum.de/kultur/berlinale/2004/reich.htm> (pogledano 24.4.2017.).

⁷⁹⁶ Magazin *Screw* izlazio je u SAD od 1968. do 2003. godine te je bio časopis pornografskoga karaktera namijenjen heteroseksualnim muškarcima. Magazin predstavlja jedan od tipičnih produkata seksualne revolucije u SAD-u.

⁷⁹⁷ Slika preuzeta sa stranice IMDB-a: <http://www.imdb.com/title/tt0067958/> (pogledano 15.1.2017.).

tragedija službenice PTT iz 1967. godine. Film je također napola igrani, napola dokumentarni, a počinje pričom seksologa u uredu koji govori o povijesti seksa. Radi se o već ranije spomenutome dr. Aleksandru Dj. Kostiću koji u vlastitome obraćanju poziva na znanstveno proučavanje seksualnosti, jer je za njega ono predstavljalo nešto o čemu se ne zna dovoljno, a značilo je dio reforme čovjeka u socijalističkome duhu.⁷⁹⁸ Radnja filma odigrava se oko mađarska službenice PTT, Izabele, koju glumi Eva Ras, i koja se zaljubila u sanitarnoga inspektora Ahmeda kojega glumi Slobodan Aligrudić, koji se ubrzo useljava u njezin stan i u njemu postavlja kadu. Film se na tome dijelu naprasno prekida tako što se pojavljuje policijska istraga o smrti mlade djevojke zbog utapanja. Radnja se ponovno vraća na Ahmeda i Izabelu. Ahmed odlazi u inozemstvo na rad, a tijekom njegove odsutnosti Izabela popušta udvaranju poštara. S njime ostaje u drugome stanju. Kada se Ahmed vraća uočava da je Izabela nezainteresirana za njega, opija se, a kad ga je Izabela pokušala spriječiti da se ozlijedi prijetio je da će se ubiti skokom u vodu. Međutim, slučajno je gurnuo Izabelu i ubio ju. Pokušao se sakriti, međutim policija ga je otkrila. Film završava na način da Ahmed i Izabela hodaju stubištem. Film je na više načina obilježio seksualnu revoluciju – seksualnost je prikazana kao nešto sasvim obično i svakodnevno, vanbračna trudnoća prikazana je također kao svakodnevna pojava, isto kao i pitanje preljuba u dugoj vezi. Također, tu je i pitanje nasilja vezano uz slobodnu seksualnost jer je Ahmed poradi preljuba ubio Izabelu.

Godine 1968. Makavejev snima film *Nevinost bez zaštite* u kojem ponovno donosi priču o socijalnome i seksualnome životu u Jugoslaviji. Kako je istaknuo Slobodan Novaković, Makavejev je u svojem prvijencu *Čovek nije tica* se pomirio sa činjenicom da čovjek nije ptica te da se on neminovno uvijek spusti na zemlju, u *Ljubavnom slučaju* prikazuje svakodnevni život ispunjen čarolijama poput vođenja ljubavi, a u trećem filmu *Nevinost bez zaštite* „nastavlja da razara ne samo tuđe već i svoje sopstvene mitove, dolazeći do sasvim novog, paradoksalnog zaključka: čovek je, ipak – tica!“⁷⁹⁹

Doprinos Dušana Makavejeva razvoju jugoslavenskoga filma i pitanju seksualne revolucije uistinu je neupitan. Bio je iznimno utjecajan redatelj i prema njegovu uzoru snimani su neki kasniji filmovi u Jugoslaviji.

⁷⁹⁸ Na samome početku filma Kostić izgovara sljedeći tekst: „Vi se sigurno interesujete za seksualnost. I dobro je što se interesujete! Žalosno bi bilo da se ne interesujete! I ja se interesujem za seksualnost, vrlo živo. Razume se kao objekat proučavanja. O seksualnosti se možda mnogo više šapuće nego što se govori. Ali o onome što se šapuće i što se krišom priča i piše, mi dovoljno ne znamo. Tek kad bismo to saznali, videli bismo koliko je interesovanje čovečanstva za seksualnost veliko.“ Detaljnije o raščlambi filma vidjeti u Jovanović, „Seksologija, muška homoseksualnost i film...“, 134.-138.

⁷⁹⁹ Slobodan Novaković, „Čovjek je ipak – tica (O filmu „Nevinost bez zaštite“ D. Makavejeva),“ *Komunist*, 29.8.1968., 12.

Paralelno sa srpskom kinematografijom razvijala se i slovenska, koja je pratila jugoslavenske i svjetske trendove i bila u mnogočemu napredna. Od slovenske grupe treba posebno istaknuti Boštjana Hladnika i njegove uratke *Ples v dežju* iz 1961. godine, *Peščeni grad* iz 1962. godine, *Erotikon* iz 1963. godine te *Poljub* iz 1969. godine. *Ples v dežju*, koji je proglašen najboljim slovenskim filmom svih vremena, problematizira različite naravi ljubavi i pokazuje kako vanbračni odnosi uvijek imaju dvojako značenje, jedno za muškarca, drugo za ženu.⁸⁰⁰ U *Peščenome gradu* dvojica mladića susreću djevojku koja je odjevena isključivo u bikini i kaput, za koju se kasnije ispostavilo da je pobjegla iz koncentracijskog logora. Tijekom cijeloga filma oba mladića se predaju manjim užicima s djevojkom koja se na kraju filma ubije. *Erotikon* je snimljen na tragu *Peščenoga grada* s približno sličnom tematikom, potragom za čistom ljubavi koja često ide preko ostvarenja praznih tjelesnih užitaka.⁸⁰¹ *Poljub*, koji je snimljen u periodu seksualne revolucije, predstavlja njezinu srž. Naime, dvoje mladih koje nikako nije moglo naći skriveno mjesto za poljubac, odlučuje se da ima pravo na slobodnu ljubav te se krene ljubiti usred glavnoga trga ne obraćajući pažnju na druge. Drugi slovenski redatelj koji je stvarao za vrijeme slovenske revolucije bio je Matjaž Klopčič s filmovima *Na papirnatih avionih* iz 1967. godine te *Oxygen* iz 1970. godine. U *Na papirnatih avionih* prikazuje se kriza ljubavnih odnosa koja je rješenje iznašla u braku, a u *Oxygenu* se problematizira ideja stvaranja novoga poretka i borba protiv vlasti od strane buntovnika šezdesetosmaša na usamljenome otoku, koji je došla snimiti novinarka/špijunka, koja se upušta u ljubavnu vezu s oženjenim muškarcem. Plakat filma je posebno zanimljiv jer je glumica prikazna golih grudiju.

U svojim filmovima Hladnik i Klopčič spajaju svakodnevne teme, ponajprije iz društvenoga života s ljubavnim elementima te s čestim aluzijama na stanje u Jugoslaviji. Za svoje djelovanje primili su mnoštvo nagrada u Jugoslaviji i u inozemstvu. Suvremenici su vrlo rano uočili krizu slovenskoga filmskoga stvaralaštva upućujući na to da je produkcija iznimno mala, ali isto tako, da su filmovi dobre kvalitete. Tako je Slobodan Novaković uočio da slovenski film karakterizira „sklonost ka čistom estetizmu“, a isto tako i eksperimentiranje s modernim filmskim jezikom s jedne strane, dok s druge strane nastaju angažirana djela, koja pak uzmiču od prikazivanja svakodnevice, odnosno društvenih i političkih problema.⁸⁰²

⁸⁰⁰ Detaljnije o Hladnikovom stvaralaštvu dostupno u knjizi: Zdenko Vrdlovec, Lilijana Nedić, *Boštjan Hladnik* (Ljubljana: Slovenska kinoteka, 2001.).

⁸⁰¹ Kritiku filma iz 1964. može se pročitati u časopisu *Sodobnost* iz 1963. godine. Autor kritike je Niko Grafenauer i dostupna je on-line na: <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-TJHYE2L/390c1fc2-453b-48ad-8b31-b1be2126e7cc/PDF> (pogledano 25.4.2017.).

⁸⁰² Slobodan Novaković, „Slovenački film danas,“ *Komunist*, 3.10.1968., 12.

Novakovića najviše smeta činjenica da unatoč tomu što su filmovi i Klopčiča i Hladnik sadržajno apstraktani i estetski zanimljivi, da uvijek dolaze do „polovičnih rezultata“.⁸⁰³

Hrvatska je filmska produkcija u šezdesetim godinama doživjela brojne eksperimente, kojima je i od ranije bila sklona,⁸⁰⁴ a to se posebno odrazilo u snimanju filmova koji su se dotaknuli seksualnosti i ljubavnih odnosa. Redatelji koji su snimali bili su Vatroslav Mimica, Ante Babaja, Zvonimir Berković i Krsto Papić. Vatroslav Mimica je snimio 1966. godine *Ponedjeljak ili utorak* u kojem problematizira život pojedinca nakon razvoda braka, njegov novi život s djevojkom, problem života djeteta rastavljenih roditelja, a sve su to teme koje su blisko vezane uz pitanje seksualne revolucije. Ipak, u filmu središnje mjesto zauzima pitanje smrti tijekom rata. U filmovima *Kaja, ubit ću te* iz 1967. godine, *Događaj* iz 1969. godine te *Hranjenik* iz 1971. Mimica problematizira rat, međutim u pozadini su prisutni odnosi i promjene koje se odnose na šezdesete godine u Jugoslaviji. Ante Babaja proslavio se ekranizacijom *Breze* 1967. godine, a Zvonimir Berković *Random* iz 1966. godine. U *Rondu* je centralni moment igra šaha koja se odvija svake nedjelje između suca Mladena, vječnog neženje, kojeg je glumio Stevo Žigon te kipara Feđe kojeg je glumio Relja Bašić. Film doseže zaplet u trenutku kada Mladen počinje aferu s Feđinom suprugom Nedom koju je glumila Milena Dravić. Kao što se pomiču figure u šahu, tako se pomiču i odnosi među glavnim likovima. Sljedeći važan film za period seksualne revolucije jest *Lisice* Krste Papića iz 1969. godine te film Kreše Golika *Imam dvije mame i dva tate* iz 1968. godine koji kroz vizuru djeteta prikazuje problem odgoja te problem odnosa među odraslima koji su se počeli lomiti na djeci. Prvi pravi prikaz seksualne revolucije na filmu bio je film Fadila Hadžića iz 1968. godine pod nazivom *Tri sata za ljubav* u kojem zanosnu kućnu pomoćnicu Macu naočiti mladić Riki poziva na seks, koji ona odbija. Problem nastaje kada od Mace to isto traži njezin šef. Ovaj film na više načina i iz više kuteva problematizira seksualnu revoluciju – od položaja žene, preko vanbračnih odnosa i nevjere, slobodne seksualnosti kod mladih te pitanja predbračne seksualnosti. Obrad Gluščević u svojem filmu *Goli čovjek* iz 1968. godine problematizira pitanje rađanja vanbračnog djeteta te sramote male sredine u kojoj se tako nešto odvija. Također, usko vezano uz to je i pitanje vanbračne seksualnosti.

I hrvatski film kao i srpski i slovenski problematizira prvenstveno jugoslavensku svakodnevicu i postavlja neka od egzistencijalnih pitanja, poput promjena nastalih nakon sukoba sa Staljinom 1948. godine, rada UDBE. No s druge strane vrlo intenzivno progovara i

⁸⁰³ Ibid.

⁸⁰⁴ Slobodan Novaković, „Hrvatski film danas,“ *Komunist*, 5.9.1968., 16.

o svakodnevnim pitanjima vezanima uz odnose među stanovništvom, poput silovanja žena ili neuzvraćene ljubavi. Slobodan Novaković prilično je kritičan prema hrvatskome filmu u šezdesetim godinama i smatra da nije dorastao naslijeđu koje je dobio od ranije, te ga naziva „solidnim konfekcijskim ostvarenjem“, s tek rijetkim pravim osvrtom na stanje u zemlji i društvu.⁸⁰⁵

Iako se filmovi poput *Breze* ili *Lisica* promatraju vrlo često neovisno od konteksta seksualne revolucije u Jugoslaviji i onoga što je ona sa sobom nosila, vidi se znatna promjena u filmskome stvaralaštvu, u slobodi izričaja redatelja te u načinu na koji se prikazuju segmenti iz ljudskoga života. Tako npr. u *Brezi* se vidi promiskuitetni život Marka Labudana i njegova potreba da se zabavlja sa svim ženama, a u *Lisicama* je scena silovanja prikazana na vrlo eksplicitan način. Karakterističan je i prikaz žene, što je zanimljivo također u *Brezi* u kojoj mlada snaha živi u podređenome položaju u kući i mora se u potpunosti podrediti željama starijih ukućana. U *Tri sata za ljubav* na vrlo se otvoren način nudi seks mladoj djevojci, kako od njenih vršnjaka, tako i od njezinoga poslodavca. Ono što je interesantno primijetiti jest činjenica da se brojni glumci i glumice pojavljuju kao glavni akteri filmova i srpske i slovenske i hrvatske kinematografije, poput Milene Dravić ili Jagode Kaloper.

Kolika je bila vrijednost novoga filma dokazuje i činjenica da su svi gore spomenuti redatelji dobivali brojne nagrade na filmskim festivalima u inozemstvu. Tako je Živojin Pavlović na Međunarodnome filmskome festivalu u Karlovim Varyima godine 1968. dobio prvo priznanje za ranije opisani film *Kada budem mrtav i beo* koje je rezultiralo uzbunom u Jugoslaviji, tako da se htjelo suzbiti neke od drugih filmova da budu prikazivani u zemlji i inozemstvu. Prvi se na meti našao film Želimira Žilnika *Rani radovi*, međutim on nikada nije bio u potpunosti zabranjen, iako se smatralo da krši društveni i politički moral.⁸⁰⁶ Naime, u filmu studenti šezdesetosmaši odlaze u tvornice buditi svijest ljudi u svrhu promjene njihova položaja. Film završava ubojstvom jedine djevojke, Jugoslave, u društvu trojice momaka. Djevojku su ubili pištoljem, zamotali u zastavu i spalili kao dokaz da je mijenjanje sustava nemoguće.

Već je sljedeće, 1968. godine, u Oberhausenu Želimir Žilnik dobio nagradu za svoj film *Nezaposleni ljudi*, Živojin Pavlović za film *Kad budem mrtav i beo*, a Dušan Makavejev za film *Nevinost bez zaštite*. Uspjeh Makavejeva bio je daleko najveći, tako je dobio Srebrnog medvjeda u Berlinu i prvu nagradu na International film festivalu u Chicagu. Puriša Đorđević

⁸⁰⁵ Ibid.

⁸⁰⁶ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 151.

je za film *Podne* u Napulju također dobio nagradu, a Vatroslav Mimica je dobio nagradu za svoj tada cjelokupni opus.⁸⁰⁷ Iste je godine sarajevsko *Oslobođenje* provelo već tradicionalnu anketu o najboljim filmovima te su njima proglašeni *Kad budem mrtav i beo* Živojina Pavlovića, *Nevinost bez zaštite* Dušana Makavejeva te *Podne* Puriše Đorđevića. Novi film se toliko infiltrirao u jugoslavenski sustav da je Fond za unapređenje kinematografije Srbije prve tri nagrade dodijelio filmovima *Biće skoro propast sveta* Aleksandra Petrovića, *Kad budem mrtav i beo* Živojina Pavlovića te filmovima *Podne* i *Nevinost bez zaštite* treće mjesto.⁸⁰⁸

Bilo je vrlo vjerojatno da će filmove eksplicitnoga sadržaja gledati i mladi. Stoga i ne čudi da su problematizirani i u novinama, pogotovo oni strani. Tako se u *Vjesniku u srijedu* u članku „Seks za puritance“ problematizira pitanje filmova seksualne tematike nastalih u inozemstvu, a koje mladi u SR Hrvatskoj gledaju, uz ironični komentar da svijet već godinu „dana se smije parodijama tema 'seksualne revolucije““, a u SR Hrvatskoj se tek sada otkriva.⁸⁰⁹ Posebno se spominju filmovi poput *Helge*, *Ti* i *Čudo ljubavi* Oswalta Kollea, ali i danski slučaj u kojemu se u filmovima počeo pojavljivati totalni seks s blagim primjesama ironije.⁸¹⁰ Prema Marku Goluži:

Seks na filmu dobio je novu interpretaciju koja nadmašuje sve poznato. Pikanterije poluotkrivenog tijela na francuski, ili seksualni ritual na skandinavski način prema novom su „valu“ priče za djecu. Nijemci su ovoj temi pristupili sa svojom već poslovičnom ozbiljnošću i razradili je do u tančine u riječi i slici, osobito u ovom potonjem.[...] Ti filmovi namijenjeni su u prvom redu mladima koji nemaju seksualnih iskustava. Ako o tome već nešto treba naučiti, onda je to bolje na ovaj način, nego da djevojčice i dječaci u pubertetu stječu nesistematične i površne informacije o onom što je u tim godinama ionako u središtu njihove pažnje.⁸¹¹

Ono što se često navodi u istraživanjima seksualne revolucije kao svjetskoga, globalnoga fenomena, jest činjenica da je seksualna revolucija prevrstveno utjecala na život mladih, kako u svijetu, tako i u Jugoslaviji, ali također i na tematiku vezanu za život žena. Iako su teme vezane uz pitanje žena pojavljivale u filmovima i ranije, nekako je tematika filmova stavljala muškarce i njihov probleme ili uspjehe u prvi plan. Iznimke su bile američki filmovi u kojima su glumile i neke od najpoznatijih glumica svijeta tada, i koje su znale izboriti svojom glumom snažniji utjecaj svojeg lika na širu publiku, poput Carole Lombard ili

⁸⁰⁷ Ibid, 153.

⁸⁰⁸ Ibid, 154.

⁸⁰⁹ I.G., „Seks za puritance“, *Vjesnik u srijedu*, 24.9.1969., 15.

⁸¹⁰ Ibid.

⁸¹¹ Marko Goluža, „Pedagogija ili pornografija?“, *Vjesnik u srijedu*, 14.5.1969., 17.

Katherine Hepburn ili Lauren Bacall.⁸¹² Od 1945. godine na dalje, odnosno sve do 1964. godine nastupio je kratak period simpatije naspram rodne emancipacije i u jugoslavenskome filmu, te se lik djevojke počinje povezivati s bogatstvom značenja ili imaginacija od etičke paradigme pa sve do žrtve/svetice, od metafore jednostavnosti do metafore potpune neshvaćenosti i do dominantnoga patrijarhalnoga imaginarija.⁸¹³ Možda je najočitiji primjer bio onaj Marine Abramović, crnogorske performerice i njezini prikazi javne golotinje. Ona je kao ženski pandan Tomu Gotovcu svojim performansima upućivala na to da ne postoji ništa čudno u ljudskoj seksualnosti te da ju se treba živjeti potpuno slobodno. Kao što je već pokazano u ovome radu, treba uvijek pripaziti na razlike u seksualnosti na selu i u gradu. U pedesetim i šezdesetim godinama u Jugoslaviji se emancipacija mlade djevojke u gradu ogleda u odjeći, tehničkoj opremljenosti i različitim oblicima komunikacije, dok je seoska djevojka još uvijek u podređenome položaju naspram svojega partnera, koji je manje uspješan u procesu socijalizacije, bilo u ženskoj, bilo u muškoj grupi ljudi.⁸¹⁴

Od filmova koji problematiziraju žensku tematiku treba spomenuti npr. *Prekobrojnu* Branka Bauera iz 1962. godine koja završava silovanjem djevojke ili *Kozar* Veljka Bulajića iz 1962. godine iz kojeg je razvidno da ženski dio populacije puno brže i bolje prihvaća promjene u društvu.⁸¹⁵ Tu je i film *Devojka* Puriše Đorđevića iz 1965. godine u kojem glavnu junakinju upoznajemo u trenutku kada je već mrtva i u kojem djevojka dobiva smisao u svojem tragičnom kraju. U Petrovićevom filmu iz 1967. godine, *Skupljači perja*, mlada Romkinja predstavlja simbolični objekt, garanciju izgubljene nevinosti.⁸¹⁶ Ona bi se trebala udati za dječaka, što kategorički odbija te se udaje za najvećeg očevog neprijatelja, a zavedena čarima Beograda odlazi tamo i kad se razočara u njemu, poželi se vratiti kući, a putem kući ju siluju dvojica muškaraca koji su joj ponudili prijevoz. Treba spomenuti i *Rane radove* Želimira Žilnika iz 1969. godine, a posebno još jednom istaknuti i gore već spomenuto, Dušana Makavejeva i njegova tri filma *Ljubavni slučaj ili tragedija službenice PTT*, *WR: Misterije orga(ni)zma* i *Nevinost bez zaštite*. Ovdje treba spomenuti i grupu filmova koji se bave „socijalističkom modom“, odnosno kreiranjem društvene i političke

⁸¹² Henri Angel, „Žena na ekranu“, *Žena – časopis za društvene probleme žene i porodice*, 1969., br. 6., 65.

⁸¹³ Svetlana Slapšak, „A 'Girl' in the Yugoslav Film and Independent National Cinematographies. Historico-Anthropological Investigation of Cultural Imagineries“ u: Mirjana Adamović, Branka Galić, Anja Gvozdanović, Ana Maskalan, Dunja Potočnik, Lejla Somun Krupalija, *Young Women in Post-Yugoslav Societies: Research, Practice and Policy* (Zagreb i Sarajevo: Institut za društvena istraživanja, 2014.), 305.

⁸¹⁴ Ibid, 314.-315.

⁸¹⁵ Detaljnije vidjeti u *Filmskome leksikonu* na: <http://film.lzmk.hr/clanak.aspx?id=186> i <http://film.lzmk.hr/clanak.aspx?id=98> (pogledano 25.4.2017.).

⁸¹⁶ Slapšak, „A 'Girl' in the Yugoslav Film and Independent National Cinematographies“, 316.-317.

stvarnosti u Jugoslaviji, i ljubavlju poput filma *Višnja na Tašmajdanu* Stoleta Jankovića iz 1968. godine i *Ima ljubavi, nema ljubavi* Nikole Rajića, također iz 1968. godine.⁸¹⁷ Ova su dva filma zanimljiva jer prezentiraju istu problematiku na potpuno oprečni način. *Višnja na Tašmajdanu* je prilično nevin film, narativan, a mnogi u njemu mogu prepoznati autentične situacije iz svojih srednjskolskih dana, poput zгода i nezgoda iz razreda i poljubaca na kiši.⁸¹⁸ Slobodan Novaković napisao je da film mladima ne daje mnogo, ne ulazi u njihovu psihologiju i ne zadire u osjećaje, nego se bavi općim mjestima iz života učenika. Kritizirao je i jednostavnost dramaturške formule, koju opisuje kao „malo lirike plus malo komike“ bez ikakve ambicije, a za njega je i sam rezultat filma – neambiciozan.⁸¹⁹ Puno je kritičniji Novaković kada je u pitanju film *Ima ljubavi, nema ljubavi*, koji za njega predstavlja pretenciozni uradak čiji je cilj prikazati „frivolni društveni moral“ suvremene Jugoslavije, a „guši se u sopstvenom pomodnom grču“.⁸²⁰ Novakovića posebno smeta to što su glavni likovi previše malograđanski prikazani, pa se tako npr. u filmu pojavljuju daktilografkinje koje su na meti direktora, čije žene ne ispunjavaju njihove seksualne potrebe i slično. Kako je Novaković zaključio, redatelj se identificirao s malograđanskom ideologijom koju prikazuje, a usput je postao i njezin tumač.⁸²¹

Upravo je takva tematika, dotada u potpunosti neprihvatljiva, poglavito radi kritike režima, odnosno prikaza ljudi na vodećim pozicijama sa svim njihovim manama, a ne samo vrlinama, jedan od pomaka koji su također došli sa seksualnom revolucijom, odnosno doživjeli su svoje intenziviranje pod krinkom seksualnoga oslobađanja. Ono što su redatelji svojim filmovima htjeli prikazati, a što je i Novaković sam primijetio, u jugoslavenskome filmu šezdesetih godina dolazi do važnih promjena koje su ga obilježile, a te su ponajprije promjena uloge žene i njeno stavljanje u prvi plan kao glavnoga lika koji ima svoje seksualne potrebe. S druge strane, tu je i eksplicitni prikaz seksualnosti od najranijeg gimnazijskog doba pa sve do prikaza seksualnog života ozbiljnih ljudi. Kako se u Jugoslaviji šezdesetih nešto počelo mijenjati, tako se i u filmu nešto počelo mijenjati, a to su redatelji jako dobro znali iskoristiti. Najočitiiji primjer toga je već spomenuti Makavejevljev *WR: Misterije orga(ni)zma* koji je bio toliko eksplicitan i jasan, da je partijskome vrhu kao takav bio neprihvatljiv. I dok

⁸¹⁷ Slobodan Novaković, „Malo mode, malo ljubavi (Dva nova domaća filma: „Višnja na Tašmajdanu“ i „Ima ljubavi, nema ljubavi“),“ *Komunist*, 26.12.1968., 16.

⁸¹⁸ Ibid.

⁸¹⁹ Ibid.

⁸²⁰ Ibid.

⁸²¹ Ibid.

je Makavejev na filmu prikazivao realnu sliku onoga što se u Jugoslaviji tada i događalo, partija je njegov film zabranila i dopustila njegovo prikazivanje skoro dvadeset godina nakon što je bio snimljen. Stoga i ne čudi, unatoč uspjesima, da su svi redatelji novoga filma ili napustili Jugoslaviju ili su degradirani u zvanja koja im nikako nisu bila primjerena s obzirom na sposobnosti ili postignuća.

Jedan od najeklatantnijih primjera toga da Jugoslavija i dalje nije bila spremna prihvatiti neke od promjena koje je seksualna revolucija nosila sa sobom jest slučaj redatelja filma *Plastični Isus*, Lazara Stojanovića. Stojanović je uhićen 1972. godine nakon što je njegov film bio zabranjen. Film je problematizirao život Zagrepčanina Toma koji se pokušavao baviti filmom u Beogradu, međutim bio je bez sredstava za život, no nekako se snalazio uz žene koje su ga prihvaćale. Tom je beskompromisan, ne poštuje nikoga i ništa i u stalnome je sukobu s važećim poretkom. Zanimljiva je informacija da se u filmu Tom upušta u vezu sa ženom čiji je suprug u inozemstvu. Stojanović je u film je isprepleo i Hitlera i Tita i ustaše i četnike i uspoređuje te režime što je svakako za jugoslavenski vrh bilo u potpunosti neprihvatljivo. Da bi stvar za režim bila još gora, problematizira i po prvi puta pokreće teme poput homoseksualnosti ili promiskuiteta u Jugoslaviji i prikazuje potpuno golog muškarca, što je do tada bilo nezamislivo. Sljedeći na meti kritike bio je Dušan Makavejev, koji je izbačen iz Partije te je napustio Jugoslaviju. Filmove je nastavio snimati u Francuskoj i Sjedinjenim Američkim Državama. Također, i Aleksandar Petrović je otpušten s Akademije za film, pozorište, radio i televiziju uz objašnjenje da je „krajnje nemaran“.⁸²² Poput Makavejeva, i Želimir Žilnik je napustio Jugoslaviju, a isto je učinio i gore spomenuti Aleksandar Petrović. Živojin Pavlović prestao je raditi kao profesor dramaturgije na Fakultetu dramskih umetnosti i postao je „šef kabineta za učila“ na toj umjetničkoj akademiji.⁸²³

Ipak, zanimljiva je izjava Dušana Makavejeva kojom je opisao film šezdesetih i odnos jugoslavenske vlasti prema njemu, koji je bitno različitiji od onoga iz sedamdesetih kada su svi oni bili prisiljeni na emigraciju ili degradirani: „Mislim da bi se time otkrilo da je to bila jedna dosta moderna zemlja, koja je bila ispred zemalja kao što su Švajcarska, koja živi kroz druge kulture, ili Nemačka, koja je malo šta o sebi rekla u umetnosti“.⁸²⁴

I upravo je u tome bila važnost filmske umjetnosti utjelovljene u novome filmu – to što je prikazivala događaje iz jugoslavenske svakodnevice, a u koju je svakako spadala i seksualnost, pogotovo nakon što je u Jugoslaviji započela seksualna revolucija, koja je sa

⁸²² Goulding, *Jugoslavensko filmsko iskustvo, 1945.-2001. – oslobođeni film*, 82.

⁸²³ Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, 159.

⁸²⁴ Citat preuzet iz: *Ibid*, 159.

sobom donijela brojne promjene, kako na osobnome/privatnome planu pojedinaca, tako i u međuljudskim odnosima i društvu kao cjelini. A upravo se to u filmu najjednostavnije moglo prikazati jer riječi često ne mogu opisati ono što se uistinu događa u jednome pomalo shizofrenome društvu kakvo je bilo jugoslavensko u šezdesetim godinama dvadesetoga stoljeća.

5. ZAKLJUČAK

Polazeći od pretpostavke da je seksualna revolucija kao globalni fenomen zahvatila veći dio zemalja svijeta u šezdesetim i sedamdesetim godinama dvadesetoga stoljeća, ovaj doktorski rad je istražio i analizirao postojanje toga obrasca, njegov transfer, prilagodbu i utjecaj na socijalističku Jugoslaviju, odnosno SR Hrvatsku. Hipoteza i glavna okosnica ovoga rada glasi da je Jugoslavija za razliku od većine ostalih socijalističkih zemalja, dopuštala obrazac na Zapadu poznat pod nazivom seksualna revolucija. Kako bi uspješno lavirala u trokutu Washington-Beograd-Moskva, unutar kojega se pokušavala profilirati kao država koja traži svoj treći put, prvenstveno u političkoj-društvenoj sferi, ali isto tako i u pitanju seksualnosti, Jugoslavija je težila uspostaviti balans između vlastitoga i posuđenoga. Uz utjecaj Zapada u radu su također analizirane i opisane brojne promjene koje su se događale u Jugoslaviji, odnosno u SR Hrvatskoj, kako na političkome, tako na društvenome i ekonomskome planu, a koje su omogućile seksualnu revoluciju. Dakle, seksualna revolucija u SR Hrvatskoj promatrana je iz perspektive jednoga društva na prekretnici koje je bilo pod inozemnim utjecajem, ali i podložno promjenama iznutra. Upravo su šezdesete i sedamdesete godine u Jugoslaviji, odnosno u SR Hrvatskoj pogodne za jednu takvu analizu, jer ako se u tome periodu govori o seksualnosti, govori se o temama poput ustava, vezama sa Sjedinjenim Američkim Državama i amerikanizaciji društvenih i životnih odnosa, putu države u budućnost, o moderni i njezinim izazovima, moralnim normama, kulturnim vrijednostima, spolu i rodu, a svedeno na zajednički nazivnik, propitkuje se „normalnost“ društva na prekretnici. Kako bi se na najbolji mogući način obuhvatile gornje teme odgovoreno je na šest u uvodu spomenutih pitanja, a vezanih uz kolektivne norme i njihovo prekoračivanje, zatim aktere seksualne revolucije te snage i protusnage koje su bile ključne za realizaciju slobodne seksualnosti. Važno je bilo primijetiti i utjecaj medija na seksualnost te potrebe za promjenom tradicionalnih modela pričanja o seksualnosti. Budući da se gornjih pitanjima pristupalo iz više perspektiva, ključna su bila tri metodološka obrasca, onaj komparativne historije, usmene historije i metode analize diskursa, a koji su pomogli da se dođe do zaključka da je seksualna revolucija u Jugoslaviji, odnosno SR Hrvatskoj postojala, da je imala snažno izraženu transnacionalnu notu, ali i brojne posebnosti karakteristične za jugoslavenski tip socijalizma.

Budući da je tema ovoga doktorata seksualna revolucija, ponajprije je obrađeno značenje toga termina, a zatim napisano i nešto kratko o razvoju seksologije te o fenomenu amerikanizacije bez čijega prodiranja u Jugoslaviju seksualne revolucije zasigurno ne bi bilo.

Seksualna revolucija, najjednostavnije rečeno, bila je društveni pokret koji je izazivao tradicionalne norme ponašanja povezane sa seksualnošću i interpersonalnim odnosima po cijelome zapadnome svijetu između šezdesetih i osamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Protestirajuća mladež zahtijevala je, pozivajući se na seksualnu revoluciju, oslobođenje od zaostalih moralnih predodžbi kao i oslobođenje od autoriteta. Seksualna revolucija bila je produkt učenja nekih od i danas najpoznatijih, a za neke i najkontroverznijih, seksologa, poput Alfreda Kinseyja, Magnusa Hirschfelda, Havelocka Ellisa, Michela Foucaulta ili Wilhelma Reicha, koji su u svojim tekstovima donosili informacije koje su u velikoj mjeri odstupale od dotada ustaljenih normi kada je u pitanju bila seksualnost kod ljudi, mičući tabu s nastranog seksualnog ponašanja (ženski orgazam, masturbacija ili homoseksualnost) nazivajući to sasvim prirodnim. Daleko najveći utjecaj imao je Wilhelm Reich, čijih je pet teza koje najbolje sažimlju seksualnu revoluciju i njezino značenje i utjecaj na društvo objavljeno i u SR Hrvatskoj, tj. u *Studentskom listu* iz 1969. godine. U njima stoji:

1. Tako dugo, dok ostaje manje-više zabranjena, pornografija pridonosi „seksualnom oslobađanju“ time, što sistematizira mogućnosti seksualnog zadovoljavanja.
2. Ako je dozvoljena, pornografija potpomaže da se manipuliranje ljudima učini potpunim.
3. Najnovije otkriće „žute“ štampe: nježnost samo udvostručuje mehanizam pornografije na jednom drugom nivou
4. Gotovo da i nema pornografskog djela koje nije prikazalo kako je lijep gubitak djevičanstva ili koji nije prikazao silovanje kao redoviti oblik coitusa, svrstavajući to u kategorije sadizma ili „phaličke regresije“, neki ne uviđaju ono što je stvarno nehumano u pornografiji, a to je da stvarni odnosi partnera u njoj nemaju svoje mjesto. Seksualnost u pornografiji nije izraz neprikrivene vlasti, jer ljudi u njoj nastupaju samo ili kao potrošači ili kao roba. Tako se stvara osjećanje određene nelagodnosti na okolinu prilikom opisa seksualnog akta ili okoline gdje je seksualni čin izvršen (sobe, odjeće i sl.). Svijet pornografije je takva „čudovišna kolekcija robe“ kakvom je Marx označio pojavu bogatstva u kapitalističkom svijetu.
5. Pornografija ne može preuzeti kritičku funkciju, ali može veoma dobro preuzeti jedan oblik predodžbe koji iz nje proizlazi.⁸²⁵

Reichovo učenje o seksualnosti koja može biti slobodna ako se oslobodi svih okova totalitarizma postalo je nit vodilja seksualne revolucije, ponajprije u Sjedinjenim Američkim Državama, odakle je sve krenulo, a zatim i na Zapadu, da bi se u konačnici proširilo i na neke socijalističke zemlje. Koliko je seksualna revolucija bila globalni fenomen dokazuje brzina njezinoga širenja. Sve je krenulo iz Sjedinjenih Američkih Država u pedesetim godinama

⁸²⁵ „5 teza o pornografiji,“ *Studentski list*, 7.1.1969., 13.

dvadesetoga stoljeća. Na krilima Kinseyjevih istraživanja iz kojih je bilo vidljivo da mladi Amerikanci i Amerikanke imaju seksualni život puno bogatiji no što je prema moralnim normama zamišljano, počela je ofenziva slobodne seksualnosti kojoj se rijetko koja država mogla oduprijeti. Poslije objavljivanja uspješnice Helen Gurley Brown o seksu i *single-djevojkama* koje imaju predbračne i vanbračne spolne odnose, već je 1962. godine bilo jasno da je seksualna revolucija na vrhuncu i da povratka nema. Sama seksualna revolucija u Sjedinjenim se Američkim Državama odvijala u tri faze, u prvoj u kojoj se pod terminom podrazumijevalo opisivanje učinka pilule na ponašanje bijelih ženskih studentica pripadnica srednje klase, a par godina kasnije i za opisivanje studija Johnsona i Mastersove. U drugoj fazi pod pojmom seksualne revolucije se podrazumijevaju novi smjerovi u američkoj kulturi, a posebno pojava golotinje u filmu i kazalištu. Posljednje faza je period do ranih sedamdesetih, kada se definicija mijenjala iz dana u dan i pod njom se podrazumijevalo golotinju, vanbračno svinganje, *hard-core* seks, grupni seks i vanbračni seks. I kad je val slobodnoga ponašanja pokrenuo SAD, bilo je i više nego jasno da će se brzo proširiti i u druge države Zapada. Možda je tipičan primjer Švedske. Švedska oduvijek slovi mekom slobodne seksualnosti, u kojoj žive hladni ljudi koji su dobri ljubavnici. I ako se uzmu u obzir šezdesete i sedamdesete godine, te obrasci ponašanja i filmovi i časopisi koji su se konzumirali, Švedska je bila upravo prototip takve slobodne seksualnosti. Filmovi „Plesala je jedno ljeto“, „Ljeto s Monikom“, „Tišina“ i „Jezik ljubavi“ bili su toliko seksualno progresivni da su neki zabranjivani čak i u Sjedinjenim Američkim Državama. Štoviše, Šveđani su bili prva nacija koja je na filmu prikazala eksplicitan seksualni čin, što je dotada u bilo kojem dijelu svijeta bilo u potpunosti nemoguće da će se dogoditi.

Za švedskim primjerom povelili su se i njihovi susjedi Danci, koji su bili vrlo progresivni pogotovo što se tiče pitanja vanbračnih spolnih odnosa. Po uzoru na SAD, Švedsku i Dansku ponašale su se i Njemačka i Francuska. Bile su to dvije države u kojima je seksualna revolucija išla ruku pod ruku sa studentskim pokretima 1968. godine. Tako je Daniel Cohn Bendit zahtijevao od vlasti da studentice i studenti mogu živjeti u miješanim studentskim domovima. Njemački studenti otišli su korak dalje. Budući da je zemlja i u šezdesetima bila izrazito opterećena stigmom Drugoga svjetskoga rata, svako približavanje SAD-u i vrijednostima Zapada bilo je prihvatljivo, čak i poželjno. Tim više što je generacija studenata 1968. godine bila neopterećena ratom i nije željela biti ovisna o generaciji svojih roditelja. Koliko je u SR Njemačkoj seksualna revolucija bila važna, govori i činjenica da je časopis *Der Spiegel* redovito izvještavao o njoj. Sama Njemačka vukla je slobodarsku kulturu

i misao još iz vremena Weimarske Republike, samo ju je trebalo ponovno aktivirati. Licemjerje koje je zahvatilo Njemačku kada je seksualnost u pitanju prestaje djelovanjem novinara Oswalta Kollea čije kolumne i film donose potpuno nova saznanja o seksu u Njemačku. Sam Kolle pak je bio pod snažnim utjecajem Wilhelma Reicha. Koliko je seksualnost bila važna kod mladih govori i činjenica da ju je problematizirao u svojim intervjuima prilično često i vođa studentskoga pokreta 1968. godine, Rudi Dutschke. Važnu ulogu igrali su studenti Freie Universität Berlina, koji su slušali izborne predmetne vezane uz seksualnost. Ipak, studentice su bile radikalnije od studenata, pa su ne slažući se s predavanjima profesora Adorna demonstrativno skinule majice i pokazale mu gole grudi. Seksualna revolucija u SR Njemačkoj sa sobom je donijela i poseban životni stil u komunama u kojima su živjeli mladi, redovito njih više i svi su međusobno spavali zajedno. U takvim komunama česte su bile trudnoće i nije se moglo odrediti tko je otac djeteta. Sve se promijenilo kada je izumljena kontracepcijska pilula koja je pružala zaštitu od neželjene trudnoće i ženama donijela priliku da uživaju u seksu koji nije nužno služio reprodukciji.

Iako se možda tako čini, seksualna revolucija nije bila isključivi privilegij zemalja Zapada. Dokaz za to je Jugoslavija, koja je, iako percipirana zemljom iza Željezne zavjese, vrlo suvereno prihvatila promjene koje je seksualna revolucija nosila sobom. Metodom transfera ona je proširila ideje slobodne seksualnosti dalje na Istok. Istok, inače izrazito patrijarhalan, u šezdesetim godinama ipak doživljava brojne promjene u muško-ženskim odnosima. Primjeri zemalja u kojima žene dobivaju veća prava bile su Čehoslovačka i Poljska, međutim slobodna seksualnost je i kod njih bila ograničena i često cenzurirana kao nešto nepoželjno. S druge strane, seksualna revolucija nije bila nepoznanica niti u Rumunjskoj i Bugarskoj, međutim zbog vladajućih u tim dvjema zemljama, bila je u potpunosti nedopustiva i nezamisliva, a poradi toga i teško sprovodiva u djelo. To pogotovo vrijedi za Rumunjsku u kojoj je fetus bio društveno vlasništvo te je bilo kakav oblik kontracepcije ili pobačaj bio krajnje zabranjen. Prema kazivanju svjedoka, mladi u zemljama europskoga Istoka su ipak osjetili seksualnu revoluciju. Časopisi i odjeća su stizali iz Jugoslavije, koja je vrlo smjelo lavirala u trokutu Beograd-Washington-Moskva te su časopisi, donje rublje ili filmovi bili lako nabavljiva roba. Sukladno komunističkome učenju, slobodna seksualnost bila je potpuni tabu, jer se seksualnost smjela upražnjavati isključivo za potrebe reprodukcije kojom se trebao rađati 'novi' socijalistički čovjek. Isto tako, prava žena nisu se promatrala zasebno već u kontekstu klasne borbe. Ako je čovjek potpuno slobodan tek u komunizmu, onda s pobjedom proletarijata nastupa i pobjeda žena te je nepojmljivo da one

same za sebe traže prava, ako se ona moraju ostvariti u širem kontekstu i za viši cilj. Tipičan primjer seksualne revolucije u zemljama iza Željezne zavjese jest Njemačka Demokratska Republika, koja je puno bolje i otvorenije prihvaćala ono što je bilo nasljedstvom Weimara. Građani su slobodno upražnjavali svoje seksualne potrebe, a javna golotinja je bila dio svakodnevice. Štoviše, DDR je imala jednu od najočitijih seksualnih revolucija, pogotovo što se tiče javne golotinje. Ona se njegovala od ranije, a prije svega i kultu tijela vezano usko za sport.

Iako iza Željezne zavjese i pod strogom kontrolom partije i Bugarska i Čehoslovačka i Mađarska i Poljska su proživjele svoju seksualnu revoluciju, sukladno ograničenjima koje su imali zbog cenzure i raznih zabrana. A upravo negdje između apsolutne cenzure i popuštanja zbog zadovoljavanja norme i očuvanja imidža 'drugачijeg' i 'posebnijeg' smjestila se Jugoslavija. Primjer utjecaja seksualne revolucije na Jugoslaviju, odnosno SR Hrvatsku promatran je kroz dva primjera:

1. Pitanje žena u socijalističkoj Jugoslaviji i njihov izlazak iz privatne u javnu sferu
2. Pitanje mladih i promjene u njihovome ponašanju

Jugoslavija je u šezdesetim godinama 20. stoljeća iznutra doživjela drastične promjene koje su se uvelike odrazile na promjene u svakodnevnom životu ljudi. Nakon 1948. godine i raskola sa Staljinom, Jugoslavija je uvelike zaokrenula svoju vanjsku politiku prema Zapadu i prema Istoku, pri čemu je prihvatila socijalističke vrijednosti s Istoka, a sa Zapada novine koje u svojoj biti nisu dio jednoga socijalističkoga društva. Jedan od tipičnih primjera amerikanizacije Jugoslavije jest pojava potrošačkoga društva koje je *a priori* netipično za socijalizam zbog ograničene količine robe i ograničenog, tj. kontroliranog tržišta i sveprisutnog etatizma. Često neoprezno korišten termin „liberalizacije“ Jugoslavije posebno se naglašava kada se priča o konzumerizmu u Jugoslaviji, pritom zaboravljajući da su još uvijek postojala velika ograničenja i da su se odluke prvenstveno donosile unutar uskog kruga elite, a sukladno njenim idejama i vizijama. Ruku pod ruku s konzumerizmom išao je napredak gospodarstva, a što je produkt djelomičnoga okretanja tržišnim zakonima i mehanizmima, kao i dopuštanje manjeg, još uvijek od strane države kontroliranog, privatnog poduzetništva. Upravo se u šezdesetima događaju znatne promjene na ekonomskome planu jer su predstavnici Saveza komunista Slovenije i Hrvatske zatražili tržišnu ekonomiju i decentralizaciju, dok su predstavnici Saveza komunista Srbije zahtijevali još jaču

centralizaciju i utjecaj savezne vlade na ekonomiju. Godine 1965. provedena je i ekonomska reforma koja je uključivala devaluaciju dinara, smanjenje carinskih zaštita te smanjenje izvoznih subvencija s ciljem poboljšanja izvoza i konkurentnosti gospodarstva.⁸²⁶

Do velikih promjena došlo je i na političkome planu, gdje su veliki utjecaj na Jugoslaviju izvršile upravo Sjedinjene Američke Države. Poradi utjecaja SAD-a na Jugoslaviju pojavila se potreba za sve većom slobodom medija, višestranačjem te svojevrsnom demokracijom.⁸²⁷ Dvije ključne promjene koje su se dogodile u šezdesetima jesu zasigurno javno priznanje nacionalnoga pitanja, za koje se do tada tvrdilo da je riješeno zajedno s klasnim pitanjem te pad Aleksandra Rankovića. Ranković je kao šef tajne policije, organizacijski sekretar Partije, drugi čovjek u državi i najbliži suradnik predsjednika bio simbolom represije i ugnjetavanja sve slobode u Jugoslaviji. Na Brijunskome plenumu 1966. godine osuđeno je njegovo djelovanje, kao i djelovanje Službe državne sigurnosti. Padom Rankovića otvorila se mogućnost za slobodnijim kulturnim djelovanjem, ali i za slobodnijim izražajem kako u tisku, tako i na filmu, iako još uvijek u velike restrikcije. Promjene u Jugoslaviji uočili su i izvori iz stranih zemalja, prije svega iz Sjedinjenih Američkih Država koji su u padu Rankovića vidjeli prostor za daljnjim širenjem svojih vrijednosti i svjetonazora. Naime, upravo tada u Jugoslaviju počinje prodirati jazz, coca-cola, McDonald's, filmovi zapadne provenijencije, umjetnost Andyja Warhola, ali i časopisi pornografskoga karaktera prema uzoru na koje će se kasnije u Jugoslaviji izdavati erotski časopisi. U šezdesetima je djelovala i poznata filozofska škola *Praxis*, koja je širila vrijednosti koje nisu bile nužno one koje bi se uklapale u socijalističko društveno uređenje. Tako su npr. donosili ideje veoma utjecajne Frankfurtske škole, a posredno tako i ideje šezdesetosmaškoga pokreta iz Njemačke, kao i ideje slobodne seksualnosti, koje u Reichovoj Njemačkoj zasigurno nije nedostajalo.

U Jugoslaviji se u šezdesetima pojavljuje i svojevrsni oblik 'slobode' medija, koja je dotad bila nezamisliva. Upravo je ta 'sloboda', koja je ipak podrazumijevala cenzuru i kontrolu na višim instancama, odigrala iznimno važnu ulogu, kako za pojedinca, tako i za društvo. I dok su medijska pisanja i dalje bila podvrgnuta snažnoj cenzuri ne može se ne primijetiti da počinju izlaziti erotski časopisi koji su imali veliki utjecaj na formiranje stavova srednjoškolaca i studenata u cijeloj Jugoslaviji. Također, tu je i cijeli niz tiskovina namijenjen ženama kao potencijalno zainteresiranoj skupini.

⁸²⁶ Goldstein, *Hrvatska 1918.-2008.*, 498.

⁸²⁷ Spehnyak, Cipek, „Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945.-1990.“: 265.

Općenito gledano pitanje žena u socijalističkoj Jugoslaviji imalo je jednu potpuno drugačiju dimenziju, pogotovo ako se promatraju šezdesete godine dvadesetoga stoljeća. O ulozi žena u komunizmu pisali su neki od najvažnijih teoretičara marksističke misli, pa tako i Marx, Engels i Lenjin, međutim oni su promatrali oslobođenje žene isključivo kroz oslobođenje radničke klase, tako da žensko pitanje nije bilo jedno od pitanja kojima su se posebno intenzivno bavili.

Kada se govori o položaju žene u dvadesetome stoljeću u Jugoslaviji, on je izrazito šarolik, zato što se odnos prema ženama stubokom mijenjao. Početkom stoljeća su promatrane isključivo u okviru institucije braka u kojoj su bile u podređenome položaju u odnosu na muškarce. Prvi je veliki zaokret predstavljao Prvi svjetski rat u kojem su žene preuzimale formalno muške uloge i odgovornost kada su oni odlazili u rat. Ipak, nakon završetka rata je slijedila repatrijarhalizacija društvenih odnosa. To se potvrdilo i Vidovdanskim ustavom koji nije učinio gotovo ništa na planu promjene ženskoga pitanja, jedino je omogućio zaštitu ženama da ne rade poslove koji ugrožavaju njihovo zdravlje. Ipak, dvadesete godine obilježene su promjene u svakodnevnome životu, što se odrazilo i na promjene u ženskome pitanju. Iz korijena se mijenja njihov stil odijevanja i frizure, a veliku ulogu igrale su i revije pisane za žene koje su ih poticale na promjene. Krajem tridesetih godina žene se počinju organizirati u vlastita društva preko kojih traže političku aktivaciju i prava. To su radile najčešće organiziranjem programa samopomoći, pismenosti, higijene, vođenja kućanstva i slično. Pred sam rat, 1940. godine, postavilo se pitanje koja je uloga i položaj žene, kao i pitanje zaštite žene tijekom trudnoće, zatim jednakih prava na poslu, jednake plaće te garancije političkih prava. Ipak, ubrzo su takva pitanja pala u drugi plan zbog Drugoga svjetskog rata u kojem je službena ustaška politika u potpunosti zatirala bilo kakvu mogućnost jednakosti među ženama i muškarcima. Prema ustaškoj ideologiji idealna ustaškinja je žena majka i žena družica, čija je glavna uloga briga o kućanstvu, suprugu i djeci. Postojale su jasne razlike u rodnim ulogama, iako se i od žena očekivalo da budu spremne položiti svoj život za Poglavnika i domovinu. Nasuprot ženama ustaškinjama stajale su žene partizanke, koje su većinom bile aktivne sudionice rata. Neke kroz pomoć vojnicima opskrbljivanjem hranom, zbrinjavanjem u slučaju bolesti, a neke direktnim sudjelovanjem u borbi. List *Žena u borbi* koji je počeo izlaziti za Druga svjetskog rata pozvao je žene na pomoć i sudjelovanje u ratu. Logični redosljed je bio da se poslije završetka Drugoga svjetskog rata ženama koje su ravnopravno pridonijele pobjedi u ratu pruži nešto zauzvrat. To se i ostvarilo 11. studenog 1945. godine kada su žene po prvi puta imale pravo glasa na izborima za Ustavotvornu

skupštinu. Vrhunac priznavanja ženskih prava, odnosno ženske jednakosti naspram muškarcima, barem na papiru, bio je Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije prema čijem članku 24. su žene ravnopravne s muškarcima u svim oblastima društvenoga, privrednoga i državnoga života.

Ravnopravnost žena s muškarcima, barem na papiru, budući da je nakon rata uslijedila ponovno repatrijarhalizacija društva, koja se nastoji mijenjati tek od kraja pedesetih godina, bila je produktom djelovanja Antifašističke fronte žena, organizacije osnovane tijekom Drugoga svjetskog rata, koja je za cilj imala prije svega pomoć vojnicima u ratu, a zatim i organiziranje žena i pružanje potpore u tome da nauče pisati ili se sprema za razne zanate. AFŽ je osnovana 1942. godine i postojala je do 1953. godine kada je promijenila ime u Savez ženskih društava. Prva predsjednica bila joj je Spasenija-Cana Babović, a nakon nje Vida Tomšič, sve do 1953. godine kada je organizacija prestala djelovati. Na principima AFŽ-a osnovan je Savez ženskih društava s Gocom Cvetić na čelu, da bi se naziv 1961. godine promijenio u Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije na republičkoj razini, dok je svaka republika imala i svoju zasebnu Konferenciju. Kasnije je Konferencija za društvenu aktivnost žena promijenila ime u Savjet za pitanja društvenog položaja žene, da bi 1979. godine promijenila ime u Konferencija za aktivnost i ulogu žene u društvenome razvoju. Od 1985. godine Konferencija djeluje pod imenom Konferencija za društveni položaj žene i porodice, dok njezina djelatnost prestaje u proljeće 1990. godine kada se osniva Savez žena Hrvatske kao potpuno neovisna organizacija o Socijalističkome savezu radnoga naroda. KDAŽH je bila najaktivnija upravo u periodu seksualne revolucije u Jugoslaviji/Hrvatskoj. KDAŽH se može definirati kao sastavni i organizacijski oblik rada Socijalističkoga saveza, koji je proučavao i postavljao određena društvena pitanja važna za položaj žena i obitelji, a čiji je osnovni cilj bio integriranje tih pitanja u aktivnosti Socijalističkoga saveza.⁸²⁸ Konferencija je donijela i svoja pravila, koja su bila osnova za borbu za žensko pitanje, pri čemu su polazili od par osnovnih polazišnih točaka, koje su nastale na učenju tzv. znanstvenoga socijalizma. Kao što je ranije spomenuto, borba za emancipaciju žene u socijalizmu je uvjetovana društvenom emancipacijom radničke klase te je od nje neodvojiva, a u skladu s time čini segment cjelokupnoga razvoja društva i politike Saveza komunista.⁸²⁹ Također, KDAŽH nije odvajao pitanje rada od samoupravljanja. To je posebno bilo naglašeno

⁸²⁸ HDA, CK SKH – 1220, D-4100, Aktuelne političke informacije. Iz KDAŽ Crne Gore, broj 10, 16. II. 1970., Savezna konferencija SSRDNJ – grupa za političko informisanje. Sastanak sa predsjednicama opštinskih konferencija, 19.

⁸²⁹ HDA, CK SKH – 1220, D-6016, Pravila – Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, 1.

u pitanju biološke reprodukcije, materinstva te zaštite, odgoja i obrazovanja djece, a koje je KDAŽH držala sastavnim dijelom rada.⁸³⁰ Obitelj je društvo u malome, jer se u njemu prelamaju i ekonomske, i pravne, i moralne, ali i idejne funkcije društva. U KDAŽH se smatralo da je potrebna mobilizacija društvenih faktora potrebnih za omogućavanje stalnoga rasta broja žena u društvenoj proizvodnji te u zapošljavanju. Također potrebno je bilo riješiti i pitanje materinstva, pogotovo kod zaposlene žene. Jedna od niti vodilja KDAŽH-a bila je organizirano usmjeravanje politike društva prema obitelji te je stoga njeno djelovanje bilo usmjereno na rješavanje egzistencijalnih te odgojnih i obrazovnih pitanja djece i mladih. Iako je rat završio, držalo se da žene moraju biti osposobljene za obranu zemlje.

Pored nacionalnog djelovanja i utjecaja, KDAŽH je svoj utjecaj i važnost također tražio i preko transnacionalnih veza, pa s brojne članice sudjelovale na konferencijama u Europi i po cijelom svijetu, dok je KDAŽH također često ugošćavala i pripadnice aktivističkih skupina iz drugih zemalja. KDAŽH je imala i svoj službeni list, koji je bio partijski dirigiran i donosio je najviše programskih tekstova, najčešće iz pera visokopozicioniranih članica ili Partije ili KDAŽH/J. I preko navedenoga lista pokušalo se djelovati na žene na način da one prigrle ideju da postanu aktivne članice svojega društva, a ne samo pasivne promatračice. Posebne simpatije prema KDAŽH gajio je i veliki ljubitelj žena, Josip Broz Tito, međutim Tito je sam bio daleko od ideje da je žensko pitanje jedno od ključnih pitanja. I on je smatrao da se žensko pitanje mora riješiti unutar klasnoga pitanja, a ne radi toga jer su žene po prirodi jednake muškarcima. Sama KDAŽH redovito je organizirala brojne tribine, seminare i predavanja s ciljem poboljšanja položaja žene u društvu. Budući da se KDAŽH trudila da popravi i stabilizira položaj žena u SR Hrvatskoj, rađena su brojna istraživanja i projekti s ciljem stvarnoga poboljšanja položaja žene. U praksi je to često bilo gotovo neizvedivo, međutim u šezdesetim i sedamdesetim godinama 20. stoljeća vidljivi su pomaci prema naprijed, pogotovo u uključivanju žena u aktivni društveni i politički život zemlje.

Službena ideologija u Jugoslaviji, pa tako i u SR Hrvatskoj, forsirala je važnost rodne jednakosti, neovisno o tome što se često puta radilo o jednakosti koja je bila površna, a glavna ideja bila je izvesti ženu u svijet rada, omogućiti joj jednako obrazovanje kao i muškarcima, mobilizirati ih u politiku te im osigurati radne uvjete koji su mi potrebni. Na kongresima Saveza komunista se također velika pažnja posvećivala pitanju ravnopravnosti žena. Korijene o jednakosti obaju spolova Jugoslavija je preuzimala od Organizacije Ujedinjenih Naroda.

⁸³⁰ HDA, CK SKH – 1220, D-6016, Pravila – Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, 1.

Tako je Jugoslavija na prijedlog OUN ratificirala brojne konvencije na čijim je temeljima bazirala svoju ideju jednakosti žene s muškarcem, koja dakako nije u svim dijelovima Jugoslavije prihvaćena na jednaki način. Isto vrijedi i za SR Hrvatsku. Ustav SFRJ, a tako i Ustav SRH iz 1963. godine i iz 1974. godine u svojem članu 33., odnosno 154. tvrdi da su građani jednako u pravima i obvezama bez obzira na razlike u nacionalnosti, rasi, spolu, jeziku, vjeroispovijesti, obrazovanju ili društvenome položaju.⁸³¹ U skladu s time se sve veći broj žena aktivno uključivao u politički život zemlje, što je kulminiralo u šezdesetima.

Bazirano na njihovoj ulozi u ratu i zaslugama koje su proizašle iz njega, sve se veći broj žena nakon Drugog svjetskog rata angažirao u političkome životu zemlje. Također je rastao i broj žena u predstavničkim tijelima, iako je bio vrlo polagan. Zanimljiva je informacija da je upravo u šezdesetim godinama dvadesetoga stoljeća udio žena u predstavničkim tijelima bio najviši. Ipak, unatoč povećanju aktivacije žena na političkome planu, KDAŽH nije odustajala od toga da broj predstavnica mora biti veći, a istu je politiku primijenila Partija, koja je intervenirala na način da je npr. nakon izbora 1963. godine u ukupnome sastavu Savezne skupštine svaki peti poslanik bila žena. Ipak, taj je broj padao kako se bližio kraj šezdesetih. Upornost KDAŽH najbolje se vidjela time da su upravo Slovenija i Hrvatska bile jedine dvije republike koje su imale malo veći udio žena aktivnih u političkome životu zemlje.

Drugo važno pitanje bilo je aktivacija žena u poslovni sektor te njihovo zapošljavanje. Iako je ono teoretski bilo jako dobro zamišljeno, u praksi baš i nije bilo najfunkcionalnije. Nakon Drugoga svjetskog rata javila se potreba da se žene treba prestatu promatrati isključivo kao aktivnog činitelja reprodukcije, već da i one moraju pridonositi razvoju društva i samoupravnoga socijalizma. Stoga se radilo na tome da se sve veći broj žena obrazuje i osposobljava za radna mjesta i razne poslove. S tim u vezi javili su se brojni problemi u radnim organizacijama koje često nisu imale sluha za rješenje problema vezanih uz pitanje majčinstva i zaposlenja, zatim pitanja odgoja djece te prava na bolovanje, ako je dijete bolesno. Također, postavljalo se pitanje dječjih vrtića i tko će organizirano paziti na djecu. Isto tako, pazilo se na to da žene rade na poslovima koji bi bili prilagođeni upravo njima. Ova su pitanja bila iznimno važna i za Partiju koja je u suradnji s KDAŽH provodila istraživanja u hrvatskim tvornicama, odnosno radnim organizacijama, poput „Josipa Kraša“ i problematika istraživanja koje je imalo dati odgovore na pitanja o zaštiti majki u promjeni radnog mjesta,

⁸³¹ *Ustav SFRJ i Ustav SRH* (Zagreb: Narodne novine, 1967.), 36.; *Ustav SFRJ sa ustavnim zakonom za sprovođenje ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Beograd: „Privredna štampa“ OOUR preduzeća finansijski studio Beograd, 1974.), 64.

porodiljnome dopustu i četverosatnome radnome vremenu, izostanku radi njege djeteta, društvenoj zaštiti djece i planiranju obitelji dala je porazne rezultate, iako se ne može poreći činjenica da su se i radne organizacije, a i država trudili omogućiti ženama što bolje uvjete za rad. Posebno se postavljalo i pitanje o tomu što mogu radne organizacije učiniti u vezi s planiranjem obitelji i bračnim odnosima, tako i ne čudi da su u pojedinim radnim organizacijama postojali liječnici koji su brinuli za reproduksijsko zdravlje radnica i davali im savjete o kontracepciji.

Upravo su savjeti o kontracepciji bili krucijalni jer je kontracepcijska pilula bila jedan od simbola seksualne revolucije, koji su prihvaćeni i u Jugoslaviji, odnosno SR Hrvatskoj. Pilula je predstavljala prije svega izlaz za žene koje su željele slobodan predbračni i bračni seksualni život koji nije nužno morao završiti trudnoćom. Do pojave pilule jedino sredstvo kontracepcije za žene u SR Hrvatskoj, ali i šire bio je abortus. U Jugoslaviji sve do 1951. godine trudnica je za nedozvoljeni pobačaj mogla biti kažnjena do pet godina zatvora, dok je izvršitelj pobačaja mogao dobiti i 10 godina zatvorske kazne. Prve značajnije promjene sa sobom je donio Krivični zakon iz 1951. godine prema kojemu je pobačaj i dalje bio kažnjivo djelo, međutim trudnica nije nužno morala biti za njega kažnjena, ako je postojao opravdan razlog za to. Prvu kulminaciju oko odobravanja pobačaja Jugoslavija, pa tako i Hrvatska doživljavaju 1960. godine. U *Službenome listu FNRJ* 9/1960 odobrava se prekid trudnoće i u slučajevima u kojima se moglo osnovano očekivati da bi trudna žena zbog rođenja djeteta mogla doći u teške osobne, obiteljske ili materijalne prilike i da ne postoji mogućnost da se ti problemi otklone. Zakon o prekidu trudnoće 1969. godine je zauzeo stajalište da je slobodno ljudsko pravo odlučivati o rađanju i broju djece, a pobačaj je označen kao nepoželjan oblik regulacije rađanja. Najveći iskorak Jugoslavija je napravila u Ustavu 1974. godine. Prema članku 191. Ustava: „Pravo je čoveka da slobodno odlučuje o rađanju dece. Ovo pravo se može ograničiti samo radi zaštite zdravlja“.⁸³² Posljednji se veliki iskorak dogodio 1978. godine donošenjem Zakona o zdravstvenim mjerama za ostvarivanje prava na slobodno odlučivanje o rađanju djece. Veliku ulogu u potrebi legalizacije pobačaja u SR Hrvatskoj ponovno je odigrala KDAŽH. Ipak, one su se i u velikoj mjeri zalagale za to da se radi na obrazovanju žena u vezi s kontracepcijom i reproduksijskim zdravljem, kako do pobačaja uopće niti ne bi trebalo doći. U SR Hrvatskoj su organizirane I-stepene i II-stepene komisije

⁸³² *Ustav SFRH sa ustavnim zakonom za sprovođenje ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (Beograd: „Privredna štampa“ OOUR preduzeća Financijski studio Beograd, 1974.), 72.

čija se glavna djelatnost odnosila na to da se odredi je li pobačaj nužan ili nije, odnosno je li opravdan.

Iako je svijest o kontracepciji u SR Hrvatsku došla relativno kasno, njezinom pojavom sve se više žena odlučilo za njezinu upotrebu. Kontracepcijska pilula koja je izumljena 1956. godine u SR Hrvatskoj mogla se pribaviti 1965. godine. Izum oralne kontracepcije revolucionirao je javni diskurs o kontroli rađanja jer kao što je penicilin omogućio da se seksom ne dobije venerična bolest, tako je pilula onemogućila da se žena seksom „zarazi“ trudnoćom. Najvažnije što je pilula donijela sa sobom jest psihološki moment, zato što se ona ne konzumira tijekom spolnoga čina.⁸³³ Također, pilula je revolucionirala seks kao takav, jer on više nije bio isključivo moguć samo u braku. Sve novine u Jugoslaviji, pa tako i u SR Hrvatskoj promovirale su pilulu te su pokušale dati jasan stav o njenim prednostima, odnosno štetnosti. Prevladavali su oni koji su popularizirali pilulu kao zaštitu od neželjene trudnoće, ali i oni koji su ju predstavljali kao čuvara zdravlja. U SR Hrvatskoj mogle su se nabaviti pilule marke *Anovlar*, *Lyndiol*, *Lyndiol 2.5*, *Eugynon* i *Stediril*. Koliko je kontracepcija bila važna u SR Hrvatskoj govori i činjenica da je organizirano Savjetovalište za kontracepciju, koje je davalo informacije o svi mogućim oblicima kontracepcije, kao i savjetovalo prije svega mlade o odgovornome seksualnome ponašanju. Uz kontracepcijsku pilulu od ostalih metoda neželjenoga začeća izdvajaju se intrauterini ulošci te sterilizacija koja je predstavljala trajno sprečavanje mogućnosti začeća.

Koliko je pitanje kontracepcije bilo važno govori činjenica da su u radnim organizacijama sredinom sedamdesetih godina organizirano počeli voditi brigu o planiranoj trudnoći kod žena te su im dijeljenje knjižice dr. Borisa Jankovića o kontracepciji, neželjenoj trudnoći i abortusu, iz koje su žene mogle saznati brojne detalje o tomu kako i na koji način se zaštititi od neželjene trudnoće. Štoviše, kontracepcija se toliko popularizirala da je o njoj pisano u popularnoj seriji knjiga *Knjiga za svaku ženu*. Također, same žene su izrazito pozitivno reagirale na njezinu pojavu.

Kontracepcija sama po sebi je bila daleko bolje prihvaćena kod mlađe populacije. Upravo je seksualna revolucija adresirala dvije skupine – žene i mlade, a mladi su jako dobro znali iskoristiti benefite koje je ona nosila sa sobom. I dok je socijalizam u svojoj osnovi htio stvoriti poštene, iskrene, odvažne, napredne i radišne mlade, koji bi kao novi socijalistički ljudi, naprijed gurali jugoslavensko društvo, utjecaj vrijednosti, prije svega iz Sjedinjenih Američkih Država, kod određene grupe mladih doveo je do devijacija u njihovome ponašanju.

⁸³³ Allyn, *Make Love, Not War*, 33.

Za partiju su mladi od početka predstavljali revolucionarnog agenta transformacije kojemu je trebala visoka razina vodstva, jer upravo u adolescentskome periodu mladi nabolje upijaju. Ipak, jugoslavenskoj Partiji baš i nije u potpunosti uspjelo odgojiti mlade ljude u smjeru u kojem je ona to željela. Uočivši taj problem, Partiji nije preostalo ništa drugo nego uhvatiti se u koštac s njime te probati kontrolirati to devijantno ponašanje kod svojih mladih.

Jedan od potencijalnih oblika kontrole ponašanja mladih bilo je uvođenje nastave spolnoga odgoja u škole. Radilo se prije svega o eksperimentalnoj nastavi, odnosno pokušaju da se kod mladih ljudi razvije svijest o spolnoj ravnopravnosti te o odgovornome životu unutar obitelji te o zreloj seksualnome ponašanju. Partija je relativno rano uočila potrebu kontrole seksualnoga ponašanja mladih te je na više razina pokušavala kontrolirati njihovu slobodu. Jedan od načina kontrole svakako je bio onaj institucionalan – putem obrazovanja. Primat je odnijela Slovenija koja je već 1959. godine počela sa provođenjem seksualnoga odgoja u školama.⁸³⁴ Ipak, nije se objašnjavala fiziologija seksa, već psihologija i sociologija, ali je bilo uočljivo da mladima više odgovara da brigu o seksualnome odgoju preuzme škola, a ne njihovi roditelji.⁸³⁵ Sama nastava odvijala se u okviru nastave biologije te se stoga može zaključiti da je seksualni odgoj u škole stigao na mala vrata, ali je polučio dobre rezultate.

U izradi kurikuluma seksualnoga odgoja za SR Hrvatsku sudjelovali su liječnici, psiholozi, sociolozi i pedagozi, dok je jednu od vodećih uloga odigrao psiholog, dr. Marijan Košiček. Košiček se šezdesetih počeo intenzivno baviti seksologijom, pa je 1965. godine izdao prvi udžbenik seksualnoga odgoja, a 1973. godine i udžbenik namijenjen nastavnicima kako predavati seksualni odgoj. Postojali su brojni glasovi koji su se digli protiv seksualnoga odgoja u šezdesetima, jer se prema njima ljudska seksualnost bazirala na nagonu, dok je Košiček vjerovao da je ona ipak udaljenija od prirode. Pitanje seksualnoga odgoja razrađeno je na Prvome republičkome savjetovanju održanome 17. i 18. lipnja 1968. godine, a tada je odlučeno da roditelji trebaju biti aktivni činitelj u organizaciji takvoga oblika odgoja u školama. Cilj seksualnoga odgoja bilo je pojašnjenje da spolna zajednica od čovjeka zahtjeva prilagodbu partneru, kao i brisanje granica u braku te poštovanje, odricanje i kompromise. Zato se kao logično nametalo učenje o braku upravo od roditelja.

Ruku pod ruku s uvođenjem spolnoga odgoja u škole išla su i brojna istraživanja koja su provedena o mladima u SR Hrvatskoj u šezdesetim i sedamdesetim godinama 20. stoljeća. Istraživanja su bila utoliko revolucionarna što su primijetila da se u životu srednjoškolske

⁸³⁴ „Šutnja o neznatnim pitanjima,“ *Vjesnik u srijedu*, 10.4.1968., 14.

⁸³⁵ Ibid.

omladine nešto mijenja, kako u njihovome ponašanju, tako i u stilu odijevanja. Te je promjene promatrao i bilježio Institut za zaštitu majke i djeteta. Njihova pitanja sastojala su se od više setova. Na početku istraživanja donijeli su presjek svojih ispitanika prema podjeli na selograd, prema tome u kakvoj obitelji žive, što su im roditelji po zanimanju, jesu li religiozni. Nakon uvodnih pitanja slijedio je set pitanja usko vezanih za intimne veze ispitanika. Prva su pitanja bila vezana uz broj prijatelja, odnosno prijateljica, zatim duljine veza s djevojkom/momkom, pitanja o prvome poljupcu. Rezultati tih istraživanja bili su dotad nezamislivi jer su pokazali da mladi imaju puno liberalnije i progresivnije stavove prema spolnosti nego što je očekivano. Važno je bilo i pitanje o tomu od koga mladići i djevojke dobivaju informacije o seksualnosti, a iz odgovora je vidljivo da najviše informacija daju upravo časopisi i televizija, tek nešto manje vršnjaci, dok su roditelji i nastavnici prikazani kao loš izvor informacija, što se kasnije prikazalo i u anketi objavljenoj u časopisu *Komunist*, iz koje je vidljivo da su baš erotski časopisi izdavani u Jugoslaviji omiljeni izvor informacija o seksualnosti. Sljedeće je pitanje bilo vezano uz dopuštanje vanbračne seksualnosti kod žena i kod muškaraca. Mladići takvo što baš i nisu dopuštali kod žena, dok je kod muškaraca za njih to bilo prihvatljivo. Isto vrijedi i za djevojke, međutim one u većoj mjeri prihvaćaju da žene imaju pravo na vanbračne seksualne odnose. Sljedeći set pitanja odnosio se na homoseksualne odnose i vlastitu seksualnost. Mladi su se pokazali izrazito konzervativnima po pitanju homoseksualnosti. Djevojke ju uopće ne odobravaju, dok su mladići tek u nekim iznimnim slučajevima odredili homoseksualnost kao prihvatljivu. Što se tiče vlastitih seksualnih odnosa ispalo je da srednjoškolci imaju puno bogatiji seksualni život nego što je društvo očekivalo. Ipak, većina ih u takvu vrstu intimnih odnosa nije stupala, a posebno je zanimljiva skupina onih koji nisu sigurni jesu li imali spolne odnose ili ne. Ruku pod ruku sa spolnim odnosima išlo je i pitanje o kontracepciji iz kojeg je vidljivo da 1/5 mladića i 1/4 djevojaka uopće ne poznaje niti jednu metodu kontracepcije. Isto tako, mladi su skloni prebacivati odgovornost o kontracepciji na svojega partnera, a u manjoj mjeri biti odgovorni za neželjenu trudnoću.

Postavljalo se i pitanje kada su mladi zapravo spremni za spolni odnos. Odgovor je donošen u brojnim tada izdavanim časopisima. Uvriježeno je mišljenje bilo da su djevojke i mladići spremni za odnose kada su fizički sazrijeli, ali prava seksualna ljubav moguća je isključivo uz onu emotivnu. Isto tako, postojalo su brojna istraživanja o mladima na selu i gradu, odnosno o tome na koji je način njih dotaknula seksualna revolucija. Zanimljivo je da su prema nekim istraživanjima, ali i prema rezultatima intervjua, djevojke sa sela bile puno

otvorenije za prihvaćanje kontracepcije ili drugih novina koje je seksualna revolucija nosila sa sobom.

Jedni od nositelja seksualne revolucije bili su studenti, koji su svoje stavove izražavali u listovima poput *Poleta* ili *Studentskoga lista*, a iz kojih je vidljivo da su im 1967. godine, za razliku od 1947. godine seksualni interesi u životu najvažniji. Na krilima pokreta iz 1968. godine i na krilima onoga što su njihovi kolege sa Zapada proživljavali, studenti u SR Hrvatskoj bili su odgovorni za širenje seksualne revolucije. Najjednostavnije su to mogli činiti izdavajući časopise poput *Eve i Adama* ili *Starta*, koji su obilježili seksualnu revoluciju ne samo u Hrvatskoj, već i u cijeloj Jugoslaviji. Budući da su amerikanizacijom Jugoslavije u Jugoslaviju počeli stizati pornografski časopisi, zapravo je logični slijed bio da i Jugoslavija ima svoje vlastite u kojima bi barem mogla kontrolirati što bi bilo objavljivano. Prvi takav časopis bio je *Eva i Adam*, koji je izlazio od 1969. godine i koji je izdavalo tiskarsko preduzeće Duga. U *Evi i Adamu* je obrađivan širok spektar tema vezanih uz seksualnu revoluciju poput neželjene trudnoće, kontracepcije, vanbračne djece, homoseksualnosti ili mode. Ono što ga je obilježilo bila je svakako slika gole žene bez koje časopis ne bi bio zamisliv. Posebna vrijednost časopisa bila je u tome što je izvještavao o tome na koji je način seksualna revolucija zaživjela u drugim zemljama Europe, ali i svijeta, tako su nerijetko objavljivani prijevodi reportaža pisanih u Njemačkoj ili Švedskoj, kao idealima slobodne ljubavi. Zanimljivo, *Eva i Adam*, očigledno pod direktnim pritiskom cenzure i Partije negiraju seksualnu revoluciju, već svoje pisanje smatraju dijelom napretka jugoslavenškoga društva.

Drugi časopis od posebne važnosti za seksualnu revoluciju u SR Hrvatskoj bio je *Start* koji je izlazio od 1969. godine do 1991. godine i koji je predstavljao svojevrsni hibrid. Hibrid u smislu da je u sebi ujedinjavao голу žensku osobu kao primjer dekadencije koja je stigla sa Zapada, a s druge strane u njemu se objavljivani kvalitetni tekstovi. Štoviše, časopis je postao toliko popularan, da ga je i Partija prihvatila i sve ga manje doživljavala „šund“ literaturom te je erotika u njemu bila dozvoljena. U časopisu su pisali autori iz cijele zemlje, a neki od njih bili su npr. Slavenka Drakulić i Dražen Vrdoljak. U *Startu* je postojala posebna sekcija s intervjuima na koje su posebno ponosni bili njihovi autori. U intervjuima su sudjelovala neka od najpoznatijih i najutjecajnijih lica onoga vremena, poput Coco Chanel, Romana Polanskog, Jane Fonda, Woodyja Allena. Sami intervjui su nastajali za potrebe *Starta* ili su prevedeni iz drugih časopisa sa stranih jezika. Upravo je kvaliteta časopisa ta koja ga je micala iz klasifikacije tabloida koji su bili neomiljeni u Jugoslaviji. Časopis je od početka krasila njegova duplerica s golim ženama, ali se pazilo da slike ne budu vulgarne. Teme koje su

obrađivane bile su najšire moguće, od politike, preko seksualnosti ili medicine, mode, prema potrebi i ekonomije.

Drugi medij koji je snažno utjecao na mladež bio je film. Filmska je umjetnost u Jugoslaviji doživjela svoj vrhunac upravo u šezdesetim godinama 20. stoljeća, kada je novi film bio sveprisutan na sceni. Od filma se tražilo da djeluje odgojno na mlade, međutim novi film pružao je novi oblik odgoja, često partiji u potpunosti neprihvatljiv. Radilo se o prikazivanju svakodnevice i problema jugoslavenskoga društva, što je često bilo zabranjivano. Nerijetko su se u filmovima nalazile scene eksplicitnoga seksa što je dotada bilo nezamislivo. Zagovornici novoga filma pokušavali su povećati širinu individualnoga i kolektivnoga umjetničkoga izraza, osloboditi film od dogmatizma i kontrole birokracije, promicati filmski eksperiment slobodnom formom i filmskim jezikom, filmom istraživati suvremene teme, uključujući pravo na kritiku mračnijih, ironičnih, otuđenih i sumornijih strana ljudskoga društvenog i političkog postojanja, činiti gornja tri zadatka u kontekstu i granicama marksističke socijalističke države.⁸³⁶ Favorizirali su humanistički socijalizam i bili su strogi protivnici staljinističkog pozitivizma, a slagali su se Marxovom idejom prakse koja mora biti nadređena ideološkome dogmatizmu. Predstavnici novoga filma bili su predstavnici beogradske jezgre te zagrebačka i slovenska grupa. Beogradsku jezgru činili su Živojin Pavlović, Dušan Makavejev, Mića Popović, Puriša Đorđević, Kokaj Rakonjac i Aleksandar Petrović. Od njih je najpopularniji bio svakako Dušan Makavejev sa svojim filmovima *Čovjek nije tica* (1965.), *Ljubavni slučaj ili tragedija službenice PTT* (1967.) i *WR: Misterije orga(ni)zma* (1971.) koji su simbol prikaza seksualne revolucije na filmu. Slovensku grupu činili su Boštjan Hladnik i Matjaž Klopčič dok su Zagrebačku grupu činili Vatroslav Mimica, Ante Babaja, Zvonimir Berković i Krsto Papić. I hrvatski film kao i srpski i slovenski problematizira jugoslavensku svakodnevnicu i postavlja neka od egzistencijalnih pitanja, poput promjena nastalih nakon sukoba sa Staljinom 1948. godine, rada UDBE. S druge strane vrlo intenzivno progovara i o svakodnevnim pitanjima vezanima uz odnose među stanovništvom, poput silovanja žena ili neuzvraćene ljubavi. Prikazivanje seksa na filmu bilo je najnormalnija pojava kod gore spomenutih redatelja. Svi su redatelji bili nositelji brojnih nagrada dobivenih u zemlji i inozemstvu, međutim novi film kao ideja propao je nakon 1972. godine kada je zabranjen film *Plastični Isus* u kojem se među ostalim pojavljuje po prvi puta u potpunosti gol muški lik kojeg je utjelovio hrvatski umjetnik i performer – Tomislav Gotovac, sinonim golotinje i seksualne revolucije, koje se on nikada nije odrekao. Nakon zabrane filma redatelji

⁸³⁶ Goulding, *Jugoslavensko filmsko iskustvo, 1945.-2001. – oslobođeni film*, 68.

su degradirani sa svojim zasluženih radnih mjesta, a neki su poput Makavejeva napustili Jugoslaviju.

Ideja ovoga doktorskoga rada bila je pokazati i dokazati da je u SR Hrvatskoj postojala seksualna revolucija po uzoru na onu koja se odvijala na Zapadu, s vlastitim posebnostima i prilagodbom socijalističkome modelu. Ako se pogleda sama definicija seksualne revolucije, koja je podrazumijevala protestirajuću omladinu koja je tražila pravo na slobodnu ljubav, javnu golotinju, pravo na homoseksualnost, upražnjavanje slobodne ljubavi, vanbračnih spolnih odnosa i kontracepcije, onda je SR Hrvatska zasigurno jedan od primjera seksualne revolucije. Iako zasigurno ne reprezentativna poput njezinih Zapadnih uzora, za jednu socijalističku zemlju u kojoj je još uvijek vladala cenzura i u kojoj su neke slobode bile ograničene, dopuštala je određenim okvirima seksualnu slobodu. Tomu je svakako s jedne strane doprinio utjecaj Zapada, ali i nužne unutarnje promjene bez kojih seksualne revolucije nikako ne bi moglo biti. A sama seksualna revolucija reflektira se u odnosu spram žena, u ponašanju mladih, u izdavanju erotskih časopisa te u filmu koji je slijedio najmodernije svjetske tendencije te išao u korak s najpoznatijim europskim kinematografijama. Ženska se uloga počela intenzivno mijenjati već s krajem Drugoga svjetskoga rata da bi svoj vrhunac dostigla upravo u šezdesetim godinama dvadesetoga stoljeća, kada žene postaju „aktivni činitelj“ u politici, u društvu, kao i na radnome mjestu. Tome je svakako u prilog išao i izum kontracepcijske pilule, koja je ženama dala određeni oblik neovisnosti o muškarcu i pravo odlučivanja o tome kada će htjeti postati majke. To im je omogućilo s jedne strane i napredak u karijeri, ali i rezultiralo je pojavom feminizma s obzirom da su žene shvatile koliko su bile u podređenome položaju muškarcima. Kontracepcijska pilula povezivala je i odrasle žene, ali i studentice i učenice. Seksualna revolucija odrazila se posebno i na mlade jer su, prihvativši neke ideje sa Zapada, i impletirajući ih u socijalističko društveno uređenje, naišli na niz promjena, kako u svojem seksualnom ponašanju, tako i u odnosu odraslih prema njima. Svakako su važnu ulogu u tome odigrali i mediji, prvenstveno tiskani i vizualni, koji doživljavaju svoj veliki vrhunac pogotovo kada je u pitanju seksualnost, upravo krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća.

Činjenica je da je Jugoslavija, a tako i SR Hrvatska jednostavno bila preplavljena seksom. Seks je iskakao iz dnevnih novina, iz tjednika, mjesečnika, iz spccijaliziranih pornografskih časopisa, iz izloga trgovina, iz filma, dakle iz svega što je krajem šezdesetih i u sedamdesetima u Jugoslaviji postajalo dostupno, zahvaljujući daljnjem razvoju potrošačkoga društva. Tako i ne čudi da je sve što se moglo, često upravo ukomponiravalo upravo u seks ili

bilo koju njegovu domenu. Pa tako Jugoslaviju i SR Hrvatsku u šezdesetima i sedamdesetima opsjeda „sektremizam, sekspanzija, sekscitacija, seksploatacija, sekskurzija, sekstravagancija, sekscentričnost, seksplikacija, sekstaza“..., ali i brojni drugi termini koji su se na bilo koji način mogli povezati s onim ljudskim iskonskim – seksualnošću.⁸³⁷

⁸³⁷ Doskočice preuzete iz *Studentskog lista*.

6. BIBLIOGRAFIJA

6.1. ARHIVSKI FONDOVI

Hrvatski državni arhiv - HDA

1. *Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske – D-dokumentacija – 1220*
2. *Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske - 1234*

6.2. TISKANI IZVORI

Četvrto zasjedanje Narodnog sabora Hrvatske (ZAVNOH), 24. i 25. srpnja 1945.

Stenografski zapisnici. Zagreb: Sabor Narodne Republike Hrvatske, 1950.

Deveti kongres SKJ. Beograd: Komunist, 1969.

Osmi kongres Saveza komunista Jugoslavije. Beograd: Komunist, 1964.

Pismenost i školska sprema. Knjiga III. Federativna Narodna Republika Jugoslavija. Beograd:

Savezni zavod za statistiku, 1960.

Prvo redovno zasjedanje Sabora Narodne Republike Hrvatske, 2.-4. prosinca 1950.

Stenografski zapisnici. Zagreb: Sabor Narodne Republike Hrvatske, 1951.

SFRJ. *Žena u društvu i privredi Jugoslavije.* Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1984.

Službeni list FNRJ – Dodatak – 1952., br. 12. (Međunarodna organizacija rada).

Službeni list FNRJ – Dodatak – 1954., br. 7. (Generalna skupština OUN).

Službeni list FNRJ – Dodatak – 1961., br. 3., (Generalna skupština OUN).

Službeni list FNRJ – Dodatak – 1964., br. 13 (Međunarodna organizacija rada).

Srdić, Milutin (Ur.). *Ustavni amandmani XX do XLII. Ustavni zakon za sprovođenje ustavnih amandmana XX do XLI sa ekspozicijama Milentija Popovića i Marijana Brecljaja i registrom pojmova.* Beograd: Saveremena administracija, 1971.

Stanovništvo po školskoj spreml. Knjiga IV. Federativna Narodna Republika Jugoslavija.

Beograd: Savezni zavod za statistiku i evidenciju, 1952.

Stanovništvo prema školskoj spreml, pismenosti i spolu, po naseljima. Republika Hrvatska.

Zagreb: Državni zavod za statistiku, 1994.

Statistički godišnjak SR Hrvatske 1971. Zagreb: Republički zavod za statistiku, 1971.

Statistički godišnjak SR Hrvatske 1974. Zagreb: Republički zavod za statistiku, 1974.

Statistički godišnjak SR Hrvatske 1978. Zagreb: Republički zavod za statistiku, 1978.

Stenografski zapisnici sjednica saborskih vijeća održanih u razdoblju lipanj-kolovoz 1963.

Zagreb: Sabor SR Hrvatske, 1965.

Treće zasjedanje Sabora NR Hrvatske, 16. prosinca 1953. – 22. siječnja 1954. Stenografski zapisnici. Zagreb: Sabor Narodne Republike Hrvatske, 1956.

Ustav SFRJ i Ustav SRH. Zagreb: Narodne novine, 1967.

Ustav SFRH sa ustavnim zakonom za sprovođenje ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Beograd: „Privredna štampa“ OOUR preduzeća Financijski studio Beograd, 1974.

Ustavotvorni sabor NR Hrvatske, 28. studenoga 1946. – 18. siječnja 1947. Stenografski zapisnici. Zagreb: Sabor Narodne Republike Hrvatske, 1949.

„Zakon o zdravstvenim mjerama za ostvarivanje prava na slobodno odlučivanje o rađanju djece“. U: *Narodne novine*, 18/1978.

Zbirka pravnih propisa 269. Zakon o braku i porodičnim odnosima. Zagreb: Narodne novine, 1988.

6.3. USMENI IZVORI (intervjui i elektroničke prepiske)

Razgovor s A.B. – 5.8.2016.

Razgovor s N.Č. – 1.3.2016.

Razgovor s D.L. – 10.9.2015.

Razgovor s I.N. – 18.6.2014.

Razgovor s A.S. – 13.4.2017.

Razgovor s D.R. – 12.6.2012. i opetovano u 2013. i 2014. godini

Razgovor s J.V. – 20.6.2014.

Elektronička prepiska s I.B. – 18.4.2017., 19.4.2017.

Elektronička prepiska s P.K. – 27.4.2017.

Elektronička prepiska s B.R. – 15.7.2011.

Elektronička prepiska s S.S. – 15.5.2012.

6.4. NOVINE I ČASOPISI

Adam och Eva

Arena

Arhiv za zaštitu majke i djeteta

Borba

Eva i Adam

Komunist

Kulturni život

Nin

Plava Revija – mjesečnik Ustaške mladeži

Polet

Praxis

Službeni list SFRJ

Der Spiegel

Start

Studentski list

Svijet

taz

Time

Vjesnik u srijedu

Žena – časopis za društvene probleme žene i porodice

Žena u borbi

6.5. ČLANCI I KNJIGE

Allyn, David S. *Make Love, Not War. The Sexual Revolution: An Unfettered History*. New York: Routledge, 2001.

Anić, Vladimir. *Rječnik hrvatskog jezika*. Zagreb: Novi liber, 2007.

Arendt, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. San Diego, New York: A Harvest Book and Harcourt Inc., 1968.

- Baban, A.; David, H. P. „Voices of Romanian women: perceptions of sexuality, reproductive behavior, and partner relations during the Ceausescu era“, u Zeidenstein, S.; Moore, K. (Ed.). *Learning about sexuality: a practical beginning*. New York: Population Council and International Women's Health Coalition, 1995., 19.-31.
- Baban, A. „Women's sexuality and reproductive behavior in post-Ceausescu Romania: a psychological approach“, u: Gal, S.; Kligman, G. (Ur.). *Reproducing gender. Politics, publics, and everyday life under socialism*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000., 225.-256.
- Banac, Ivo. *Sa Staljinom protiv Tita. Informbiroovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*. Zagreb: Globus, 1990.
- Batinić, Jelena. *Women and Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Batović, Ante. „Od ekonomske reforme do Brijunskog plenuma – Američki i britanski izvještaji o Hrvatskoj (1964.-1966.)“, *Historijski zbornik*, Vol. 63., No. 2. (2010.): 539.-569.
- Batović, Ante. „Šezdesete – godine koje su promijenile svijet“, u Martinović, Denis; Kolić, Dubravka. *Dokumentarna fotografija: 'Šezdesete – godine koje su promijenile svijet'*. Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2012., 5.-11.
- Bebel, August. *Žena i socijalizam*. Beograd: Rad, 1956.
- Bailey, B. „Prescribing the Pill: Politics, Culture, and the Sexual Revolution in America's Heartland,“ *Journal of Social History* Vol. 30. No. 4. (1997.): 828.- 845.
- Baratieri, Daniela, Edele, Mark, Finaldi, Giuseppe (ur.). *Totalitarian Dictatorship – New Histories*. New York, London: Routledge, 2014.
- Barrett, David M.; Holland, Max. *Blind Over Cuba: The Photo Gap and the Missile Crisis*. College Station, TX: Texas A&M University Press, 2012.
- Beccalossi, Chiara. „Archivio delle psicopatie sessuali“, u Beccalossi, Chiara. *Female sexual inversion. Same-sex desires in Italian and British sexology, c. 1870-1920*. London: Palgrave Macmillan, 2012., 154-158.
- Berliner Geschichtswerkstatt (Hrsg.). *Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte. Zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte*. Münster: Westfälisches Dampfboot, 2002.
- Betts, Paul; Pence, Katherine (Ed.). *Socialist Modern. East German Everyday Culture and Politics*. Michigan: University of Michigan Press, 2006.
- Biebuyck, Erin K. „The Collectivisation of Pleasure. Normative Sexuality in Post-1966 Romania,“ *Aspasia*, Vol. 4. (2010.): 49.-70.

- Bitunjac, Martina. „Zwischen Mutter- und Heldenkult: Die Ideologisierung von Frauen und des Frauenbildes im Unabhängigen Staat Kroatien,“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* Vol. 45. (2013.): 155.-179.
- Bloch, Iwan. *Das Sexualleben unserer Zeit in seinen Beziehungen zur modernen Kultur*. Berlin: Louis Marcus Verlagsbuchhandlung, 1907.
- Bohning, Don. *The Castro Obsession: U.S. Covert Operations Against Cuba, 1959–1965*. Washington, D.C.: Potomac Books, Inc., 2005.
- Bonacci-Skenderović, Dunja. „Radio Slobodna Europa o sukobima jugoslavenske vlasti i časopisa Praxis (1972. – 1975.)“, u *Dijalog povjениčara/istoričara* 8. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2004., 279.-197.
- Borovečki, Zrinka. *Komparativna analiza studentskog pokreta u SR Njemačkoj i SR Hrvatskoj 1968. godine*. Zagreb: Neobjavljeni diplomski rad, 2012.
- Brix, Michel. *L'Amour libre. Brève histoire d'une utopie*. Paris: Éditions Molinari, 2008.
- Brown, Archie. *The Rise and Fall of Communism*. London: The Bodley Head, 2009.
- Brückner, Heinrich. *Denkst Du schon an Liebe*. Berlin: Kinderbuchverlag, 1975.
- Bundgaard, Lizzie. *Seksološki savjetnik za mlade*. Zagreb: Prosvjeta, 1972.
- Campbell, Neil, Jude Davies i George McKay. *Issues in Americanization and Culture*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004.
- Christensen, Harold T.; Carpenter, George R. „Timing Patterns in the development of Sexual Intimacy: An Attitudinal Report on Three Modern Western Societies“. U: *Marriage and Family Living*, Vol. 24., No.1 (2.1962.), 30.-35.
- Christensen, Harold T., Gregg, Christina F. „Changing Sex Norms in America and Scandinavia,“ *Journal of Marriage and Family* Vol 32., No. 4. (11.1970.): 616.-627.
- Cipek, Tihomir. „'Stoljeće diktatura' u Hrvatskoj“, u *Hrvatska politika u XX. stoljeću*. Zagreb: Matica hrvatska, 2006., 283.-305.
- Clements, Barbara Evans. *Bolshevik Feminist: The Life of Aleksandra Kollontai*. Bloomington: Indiana University Press, 1979.
- Cohen, Deborah; O'Connor, Marsha. *Comparison and history. Europe in cross-national perspective*. London: Routledge, 2004.
- Collins, Patricia Hill, Andersen, Margaret L. *Race, class, & gender: an anthology*. Boston, Massachusetts: Cengage Learning, 2015.
- Collins, Patricia Hill. *Black feminist thought: knowledge, consciousness, and the politics of empowerment*. New York: Routledge, 2009.

- Collins, Patricia Hill; Bilge, Sirma. *Intersectionality*. Cambridge, UK: Polity Press, 2016.
- Comfort, Alex. *The Joy of Sex. A Gourmet Guide to Lovemaking*. London, Melbourne, New York: Quartet Books, 1972.
- Comfort, Alex. *More Joy of Sex: A Lovemaking Companion to The Joy of Sex*. London, Melbourne, New York: Quartet Books, 1973.
- Conrad, Anne. „Frauen- und Geschlechtergeschichte“, u Maurer, Michael (ur.). *Neue Themen und Methoden der Geschichtswissenschaft*. Stuttgart: ReclamVerlag, 2003., 230.-293.
- Conta, Karla. *Waging Public Diplomacy: The United States and the Yugoslav Experiment*. Trst: neobjavljeni doktorski rad, 2016.
- Cotić, Alojzije et al. *Spolni odgoj*. Zagreb: Školska knjiga 1973.
- Daskalov, Roumen. *Neštata naokolo – Nabljudenija i razmišljenija za promenite*. Sofia: LIK, 1998.
- Deitcher, David (Ed). *The Question of Equality: Lesbian and Gay Politics in America Since Stonewall*. New York: Scribner, 1995.
- D'Emilio, John. *Sexual politics, sexual communities : the making of a homosexual minority in the United States 1940-1970*. Chicago: University of Chicago Press, 1983.
- Dijanić, Dijana et. al. *Ženski biografski leksikon. Sjećanje žena na život u socijalizmu*. Zagreb Centar za ženske studije, 2004.
- Dijanić, Dijana. *Društveno-kulturalni aspekti položaja žena: Antifašistička fronta žena u Hrvatskoj (1945.-1953.)*. Zagreb: Neobjavljeni doktorski rad, 2015.
- Dinkel, Jürgen. *Die Bewegung Bündnisfreier Staaten. Genese, Organisation und Politik (1927–1992)*. Berlin/ München: Studien zur Internationalen Geschichte. Band 37, 2015.
- Dolinar-Bahovec, Dr. Eva. *Abortus – pravica do izbire?! Pravni, medicinski, sociološki, moralni in politični vidiki*. Ljubljana: Skupina Ženske za politiku, 1991.
- Donert, Celia. „Women's Right in Cold War Europe: Disentangling Feminist Histories,“ *Past&Present*, Vol. 8. (2013.): 180.-202.
- Douzinas, Costas & Žižek, Slavoj. *The Idea of Communism*. London, New York: Verso, 2010.
- Duberman, Martin. *Stonewall*. New York: Penguin Books, 1993.
- Duda, Igor. *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950ih i 1960ih*. Zagreb: Srednja Europa, 2005.

- Duda, Igor. *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970ih i 1980ih*. Zagreb: Srednja Europa, 2010.
- Duda, Igor. *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*. Zagreb, Pula: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2015.
- Duhaček, Daša. „Gender Perspective on Political Identites in Yugoslavia“, u Iveković, Rada; Mostov, Julie. *From Gender to Nation*. Ravanna: Zubaan, 2002., 113.-126.
- Duraković, Lada i Matošević, Andrea (ur.). *Socijalizam na klupi: jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenskehumanistike*. Pula – Zagreb: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Sa(n)jam knjige, 2013.
- Dutschke Klotz, Gretchen. *Rudi Dutschke. Wir hatten ein barbarisches, schönes Leben*. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1996.
- Eder, Franz X., Bänziger, Peter-Paul; Eitler, Pascal; Beljan, Magdalena (Ur.). *Sexuelle Revolution? Zur Geschichte der Sexualität im deutschsprachigen Raum seit den 1960er Jahren*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2015.
- Edsall, Nicholas. *Toward Stonewall: Homosexuality and Society in the Modern Western World*. Charlottesville: University of Virginia Press, 2003.
- Ellis, Albert. *The Folklore of Sex*. Oxford, England: Charles Boni, 1951.
- Ellis, Albert. *The American Sexual Tragedy*. New York: Twayne, 1954.
- Ellis, Albert. *Sex Without Guilt*. New York: Hillman, 1958.
- Ellis, Albert. *The Art and Science of Love*. New York: Lyle Stuart, 1960.
- Escoffier, Jeffrey (Ed.). *Sexual Revolution*. New York: Thunder Mouth Press, 2003.
- Essed, Philomena, Goldberg, David Theo, Kobayashi, Audrey. *A Companion to Gender Studies*. Hong Kong: Wiley-Blackwell, 2009.
- Fehrenbach, Heide, Poiger, Uta G. (Hrsg.). *Transactions, Transgressions, Transformations: American Culture in Western Europe and Japan*. New York/Oxford: Berghahn, 2000.
- Fejes, Fred. *Gay Rights and Moral Panic: The Origins of America's Debate on Homosexuality*. New York: Palgrave MacMillan, 2008.
- Fenemore, Mark. „The recent historiography of sexuality in twentieth-century Germany,“ *The Historical Journal*, Vol. 52. No. 3. (9.2009.): 763.-779.
- Filmska enciklopedija 1*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1986.
- Foucault, Michel. *Znanje i moć*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1994.

- Fourier, Charles. *Le Nouveau Monde amoureux*. Paris: Éditions Anthropos, 1967.
- Francouer, Robert T.; Noonan, Raymond J. (Ed.). *The Continuum Complete International Encyclopedia of Sexuality*. New York, London: Continuum, 2004.
- Freville, Jean. *Woman and communism*. Paris, 1950.
- Freud, Sigmund. *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*. Leipzig und Wien: Franz Deuticke, 1905.
- Friday, Nancy. *Moj tajni vrt: ženske seksualne maštarije*. Zagreb: Mladinska knjiga Zagreb, 1992.
- Friedman, Estelle B., D'Emilio, John. „Problems Encountered in Writing the History of Sexuality: Sources, Theory and Interpretation,“ *The Journal of Sex Research*, Vol. 27., No. 4. (11.1990.): 481.-495.
- Friedrich, Carl J., Brzezinski, Zbigniew K. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1956.
- Fuko, Mišel. *Istorija seksualnosti. Staranje o sebi*. Beograd: Prosveta, 1988.
- Gabaccia, Donna R., Maynes, Mary Jo. „Introduction: Gender History Across Epistemologies.“ *Gender & History*, Vol. 24, No. 3. (11.2012.): 521.-539.
- Gamm, Hans-Jochen; Koch, Friedrich (Hrsg): *Bilanz der Sexualpädagogik*. Frankfurt am Main, New York: Campus, 1977.
- Gassert, Philipp. „Amerikanismus, Antiamerikanismus, Amerikanisierung. Neute Literatur zur Sozial-, Wirtschafts- und Kulturgeschichte des amerikanischen Einflusses in Deutschland und Europa,“ *Archiv für Sozialgeschichte* Vol. 39. (1999.): 531.-561.
- Gebhardt, Manfred. *Die Nackte unterm Ladentisch. Das Magazin in der DDR*. Berlin: NORA Verlagsgemeinschaft, 2002.
- Gleason, Abbott. *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*. New York: Oxford University Press, 1995.
- Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1918.-2008*. Zagreb: EPH, Liber, 2008.
- Goulding, Daniel J. *Jugoslavensko filmsko iskustvo, 1945.-2001. – oslobođeni film*. Zagreb: VBZ, 2004.
- Grbelja, Josip. *Cenzura u hrvatskom novinstvu: 1945.-1990*. Zagreb: Naklada Jurčić, 1998.
- Green, Richard. *Sexual Science and the Law*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 1992.

- Gregor, A. James. *Marxism, Fascism & Totalitarianism. Chapters in the Intellectual History of Radicalism*. Stanford, California: Stanford University Press, 2009.
- Grieder, Peter. „In Defense of Totalitarianism Theory as a Tool of Historical Scholarship,” *Totalitarian Movements and Political Religions* Vol. 8., No. 3.-4. (2007.): 563.-589.
- Griffin, Roger. *The Nature of Fascism*. London, New York: Routledge, 1993.
- Griffin, Roger. *Fascism, Totalitarianism and Political Religion*. London, New York: Routledge, 2005.
- Gross, Mirjana. „Europska ili provincijalna historiografija,” *Časopis za suvremenu povijest* Vol. 29., No. 2. (1997.): 311.-322.
- Гудац Додић, Вера. *Жена у социјализму*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2006.
- Гудац Додић, Вера і Исић, Момчило. *Жена је темељ куће: Жена и породица у Србији током двадесетог века*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.
- Гудац Додић, Вера. „Простор као судбина: живот женског становништва у градским и сеоским насељима у Србији током друге половине двадесетог века“, у *Историја и географија, сусрети и прожимања*, зборник радова. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Институт за новију историју Србије, Институт за славистику Руске академије наука, 2014., 395.-406.
- Gudac Dodić, Vera. „State policy and woman`s identity in socialism,” *Токови историје*, Vol. 2. (2014.): 83.-97.
- Гудац Додић, Вера. „Преплитање патријархалности и модерности: утицај политичких и друштвених промена на живот жене у Србији током друге половине 20. века“, у *Традиција и трансформација- историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку*, зборник радова, Београд: Институт за новију историју Србије, 2015.
- Gurley Brown, Helen. *Sex and the Single Girl. The Unmarried Woman's Guide to Men, Carrers, the Apartment, Diet, Fashion, Money and Men*. New Jersey: Barricade Books, 2003.
- Haerberle, Erwin J. *Atlas seksualnosti*. Zagreb: Golden marketing-tehnička knjiga, 2008.
- Hale, Frederick. „'Time' for Sex in Sweden: Enhancing the Myth of the 'Swedish Sin' during the 1950s,” *Scandinavian Studies* Vol. 75., No. 3., (Fall 2003.): 351.-374.
- Hancock, Ange-Marie. *Intersectionality: an intellectual history*. New York: Oxford University Press, 2016.
- Heale, M. J. *The Sixties in America; History, Politics and Protest*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001.

- Hebrang Grgić, Ivana. „Zakoni o tisku u Hrvatskoj od 1945. do danas,“ *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* Vol. 42., No. 3. (2000.): 117.-134.
- Heer, David M.; Grossbard-Shechtman, Amyra. „The Impact of the Female Marriage Squeeze and the Contraceptive Revolution on Sex Roles and the Women's Liberation Movement in the United States, 1960 to 1975,“ *Journal of Marriage and the Family* Vol. 43., No. 1., (February 1981.): 49.-65.
- Heider, Ulrike. *Vögel ist schön. Die Sexrevolte von 1968 und was von ihr bleibt*. Berlin: Rotbuch Verlag, 2014.
- Hekma, Gert (Ur.). *A Cultural History of Sexuality in the Modern Age*. Volume 6. Oxford, New York: Berg, 2013.
- Henry, David (Ur.). *From Abortion to Contraception*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1999.
- Heroine Jugoslavije*. Zagreb: Spektar, 1980.
- Hervé, Florence (Ur.). *Clara Zetkin oder: Dort kämpfen, wo das Leben ist*. Berlin: Karl Dietz Verlag, 2007.
- Herzog, Dagmar. *Sex After Fascism. Memory and Morality in Twentieth-Century Germany*. Princeton: Princeton University Press, 2005.
- Herzog, Dagmar. *Sexuality in Europe. A Twentieth – Century History*. New York: Cambridge University Press, 2011.
- Herzog, Dagmar. *Seksualnost u Europi 20. stoljeća*. Zagreb: Zagreb Pride, 2015.
- Hirschfeld, Magnus. *§ 175 des Reichsstrafgesetzbuches: die homosexuelle Frage im Urteile der Zeitgenossen*. Leipzig: Spohr, 1898.
- Hoff, Joan. „Gender as a postmodern category of paralysis,“ *Women's History Review* Vol 3., No. 2. (1994.): 149.-168.
- Iordachi, Constantin. *Comparative Fascist Studies. New Perspectives*. London, New York: Routledge, 2010.
- Iordanova, Dina. *Cinema of Flames: Balkan Film, Culture, and the Media*. London: British Film Institute, 2001.
- Jakovina, Tvrtko. *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države*. Zagreb: Profil, Srednja Europa, 2003.
- Jakovina, Tvrtko. „Narodni kapitalizam protiv narodnih demokracija. Američki super-market na Zagrebačkom velesajmu 1957. godine“, u *Zbornik Mire Kolar Dimitrijević*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, 2003., 469.-479.

- Jakovina, Tvrtko. *Treća strana hladnog rata*. Zagreb: Fraktura, 2011.
- Jancar-Webster, Barbara. *Women & Revolution in Yugoslavia 1941-1945*. Denver, Colorado: Arden Press, 1990.
- Janković, Boris. *Neželjena trudnoća, abortus, kontracepcija*. Zagreb: Tiskara Ljudevita Gaja, 1984.
- Jong, Erica. *Strah od letenja*. Zagreb: Zora, 1977.
- Jovanović, Nebojša. *Gender and Sexuality in the Classical Yugoslav Cinema 1947-1962*. Budimpešta: Central European University, 2014. (Neobjavljeni doktorski rad).
- Jovanović, Nebojša. „How the Love Was Tempered: Labour, Romance and Gender Asymmetry in the Classical Yugoslav Film,“ *Studies in Eastern European Cinema* Vol. 6., No. 1. (2015.): 33.-48.
- Kaser, Karl. *Patriarchy after Patriarchy. Gender Relations in Turkey and in the Balkans, 1500-2000*. Wien: Lit Verlag, 2008.
- Katz, Jonathan. *Gay American History: Lesbians and Gay Men in the U.S.A.* New York: Thomas Y. Crowell Company, 1976.
- Kätzel, Uwe. *Die 68erinnen. Porträt einer rebellischen Frauengeneration*. Berlin: Rowohlt, 2002.
- Kessler-Harris, Alice. „A Rich and Adventurous Journey: The Transnational Journey of Gender History in the United States,“ *Journal of Women's History* Vol. 19., No. 1. (2007.): 153.-159.
- Kinsey, Alfred C., Pomeroy, Wardell R, Martin, Clyde E. *Sexual Behavior in the Human Male*. Philadelphia: W. B. Saunders, 1948.
- Kinsey Alfred C., Pomeroy, Wardell R., Martin, Clyde E., Gebhard, Paul. *Sexual Behavior in the Human Female*. Philadelphia, London: W. B. Saunders, 1953.
- Klasić, Hrvoje. *Jugoslavija i svijet 1968*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2012.
- Kligman, Gail. *The politics of duplicity. Controlling reproduction in Ceausescu's Romania*. Berkeley: University of California Press, 1998.
- Knjiga za svaku ženu*. Zagreb: Znanje, 1965.
- Kocka, Jürgen. „Comparison and beyond,“ *History and Theory* Vol. 42., No. 1. (2. 2003.): 39.-44.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. „Najnovije knjige o sudjelovanju žena u radničkom pokretu i NOB-u,“ *Časopis za suvremenu povijest* Vol. 3. (1955.): 127.-131.

- Kommune 2. Versuch der Revolutionierung des bürgerlichen Individuums.* Berlin: Oberbaumverlag, 1969.
- Kon, Igor. *The Sexual Revolution in Russia. From the Age of the Czars to Today.* New York: The Free Press, 1995.
- Kosanović, Dejan. „Jugoslovenska kinematografija u brojkama“. Beograd: Institut za film, bez datuma.
- Kostić, Aleksandar Đ. *Polno saznanje III. Putevi (Seksualno vaspitanje).* Beograd, Zagreb: Medicinska knjiga, 1953.
- Košiček, Marijan. *Seksualni odgoj.* Zagreb: Epoha, 1965.
- Kros, Rob. *If You've Seen One, You've Seen The Mall. European and American Mass Culture.* Urbana, Chicago: The University of Illinois Press, 1996.
- Kuby, Gabrielle. *Die globale sexuelle Revolution. Zerstörung der Freiheit im Namen der Freiheit.* Kißlegg: fe-medienverlag, 2012.
- Kupferman, Thomas. *Sommer, Sonne, Nackedeis. FKK in der DDR.* Berlin: Eulenspiegel Verlag, 2008.
- Larsson, Cecilia; Stanfors, Maria. „Women's Education, Empowerment, and Contraceptive Use in sub-Saharan Africa: Findings from Recent Demographic and Health Surveys,“ *African Population Studies* Vol. 28., No. 2. (2014.): 1022.-1034.
- Lipovčan, Srećko. *Mediji – druga zbilja? Rasprave, ogledi i interpretacije.* Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2006.
- Lóránd, Zsófia. „*Learning a Feminist Language*“: *The Intellectual History of Feminism in Yugoslavia in the 1970s and 1980s.* Budimpešta: Neobjavljeni doktorski rad, 2014.
- Lüdtke, Alf. *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen.* Frankfurt am Main: CampusVerlag, 1995.
- Lüdtke, Alf. *The History of Everyday life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life.* Princeton, Princeton University Press, 1995.
- Marcus, Eric. *Making Gay History.* New York: Harper Collins Publishers, 2002.
- Marcuse, Herbert. „Analyse eines Exempels,“ *neue kritik* 36/37, Frankfurt am Main (1966.), 30.-40.
- Masters, William H., Johnson, Virginia E. *Human Sexual Inadequacy.* Toronto, New York: Bantam Books, 1970.
- Masters, William H., Johnson, Virginia E., Kolodny, Robert C. *Ljudska seksualnost.* Zagreb: Naklada Slap, 2006.

- McLellan, Josie. „State socialist bodies: East German nudism from ban to boom,“ *Journal of Modern History*, Vol. 79., No.1. (2007.): 48.-79.
- McLellan, Josie. „Even Under Socialism, We Don't Want To Do Without Love": East German Erotica,“ *Bulletin of the German Historical Institute. Supplement* Vol. 7. (2011.): 49.-65.
- McLellan, Josie. *Love in the Time of Communism. Intimacy and Sexuality in the GDR*. New York: Cambridge University Press, 2011.
- McLellan, Josie. „Glad to be gay behind the wall: gay and lesbian activism in 1970s East Germany,“ *History Workshop Journal*, Vol 74., No.1. (10.2012.): 105.-130.
- McNair, Brian. *Striptiz kultura. Seks, mediji i demokratizacija žudnje*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2004.
- Mihaljević, Josip. *Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj od 1958. do 1972.* Zagreb: neobjavljeni doktorski rad, 2015.
- Miljan, Goran. *Young, Militar and Radical: the Ustasha Youth Organization, Ideology and Practice, 1941-1945*. Budimpešta: Central European University, neobjavljeni doktorski rad, 2016.
- Miljan, Zrinka; Mihaljević, Josip. „Ivanec kao eksperimentalna lokacija jugoslavenske samoposlužne trgovine,“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* Vol. 48., (2016.): 353.-385.
- Milošević, Bosiljka; Prica, Radeta. *Bezbolni porođaj*. Zagreb/Beograd: Medicinska knjiga, 1968.
- Mojić, Angelina. *Pobačaj i regulisanje začeca*. Zagreb/Beograd: Medicinska knjiga, 1968.
- Mortimer, Lorraine. *Terror and Joy. The Films of Dušan Makavejev*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2009.
- Morus (Lewinsohn, Richard). *Historija seksualnosti*. Zagreb: Zora i Naprijed, 1959.
- Mosher, Clelia Duel. *The Mosher survey: Sexual attitudes of 45 Victorian women*. USA: ArnoPr, 1980.
- Novak, Kristian. *Višejezičnost i kolektivni identiteti iliraca. Jezične biografije Dragojle Jarnević, Ljudevita Gaja i Ivana Kukuljevića Sakcinskoga*. Zagreb: Srednja Europa, 2012.
- Ograjšek Gorenjak, Ida. *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*. Zagreb: Srednja Europa, 2015.

- Oschlies, Wolf. *Jugendprobleme in Jugoslawien*. Köln: Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien 5/1977., 1977.
- Oschlies, Wolf. *Zum Problem der Sexualerziehung in Osteuropa. Fall Studie Bulgarien*. Köln: Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien 5/1980., 1980.
- Oschlies, Wolf. *Jugend in Osteuropa, Vol. 1. Anspruch und Realität kommunistischer Jugendpolitik*. Köln: Böhlau, 1980.
- Oschlies, Wolf. *Jugend in Osteuropa, Vol. 2. Polens Jugend – Kinder der Solidarnosc?* Köln: Böhlau, 1982.
- Oschlies, Wolf. *Jugend in Osteuropa Vol. 3, Rumäniens Jugend – Rumäniens Hoffnung*. Köln: Böhlau, 1983.
- Oschlies, Wolf. *Jugend in Osteuropa, Vol. 4. Jugend in der Tschechoslowakei: Kurzer Frühling, lange Winter*. Köln: Böhlau, 1985.
- O'Toole, Emer. *Girls will be girls. Klä upp sig, klä ut sig och våga agera annorlunda*. Stockholm: Ordfront förlag, 2016.
- Payne, Stanley G. *A History of Fascism 1914-1945*. London, Madison: Wisconsin University Press, 1995.
- Penny, Laurie. *Sex, lögn & revolution*. Stockholm: Ordfront förlag, 2015.
- Perić, Ivo. *Hrvatski državni sabor 1848.-2000.*, Sv. 3. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Hrvatski državni sabor, Dom i svijet, 2000.
- Perinčić, Robert. „Pobačaj-činjenice i posljedice,“ *Obnovljeni život : časopis za filozofiju i religijske znanosti* Vol. 45., No. 4. (1990.): 262.-174.
- Peukert, Detlev. *Die Weimarer Republik. Krisenjahre der Klassischen Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1987.
- Polić, Milan. *E(ro)tika i sloboda: odgoj na tragu Marxa*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1990.
- Potkonjak, Nikola; Šimleša, Petar. *Pedagoška enciklopedija*. Zagreb: IRO Školska knjiga, 1989.
- Puschnerat, Tania. *Clara Zetkin. Bürgerlichkeit und Marxismus. Eine Biographie*. Essen: Klartext-Verlagsgesellschaft, 2003.
- Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.
- Reich, Wilhelm. *Die Sexuelle Revolution*. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 1966.

- Reich, Wilhelm. *Spolna revolucija. Prilog karakternoj samoupravi čovjeka*. Zagreb: Naprijed, 1985.
- Rengel, Marian. *Encyclopedia of Birth Control*. Phoenix: Oryx Press, 2000.
- Riordan, James; Kon, Igor. *Sex and Russian Society*. Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1993.
- Ристовић, Милан. *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*. Београд: Цлио, 2007.
- Roberts, David D. *Totalitarian Experiment in Twentieth Century Europe. Understanding the Poverty of Great Politics*. New York, London: Routledge, 2006.
- Roksandić, Drago (ur.). *Uvod u komparativnu historiju*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2004.
- Schaffrik, Tobias. *68er Spätlese – was bleibt von 1968?* Münster: LIT Verlag, 2008.
- Schnabl, Siegfried. *Mann und Frau intim. ann und Frau intim. Gesundes Geschlechtsleben, gestörtes Geschlechtsleben*. Gütersloh: Bertelsmann-Ratgeberverlag, 1969.
- Schur, Edward M. *The Family and the Sexual Revolution*. Bloomington, London: Indiana University Press, 1964.
- Schwarz, Gisline. „Von der Antibaby- zur Wunschkindpille und zurück. Kontrazeptive in der DDR“, u Staube, Gisela; Vieth, Lisa (Hrsg.). *Die Pille: von der Lust und von der Liebe*. Berlin: Rowolth, 1996., 149.-163.
- Schwenda, Istvan; Leuchner, Thomas. *Figurae veneris u boji. Ljubavni položaji u sto slika*. Zagreb: Alfa, 1972.
- Scott, Joan Walach. „Gender: A Useful Category of Historical Analysis,“ *The American Historical Review* Vol. 91., No.5. (5.12.1986.): 1053.-1075.
- Seidman, Steven. *The Social Construction of Sexuality*. New York, London: W.W. Norton & Company, 2010.
- Senjković, Reana. *Izgubljeno u prijenosu. Pop iskustvo soc kulture*. Zagreb: Biblioteka nova etnografija, 2008.
- Simić, Ivan. „Global History and Gender Studies: Trends, Problems, Perspectives,“ *Godišnjak za društvenu istoriju* Vol. 3. (2011.): 103.-113.
- Singal, Daniel J.; Halberstam, David. *The Making of a Quagmire: America and Vietnam During the Kennedy Era*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2007.
- Sirotković, Hodimir. *ZAVNOH. Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Rasprave i dokumenti*. Zagreb: Dom i svijet, 2002.

- Sklevicky, Lydia. „Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe 1941-1945,“ *Povijesni prilozi* Vol. 3., No. 1. (1984.): 83.-127.
- Slapšak, Svetlana. „A 'Girl' in the Yugoslav Film and Independent National Cinematographies. Historico-Anthropological Investigation of Cultural Imagineries“, u Adamović, Mirjana, Galić, Branka, Gvozdanović, Anja, Maskalan, Ana, Potočnik, Dunja, Somun Krupalija Lejla. *Young Women in Post-Yugoslav Societies: Research, Practice and Policy*. Zagreb i Sarajevo: Institut za društvena istraživanja, 2014., 305.-320.
- Spasov, Orlin. „The Quality Press in Southeast Europe: To Be or Not to Be“, u Spasov, Orlin. *Quality Press in Southeast Europe*. Sofia: Southeast European Media Center, 2004., 7.-35.
- Spehnjak, Katarina; Cipek, Tihomir. „Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945.-1990.“, *Časopis za suvremenu povijest* Vol. 39., No. 2. (2007.): 249.-297.
- Stambolović, Blagoje. *Higijena žena. Kako žena da sačuva svoje zdravlje*. Zagreb-Beograd: Medicinska knjiga, 1968.
- Steinbacher, Sybille. *Wie der Sex nach Deutschland kam. Der Kampf um Sittlichkeit und Anstand in der frühen Bundesrepublik*. München: Siedler Verlag, 2011.
- Stojanović, Dušan. *Velika avantura filma*. Beograd: Institut za film, 1969.
- Supek, Ivan. *Krivovjernik na ljevici*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1992.
- Starke, Kurt; Friedrich, Walter. *Liebe und Sexualität bis 30*. Berlin: Dt. Verlag d. Wiss., 1984.
- Stephan, Alexander (Ed.). *The Americanization Of Europe: Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945*. New York, Oxford: Berghahn, 2013.
- Šoljan, Marija. *Žena Hrvatske u NOB*. Zagreb: Izdanje Glavnog odbora saveza ženskih društava Hrvatske, 1955., sv. 2.
- Taylor, Frederick. *Die Mauer. 13. August 1961 bis 9. November 1989*. Berlin: Siedler, 2009.
- Taylor, Karin. *Lennon, not Lenin: Youth Between Socialist Discourse and Realities in Bulgaria of the 1960s and 70s*. Neobjavljeni doktorski rad, Graz, 2004.
- Taylor, Karin. *Let's Twist Again: Youth and Leisure in Socialist Bulgaria*. Berlin: lit Verlag, 2006.
- Tismaneanu, Vladimir (Ed.). *Stalinism Revisited. The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*. Budimpešta: CEU Press, 2009.
- Veiel, Andres; Koenen, Gerd. *1968 – Bildspur eines Jahres*. Köln: Fackelträger, 2008.

- Verdery, Katherine. *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press, 1996.
- Verlinden, Karla. *Sexualität und Beziehungen im Kontext der Studierendenbewegung*. Neobjavljeni doktorski rad, Köln, 2014.
- Von Krafft-Ebing, Dr. Richard. *Psychopatia Sexualis. Eine klinisch-forensische Studie*. Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke, 1886.
- Vrdlovec, Zdenko; Nedić, Lilijana. *Boštjan Hladnik*. Ljubljana: Slovenska kinoteka, 2001.
- Vučetić, Radina. *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdetih godina XX veka*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Vučetić, Radina. „Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevicu šezdesetih,“ *Časopis za suvremenu povijest* Vol. 44., No. 2. (2012.): 277.-298.
- Vuletić, Dean. „Gay i lezbijska povijest Hrvatske od Drugog svjetskog rata do 1990,“ *Gordogan* Vol. 1. (2003.): 106.-123.
- Vuletic, Dean. *Yugoslav communism and the power of popular music*. Columbia: neobjavljeni doktorski rad, 2010.
- Witt, Lynn; Thomas, Sherry; Marcus, Eric (Ed.). *Out in All Directions: The Almanac of Gay and Lesbian America*. New York: Warner Books, 1995.
- Week, Jeffrey. „Remembering Foucault,“ *Journal of the History of Sexuality* Vol. 14, No. ½. (2005.): 186.-201.
- Wodak, Ruth, Meyer, Michael. *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: SAGE Publications, 2001.
- Wolle, Stefan. *Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der DDR 1971-1989*. Berlin: Ch. Links, 2003.
- Yamada, Yoko. *Das Magazin und der Kater*. Berlin: Schmohl & Partner, 2005.
- Yeomans, Rory. „Militant Women, Warrior Men and Revolutionary Personae: The New Ustasha Man and Woman in the Independent State of Croatia, 1941-1945,“ *The Slavonic and East European Review* Vol. 83., No. 4. (2005.): 685.-732.
- Zubak, Marko. „Omladinski tisak i kulturna strana studentskoga pokreta u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (1968.-1972.),“ *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 46., No. 1. (2014.): 37.-53.
- Žabić, Sarah D. *Praxis, Student Protest, and Purposive Social Action: The Humanist Marxist Critique of the League of Communist of Yugoslavia, 1964-1975*. Kent: stručni magistarski rad, 2010.

Žikić, Biljana. „Dissidents liked Pretty Girls: Nudity, Pornography and Quality Press in Socialism,“ *Medijska istraživanja* Vol. 16., No. 1. (2010.): 53.-71.

6.6. ČLANCI I IZVORI PREUZETI S INTERNETA

1. Bazinger, Irene. „Im Gespräch: Katharina Thalbach. Wie im Osten hatten mehr Sex und mehr zu lachen.“ U: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*: <http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/medien/im-gespraech-katharina-thalbach-wir-im-osten-hatten-mehr-sex-und-mehr-zu-lachen-1725320.html> (posljednji puta pogledano 10.5.2016.).
2. Deset zapovijedi: <http://www.pressebox.de/pressemitteilung/pt-magazin-ops-netzwerk-gmbh-leipzig/Die-10-Gebote/boxid/442875> (posljednji puta pogledano 10.8.2016.).
3. Deutsche Geschichte in Dokumenten und Bildern. Dostupno na: http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/deu/244_Bebel_Frau%20und%20Sozialismus_62.pdf (posljednji puta pogledano 22.8.2016.).
4. Diaconu-Muresan, Ada. „Inevitable Illegal Abortions? A New Perspective to the Analysis of Sexuality in Ceausescus Romania.“ U: *Electronic Journal of Human Sexuality*, Vol. 9, Dec. 31, 2006. Dostupno na: <http://www.ejhs.org/volume9/ada.htm> (posljednji puta pogledano 11.5.2016.).
5. Džepina, Marija, Čavlek, Tonka. „Kako promicati odgovorno spolno ponašanje adolescenata? Zdravstveni odgoj ili spolni odgoj? Predmet ili program“. U: *Spolno zdravlje* 8/2, listopad 2006., dostupno na: www.hcjz.hr/index.php/hcjz/article/download/1998/1974 (posljednji puta pogledano 19.4.2017.).
6. Emancipacija u socijalizmu: <http://www.emanzipation-im-sozialismus.de/seite-3.html> (posljednji puta pogledano 16.8.2016.).
7. *Filmski leksikon* Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža na: <http://film.lzmk.hr/trazilica.aspx> (posljednji puta pogledano 25.4.2017.).
8. FRUS (Foreign Relations of the United States), vidjeti: <http://digicoll.library.wisc.edu/cgi-bin/FRUS/FRUS-idx?type=turn&id=FRUS.FRUS1948v04&entity=FRUS.FRUS1948v04.p1138&q1=yugoslavia> (posljednji puta pogledano 17.12.2012.).
9. Gershaw, David: <http://virgil.azwestern.edu/~dag/lol/SexSurveyFirst.html> (posljednji puta pogledano 18.11.2015.).
10. Gordon, Charlie; Sabates, Ricardo; Bond, Rod; Wubshet, Tseday. „Women's Education and Modern Contraceptive Use in Ethiopia“. U: *International Journal of Education*, 3/2011., dostupno na:

- <http://www.macrothink.org/journal/index.php/ije/article/viewFile/622/474> (posljednji puta pogledano 12.4.2017.).
11. Govor Helke Sanders: <http://www.glasnost.de/hist/apo/weiber3.html> (posljednji puta pogledano 2.8.2016.).
 12. Iz govora Alexandre Kollontai *International Women's Day*. Tekst dostupan na: <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1920/womens-day.htm> (posljednji puta pogledano 23.8.2016.).
 13. Iz govora Alexandre Kollontai *The First International Conference of Socialist Women, Stuttgart 1907*. Dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1907/is-conferences.htm> (posljednji puta pogledano 15.8.2016.).
 14. Iz govora Alexandre Kollontai *The Second International Women's Conference in Copenhagen, in 1910*. Dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1907/is-conferences.htm> (posljednji puta pogledano 15.8.2016.).
 15. Izjava Dietera Kunzelmana: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-46461387.html> (posljednji puta pogledano 10.1.2016.).
 16. Jaecker, Tobias. *Das Amerika-Bild in der Publizistik von Weimar. Zwischen Amerika-Begeisterung und Antiamerikanismus*, 30.06.2003. <http://www.jaecker.com/2003/06/das-amerika-bild-in-der-publizistik-von-weimar/> (posljednji puta pogledano 19.11.2015.).
 17. Kanzleiter, Boris. (25.1.2005.) „Das Praxis-Experiment. Ein Rückblick auf das Jahrzehnt der Praxis-Gruppe von 1964 – 1974“. U: *Jungle World* Nr. 4. (posljednji puta pogledano 15.2.2012.).
 18. Kelly, T. Mills. „Fertility and Abortion in Czechoslovakia, 1950-2005“. U: *Making the History of 1989*, <https://chnm.gmu.edu/1989/items/show/669> (posljednji puta pogledano 11.8.2016.).
 19. Kinseyev Institut: <http://kinseyinstitute.org/services/2003/media-reaction.html> (posljednji puta pogledano 21.01.2016.).
 20. Kritika filma *Erotikon*, slovenskog režisera Boštjana Hladnika: <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-TJHYE2L/390c1fc2-453b-48ad-8b31-b1be2126e7cc/PDF> (posljednji puta pogledano 25.4.2017.).
 21. Lebendiges Museum Online. <https://www.hdg.de/lemo/kapitel/geteiltes-deutschland-modernisierung/reformversuche-im-osten/jugend.html> (posljednji puta pogledano 10.8.2016.).

22. Lenjin, Vladimir Iljič. *International Working Women's Day*. Dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1921/mar/04.htm> (posljednji puta pogledano 10.6.2016.).
23. Lišková, Kateřina. „Seks Backwards. Sexology speaks about desire in communist Czechoslovakia.“ Preuzeto sa: <http://www.history.ac.uk/podcasts/history-sexuality/sex-backwards-sexology-speaks-about-desire-communist-czechoslovakia> (posljednji puta pogledano 11.8.2016.).
24. Marx i Engels o ženskome pitanju i seksualnoj opresiji: <http://www.marxistleftreview.org/index.php/spring-2010/76-marx-and-engels-on-womens-and-sexual-oppression-and-their-legacy4> (posljednji puta pogledano 3.8.2016.).
25. Međunarodna federacija za planiranje obitelji: <http://www.ippf.org/> (posljednji puta pogledano 20.9.2016.).
26. O Klari Zetkin: <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/zetkin/1889/07/frauenbef.htm> (posljednji puta pogledano 10.5.2016.).
27. Osvrt na knjigu Terjea Englanda. *Czechs in a Nutshell*. <http://www.expats.cz/prague/article/books-literature/czechs-nutshell/> (posljednji puta pogledano 3.2.2016.).
28. Pisankaneva, Monika. „The Forbidden Fruit: Sexuality in Communist Bulgaria“. Dostupno na: http://litenet.bg/publish14/m_pisankyneva/forbidden.htm (posljednji puta pogledano 24.5.2016.).
29. Plakat za film *W.R. Misterije orga(ni)zma*: <http://www.imdb.com/title/tt0067958/> (posljednji puta pogledano 15.1.2017.).
30. Popisi stanovništva u SAD: <https://www.census.gov/data/tables/time-series/demo/popest/pre-1980-national.html> i <https://www2.census.gov/programs-surveys/popest/tables/1900-1980/national/totals/popclockest.txt> (pogledano 27.2.2017.).
31. Povijest obitelji Wilhelma Reicha: na: <http://www.berlin-judentum.de/kultur/berlinale/2004/reich.htm> (posljednji puta pogledano 24.4.2017.).
32. Proza u trapericama: <http://www.lzmk.hr/hr/izdanja/natuknice/237-hrvatski-opci-leksikon/1162-proza-u-trapericama> (posljednji puta pogledano 21.4.2017.).
33. *Redbook magazine*: <http://www.redbookmag.com/> (posljednji puta pogledano 27.2.2017.).
34. Seksologija-definicija: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=55231> (posljednji puta pogledano 18.11.2015.).

35. Slika susreta KDAŽJ i Jovanke Broz sa suprugom Todora Živkova: <http://www.foto.mij.rs/site/gallery/8943/photo/139> (posljednji puta pogledano 27.4.2017.).
36. Slučaj Sherri Finkbine: <http://query.nytimes.com/gst/abstract.html?res=9D02E4D81138E63ABC4052DFBE668389679EDE&legacy=true> (pogledno 15.1.2017.).
37. Solovyova, Julia. „Mustering Most Memorable Quips.“ U: *The Moscow Times*, 28.10.1997. Dostupno na <http://www.themoscowtimes.com/sitemap/free/1997/10/article/mustering-most-memorable-quip/298361.html> (posljednji puta pogledano 21.11.2015.).
38. Spaljivanje knjiga Wilhelma Reicha: http://www.wilhelmreichtrust.org/book_burning-2011_09_24.html (posljednji puta pogledano 24.4.2017.).
39. Škrabalo, Ivo. *Povijest hrvatskoga filma/kronološki pregled* na http://www.hfs.hr/nakladnistvo_zapis_detail.aspx?sif_clanci=32472#.WCSq0S3hDIU (posljednji puta pogledano 10.11.2016.).
40. Švedski filmovi: <http://www.nordstjernan.com/news/sweden/6415/> (posljednji puta pogledano 3.8.2016.).
41. Tekst enciklike *Humanae Vitae* u punome opsegu dostupan na: http://w2.vatican.va/content/paul-vi/en/encyclicals/documents/hf_p-vi_enc_25071968_humanae-vitae.html (posljednji puta pogledano 20.9.2016.).
42. Tekst Vidovdanskoga ustava: http://www.arhivvyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/vidovdanski_ustav.html (posljednji puta pogledano 30.8.2016.).
43. Zetkin, Clara. *Lenin on the Women's Question*. Dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/zetkin/1920/lenin/zetkin1.htm> (posljednji puta pogledano 10.8.2016.).

7. PRILOZI

Kao jedna od metodologija u ovome doktorskome radu korištena je metoda usmenih intervjua, kako s akterima seksualne revolucije, tako i s onima koji su ju istraživali ili posredno znaju više o njoj. Ispitanici su dobili set jednakih pitanja, međutim ako su htjeli iznijeti svoje dodatne reminiscencije, nevezane direktno uz pitanja, ta im je mogućnost ostavljena na raspolaganje. S jednim od kazivača razgovarala sam opetovano i dobila više anegdota vezanih uz seksualnu revoluciju, nego što sam u prvotnoj varijanti zamislila postavljajući pitanja.

Šest osnovnih pitanja korištenih za potrebe ovoga rada glase:

1. Na koji način i iz čega ste crpili znanja o seksualnosti?
2. Je li seksualnost, odnosno seksualna revolucija uopće bila velika tema među mladima, odnosno je li se o njoj puno razgovaralo ili je to više bila zakulisna stvar koja se dijelila samo s najbližim prijateljima?
3. Što je za Vas, ali i Vaše društvo, bila kontracepcija?
4. Jesu li erotski časopisi bili prihvatljivi za čitanje u Vašem krugu prijatelja ili se o tome jednostavno nije pričalo i predstavljalo je tabu?
5. Jeste li u svojem krugu prijatelja vodili debate o pravima žena? Koji je bio generalni stav?
6. Je li i na koji način bio vidljiv stav SKH prema seksualnosti u široj javnosti?

ŽIVOTOPIS AUTORICE S BIBLIOGRAFIJOM RADOVA

Zrinka Miljan (r. Borovečki) rođena je 19.12.1988. godine u Varaždinu. Osnovnu školu, Osnovnu glazbenu školu i Gimnaziju završila je u Ivanju. Godine 2007. upisala je Preddiplomski studij povijesti i njemačkog jezika i književnosti pri Filozofskome fakultetu u Zagrebu, kojeg završava 2010. godine. Iste godine i pri istome Fakultetu posebnim odobrenjem dekana upisuje Diplomski studij povijesti (nastavnički smjer i znanstvenoistraživački smjer moderna i suvremena povijest) te diplomski studij njemačkog jezika i književnosti (kulturološki smjer). Diplomski rad na Odsjeku za germanistiku pod mentorstvom dr. sc. Milke Car Prijić obranila je 30. svibnja 2012. godine, tema: *Politisierung der Literatur – Ästhetisierung der Politik. Literatur um 1968er: Zum Thema Vietnam im Peter Weiss' dokumentarischen Theater*. Diplomski rad na Odsjeku za povijest pod mentorstvom dr. sc. Ivice Šutea obranila je 12. lipnja 2012. godine, tema: *Komparativna analiza studentskog pokreta u SR Njemačkoj i SR Hrvatskoj 1968. godine*. Na Odsjeku za germanistiku i na Odsjeku za povijest diplomirala je kao *summa cum laude* u svojoj generaciji te je dobila dvije Dekanove nagrade za poseban uspjeh tijekom studija. Bila je stipendistica Karl-Franzens-Universität u Grazu, Freie Universität u Berlinu, Europske unije, Grada Ivanja, Zaklade Branke Krauth i Nacionalne zaklade za potporu učeničkom i studentskom standardu. Godine 2012. dobila je Rektorovu nagradu za rad *Der gefrorene Balkan – Narrativierung des Traumas oder Traumatisierung des Narrativs im zeitgenössischen literarischen Diskurs?* (suautorica Martina Poljak, mentorica dr. sc. Milka Car Prijić). Iste godine upisala je Poslijediplomski doktorski studij moderne i suvremene povijesti pri Odsjeku za povijest Filozofskoga fakulteta u Zagrebu. Tijekom dokorskog studija radila je kao genealog i stalni sudski tumač za njemački jezik pri uredu Genealozi d.o.o. u Zagrebu te kao učitelj u Uppsali i Tierpu (Švedska).

BIBLIOGRAFIJA RADOVA:

POGLAVLJA U KNJIGAMA:

Miljan, Zrinka. „Povijest ivanečkoga područja od kraja Drugoga svjetskog rata do danas (1945.-2016.)" U: *Ivanec kroz stoljeća 1396.-2016*. Zagreb: Kerschhoffset d.o.o., 2017., 125.-170.

IZVORNI ZNANSTVENI RADOVI:

Borovečki, Zrinka; Miljan, Goran. „Sport in den totalitären Regimen: Idee, Identität und Zwang – Fallstudie Kroatien“, 43. Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf, *Geschichte der Körperkultur und des Sports im pannonischen Raum im 19. und 20. Jahrhundert*, 2017, 113.-135.

Miljan, Zrinka; Mihaljević, Josip. „Ivanec kao eksperimentalna lokacija jugoslavenske samoposlužne trgovine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 48/2016, 353.-385.

Miljan, Zrinka. „Dječje radosti 19. stoljeća – slikovnica, edukativna dječja igračka“, *Povijest u nastavi*, 21/1/2014, 1.-21.

PREGLEDNI RADOVI:

Miljan, Zrinka. „Prilog proučavanju historiografije o 1968. godini - primjer Savezne Republike Njemačke“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 45/2013, br. 1., str. 179.-202.

DRUGI OBJAVLJENI RADOVI:

Miljan, Zrinka. „Sjećanje Ivančana na 'ono što Zagreb nema, a selo Ivanec ima'. Povodom šezdesete obljetnice prve jugoslavenske samoposluge u Ivancu“, *Ivanečka škrinjica*, 11/2016., str. 37.-40.

Borovečki, Zrinka i Martina Poljak. „Zamrznuti Balkan – Narativanje traume ili traumatiziranje narativa u suvremenome književnom diskurzu?“, *Jat*, 1/2013., br.1., str. 134.-159.

Borovečki, Zrinka. „Thomas Babington Macaulay“, *Pro Tempore*, 8/9/2010./2011., 492.-499.

Borovečki, Zrinka. „Werner Conze i njegove ideje i koncepti - njemačka Begriffsgeschichte“, *Pro Tempore*, 8/9/2010./2011., 438.-449.

Borovečki, Zrinka. „Hrvatska i Karlo Veliki“. U: Kremenjaš-Daničić, Adriana (ur.). *Zajednička prošlost, zajednička budućnost*. Dubrovnik: Europski dom Dubrovnik, 2010., 39.-41.

Borovečki, Zrinka. „Dubrovnik – hrvatski svjetionik slobode“. U: Kremenjaš-Daničić, Adriana (ur.). *Zajednička prošlost, zajednička budućnost*. Dubrovnik: Europski dom Dubrovnik, 2010., 74.-75.

PRIJEVODI:

PRIJEVODI S ENGLESKOG NA HRVATSKI:

Geiss, Peter, „Beyond National Narratives – a French-German Contribution to the Making of European History“, *Povijest u nastavi*, 20/2/2012., 151.-164.

PRIJEVODI S NJEMAČKOG NA HRVATSKI:

Geiss, Peter, „Rastanak od pouzdanoga nastavnog narativa: pretpovijest Francusko–pruskog rata 1870./71. u njemačko-francuskom povijesnom udžbeniku“, *Povijest u nastavi*, 20/2/2012., 165.-171.

Große, Gabriele, „Njemačko-francuski povijesni udžbenik kao sinteza dvije kulture nastave“, *Povijest u nastavi*, 20/2/2012., 173.-177.

Maase, Kaspar, „Doprinos kolokviju „Kako poučavati o izgrađivanju Europe u vrijeme integracije zemalja europskog Jugoistoka?““, *Povijest u nastavi*, 20/2/2012., 179.-182.

PRIKAZI KNJIGA:

„Jelena Batinić. *Women and Yugoslav Partisans. A History of World War II Resistance*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.“, dostupno na: <http://www.historiografija.hr/?p=2017> (portal historiografija.hr).

„Dagmar Herzog. *Sexuality in Europe. A Twentieth Century History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.“, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 53/2015, br. 3., 286.-289.

- „Alexander Korb. *Im Schatten des Weltkrieges. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien*. Hamburg: Hamburger Edition, 2013.", *Historijski zbornik*, 61/2014, br. 1, 288.-292.
- „Radina Vučetić. *Koka kola socijalizam*. Beograd, Službeni glasnik, 2012.", *Časopis za suvremenu povijest*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1/2013., 179.-182.
- „Vladimir Tismaneanu (ed.). *Promises of 1968. Crisis, Illusion, Utopia*. Budapest: Central European University Press, 2011.", *Historijski zbornik*, 66/2013, br. 1., 212.-216.
- „Mirela Slukan – Altić,. *Povijesni atlas gradova - Varaždin (sv. 5.)* Zagreb, Varaždin: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Državni arhiv Varaždin, 2009.“, *Historia Varasdiensis*, 3/2013., br. 1., 217.-220.
- „Kristian Novak. *Višejezičnost i kolektivni identiteti iliraca. Jezične biografije Dragojle Jarnević, Ljudevita Gaja i Ivana Kukuljevića Sakcinskoga*. Zagreb: Srednja Europa, 2012.", *Historijski zbornik*, 66/2013, br.2., p. 490.-492.
- „Hrvoje Klasić. *Jugoslavija i svijet 1968*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2012.", *Časopis za suvremenu povijest*, 3/2012., 789.-791.
- „Siegward Lönnendonker, Tilman P. Fichter. *Dutschkes Deutschland–Der Sozialistische Deutsche Studentenbund, die nationale Frage und die DDR-Kritik von links*. Essen: Klartext Verlag, 2011.“, *Povijest u nastavi*, 17/1/2011., 111.-112.
- „Sybille Steinbacher. *Wie der Sex nach Deutschland kam. Der Kampf um Sittlichkeit und Anstand in der frühen Bundesrepublik*. München: Siedler Verlag, 2011.“, *Povijest u nastavi*, 17/1/2011., 112.-114.

ZNANSTVENI SKUPOVI:

43. Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf, *Geschichte der Körperkultur und des Sports im pannonischen Raum im 19. und 20. Jahrhundert, Koprivnica, 2.7.2013.-6.07.2013.*

Zrinka Borovečki, Goran Miljan: *Sport in den totalitären Regimen: Idee, Identität und Zwang – Fallstudie Kroatien*.

Socijalizam na klupi. Pula 8.12.-10.12.2013.

Zrinka Miljan: Od ljubavi Tita i Staljina do seksa Eve i Adama.